

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

olb

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 46

Verzameld door de
Redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

Theo Brok
Daan de Clercq
May Meurs
Adriaan Plak
Pieter Post
Mirjam G.K. van Veen (hoofdredactie)

Uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
<http://www.dhkonline.nl/>

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN

NIEUWE REEKS
NUMMER 46 (2020)

AMSTERDAM
DOOPSGEZINDE HISTORISCHE KRING
2020

Omslagillustratie:
Jan van der Heyden, Stilleven van globes, boeken en andere
voorwerpen, 1711 (Museo Thyssen-Bornemisza, Madrid,
no. 1981.40; uitsnede).

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen
[verz. door de redactiecommissie van de Doopsgezinde Historische Kring]

Eindredactie: Adriaan Plak & Mirjam van Veen

Nieuwe reeks 1 (1975)-...
Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring
ISSN 0167-0441
Verschijnt jaarlijks
Bijdragen nr. 46 (2020)
Met lit. opg.
ISBN 9789087048969
Trefw.: doopsgezinden; opstellen/bibliografie

©2020 Doopsgezinde Historische Kring
Uitgever: Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Inhoud

MIRJAM VAN VEEN, Redactioneel 7

ARTIKELLEN

PIET VISSER, 'Verloren' bronnen en hun verhaal over de Commissie voor Buitenlandsche Nooden (1694-1710). Berner bielzen en Oberländer baarden, koning en keurvorst, betweters en weldoeners en de Schijnliefde voor Galenus 9

ELMA POSTHUMA-GRINWIS, Hulp en herstel als rode draad in een jong leven. Een inkijkje in het werk van Mennonite Central Committee in West-Europa aan de hand van het verhaal van Don Short 69

ANTOINETTE HAZEVOET en MARLEEN KIEFT, Eindelijk thuis. Het vergeten verhaal over de opvang van Oost-Europese ontheemden in het A.P. van de Waterhuis in Schoorl (1950-1957) 85

MIRJAM G.K. VAN VEEN, 'De logica van apostelen en de logica van priesters'. Farel's houding tegenover de dopers 119

JOHAN TEMPELAAR, Menno's Global Village 133

RUUD LAMBOUR, Doopsgezinden en de kunst van het kleuren. De afzetters Pieter Symonsz Veen, Hendrick Gans en Willem Gans, en 25 bezitters van afgezette atlanten, kaarten en andere prenten in de 17de en 18de eeuw te Amsterdam 141

JAMES M. STAYER, *De blasphemie van Jan van Leyden*: hoe interpreteren je bronnen? 175

BROOKELNN A. COOPER, Op zoek naar de anonieme drukker van Menno Simons' *De blasphemie van Jan van Leyden* (1627) Een bibliografische analyse 181

INHOUD

ALPITA DE JONG, Een doperse preek voor soldaten op de heide in 1823: een keerpunt in de geschiedenis? 209

MAGGY GROENEWALD-FROGER, Studentenleven aan de Kweekschool anno 1840 235

PIETER POST, Verbeeld geloof. De ‘doopsgezinde’ Witte Christus van Beverwijk 251

ALEX NOORD, ‘Proeven van vaderlandsche trouw en onversaagden heldenmoed’. Matthijs Siegenbeek als re-brander van de Nederlandse natie 281

RECENSIES

Karin Förster, *Das reformatorische Täufern in Oldenburg und Umgebung (1535-1540). Unter der besonderen Berücksichtigung der Täufertheologen David Joris* (Theo Brok) 307

Hermann Heidebrecht, *Unmögliches Wagen! Heinrich Dirks (1842-1915) Missionar auf Sumatra* (Alle G. Hoekema) 309

Klaas Kwadijk, *Een halve eeuw De Tien Gemeenten 1968-2018*. (Pieter Post). 311

Henk Boom, *Martelaressen van adel. Fictie en feiten over de twee ‘doperse’ joffers van Beckum* (May Meurs) 314

PERSONALIA AUTEURS 317

Redactioneel

Doopsgezinde bijdragen is er weer! Ondanks corona en ondanks allerlei afgezegde activiteiten ligt er weer een nieuw nummer van DB: oud en vertrouwd. *Doopsgezinde Bijdragen* (DB) besteedt in dit nummer uitvoerig aandacht aan dopers hulpbetoon. Veel activiteiten rond 100 jaar Mennonite Central Committee zijn door corona op de wat langere baan geschoven of van karakter veranderd maar DB lost het voornemen aan deze gebeurtenis speciale aandacht te besteden deels in. Piet Visser biedt een bloemrijk verslag van dopers hulpbetoon lang voordat de MCC actief werd. Elma Posthuma combineert op unieke wijze een verhaal over dopers hulpbetoon met familiegeschiedenis. Dit alles gelardeerd met fraai beeldmateriaal. Antoinette Hazevoet en Marleen Kieft staan uitvoerig stil bij de opvang van ontheemden in Schoorl. Johan Tempelaar laat in zijn bijdrage zien hoe idealen van de MCC tot op de dag van vandaag doorwerken in het werk van Menno's Global Village.

Maar dit gevarieerde nummer van DB biedt meer. Ruud Lambour leverde andermaal een prachtig artikel over doperse cultuurgeschiedenis; Brookelnn Cooper werpt dankzij nijver speurwerk nieuw licht op Menno's *De blasphemie van Jan van Leyden*. James Stayer staat in zijn artikel eveneens stil bij dit tractaat en bij de resultaten van Brookelnn Cooper. Mirjam van Veen verhaalt in haar artikel over het geworstel van Calvijns leermeester, Guillaume Farel, met zijn doperse opposenten. Alpita de Jong voert ons met een verslag van Halbertsma's preek op de Gorsselse heide naar de moderne tijd. Alex Noord en Maggy Groenewald wijden hun bijdragen aan het Doopsgezind Seminarium. Pieter Post voert ons via het verre verleden naar het heden en weeft op fraaie wijze doperse geschiedenis en dopers heden ineen.

Daarnaast biedt DB uiteraard een aantal recensies. Kortom: we hopen dat met dit nummer uw wachten weer is beloond.

Mirjam van Veen

‘Verloren’ bronnen en hun
verhaal over de *Commisie voor*
Buitenlandsche Nooden (1694-1710)

Berner bielzen en Oberländer baarden,
koning en keurvorst, betweters en weldoeners
en de Schijnliefde voor Galenus

PIET VISSER

‘DE GECOMMITTEERDEN TOT DE PFALTZE EN SWITSERSE ZAKEN’

Het verhaal is al veel vaker verteld. Op 6 april 1710, ogenschijnlijk uit het niets, arriveerde aan de kade van Nijmegen een schuit met 23 geketende Zwitserse dopers. Die navrante Rijn-cruise zou het begin vormen van een tijdens de Verlichting beschamende migratiegeschiedenis van vervolgte amische en reistische mennonieten. Dit in Nijmegen schlemielig gestrande hoopje zag eruit als zindelijke wilden uit onherbergzame streken:

Het was een gants hardt Volk van natuur ... met langer baarden die nooit geschooren werden met onger[eg]uleerde kleedingen, swaare schoenen ... en waren seer eijverig om God te dienen met bidden en leesen en andersints en waren seer eenvoudig in al haer doen, als lammeren en duijven ... wij konden swaarijck met haer spreken, want door dien zij in Switserlandt op het gebergte gewoont hebben ver van dorpen en steeden ... soo is haer spra[a]jck gants plomp, en onbeschaaft.

Zij waren, aanvankelijk met nog 32 lotgenoten die elders waren gedropt, over water het benauwende Alpenland van rigide calvinisme uitgebonjourd, met als doel om via de Lage Landen scheep te gaan naar Brits Amerika.¹ Op voorspraak van hun Nederlandse broeders, verenigd in de *Commissie voor de Buitenlandsche Nooden*, die al lang op de hoogte waren van dit wanstaltige dwangtransport, maakten de Haagse autoriteiten daaraan een einde. De verkrampte Zwitsers kregen hun vrijheid terug en werden huiswaarts gezonden.²

Een groot deel vertrok de volgende dag al, waarover de boven reeds geciteerde Nijmeegse leraar Laurens Hendricksz een *live* verslag de wereld inzond.

[Toen] sij tot haer groot vernoegen ververst waren zijn sij des andere daegs vertrocken, dog konde beswarelyk gaen om dat sy door haer lange ge-vankenisse versteijft waaren, Ik ben nog met haer gegaen naer buijten de Stadt, en hebben met weenende oogen, en opgeheven gemoederen mal-kanderen omhelst, en met een kus des vreedes afscheijt genomen: en alsoo zijn sij nade Palts gekeert, om haere vrouwen, en kinderen op te zoeken die alom verstrooijt zijn soo in Switzerlandt als in den Eltsats en Palts.³

De doperse historiografie mag zich gelukkig prijzen met het levenswerk van James Lowry die, voor zo ver mogelijk, de meest relevante bronnen over deze Zwitserse vervolgingsgeschiedenis uit de zeventiende en achttiende eeuw wist te verzamelen en te ontsluiten. Tot dusver verschenen in 2007 en 2015 twee dikke delen van zijn *Documents of Brotherly Love. Dutch Mennonite Aid to Swiss Anabaptists*. Het eerste deel beslaat de periode 1635-1709, het tweede de zeer bewogen jaren 1710-1711. Omdat de Nederlandse doopsgezinde broederschap zich in deze kwestie voorbeeldig heeft gedragen als hoedster van de geloofsvrijheid en helper in nood, is het merendeel der in totaal 298 uitgegeven documenten in het Nederlands opgesteld. Daarnaast zijn er tal van Duitstalige bronnen in opgenomen, evenals enkele in het Latijn en Frans. Om de moderne lezer zo goed mogelijk te bedienen, zijn alle teksten in het Engels vertaald.⁴ Opmerkelijk is dat drie jaar eerder de Amerikaanse Leidenaar, Jeremy Bangs, over dezelfde geschiedenis ook een omvangrijke bron-neneditie uitgaf, getiteld: *Letters on Toleration. Dutch Aid to Persecuted Swiss and Palatine Mennonites. 1615-1699*, dat maar liefst 251 documenten bevat.⁵

Hoe dat ook zij, drie leiders die aan boord waren van het bij Nijmegen bevrijde transport, trokken verder naar Amsterdam om zich in samenspraak met hun gulhartige geloofsbroeders en de – zeker in Zwitserse ogen – wel-dadig milde overheden van dit wat wuft bepruikte laagland-aan-de-zee te be-raden op verdere stappen. Dat betrof Bendicht Brechtbühl, Melchior Zahler en Hans Bürki. Brechtbühl, afkomstig uit Trachselwald, was een oudste van het niet-amische deel der vluchtelingen, de rekkelijker reistischen. Hij was de belangrijkste woordvoerder van het gezelschap. Bürki uit Langnau was dia-ken bij diezelfde reistischen, terwijl Zahler uit Frutigen leraar bij de amischen was. Twee andere amische broeders waren naar Steven Cramer in Deventer getogen – zij zouden zich later pas bij hun lotgenoten in Amsterdam voegen. Er viel veel te verkennen: zoals de mogelijkheid tot tijdelijk verblijf in Neder-

land, en een strategie om de biezen van het Berner bestuur minder dwars te laten liggen. Want dat de geschoffeerde Zwitserse autoriteiten het niet bij deze mislukte rot-op-actie zouden laten, was iedereen wel duidelijk.⁶

Al decennialang bestonden er nauwe betrekkingen tussen de opgejaagde Zwitsers en de Nederlandse weldoeners. De landelijke *Commissie voor Buitenlandsche Nooden*, de belangrijkste instantie die de hulp coördineerde en stroomlijnde, was al ergens halverwege de zeventiende eeuw in het leven geroepen, en vertegenwoordigde inmiddels de gehele bonte lappendeken van dopers Nederland, wat geen sinecure was! Zij focuste zich op de hulp aan de vervolgte Zwitsers, die deels ook naar de Pfalz waren uitgeweken, maar niet uitsluitend. Ook doopsgezinden elders, zoals in Oost-Pruissen, deden bij tijd en wijle een beroep op haar, bijvoorbeeld in tijden van veesterfte en overstromingen. Daarom behandelden de Amsterdammers uit de twee grootste gemeenten, Lam & Toren en de Zon, zich ook wel de gecommitteerden ‘tot de Pfaltze en Switserse Zaken’ noemend, de meest acute en lopende zaken. Onder aanvoering van enkele leraren vormden zij een soort dagelijks bestuur met een mandaat van de overige gemeenten – een enkele keer, als Amsterdam een te grote broek aan had, riep dat elders ook wel ergernis op.⁷ Toch bood dit, hoe dan ook, de meest efficiënte aanpak voor zo’n tamelijk logge, landelijke organisatie, waarin snel handelen soms geboden was.⁸ De financiën waren vaak in handen van de uit de zakenelites gerekruteerde bestuursleden van Lam & Toren, terwijl de mensen van de Zon vaker het briefverkeer voor hun rekening namen.

De overige leden van *Buitenlandsche Nooden* waren doorgaans eveneens mensen met bestuurlijke ervaring, deels leraren betreffend, maar overwegend diakenen. De laatste categorie wisselde nogal, soms om de twee jaar, afhankelijk van de zittingsperiode der dienaren in hun plaatselijke gemeente. Omdat nogal wat diakenen zakenmensen betrof, beschikten die vaak via hun handelsnetwerk over connecties in Duitsland en Zwitserland. Rond 1710-1711, een zeer hectische periode, bestond de voltallige commissie uit een kleine 40 leden, voornamelijk uit Holland boven het IJ. Zelden was echter eenieder present, omdat het reizen naar en van Amsterdam natuurlijk de nodige tijd vergde. Het ‘dagelijks bestuur’ bestond in die jaren uit de lammisten: Frans van Aken, Abraham Jacobsz Fries, Wilhem van Maurik (leraar), en Jan Willink Jansz, en de zonnisten: Cornelis Beets, Hermannus Schijn (leraar) en Jacob Vorsterman, soms aangevuld met Oud-Friese leraar Aldert Pronk.

Haarlem stuurde in die jaren zes afgevaardigden van drie verschillende gemeenten: uit de Peuzelaarsteeg (Waterlanders) waren er Coenraad van Diepenbroek en Jacob van der Keere, van de vermaning op het Heiligeland (Jonge Vla-

mingen): Willem van Oukerken en Jan Scholle, terwijl de conservatieve Vlaamse Blok vertegenwoordigd was door Pieter Hoefnagel en Ameldonk Leeuw. De Groninger Oude Vlamingen stuurden Teunis Freriks (Groningen) en Steven Abrahamsz Cramer (Deventer); Leiden (verenigde gemeente van Waterlanders en Vlamingen) werd vertegenwoordigd door Matthijs Oosterwijk en Jan van Springwijk; Harlingen (verenigde gemeente): Jan Jansz van Hinloopen en Egbert Harings; Zaandam-Westzijde (Vlamingen): Lubbert Lourensz en Zaandam-Oostzijde (Waterlanders): Simon Honing en Albert Jut; Koog en Zandijk (verenigde gemeente): Claas Aris Kaaskoper en Jan van der Ley; Krommenie (Waterlanders) stuurde Jan Pietersz Wit en Jan Jacobsz Lakeman; Leeuwarden (verenigde gemeente): Hans Douwes; Alkmaar (verenigde gemeente): Dirk van der Kodde en Tamis Jansz Witsmeer. De behoudende Oud-Friese gemeenten van Noord-Holland waren vertegenwoordigd door Albert Jansz Kriekeboom (Alkmaar), Cornelis Pijper (Hoorn) en Aldert Pronk (Amsterdam); Aalsmeer/Uithoorn (verenigde gemeente): leraar Tijmen Teunisz van Hilten; Purmerend (verenigde gemeente): Marten Jansz en Paulus Draaks; Rotterdam (verenigde gemeente): Hendrik Toren en Jan van Gent; Hindelopen (Vlamingen): Jan Abbes. Uit Friesland kwam tot slot ook nog Sieuwert Eggertsz.⁹

Omwille van de naastenliefde bracht deze commissie haar breed gedragen zin voor tolerantie en oecumene op onnavolgbare wijze in praktijk. Hoewel er soms sprake was van kinnesinne, heerste er in deze club geen hokjesgeest. Doopsgezind links werkte ogenschijnlijk harmonieus samen met menist rechts! Zoals ik wel vaker geconstateerd heb: dat stille volk behoorde vrijwel nooit tot de categorie van rigide 'Prinzipienreiter', maar bestond vaak uit lankmoedige pragmatici!

BROEDERLIJK ONBEHAGEN: HERMANNUS SCHIJN EN GALENUS ABRAHAMSZ

Nadat doopsgezind Nederland rondom het rampjaar 1672 wel bewezen had tot het meest loyale en royale deel der natie te behoren,¹⁰ kon men in Den Haag gemakkelijker een witvoetje halen, dan ooit tevoren. Het voortdurende Zwitsers-calvinistische geëmmer met die nog geen duizend koppen tellende doperse gemeenschap van eenvoudige alpenboeren en handwerkers, stuitte in de Republiek op weinig begrip.¹¹ En dat gold niet minder voor het irritante gesol van de keurvorst van de Pfalz met de naar zijn wijnstreken uitgeweken asielzoekers uit het Berner Oberland. Zeer illustratief hiervoor is de brief die onze stadhouder Willem III, annex koning van Engeland, op 11 au-

Paltsgraaf Johann Wilhelm II von Neuburg, geschilderd door Jan Frans van Douven (ca. 1715).

gustus 1694 schreef aan de eigenzinnige Duitse keurvorst, paltsgraaf Johann Wilhelm von Pfalz-Neuburg (1658-1716), die ook nog hertog van Gulik en Berg en heer van Wijnendale was. De man, in 1690 zijn vader opgevolgd, hulde zijn fijnbesneden jezuïetengelaat onder de poezelige *Twin-towers* van zijn allongepruik. Hij was, als een mini-zonnekoninkje, woonachtig op een fraai kasteel in Düsseldorf, waar hij zich onledig hield met kunst en cultuur. Hij stichtte er een opera en een kunstacademie, en legde een fraaie schilderijenverzameling aan – een Oranje zou dat niet zo gauw doen!¹²

In die brief van 1694 peperde dat met eveneens fraaie krullen, zij het ietwat calvinistischer gecoiffeerde Oranjezonnetje – een beetje Brits-bleek, doch fy-

Stadhouder-koning Willem III, geschilderd door Sir Geoffry Kneller (ca. 1690).

siek fris gehouden door zijn doopsgezinde lijfarts, Govert Bidloo – zijn verre Duitse verwant diplomatiek in dat de eigen inheemse mennisten zich in zijn keurig aangeharkte Nederland welhaast als voorbeeldburgers gedroegen.¹³ Hoe kon de keurvorst dan zo onberedeneerd hardvochtig tegen dat boerenbergvolk te keer gaan? Voor de vervolgte Zwitsers, wars van vorstelijke luxe en overdaad, betekende evenwel zo'n oprecht gunstig oordeel over de dopers door een echte koning, nota bene, een geweldig hart onder de riem! Hij zette hun mistroostige wereld op z'n kop! Want *William Rex* wond er geen doekjes om:

Ik hebbe mij voor zo verre te ligter ingelaten tot diese [!] tusschenspraake, door de verzekering die mij altijd, zijn gegeven, van dit volk [= de doopsgezinden], haar onderdanigen en vreedsame geest, die haar Dragen [= ge-

Hermannus Schijn, gravure door Jacob Houbraken naar Henriëtte van Peene (ca. 1727).

dragen] met een volmaakte overgevinge en Onderdanigheid Tegen haar overig heeden, Lijdende een vreedzaam & Arbydsaam Leeven gaarne geevende tot de lasten van den Staat & het land van hare Woningen, tot het welke sij haar nuttelijk maken, door hare wakkerheid & Arbijd.¹⁴

Hoe kreupel en niet-koninklijk het Nederlands van deze passage ook is, de boodschap was duidelijk: een Willemssorde à la lettre!

Hier onderbreek ik dit verhaal – oud nieuws – omdat er eerst wat andere kwesties om opheldering vragen. James Lowry had van deze brieftekst ook twee gedrukte versies opgespoord, in beide gevallen opgenomen in aan Hermannus Schijn toegeschreven werken. Schijn (1662-1727) was een gezaghebbende leraar van de Amsterdamse zonnisten. Hij was afgestudeerd en promoveerd in de medicijnen, was naast zijn beroep als medicus leraar, later oudste van de gemeente Rotterdam, en continueerde dat in Amsterdam vanaf 1690 tot aan zijn dood. Hij verdedigde het zonnistische confessionalisme vol-

gens de zeventiende-eeuwse belijdenissen en was, als exponent van het behoudende mennonietendom de natuurlijke opponent van de vrijzinniger lammisten van Galenus Abrahamsz. Hij heeft een lange reeks van boeken op zijn naam staan, die van de zonnistische orthodoxie getuigen. Nu had Lowry al geconstateerd dat die twee gedrukte briefversies ‘in many details’ verschilden van het handschrift.¹⁵ Maar Lowry was niet bij machte de taal en de stijl van het nogal gemankeerde manuscriptepistel af te doen als een armetierig stukje broddelwerk uit de pen van een niet Nederlandse *native speaker*. Ik durf dat wel. Want wanneer dat stukje vergeleken wordt met dezelfde passage uit de gedrukte brieftekst bij Schijn, valt des te meer op hoe beter geproportioneerd en vloeiender van taal dat is. Zie hoe veel helderder en welriekender de gedrukte Schijn-variant oogt:

Ik hebbe my te ligter tot deze voorspraak ingelaten, door de verzekering die men my altyt gedaan heeft van deze onderdanigen en vreedzamen geest dezer lieden, die zig met een volkome onderwerpinge en gehoorzaamheit tegen hare overheden dragen; leidende een vreedzaam en arbeidzaam leven; en gewillig betalende tot de lasten van den Staat en 't lant daarze woenen; aan welke zy zich nuttelyk maken, door haar neerstigheit en arbeit.

Dat het eerst geciteerde stukje eigenlijk een spastische vertaling van een Frans origineel was, wordt duidelijk wanneer de grondtekst ernaast wordt gelegd:

Je me suis d'autant plus facilement engagé à cette intervention, par les assurances, qu'on m'a toujours données de l'esprit soumis, & pacifique, de ces gens, qui se comportent avec une resignation, & obeïssance parfaite, envers leurs Superieurs; menant une vie pacifique & laborieuse, & contribuant volontiers aux charges de l'Estat, & du Païs, où ils demeurent: auquel ils se rendent utiles, par leur industrie, & travail.

Lowry had evenwel die Franse tekst nergens weten te traceren, en daarom besloot hij haar maar als ‘now lost’ te bestempelen.¹⁶ Dat Franse origineel, hetzij in afschrift, hetzij in druk, komt dus in zijn werk niet voor. Het bestaat echter wel, zij het niet in een koninklijk handschrift, maar als een gedrukt afschrift in een boek – niet van Schijn, maar van Galenus Abrahamsz, en wel diens *Verdediging Der Christenen Die Doopsgezinde Genaamd Worden* van 1699.¹⁷ Omdat dit voor het zo getormenteerde gevoel van eigenwaarde van de vervolgte Zwitsers en Pfalzers belangwekkende document niet in Lowry's, noch in Bangs' bronnenboek te vinden is, geef ik het weer in Bijlage Ia: niet alleen de Franse tekst, maar ook de veel betere Nederlandse vertaling.

Galenus Abrahamsz, gravure door P. van Gunst naar Michiel van Musscher (ca. 1720).

Deze brieftekst, aangevuld met vervolgcorrespondentie die verderop nog aan de orde komt, vond ik dus in het bekende apologetische werk van Galenus, de *Verdediging Der Christenen Die Doopsgezinde Genaamd Worden*. Dankzij deze bron verwerft de veelbesproken leider van de Amsterdamse lammisten, Galenus Abrahamsz (1622-1706), een groter gewicht in de Zwitserse vervolgingskwestie, dan hem tot dusver, afgaande op de van ouds bekende literatuur, werd toegedicht.¹⁸ In lijn met die traditie hoeft het dus evenmin te verbazen dat Lowry (in *religiosis* meer affiniteit koesterend met de zonnisten) in zijn eerste deel van zijn bronneneditie nauwelijks aandacht schenkt aan Galenus: het register bevat slechts vijf verwijzingen naar hem.¹⁹

Daarentegen wijst Bangs in de inleiding tot zijn *Letters on Toleration* wel nadrukkelijk op Galenus' aandeel in de hulpacties, met name die uit de jaren 1671-1672. Evenzeer belangwekkend zijn Bangs' observaties met betrekking tot Galenus' contacten met William Penn, ten faveure van de Pfalzer en Zwitserse ontheemden die later *en masse* in diens Pennsylvania zouden neerstrijken.²⁰ Aanvullend daarop kan ik nu nog wat nieuwe alinea's aan dit door zijn biograaf Meihuizen vergeten Galenus-hoofdstuk toevoegen!

Galenus' *Verdediging Der Christenen* is niet los te zien van een toen nogal slepende polemieek. Die was begonnen toen de Leidse, gereformeerde hoogleraar Frederik Spanheim Jr., afkomstig uit Genève, niet alleen in zijn colleges maar ook in een Latijns boek uit 1687 als een spuit elf tegen de doopsgezinde ketterijen oreerde,²¹ wat zo'n halve eeuw eerder onder calvinistische *hard-liners* de gewoonste zaak van de wereld was geweest. Toen Spanheims verketteringen in 1692 in het Nederlands bewerkt waren tot *Een Historisch en Godsgeleerd Register der Uytgelesenste Verschillen van den Godsdienst* liet de leraar van De Rijp, Engel Arentsz van Dooregeest, dat niet ongestraft passeren. Namens zijn zonnistische goegemeente klom hij in de pen en schreef een *Brief Aan den Heer Fridericus Spanhemius* (1693).²² Dooregeests repliek richtte echter niets uit, en daarom bond Galenus Abrahamsz, het Latijn wel machtig, met zijn *Verdediging* de strijd aan met Spanheims *Controversiarum*, wat voor de zonnisten nogal zuur was. Galenus weerlegde geduldig de botte beschuldigingen aan het allang platgetreden Münsterse adres van de vermeende 'wederdopers'. Tegen zulk achterhaald en demoniserend *framen* van dit nijvere en vreedzame doopsgezinde volk, dat allang en breed door de Nederlandse maatschappij geapprecieerd werd en volkomen geïntegreerd was, haalde Galenus onder meer die brief van Willem III uit 1694 aan.²³

Hoe Galenus aan die Franse tekst was gekomen, worden we niet gewaar,²⁴ maar ik heb wel een redelijk vermoeden. Hij en de zijnen hadden op de een of andere manier al enkele jaren nuttige connecties met intimi rond de stadhouder, en denkelijk zelfs met Willem III persoonlijk. Toen de leraar van Surhuisterveen in de Friese Wouden, Foeke Floris, na een conflict met de gereformeerde predikant van Grouw, Franciscus Elgersma, in 1687 op beschuldiging van socinianisme door de Staten van Friesland veroordeeld werd tot een boete van 2.000 gulden, werd hij ook nog verbannen uit zijn 'heitelân'. Zo belandde Foeke in Zaandam-Oostzijde waar hij opnieuw begon te preken, totdat de synode van Noord-Holland hem bij de baljuw van Kennemerland verlinkte. Het was toen de kerkenraad van Lam & Toren die voor hem in het krijt trad. Op voorspraak van de griffier van de Staten-Generaal,

François Fagel, en de Utrechtse regent Everard van Weede van Dijkveld, een Oranje-vertrouweling, hebben diaken David Rutgers, Wilhem van Maurik (voorheen leraar in Utrecht) en Galenus de stadhouder zelf om bemiddeling gevraagd. Zij deden dat zelfs aan boord van het stadhouderlijke schip dat aan de vooravond van ’s mans glorieuze revolutie in het Britse rijk in de haven van Hellevoetsluis wegens een wrede westerstorm wachtte op gunstig uitzeilweer. Men heeft toen van de Rex-Britannicus-in-spe ‘geobtineert een voorschrijven’, waarin ‘door zijn Hoogheijd wierd geordineert surgeance van de opgeheven proceduren tegen Foeke Floris.’²⁵

In dat licht hoeft het dan ook niet te verbazen dat negen jaar later, op 14 november 1697, Galenus en diaken Adriaen van Diephout in Den Haag belet vroegen bij de stadhouder-koning om hem persoonlijk te bedanken voor diens succesvol verlopen bemiddeling in de kwestie van de vervolgde Zwitsers in de Pfalz. Het ziet ernaar uit dat men bij die gelegenheid in het bezit is gekomen van kopieën van de briefwisseling tussen Willem III en de paltsgraaf. Deze werden vervolgens omwille van het historische belang in het Nederlands vertaald door zeer waarschijnlijk Galenus zelf, en tezamen met het verslag van de vorstelijke ontvangst ten paleize, heet van de naald, een week later vastgelegd in de kerkenraadsnotulen van 21 november, zoals straks nog nader zal blijken.²⁶

Hoe dit ook zij, behalve de Franse tekst, die Galenus opnam in zijn polemische boek van 1699, leverde hij – daar ga ik gemakshalve vanuit – dus ook een degelijke vertaling die letterlijk overeenkomt met de tekst die in de kerkenraadsnotulen is opgeschreven. Anders derhalve dan Lowry suggereert, kunnen de door Schijn omstreeks begin 1710 en 1743 gepubliceerde briefteksten niet meer op diens conto worden gezet. Schijn had destijds, het kan niet missen, de brieftekst simpelweg overgenomen van zijn lammistische tegenpool Galenus, al repte Schijn daar met geen woord over. Overigens kwam het destijds wel vaker voor dat bronvermelding achterwege werd gelaten, al was dat toch niet erg galant. Bovendien kon het Schijn niet ontgaan zijn dat van Galenus’ *Verdédiging* in 1704 zelfs een Franse vertaling op de markt was gebracht, getiteld: *Apologie Pour Les Protestans*.²⁷ Ook anders dan Lowry aanneemt, is Schijns auteurschap van het pamflet waarin hij de Nederlandse brieftekst aantrof, de *Zedige Verantwoording Der Mennoniten Op zeker Placcaat* (begin 1710), zeer twijfelachtig. Mogelijk zou het op naam gezet kunnen worden van de Oud-Friese leraar uit Amsterdam, Aldert Pronk. Hoewel ik daar niet zeker van ben, is Schijns hoofdrol niet evident, omdat het pamflet, een verweerschrift tegen de uitzettingsgronden van de dopers door de Zwitserse overheid, on-

dertekend is door de Amsterdamse dagelijks bestuursleden van de *Commissie voor Buitenlandsche Nooden*, te weten: Van Maurik, Willink, Fries en Van Aken namens Lam & Toren, en Schijn, Vorsterman en Beets van de Zon.²⁸

Die brieftekst zou Schijn overigens wel zelf opnemen in een werkje dat hij eind 1710 voltooide en dat begin 1711 op de markt kwam. Lowry is dat kennelijk ontgaan, en dat is jammer, omdat Schijn de Nederlandse tekst van de brief liet voorzien van Lowry's 'zoekgeraakte' Franstalige origineel! Dit was niet zomaar een gelegenheidswerkje, maar het zou zelfs de eerste aanzet zijn tot Schijns bekende, door Gerard Maatschoen vermeerderde drielige hoofdwerk: de *Geschiedenisse der Mennoniten* (Amsterdam, 1738/1743-1744). In het nu nog slechts 94 pagina's tellende geschrift, *Korte Historie der Protestante Christenen die men Mennoniten of Doopsgezinden noemt*, dat blijkens het voorwoord op 20 december 1710 voltooid werd, zijn beide briefversies opnieuw opgenomen zonder enige bronvermelding van Galenus' *Verdediging*.²⁹ Opmerkelijk is dat de in de titel gebruikte aanduiding: 'Protestante Christenen die men Mennoniten of Doopsgezinden noemt' rechtstreeks ontleend is aan de kwalificatie die Willem III van de dopers gaf, waar de vorst repte van: 'zekere *Protestanten*, genaamt *Mennonieten*' / 'certains *Protestants*, appelez *Menno-nites*' (1694) en 'de *Protestante Mennoniten*' / '*Protestantium Mennonitarum*' (1697). Zo'n eervolle aanduiding die de doopsgezinden als 'soort' gelijkschakelde met de calvinisten, de lutheranen en de hugenoten, vormde voor Schijn en de zijnen opnieuw een bewijs van algemene erkenning. Anders dan Spanheim, anders dan wat de Zwitserse en Pfalzische overheden beweerden, werd het moderne doperdom niet meer vereenzelvigd met de Münsterse ketterijen: niet door de koning van Engeland, noch door de keurvorst van de Pfalz!³⁰

Dit was dus allemaal positieve bijvangst! Maar dat laat een geheel andere vraag onbeantwoord: waarom kaapte Schijn die briefteksten zo ongegeneerd uit Galenus' *Verdediging*?³¹ Was er nog steeds sprake van animositeit tussen de Amsterdamse zonnisten en lammisten? Schuurde de pijnlijke splitsing van 1664 nog altijd aan beider ziel, of aan een van beide vooral? Ik heb daar geen concrete aanwijzingen voor, al zorgde Galenus' *Verdediging* van 1699 wel voor de nodige commotie in zonnistische kringen. Voordat die kwestie aan de orde komt, neem ik Schijn op voorhand in bescherming tegen een al te simplistische verdenking van kwade opzet. Om te checken hoe Schijn tegen Galenus aankeek, biedt Schijns korte biografie van de toen al lang overleden Galenus in het tweede deel van zijn *Geschiedenisse* een goed aanknopingspunt. Daarin portretteerde hij Galenus als iemand van uitzonderlijke statuus; deze had het leraarsambt

omtrent den tyd van 58 *Jaaren* onvermoeid met grooten Lof, en Achtinge van veelen waargenomen. ... Buiten twyffel moet hy geteld worden onder, en gehouden voor eenen der allerberoemste, en welspreekendste *Leeraaren* der *Mennoniten*, van zeer veelen, die voor de *Algemeene verdraagzaamheid* omtrent de verschillende *Gevoelens* onder de Christenen pleiten, zoo hoog, en dierbaar geschat, dat niemand, in zoo verren my bewust is, hem ooit gelijk was.³²

Dit moge allemaal oprecht gemeend zijn, toch veroorzaakte Galenus' boekje van 1699 in zonnistische kringen veel gedoe! Door Van Dooregeests poging om tegenwicht aan hoogleraar Spanheim te bieden, weliswaar beleefd, opzij te zetten, had Galenus natuurlijk enige irritatie gewekt.³³ Maar het was vooral diens tweede deel, de *Korte Grondstellingen Vande Christelyke Leere*, dat kwaad bloed zette. Daarin had Galenus de doperse theologie samengevat in 103 stellingen, rijkelijk voorzien van bijbelse bewijsplaatsen. Aldus had hij een opzet gekozen, die als twee druppels water op de Heidelbergse catechismus leek, wat een *hardcore* calvinist als Spanheim vermoedelijk wel aansprak.³⁴ De galenistische 'leer' verried natuurlijk zonneklaar 's mans zucht naar onbeperkte verdraagzaamheid, naar de menselijke keuzevrijheid voor goed of kwaad, naar de onzichtbare kerk, en naar ongebonden deelname aan het avondmaal na enkel zelftoetsing.³⁵ Dit streek tegen Schijns confessionele haren in. Deze werd daarin gesteund door de gehele *Zonse* Sociëteit die, zoals ieder jaar, van 1 tot 12 mei 1700 in Amsterdam ter vergadering bijeenkwam. Daar werd besloten Douwe Feddriks van Molqueren, leraar te Harlingen, een tegenschrift te laten publiceren. Dat kwam zes weken later al van de pers als het 246 pagina's tellende *Mennonitisch onderzoek op de Korte Grondstellingen*, dat zeer op de man, Galenus, speelde!³⁶ Was het toeval dat Feddriks in zijn inleiding een sneer gaf over de dopervriendelijke brief van koning Willem III, of gaf dat uitdrukking aan een algemeen zonnistisch gevoel van onbehagen? Hij schreef:

Het aanhalen van des *Konings van Englands* Brieven, &c. pag 37-51, is er dertel ingelapt. Oppervorsten doen dikmaals seer gunstige voorschrijvingen, sonder dat haar oogmerk is, dat die so openbaar wereltkundig worden: en veelligt [= wellicht], als sijn *Koninglijke Majesteit* deselve in een Tractaat (dat so tegens sijn beginselen van Godsdienst aanloopt) [= Galenus' *Verdediging*] sag pronken, niet heel smakelijk soude zijn. Wy laten D. *Galenus*, en de sijnen dat verantwoorden.³⁷

Galenus reageerde daar niet zelf op, maar wel diens Friese medestander Jan Klaasz van Grouw die een historisch doorwrocht werk afleverde, *De leer der*

doopsgezinden, verdedigd (1702) geheten. In de inleiding daarvan verweet ene C.v.D. (de Haarlemse koopman, leraar en collegiant Coenraad van Diepenbroeck) nogal kort door de bocht dat de zonnisten eerder gereformeerd dan mennist klonken. Dat verhinderde de man niet dat hij, typisch lammistisch, elke kerkelijke exclusiviteit afwees.

Die iet beters meent te zien, die volge dat, en diene zyn Heer getrouw. 't Is ons genoeg, ons geweeten te mogen beleeven, en des danken wy God, en onze hooge Overheid. De zaligheid zal niet het erfdeel zyn, van een Doopsgezinde, Remonstrant, of Gereformeerde, maar van een Godvruchtig Christen ... De zaak der Doopsgezinden was altoos God lief te hebben boven al, deezer wereld ongelyk te zyn, gering, ingetogen, onstraflyk te leeven, en den naasten veel liefde en weldaadigheid te bewyzen.³⁸

Feddriks kwam daarop in 1703 nog met een repliek, *Regtsinnigheid Van de Leer Der Mennoniten* getiteld, maar omdat die bij zijn broeders niet erg in de smaak viel, kwam Engel Arentsz van Dooregeest alsnog met een andere bestrijding van Jan Klaasz: *Verandwoordinge voor de leere der Doopsgezinden*.³⁹ Dat men achteraf niet zo gelukkig was met Feddriks' *Regtsinnigheid Van de Leer*, getuigt nogal van dubbelhartigheid. Zo werden Galenus en de zijnen in dat boek verre van broederlijk bejegend: zij hadden

Dus heen en weder geslingert, en door oneyndige bochten en draaijen ... het Racousche Catechismus [= het socinianisme] de Kerkdeur ingedrongen, en op't autaar gestelt, tot dat men alles na sijn wil en hand, onder de sweep van verdraagsaamheid, heeft doen draaven ... gelijk dan D^r. Galenus, daarom onlangs sijne *Verdediging en Grondstellingen der Doopsgezinden*, heeft ontworpen, om de wereld soo looslijk als verkeerdelijk in te boesemen.⁴⁰

Deze tekst kwam evenwel niet uit de pen van Douwe Feddriks, maar van diens inleider, ene W.H., ofwel Willem Hijsterman, een wat lawaaierige diaken van de Zon, die echter bij de kerkenraadsvergaderingen vrijwel altijd verstek liet gaan! En zelfs Hermannus Schijn, de *primus inter pares* der gekwetste zonnisten, had Feddriks' tweede strijdschrift met een lofdicht vereerd, evenals de wat knorrige leraar-dichter Lambert Bidloo. Hij, nogal grootsprakig, zette de auteur zelfs op een zalig voetstuk namens de gehele zonnistische broederschap:

Frontispice van Douwe Feddriks van Molquerens tweede verweerschrift (1703).

De Zon behouwd haar glans in't Aardsche stof gewemel:
Blyft gy getrouw; uw loon zal groot zijn in den Hemel!⁴¹

Dat men, ondanks dit aanvankelijke, evidente commitment met Douwe Feddriks' polemiëk, diens werk achteraf toch minder apprecieerde, geeft wel aan hoe druk de zonnisten zich maakten over die galenistisch rekkelijke ondermijning van hun zo driftig verdedigde Menno-fundamenten!

Dat er waarlijk van een zekere niet-geregisseeerde commotie sprake was, bleek wel uit de roddel en achterklap die ondertussen in Amsterdam naar buiten lekten. Daar zou pas twee jaar later, in september 1701, door ingrijpen van de overheid een einde aan komen!⁴² Al op 18 mei 1699 struikelde de kerkenraad van de Zon over Galenus' pas uitgekomen boek.⁴³ Volop werd er beraadslaagd over hoe dit te bestrijden, wat in 1700 resulteerde in het besluit van de mei-vergadering van de Zonse Sociëteit om Douwe Feddriks uit Harlingen de aanval in te laten zetten. Op 28 juli sijpelden er uit het stadhuis op de Dam rare geruchten naar buiten. Zo bereikte Schijn het verhaal dat de burgemeesters in de veronderstelling verkeerden dat 'onze Dienaarschap een resolutie zoude geformeert gehad hebben om aan het tegenwoordige Sijnodus der gereformeerden alhier klagtig te vallen over zeker boekje van Doctr. Galenus'. Dat vonden de stadsbestuurders 'zeer onaangenaam ... en met hun zin en genegentheden strijden.' Om op te helderen dat er van een dergelijk voornemen hoegenaamd geen sprake was, zijn Hermannus Schijn, Willem Hijsterman en Cornelis Beets toen onmiddellijk naar burgemeester Johannes Hudde getogen, een man van aanzien en als natuur- en wiskundige ook een groot geleerde, die vlak bij de Toren aan het Singel woonde. Toch was de lucht hiermee niet geklaard. Een jaar later, op 27 juli 1701, dook hetzelfde gerucht opnieuw op, waarop leraren en diakenen van de Zon – Willem Hijsterman, afwezig, bevestigde dat achteraf – stuk voor stuk mondeling verklaarden 'nooit of ooit het voorss. tractaat aan eenig Magistraat, Classes, Sijnnode ... te hebben beschuldigt of aangeklaagt.'

Echter, blijkens de notulen van 14 en 21 september 1701 etterde dat kwade gerucht maar door. Erger nog, de zo veel besproken *Verdediging* van Galenus Abrahamsz was zelfs al door de overheidsdienaren in beslag genomen! Nadat de lammisten zich daarover hadden beklagd, nodigde burgemeester Hudde alle betrokkenen bij zich thuis uit, om de zaak voorgoed de wereld uit te helpen, en elkaar weer met 'borgerlijke ommegang en liefde te bejegenen.' Dat gebeurde op vrijdag 16 september in de stadstuin. Present waren: Schijn, Hijsterman en Bidloo van de Zon, en de inmiddels 79-jarige Galenus

Burgemeester Johannes Hudde, geschilderd door Michiel van Musscher (1686).

Abrahamsz, Wilhem van Maurik en diaken Matheus de Neufville namens het Lam.⁴⁴ En hoewel het *de facto* natuurlijk een nogal beschamende vertoning was: zes volwassen kerels met vroom uitgestreken menniste koppen, die door een wijze bestuurder vermanend werden toegesproken, werd er omwille van de lieve vrede

van wederzijde ... geantwoord, dat we daar toe gewillig en bereid waren, schoon we van onze [= zonnistische] zijde betuigden dat wij niet en wisten iets toegebracht te hebben, dat eenige schijn gaf diergelijke burgerlijke ommekeer en liefde te willen verbreken. waar in de Hr. Burgermeester veel genoegens nam, en ons gezamenlijk met zeer veel toegenegenheid en beleeftheid ontfing.

Was het hierbij maar gebleven, maar de immer op elke kerkvergadering door afwezigheid schitterende Willem Hijsterman moest nog even *en plein pu-*

blique een indrukwekkende presentatie van zijn onmisbaarheid ten beste geven, alsof hij de Juinense wethouder Hekking in hoogsteigen persoon was:

In't bijzonder nam de Vrint W. Hijsterman de gelegenheid waar om in presentie van de Ed. Borgmr. en ons te zamen zig te ontschuldigen van zekere verdenkenge, als of hij het boekje van Dr. Galenus had aangeklaagt, en oorzaak was dat het was opgehaalt door de magistraat dezer Stede, en betuigde dat hij 1000 ducaten voor de man beloofde bij aldien iemant hem kon bewijzen dat hij direct of indirect daar toe iets had toegebracht 't geen van niemant tegengesproken zijnde met veel genoegen werd aangehoord.

Wat zo'n tenenkrommende *performance* ook voor effect sorteerde, Galenus Abrahamsz zou zich na deze gênante broederverzoening niet meer om de kwestie bekommeren: hij liet de zaak aan anderen over. Zijn gezondheid ging hem parten spelen.⁴⁵

Had deze hoogoplopende affaire Schijn nu zodanig van zijn stuk gebracht, dat deze de fatsoensnormen jegens de charismatische grijsaard van Lam & Toren niet meer zo nauw nam? En was hij zich derhalve maar wat onbroederlijk te buiten gegaan aan wat kinderachtig knip- en plakwerk van koninklijke kopij? Ik durf het niet te zeggen – en het maakt voor het vervolg van de geschiedenis eigenlijk ook geen bal uit.

DE ELLENDE IN DE PFALZ

Keer ik terug naar die zo bejubelde brief van stadhouder-koning Willem III. Sorteerte dit vorstelijke schrijven enig effect bij 'Mon Frère', de paltsgraaf? Dat er iets moest veranderen in de situatie ginds, stond buiten kijf. Maar hoe? De wereld leek wel te sidderen! Dankzij Nederlandse bemiddeling van zowel overheidswege als van *Buitenlandsche Nooden* was rond 1688 een golf van vervolgingen in Zwitserland een tijdelijk halt toegeroepen. Ons land had intussen te maken gekregen met een fikse instroom van Hugenoten, nadat in 1685 in Frankrijk het 'Edict van Nantes' was opgeheven. In maart 1688 werden collectes gehouden voor de ontheemde Franse calvinisten, waaraan ook doopsgezind Nederland flink bijdroeg.⁴⁶ Inmiddels was ook de – achteraf – Negenjarige Oorlog (1688-1697) uitgebroken, met Louis XIV als agressor, die op een steeds omvangrijker coalitie van mogendheden stuitte. Lodewijk stak in 1688 de Rijn over naar Duits grondgebied, waarmee hij als een mannetjesputter den volke zijn territoriale ambities en dynastieke aanspraken

toonde. De keizer van het Heilige Roomse Rijk, Leopold I van Oostenrijk, Hongarije en Bohemen, alsmede tal van Duitse landgraven en prinsen verzetten zich daartegen en sloten een machtig verbond met de Staten Generaal en de kersverse koning Willem III. Hij was net hersteld van de feestkater van de *Glorious Revolution* (november 1688), en zodoende raakten niet alleen de protestantse Nederlanden, maar ook het antikatholieke Engeland verwickeld in de beteugeling der machtsaspiraties van de Zonnekoning.⁴⁷ Stadhouderkoning Willem III sprak dus de paltsgraaf, hoewel katholiek, als ‘Mon Frère’ aan in hun gemeenschappelijke strijd tegen Frankrijk.

De uit Zwitserland naar de Duitse Rijnstrekten, met name de Pfalz, gevluchte mennonieten werden nu evenwel, samen met de lokale bevolking, onder de voet gelopen door plunderende Franse troepen. De ontheemden moesten niet enkel hoge sommen betalen voor tijdelijke vestiging en godsdienstvrijdom, maar werden ondertussen ook nog eens bestolen door het Frans militaire rapaille, hun woninkjes in brand gestoken, de oogsten gestolen, en de vrouwen lastiggevalen, of erger nog. De adellijke handels- en bankiersfamilie van de gereformeerde Peter Frederik d’Orville (1662-1739) uit Frankfurt am Main, informeerde het dagelijks bestuur van *Buitenlandsche Nooden* over deze wantoestanden. De d’Orvilles deelden namens de Amsterdammers geld, voedsel en kleding uit. Tot overmaat van ramp verhardde paltsgraaf Johann Wilhelm zijn tot dan toe wat hybride asielbeleid: hij haalde de oude zestien-de-eeuwse ketterdecreten van keizer Karel V weer van stal die ooit waren ingezet tegen de wederdopers en de oproerlingen van Münster. Daarmee profileerde de pruikengraaf zich als waakhond van de heilige moederkerk. Er werden geen dopers meer op zijn grondgebied geduld! Boven op de plunderende van de Franse huursoldaten, werden nu niet alleen de eigendommen van de berooide Zwitsers afgenomen, maar verdwenen dezen ook in het cachot, ondergingen martelingen en werden de Pfalz weer uitgezet.⁴⁸

Op 10 juli 1690 verschenen drie leiders uit de Pfalz in de vergadering van de Lam & Toren kerkenraad. Het waren Jonas Loheer, Johan Schuhmacher en Christian Pliem. Verwelkomd door Galenus, deden zij hun verhaal ‘van den miserabilen toestand van onse broederen aldaar, veroorzaakt door den tegenwoordigen oorlog, en dat wel ontrent 400 huijsgesinnen in die miserie waren, meest van alles ontbloot, versoekende dienvolgens onsen raad en hulpe in hare elenden.’ Galenus en de zijnen organiseerden toen op 29 juli een grote collecte voor de getroffen, waarbij de broeders elders, ‘meest alle de Waterlandse en Vlaamse doopsgesinde gemeenten, van de vereenigde provincien en Hamborg ook ... de Vriesse doopsgesinde tot Hoorn Westsaan en Sar-

dam' opgeroepen werden dit voorbeeld te volgen. Dit betrof dus een particuliere lammistische actie, niet een gezamenlijke van *Buitenlandsche Nooden*. Alleen bij Bangs zijn de oproepbrieven te vinden voor een collecte, die Galenus c.s. op 15 juli aan 48 gemeenten van de eigen sociëteit richtte.⁴⁹ Lam & Toren stonden al veel langer met de Pfalzers in contact.⁵⁰ Het Pfalzer driemanschap bezocht daarna ook de zonnisten van Hermannus Schijn, blijkens een brief van 14 juli 1690, waarin de inmiddels teruggekeerde broeders een wissel van 458 Reichsthaler in het vooruitzicht werd gesteld.⁵¹ Omdat Lowry minder aandacht schenkt aan het verhaal van de Pfalzers dan Bangs, en Lowry vaker de zonnistische connectie documenteert dan die met de lammisten en Galenus Abrahamsz, wordt het verslag hiervan uit het notulenboek van Lam & Toren in Bijlage II opgenomen. Overigens waren de zonnisten wat gepikeerd toen ze achteraf pas hoorden over de collecteplannen van de lammisten. In het enigszins aanmatigende schrijven met een wat opgeblazen toontje van de Zon aan Lam & Toren, gedateerd 11 augustus 1690, wordt geklaagd dat

wij Wel gewenst [hadden]; dat de vrinden aenstonds ... eenige uijt de hare hadden gecommiteerd om met d'onse daer toe geconstitueert (zijnde Willem Heijsterman en Johannes Kops), mondeling te confereren, als sijnde onses oordeels de spoedigste, en ordentelijkste Weg om soo heijlsame Zaek sonder uijtstel (van collegialiter over en weder daer op te vergaderen) te termineeren.⁵²

Hoeveel deze inzamelingsactie opleverde, is niet bekend, maar dat zal meerdere tienduizenden hebben bedragen. Wel is uit de papieren op te maken dat enkel al de Friese gemeenten boven het IJ in totaal f14.366 bij elkaar hadden gebracht.⁵³

Maar de ellende bleef voortduren. Als gevolg van de aanhoudende kwellingen waren in 1693 al zo'n 140 ontheemden tijdelijk in Amsterdam terechtgekomen. In een gedrukte circulaire van 24 juni 1694, een nieuwe oproep van Lam & Toren tot een landelijke inzameling, ondertekend door Wilhem van Maurik en die aan de gemeenten in het land verzonden werd, staat over die ontberingen te lezen

dat een goet getal familien, bestaande ongevaar [sic] in honderd en veertig personen, die't daar, overmids [= wegens] de sware verdrukkinge, armoede en onverdragelyke overlast des krygsvolx, niet wel langer konden houden, tot ons in den voorleden herfst syn afgekomen; de welke dan hier ten meerendeel naakt en beroyt aangeland synde, nootwendig van alles moesten versorgt worden.

In een andere brief werd nog vermeld dat een deel van deze ongeveer vijftig gezinnen ‘deels van hier naer Holstein & Groeningerland affgereist [zijn], & oock een gedeelte alhier gebleeven ... omme alhier brood te kunnen winnen’. Men had allen van huisraad en kleren voorzien, terwijl het restant van de in 1690 ingezamelde gelden, dankzij de Frankfurter koopman d’Orville aan de noodlijdenden ter plekke was uitgedeeld. Nu echter, in de zomer van 1694, was de nood opnieuw ongekend hoog:

Ja gelyk wy uyt de berigten, die dagelycx inkomen, verstaan, haar van dag tot dag veel swaarder drukt, niet alleen, om dat het koorn aldaar tot een ongehoorde prys is gesteygerd, maar dat ook, door sware contributien, en andre afparsing van geld sommige van dese ellendige tot die extremitet worden gebragt, datse genootsaakt syn, haar toevlugt te nemen tot onge- woon en ongesond voedsel, van gras, en andre kruyden des velds; ja tot kikvorsen, slakken &c. om also haar selven noch slepende by ’t leven te behouden; invoegen [= met gevolg] dat we sekerlyk tegemoet sien, dat een groot getal van dese onse benauwde Broederen sal moeten opbreken, en, van alles behoeftig synde, gedwongen sal syn, tot ons af te komen.

En omdat zij ‘deugdelyke, vrome, en naarstige, menschen syn’ werden er op 4 juli aanstaande in beide kerkgebouwen, het Lam en de Toren, collectes gehouden. En zo werden ook de andere gemeenten opgeroepen ‘op nieuw de hand aan dit Christelyk goede werk te slaan’, en opnieuw collectes te organiseren.⁵⁴ Afgaande op een overzicht van de opbrengsten, opgesteld door David Rutgers, blijkt deze inzamelingsactie bij de verschillende geledingen dik vijftigduizend gulden te hebben opgebracht.

Lam & Toren:	<i>f</i> 27.426
De Zon	- 6.517
Friesland en Groningen	- 6.213
Friezen boven het IJ	- 5.640
Noord-Holland en Waterland	<u>- 4.638</u>
	<i>f</i> 50.434 ⁵⁵

De Nederlandse ambassadeur in Keulen, resident Hendrik van Bilderbeeck, beklagde zich rechtstreeks bij de keurvorst in Düsseldorf, maar dat mocht niet baten. Paltsgraaf Johann Wilhelm informeerde het stadsbestuur van Amsterdam daaromtrent persoonlijk, dat het protest kennelijk had aangezwengeld. Hij stelde dat hij inzake de vervolging van ‘die sogenannten Menoniten oder Manisten’ volkomen in zijn recht stond. Wilden die echter ongehinderd vertrekken, dan kregen zij daartoe alle vrijheid na betaling van 8.000 Reichs-

thaler, een dikke 16.000 gulden, wat natuurlijk niet op te brengen was.⁵⁶ Geen wonder dus dat stadhouder-koning Willem III, doordrongen van de goede reputatie van de pacifistische doopsgezinden in zijn eigen protestantse republiek, makkelijk over te halen was tegen zulk onrecht in het geweer te komen – zelfs al geschiedde dat vanuit een legerkamp!⁵⁷

In de loop van 1695, vooral na aandrang van keizer Leopold, en na dreiging met handelsboycots door de Staten-Generaal zegde de paltsgraaf toe zich milder tegen de mennonieten op te stellen – op papier althans. Doch inmiddels waren ook Nederlandse doopsgezinden uit Maastricht en Nijmegen die bezittingen in Jülich (Gulik) hadden, oostelijk van Heerlen, getroffen door diezelfde hardvochtige maatregelen als waar de Zwitsers onder gebukt gingen. Zo bleven nog een tijdje de onvriendelijkheden over en weer aanhouden. Pas toen de Vrede van Rijswijk zou worden gesloten, die een einde maakte aan de Negenjarige Oorlog, waren de vijandigheden tegen de dopers wat verminderd, en kwamen er signalen dat hun ontnomen bezittingen gerestitueerd zouden worden.⁵⁸ Niet alleen de erkentelijkheid daarover, maar ook de bemoediging om dat voornemen daadwerkelijk uit te voeren, uitte Willem III in een Latijnse brief aan de paltsgraaf, gedateerd 4 juli 1697; daarin schreef hij, blijkens de vertaling van andermaal Galenus vermoedelijk (zie Bijlage Ib), onder meer:

Wy konnen niet nalaten by desen te getuigen, dat de ... vertroostinge van de *Protestantsche Mennoniten* ... ons aangenaam en gevallig is geweest; wy versoecken daar-en-boven ernstelijk ... dat ... an hen alle de goederen, haven, en gronden, welke sy mogten verloren hebben, wederom werden ter hand gesteld.⁵⁹

Omdat noch Bangs, noch Lowry deze Nederlandse vertaling heeft opgenomen, is zij hier ondergebracht in Bijlage Ib.⁶⁰ Er werden wel degelijk positieve resultaten geboekt. De paltsgraaf verzachtte de maatregelen tegen de asielsezoekers zodanig, dat op zijn bevel ‘an haar hunne vaste Goederen, Huisen en Landen soudon worden wedergegeven.’ Hij kon ook moeilijk anders, omdat dit in algemene zin in artikel VI van de op 20 september 1697 gesloten Vrede van Rijswijk voor alle betrokken partijen was overeengekomen: ‘Die geene welckers Goederen zijn gearresteert ofte geconfisqueert geweest, ter oorsaecke vanden voorz[eide] Oorlogh, ... van *wat conditien ofte Religien* [mijn cursivering] deselve soudon mogen zijn, sullen die Goederen wederom genieten.’⁶¹ Galenus en de zijnen waren over deze gunstige ontwikkeling dan ook zeer te spreken. Zij zullen zich ervan bewust zijn geweest dat hun voortdurende gelobby om de teruggave van onvreemd bezit en vermogen

Düsseldorf; in het midden het slot van paltsgraaf Johann Wilhelm, gravure door Mattheus Merian (ca. 1640).

der Pfaltzers op de agenda te houden uiteindelijk effect zou sorteren in het diplomatieke verkeer! Het ‘gunstige tractement [= behandeling, bejegening] dat wy onder sijn Majesteits loffelijke Regering, overvloedig hebben genoten’ had hen derhalve bewogen om ‘in dankbare erkenenis, dit navolgende DANKADDRES an Hem [de stadhouder-koning] over te geven.’⁶² Galenus, vergezeld van diaken Adriaen van Diephout, richtte zich tot de vorst met de woorden:

Wij komen uwe Majesteijt op offeren onse dankbaarheid, voor so grote weldaden aan onse Societeijt de mennonite protestanten bewesen, en daar over aan uwe majesteijt dit schriftelijk addres presenteren. ’t Welk hem met eenen wierd ter hand gesteld, en van sijn majesteijt met een seer vriendelijk gelaat seer beleefdelyk wierd ontfangen seggende: ik bedank U.

Nadat Galenus het doperstrouwe Oranjeblazen verder nog met stroopkrullen van grote dankbaarheid had opgeleukt, antwoordde de stadhouderlijke majesteit heel zuinigjes, maar ‘met een heldere stem, en bysondere aengenaamheid: Ik ben seer blijde’ – dit was natuurlijk ook geen aangelegenheid voor ‘small talk’. De twee doopsgezinde vorstenfans zullen al knipmessend

Dit dankadres dat op 14 november 1697 werd overhandigd, is niet bij Bangs te vinden, terwijl Lowry, zonder het Nederlandse origineel te kennen, er wel een Engelse vertaling van geeft.⁶³ Maar zowel deze brief, als een kort verslag van de aanbieding aan de veelgeprezen Brits-Nederlandse beschermer van het protestantisme, is dankzij opnieuw het notulenboek van Lam & Toren bewaard gebleven – zie Bijlage IIIa. Galenus drukte het dankadres, zij het met iets minder aanbiedingsdetails, ook af in zijn *Verdediging*, maar uitgerekend dat stuk had Schijn natuurlijk niet blindelings kunnen overnemen!

Journal of Management Education 36(8) 907-924

besprekingen te Rijswijk. Eerst hadden zij een onderhoud met Everard van Weede van Dijkveld, die men nog van de Foeke Floriskwestie kende, en later ook met raadspensionaris Anthonie Heinsius.⁶⁴ Hun vraag was of in het kielzog van de Vrede van Rijswijk nog langs diplomatieke weg te bereiken was ‘dat die van onse gesindheid in ’t Duijts Rijk de selve tolerantie en vrijheid mogt werden vergunt, die andre protestanten aldaar genieten.’ Beide mannen verklaarden zich daarvoor te willen inzetten, blijkens de brief van 4 november 1697 die Rutgers en Van Maurik aan Van Dijkveld stuurden, en die eveneens werd afgeschreven in het notulenboek van Lam & Toren. Deze tekst werd tevens in Galenus’ *Verdediging* opgenomen, maar, net als eerder bij zijn eigen optreden, ontdaan van de persoonlijke betrokkenheden van Rutgers en Van Maurik.⁶⁵ Opnieuw heeft Schijn het niet aangedurfd deze lobbypoging van de lammistische broeders ongevraagd over te nemen. Omdat dit doopsgezinde post-Rijswijkse initiatief niet bij Lowry, noch bij Bangs te vinden is, is het hier weergegeven in Bijlage IIb. Of deze Haags diplomatieke bereidheid ook daadwerkelijk heeft geresulteerd in de gevraagde erkenning van de geloofsvrijheden der Pfalzische mennonieten, is zeer de vraag. Wel zou de keurvorst in 1698, na lang aandringen, eindelijk weer de ‘Wiedertäufer Konzession’ van augustus 1664 doen invoeren. Die hield in dat de dopers bijeenkomsten van meer dan 20 personen mochten houden, zij het tegen betaling van een jaarlijkse ‘Mennistensteuer’ van twaalf gulden.⁶⁶

Herhaaldelijk is beweerd dat ten gevolge van de verbetering van de situatie in de Pfalz de *Commissie voor Buitenlandsche Nooden* in 1699 ontmanteld zou zijn, totdat in 1703, nu in Zwitserland, de nood weer aan de man kwam. Maar niets is minder waar.⁶⁷ Bron voor deze misvatting is vooral een notitie in de Amsterdamse archieven, waarin gesteld wordt dat: ‘Dese Commissie ten Eynde gelopen zijnde Met het cessen van dezelve Nooden, zijn de voorschr. vrienden [nl. Hijsterman en Kops] 1699: 27 Maj voor hunne Moeijten bedankt.’ Echter, dit kladje vat samen wat enkel de kerkenraad van De Zon ter zake had besloten, namelijk: ‘(op hoop dat de noot in het toekomende sich niet meer openbaren sal) ons als noch niet weer in die Aliantie [= het verbond met Lam & Toren] in te laten, mits dat [wij] ... de vrint Willem Heijsterman en de andere gekomieteerden ... voor sijn moeijte sullen bedancken’. Met andere woorden: enkel de zonnisten vonden het niet meer opportuun om *Buitenlandsche Nooden* te bemensen, totdat kennelijk op 28 maart 1703 ‘wederom gecommitteerden zijn aangesteld’.⁶⁸

Dit impliceert tevens dat, zo nodig, bij Lam & Toren de acties gewoon doorgingen. Zo werd op 30 april 1699 besloten dat de ‘Gecommitteerde tot

de Paltze saken' circulaires zouden rondsturen om 'de nieuwe nood' onder de aandacht te brengen. Drie weken later werd de tekst van het rondschrĳven aan de gemeenten goedgekeurd, 'ten eijnde haar te bewegen tot een milde gifte', en besloten deze te laten drukken. Ze zou worden ondertekend door Galenus Abrahamsz, David Rutgers en Wilhem van Maurik. In Amsterdam zou die collecte gehouden worden op zondag 12 juli, met een opbrengst van 2.828 gulden. Een week eerder al had Galenus 'ingebragt een sakkie met geld van Zirikzee voor de Paltze broederen met *f.* 40:10:3', van Brouwershaven ruim 52 gulden, en nog 36 gulden uit Warns, terwijl Van Maurik maar liefst 200 gulden had ontvangen van de lange baardenmannen der 'Okkewalliste doopsgesinde tot Groeningen', ofwel de Groninger Oude-Vlamingen.⁶⁹

Overigens verkreeg pas in 1706 de Pfalzer kwestie een eerste bestuurlijke afronding, toen aan de lammistische diaken David Rutgers décharge werd verleend voor de in 1695 door hem geregelde vrijkoping van de getormenteerde geloofsbroeders in het Guliker en Reider land à raison van 13.000 gulden. Bovendien had Rutgers er in 1703 voor gezorgd dat de financiële genoegdoening die na tussenkomst van Willem III met de keurvorst van de Pfalz was overeengekomen, ten bedrage van 20.000 gulden, ontvangen werd en weer verrekend met de rechthebbende gemeenten. Dit stuk, dat de basis vormde voor de definitieve afwikkeling die op 17 mei 1707 plaats vond, is feitelijk als de materiële afronding te beschouwen van de ellende der Pfalzer mennonieten. Omdat ook dit stuk nergens anders te vinden is, is het hier opgenomen in Bijlage IV.⁷⁰

Tot slot is het nodig de twee meest in beeld zijnde *Buitenlandsche-Nooden*-bestuurders naast Galenus Abrahamsz (wie kent deze veel besproken charismatische en eigenzinnige leider van Lam & Toren niet?) nog even wat meer profiel te geven: Van Maurik en Rutgers. David Rutgers III (1629-1706), de middelste qua leeftijd, was afkomstig uit een vooraanstaand zakengeslacht. Hij was getrouwd met Margaretha Block (1638-1702), dochter van lakenkoopman Adriaan Block. David III was eigenaar van een fluweel- en zijde-weverij en verkeerde als bewoner van een statig grachtenpand aan het Singel in grote welstand. In 1697 werden hij en zijn nageslacht door de (roomse) keizer Leopold I in de adelstand verheven, waarop men de titel jonkheer mocht voeren. Sindsdien zou de familie zich Rutgers van Rozenburg noemen, naar het gelijknamige buitengoed, dat pas in 1914 wegens de uitbreiding van de Oosterbegraafplaats in de Amsterdamse Watergraafsmeer gesloopt zou worden. Later werd hij de bewoner van het prachtige landhuis aan de Vecht, Groenevecht bij Breukelen. Rutgers was in de jaren 1684-1689,

1694-1699 en 1704-1706 diaken van Lam & Toren. Wanneer vader David tijdelijk van die verantwoordelijkheid ontslagen was, werd zij waargenomen door de zoon, David Rutgers IV van Rozenburg (in 1689-1694 en 1700-1705), die dat na de dood van zijn vader van 1712-1717 bleef vervullen.⁷¹ Bij zijn dood in 1706 herdacht de doopsgezinde dichter Claas Bruin de wel-doener heel toepasselijk, getuige deze passage:

Verdrukte Palts! door Vrankryks magt, gereeten,
 Vertrapt, verbrand, daar ieder noch van beeft;
 Uw onderdaan kan nooit dien dienst vergeten,
 Die hy van hem [= Rutgers], zoo mild, genooten heeft;
 Want, toen uw Vorft, te reuk'loos, in ging voeren,
 Gewetens dwang, die pest van Kerk en Staat,
 Van outs gewoon de Ryken te beroeren,
 Verstrekte hy een steun en toeverlaat
 Aan elk, die was uit haave en goed verdreven.
 O ballingen! ô weerelooze fchaar!
 Die noch beweent de rampen van uw leeven,
 Hy was 't, die u bevryde van gevaar,
 Hy was 't, die u ontfging met open armen ,
 En onderhield in 't dringen van de nood,
 Om u, voor leed en onheil te beschermen,
 Hy koesterde en verwarmde u in zyn schoot
 Dies moet gy steeds, met lof-gezag en klanken,
 Op dat uw heil en welstand eeuwig duur',
 Eerst God, en dan, dien goeden vader danken,
 Die voor u zorgde in 't laatste leevensuur.⁷²

Wilhem van Maurik (ca. 1635-1722) was 1657 aan de universiteit van Utrecht, zijn geboorteplaats, gepromoveerd in de medicijnen. Hij werd in 1658 benoemd tot leraar van de gemeente Utrecht, waar hij in 1660 trouwde met Eva van Gelder.⁷³ In 1666 werd hij tot oudste benoemd. Bij zijn aanstelling was er, net als in Amsterdam, een hoop onrust in de doopsgezinde geleerden over het al dan niet strikt handhaven van de belijdenissen. Samen met ambtgenoten Goris van Aldendorp, Arent van Heuven en Johan Andriesz van Aken schreef hij *Een Belydenisse, Aengaende de voornaemste Leer-stycken, Des Christelijcken Godts-dienst* (Utrecht, 1659), bestaande uit 39 artikelen waarvan zij geen bindend gezag wensten toe te kennen. Dit riep zoveel weerstand op dat zij gevierden, voorstanders van het collegiantistische vrijspreken en beschuldigd van socinianisme, in 1661 geschorst werden. In 1664 keerden de

Het buiten Groenevecht bij Breukelen, van 1688 tot zijn dood in 1706 bewoond door David Rutgers III. Gravure door Daniël Stoopendaal (ca. 1719).

kansen, toen na ingrijpen van het Utrechtse stadsbestuur hun dienst werd hersteld. In 1673 haalde Galenus Abrahamsz deze leraar en medestander in de zaak der ongebonden verdraagzaamheid naar Lam & Toren; daar bewoog Van Maurik zich met evenveel verve in collegiantenkringen. Hij heeft vele jaren als secretaris en dus ook notulist van de kerkenraad gefunctioneerd. Ook was hij in de jaren 1684 en 1685 nauw betrokken bij de (vergeefse) onderhandelingen over hereniging tussen de Zon en Lam & Toren. Van Maurik was aanwezig bij Galenus' dood, die na een lang ziekbed van zestien maanden op 18 april 1706 het tijdelijke voor het eeuwige verruilde.⁷⁴ Van Maurik publiceerde de *Lykreden ter gedagtenis van Galenus Abrahamsz*, die hij een maand later, op 16 mei 1706, had uitgesproken. Daarin typeerde hij de inspirerende generositeit van deze bijzondere leraar, die 'onder de groote Mannen der Doopsgezinden kennelyk uitsteekt, en [waarvan] mogelyk zyns gelyk, onder hen, noit weder zal gevonden worden', als volgt:

Zyne tydelyke middelen waren gering: egter was hy gewoon, *met een onbekrompen mildheid te geven*. 't Geen hy niet door zig zelven konde, wist hy door anderen uit te voeren. Dus was hy tevens een helper, en voorstander der armen. Eisten de voorvallen dat 'er openbare verzamelingen voor ballingen, verlegenen, verdrukte der Doopsgezinden, of andere Protestanten, gedaan wierden: op zyn verhoog van den nood der behoeftigen, vond men een ongemeene onderstand, een onverwagte mildadigheid, die men nauwlyks zoude hebben derven hopen. En alhoewel zyne beweegredenen

tot dit einde de kragtigste en zielroerenste waren, die men zoude kunnen gebuiken, zette egter zyn welbekend voobeeld in dezen,dezelve als een nieuwe sterkte by: want elk wist, hoe trouw hy zig hier in, zelfs boven vermogen, queet, zonder, of door vreeze voor armoede, of door gebreken der armen afgeschrikt, nog wederhouden te worden.⁷⁵

DE OPMAAT TOT DE UITTOCHT UIT ZWITSERLAND

De Pfalzer zaken kwamen geleidelijk aan in rustiger vaarwater. Zo af en toe moesten de Amsterdammers nog dealen met wat dingetjes zus-of-zo. De ene keer betrof dat attestatieverzoeken van Lam & Toren aan een Pfalzer gemeente voor in Amsterdam neergestreken vluchtelingen, zoals Maria Geber in 1702, of ene Maria Lint in 1707, die hier al achttien jaar woonde, maar aan wie het lidmaatschap onthouden werd ‘ter oorsake van hare onnoselheit’.⁷⁶ Dan weer ging het om een verantwoording van de onkosten die David Rutgers had gespendeerd aan de oversteek van het gezin Baumann naar Pennsylvania (dik 192 gulden). Een andere keer moest men zich bezighouden met het steunverzoek van Pfalzers die zich echter niet als vluchteling, maar uit eigen vrije wil in Groningen hadden gevestigd: economische migranten werden niet gesubsidieerd!⁷⁷ Bij de gemeente van Hermannus Schijn kwamen dergelijke zaken ook aan de orde. Zo vroeg de jonge gemeente in Germantown (nu een voorstad van Philadelphia, PA) om catechisatieboekjes, bijbels en psalmbundels.⁷⁸

Inmiddels was het in Zwitserland weer begonnen te rommelen. Steeds harder riep men in Bern dat de ‘zogenaamde Wederdoopers’ niet alleen leerstukken hadden die tegen de ‘gereformeerde Christelyke kerke’ ingingen, ‘maar ook [dat zij] den staat der hooge overheyd, en de politie [= het politieke bestel] t’ eenemaal omverre [willen] stooten dwijl zij niet willen toestaan dat de staat der overheijt van en met god zijn.’ Zij wilden geen trouw zweren aan de staat, noch wensten zij het vaderland in tijden van nood te verdedigen. Kortom, wegens hun visie op de overheid, het eed zweren en de toepassing van geweld, drie de staat ondermijnende inzichten, werd het meer dan tijd dit ‘onkruijt in ons land’ uit te roeien. In een uitvoerig plakkaat dat de raad van hoofdstad Bern in februari 1695 had uitgevaardigd, werden alle overwegingen omstandig beredeneerd, resulterend in uiteenzettingen over de ambtelijke en juridische procedures en sanctiemaatregelen tegen dat foute volk.⁷⁹ Toch bleek deze ‘Wiedertäufer-Ordnung’ nauwelijks enig effect te sorteren. Menig calvinist op het platteland sympathiseerde met

het doperdom; bovendien kwamen er nogal wat gemengde huwelijken voor! Daarom werd in mei 1707 de Berner 'Täuferkammer', de commissie die al sinds 1659 in het leven geroepen was om het ketterse addergebroed te elimineren, opgedragen om de 'Ordnung' van 1695 opnieuw uit te vaardigen en toe te zien op strikter naleving. Maar veel succes werd er niet geboekt. Sommige dorpen werden 'Täuferfrei' gemaakt, maar justitie had al snel in de gaten dat de opgejaagden niet willoos naar het buitenland vertrokken, maar elders onderdoken. In 1708 en 1709 werden daarom gereformeerde predikanten opgedragen bij huisbezoeken en dergelijke als luistervink en verklikker op te treden.⁸⁰

Ondertussen werd deze ketterjacht danig gefrustreerd door de opsplitsing in amischen en reistischen, die vanaf 1693 haar beslag kreeg. De eerste groep dopers, aanhangers van kleermaker Jacob Ammann, richtte haar leven in naar de bepalingen van de conservatieve Vlaamse belijdenis die ooit in Nederland, in 1632 te Dordrecht, was opgesteld. Toen fungeerde dat document om een hereniging van twee richtingen tot stand te brengen – nu faciliteerde zij tweespalt!⁸¹ Een strikte uitleg van de geloofsartikelen was de grootste bron van conflict geworden. Zo was de in artikel 17 omschreven tuchtmaatregel van de mijding tot dan toe onder Zwitserse dopers onbekend. Voor Ammann en de zijnen was afzondering van de wereld een groot goed, evenals strenge tuchthandhaving, strikte kledingvoorschriften en vasthouden aan de leer van Menno, waaronder de toepassing van de voetwassing. Zich deze relatief nieuwe leer en levensstijl eigen te maken, achtten de amischen wezenlijker dan zich erg druk te maken om, laat staan in verzet te komen tegen een intolerante overheid. Anders dan de aanhang van Hans Reist ondergingen zij daarom gelaten de maatregelen van staat en kerk: vervolging maakte deel uit van hun christelijke lot. Anders dan de reistischen die veel meer verzet pleegden en bij de autoriteiten steeds meer irritatie veroorzaakten, waren de amischen gewilliger om buiten Zwitserland nieuw onderkomen te vinden.⁸²

In de loop van 1709 sijnelden in Amsterdam berichten binnen over ernstige vervolgingen in Zwitserland. Dopers werden van hun bed gelicht en gevangen gezet in Bern, zeker zo'n 200 mensen. De bevolking werd opgeroepen om op straffe van boetes hen te verraden en aan te geven. Gemengde echtparen werden gemaand hun doperse partner in de steek te laten. Oudste zonen die mennoniet waren geworden, werd het eerste erfrecht ontzegd. Wie gevluchte dopers tijdelijk onderdak verschaftte, kreeg ook met justitie te maken. In augustus 1709 werd in de kerkenraad van de Zon de vraag opgeroepen of er 'voor de doopsgesinde in Switserland, die tegenwoordig in vervolginge

sijn’ niet iets gedaan moest worden?⁸³ Na overleg met de commissieleden van Lam & Toren werd er gerapporteerd dat ook dezen

betuigen ... dat die vervolginge hen zeer hard en smertelijk voorkomt en wel wenschten dat zij wat meer aanleidinge mogten hebben om bij den Staat of Magistraat door eenige verzoeken te obtineeren dat voor die menschen een brief van voorschrijving tot verligtinge mogt worden afgevaardigd, waartoe zij hunnen arbeid en hulpe uitbieden, en zijn nevens ons van gedagten dat we egter in dese zaak niet veel kunnen doen, voordat we een origineel plakkaat, zoals het tegen de Doopsgezinden leid, zullen ontfangen hebben, om welk plakkaat reets geschreven is.⁸⁴

Op 6 januari 1710 ontvingen Hermannus Schijn en Wilhem van Maurik vanuit Mannheim een uitvoerig rapport over de toestand in Bern en het Berner Oberland, die steeds ernstiger vormen begon aan te nemen.⁸⁵ In een uitvoerige brief, op 22 januari 1710 vanuit Bern verstuurd, berichtte ene Runckel aan een lid van *Buitenlandsche Nooden*, Schijn vermoedelijk, vrij gedetailleerd over de ellende die de dopers in zowel Bern als Zürich moesten ondergaan. Hij schreef onder meer dat men

eenige [had] laten doden. Daer op heeft men soo veel als men der bekoomen konde inde Gevangenissen geworpen, sommigen daer van na Frankrijk met geweld ten Oorlog gevoert, anderen op de Galijen [= als slaven] verkogt, en anderen heeft men het Landt verboden en uijt gejaagt ... Men segt dat de geenens die nu in de gevankkenis sijn, er eenigen na Penselvanien versonden zoude werden.⁸⁶

Johann Ludwig Runckel (??-1720) was een Zwitserse diplomaat in Nederlandse dienst, lidmaat van de calvinistische kerk, maar desalniettemin beschikend over een groot hart voor de verdrukte dopers. Hij werkte sinds 1694 als secretaris van diplomaat Petrus Valckenier die veel bemoeienis had gehad met de verdreven waldenzen en hugenoten. Runckel die jarenlang vanuit Schaffhausen opereerde, maar ook vanuit Bern en Neuchâtel, werd in zijn taak van ambassadeur of resident enthousiast aangestuurd door François Fagel, griffier van de Staten-Generaal, met wie de doopsgezinden ook op goede voet stonden. Runckel was getrouwd met een vrouw uit Reichenbach, in het kanton Bern, waardoor hij ook vras persoonlijke lijntjes goed op de hoogte was van de actuele toestand in dat kerngebied van het dopervraagstuk.

Anderhalf jaar lang zou Runckel zich voor een goede afloop van het Zwitserse doperprobleem inzetten. In dat vrij korte tijdsbestek heeft hij meer dan

70 brieven en gedetailleerde rapportages naar *Buitenlandsche Nooden* verzonden. Toen de Zwitserse autoriteiten na het Nijmeegse echec hun standpunten verhardden in plaats van op hun schreden terug te keren, bleef de definitieve uitwijzing van de gemaltraiteerde dopers als enige optie over. Runckel dacht daarom hardop mee met Den Haag en *Buitenlandsche Nooden* over mogelijke vestigingsgebieden elders. Zo kwam een in cultuur te brengen regio rond Koningsberg in Oost-Pruissen (de huidige Russische enclave Kaliningrad) op tafel, wat door de Zwitsers afgewezen werd. Vestiging in Nederland, te weten: Oost-Groningen, op Kamper Eiland en in Deventer, was een meer door de nood ingegeven pragmatische oplossing, maar bood geen soelaas voor de langere termijn. Hoewel emigratie naar Pennsylvania de Zwitsers aanvankelijk sterk ontraden werd, gezien de zo goed als mislukte nederzettingsspogingen aldaar van duizenden, niet-doperse Pfalzers omstreeks 1709 – enkele mennonietenfamilies uitgezonderd – koos men uiteindelijk toch voor die bestemming. De administratieve en financiële infrastructuur voor het vertrek naar Brits-Amerika, via Portsmouth in Engeland, zou door *Buitenlandsche Nooden* in Amsterdam worden uitgerold – opnieuw een prestatie van formaat – wat verklaart dat de Amsterdamse archieven nu zo'n *Fundgrube* voor deze geschiedenis vormen!

De Amsterdammers hanteerden voor hun bemiddelingspositie een meer-sporenbeleid. Zo traden zij in de eerste plaats gedurende de crisisjaren 1710-1711 rechtstreeks met Runckel in overleg: zij vroegen zijn mening, lieten hem opties afwegen, voorzagen hem van bijzondere instructies en lieten hem boodschappen uitvoeren. Deze bijzondere man was ook niet te beroerd om zich met de uitdeling van de hier gecollecteerde penningen te belasten. Naast dit intensieve Runckel-traject dienden de commissieleden zich in de tweede plaats makkelijk aan bij de Amsterdamse burgemeesters, waarover zo nog meer volgt. Ten derde handhaafden zij hun lobby in Den Haag, zodat zij altijd meer dan één pijl op de boog hadden. Hoewel het nu nauwelijks nog voorstelbaar is, dienden de doopsgezinde belangenbehartigers zich destijds met enige regelmaat op het Binnenhof en in het Torentje aan bij raadspensionaris Heinsius en griffier Fagel.⁸⁷ Ondertussen zat Runckel namens Nederland regelmatig aan tafel met de Grote Raad van Bern, met leden van de 'Täuferkammer', sprak hij heimelijk met doperse leiders, van beide partijen, en bezocht hij mennonieten in de gevangenis. Deze proactieve diplomaat liet niets aan het toeval over, maar zat als een bok op de haverkist – hij was niet simpelweg een gezant, maar een creatieve bemiddelaar en makelaar in nieuws.⁸⁸

Het is sowieso indrukwekkend te zien hoezeer doopsgezind Nederland kon rekenen op de steun van de regering. Op 15 maart 1710 deden de Staten-Generaal namens de broederschap een klemmend beroep op de Berner overheden om ‘Hunne Geloofs-genooten in Zwitserland, en Speciael in V Lieder kostelijk Canton [die] met zeer zwaere vervolgingen, wegens het beleeven Hunner Religie gedrukt worden’ te ontzien. Want betere burgers – gereformeerden natuurlijk uitgezonderd – dan doopsgezinden bestonden er niet:

Wij hebben de Mennoniten van lange Iaeren geconsidereert [= beschouwd], en door Ervarenheid bevonden, Goede en Getrouwe Ingezeeten des Landts te zijn, die een stil, en eenvoudig Leeven leiden, Hun met hunne eigene Huisselijke zaaken bemoeijen, en verder niet, waerom wij zo goede Ingezeetenen, onze Intercessie [= bemiddeling], voor Hun Geloofsgenooten by vEdele niet hebben kunnen nog mogen Weigeren. Wij houden met uEdele de Christelijke Gereformeerde Religie, voor de beste en waere Religie, en wij wenschen dat de Mennoniten, zo wel hier als bij uEdele tot dezelve konde overgebracht worden, maer wij meenen, dat daer toe geene andere Middelen als de Reeden, en Overtuiging mogen nochte behoren gebruikt te worden, en dat de Middelen van Dwang, nimmermeer mogen nochte behoren gebruikt te worden, in zaaken van Conscientie [= geweten], waer over God alleen de Macht aen zig behouden heeft.⁸⁹

Wat een wereld van verschil: zulk een ruimdenkendheid die op de vlagen van de Verlichting vrijelijk ons vlakke land kwam bevruchten, tegenover het met hoge granieten alpentoppen dichtgetimmerde decor, waar elke speurtocht naar een horizon van vrijheid keihard gelogenstraft werd door zulk kortzichtig calvinisme! De Staten verzochten aan *Buitenlandsche Nooden* om dit stuk te verzenden naar Runckel, die het dan, tezamen met andere documenten, aan de Berner autoriteiten moest overhandigen. De commissie voegde hieraan het eerder vermelde, abusievelijk aan Schijn toegeschreven pamflet toe, de *Zedige Verantwoording Der Mennoniten Op zeker Placcaat* (begin 1710).⁹⁰ Hoe harmonieus en doelgericht trokken de verschillende partijen met elkaar op: regering, hoogste ambtenaren, Runckel en de commissieleden van Zon en Lam!

Maar ondanks deze gesmeerd lopende diplomatieke machinerie hield *Buitenlandsche Nooden* daarnaast ook nog de lijntjes warm met het Amsterdamse stadhuis. De Mokumse positie als wereldhandelscentrum mocht dan wel tanende zijn, toch fungeerde de stad juist voor het Duits-Zwitserse achterland nog steeds als een belangrijke im- en exporthaven. En hoewel de calvinisti-

sche reformatie vanuit Genève was verspreid, had zij het meeste en blijvende effect gesorteerd in de Nederlandse Republiek, met de hoofdstad – niettegenstaande haar heterodoxe aberraties – als culturele speerpunt. Er bestond dus ook nogal wat geleerdenverkeer tussen beide naties. Kortom, Amsterdam was voor Bern niet zomaar een te veronachtzamen Verweggistan!

Zo was het comité voor *Buitenlandsche Nooden* op 27 februari 1710 bijeengekomen voor een landelijke vergadering in de kerkenraadskamer van de Toren. Daar kwamen 37 afgevaardigden uit 19 gemeenten op af. Daar werd nog heel behoedzaam besloten om zich via de verschillende stedelijke afgevaardigden eerst tot de Staten van Holland en West-Friesland te wenden, om langs die route uiteindelijk de Staten-Generaal te bewegen de doopsgezinde zorgen en hun protest kenbaar te maken aan de Berner bestuurders. Overleg op 11 maart met de meedenkende Amsterdamse burgemeesters leverde echter een veel kortere, efficiënte route op. Letterlijk gedictieerd door commissieleden Schijn en Willink stelde stadssecretaris Jonas Witsen op 13 maart uit naam van het stadsbestuur een aanbevelingsbrief op die gericht was aan magistraat Mr. Nicolaes de Vicq, vertegenwoordiger van de Hollandse Staten in de Staten-Generaal. Deze diende ervoor te zorgen dat de Zwitserse kwestie meteen in het hoogste bestuursorgaan aanhangig werd gemaakt. Deze snelle zet zou al op 15 maart leiden tot de bovengenoemde protestbrief van Den Haag aan Bern!⁹¹

Terwijl dat staatsprotest Rijn-opwaarts nog onderweg was, verzocht de regering van Bern aan Den Haag om een vrijgeleide voor het eerstdaags te verwachten transport van vijftig dopers naar Amerika, ‘om door dese landen te passeren en ... het Collegie ter Admiraliteit op de mase ... tot derselver transport behulpzaam te [laten] zijn.’ Alsof het ‘Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden’ van 1950 allang gemeengoed was, gaven de Staten per kerende post op 22 maart als voorlopig antwoord te kennen dat

in het Stuk van Godsdienst, aan ieder mensch sijne Vrijheijd gelaten moet worden ... en dat niemand over sodanigen gelove en belijdenis vervolgt of gestraft mag werden, wanneer sijn leer en leven, niet strekt tot nadeel van den staat of het land, waer van hij een onderdaan is, ... en dat de teegenwoordige mennoniten, of soo genaamde Annababtisten, onder dat getal moeten gerekent worden ... [Bovendien] door ervarentheijd onderhouden hebbende, dat buijten de stukken, die haer geloof en gesintheijd betreffen, sij haer altijd als goede jngesetenen, en onderdanen gedragen; derhalven geensints de hand kunnen leenen, aan het vervoeren van de voorzeide Annababtisten na America.⁹²

Door Hermannus Schijn en Jan Willink Jansz werd op 27 maart de grote dank van *Buitenlandsche Nooden* aan de burgervaders van Amsterdam overgebracht. Een week later, op 3 april, dienden Willink en Cornelis Beets zich in Den Haag aan om de Staten-Generaal nog nederiger te bedanken voor haar onvergetelijke steun. Namens de commissie verzekerden zij de Hoog Mogende Heren dat, zodra de nog onderweg zijnde Zwitsers zouden worden bevrijd, zij ‘de selve hare medebroederen oover, en ten haren lasten te nemen.’ Een paar dagen later bevonden beide Amsterdammers zich nog in Den Haag, wachtend op kopieën van de Statenbesluiten; daar bereikte hen het bericht dat het berooide hoopje boothechtelingen in Nijmegen was vrijgelaten.⁹³ Overigens geschiedde dat blijkens het ooggetuigenverslag van leraar Laurens Hendriksz op de meest argeloze, om niet te zeggen sullige manier, zonder enig machtsvertoon van welke ambtsdrager dan ook:

Soo is eene uijt haer tot mij gekoomen bewaert met 2 Soldaten, dog die Soldaten gingen weg en lieten den Man bij mij, als ik nu met de andere dienaren onser Gemeente daer van gesproken hadde, soo bennen wij te saamen na het vaartuyg gegaen, en vonden daer onse andere Broederen. Wy spraken dan met den officier van de wagt, en vonden te samen goed, dat deese, Menschen in de Stadt wat verve[r]ssing aengedaen wiert, also zij nu in 20 dagen in groote elende op het water gelegen hadden, waer op wij haer in de Stadt bragten, doen zijde wij tegen onse gevangen Broederen, nu zullen de Soldaten U.E. niet ligt hier weer uijt krijgen Want soo zij gewelt willen gebruiken, soo zullen wij aen onse heeren daer overklaagen, Maer dat geschieden niet, alsoo raakten zij in vrijheijt.⁹⁴

De drie naar Amsterdam vertrokken leiders, Bendicht Brechtbühl, Melchior Zahler en Hans Bürki, konden rustig op verhaal komen; de andere twee, Peter Thönen en Hans Rupp, die met Steven Cramer naar Deventer waren getogen, zouden zich later bij hen voegen. *Buitenlandsche Nooden* achtte het zeer raadzaam dat men dit gezelschap diende te voorzien van verklaringen van Nederlandse autoriteiten om bij terugkeer de Zwitserse overheden te bewegen tot meer inschikkelijkheid. Daartoe organiseerde men op 1 mei 1710 een gesprek tussen de vrijgelaten leiders en de Amsterdamse burgemeesters. Ter voorbereiding daarop hield men op 26 en 27 april in de kerkenraadskamer een soort trainingssessie, waarin de Zwitsers vertrouwd gemaakt werden met te verwachten vragen van de stadsbestuurders. Wisten die ontheemde baardmannen uit de bergen veel! Hier vertoefde men in een geciviliseerd land, met sociale mores en codes voor besprekingen op hoog niveau! Vier-

entwintig vragen kreeg het drietal voorgelegd, over personalia, over de Zwitserse situatie en over de drie geloofskwesties die de crux van de vervolging vormden: de visie op overheid, eed en defensie.

Hoe sterk geloof en bijgeloof van de Zwitsers nog bij elkaar lagen, blijkt uit de beantwoording van vraag 11 over hoelang er al sprake was van vervolging. Hoewel de ketterjacht al van de doperse oerknal, 1525 dateerde, was er, zo beweerde het drietal, rond 1645 toch enige verlichting merkbaar geweest. Dat was gekomen door 'een swaer weder, met groot gedruijsch ... als een orcaen', zodat er een steen 'op des schouts gestoelte viel ... waer door sij soo gealtereert [= van inzicht veranderd] wierden dat sij in eenige Jaren niemand vervolgden.' Om des te steviger het gesprek rond de drie belijdeniskwesties in te kunnen gaan, werd er op het laatste moment apart nog een theologische onderbouwing van de betwiste overheids-, eed- en weerloosheidsstandpunten op papier gezet. Dat was een uitstekende zet, want het zou blijken dat daarmee – de tekst werd voor een flink deel overgenomen – de op 22 mei op te stellen verklaring van de Amsterdamse burgemeesters met betrekking tot deze geloofskwestie was gestoffeerd (zie Bijlage V)! In de eerdergenoemde vragenlijst die zeer waarschijnlijk ook aan de burgemeesters werd overhandigd, staat letterlijk dat deze principiële zaken in een 'formeele verantwoordinge' zouden worden vastgelegd. Dat de commissie dit gesprek dus goed voorbereidde – de mennonieten zouden aan tafel schuiven met overlegging van diverse stukken ter onderbouwing van hun pleidooi – blijkt ook nog uit de opdracht aan het dopers triumviraat om hun eigen tragische lotgevallen op Zwitserse bodem aan het papier toe te vertrouwen.⁹⁵

En zo betraden de drie inhoudelijk en mentaal opgefriste en bijgepunte bergbroeders de imposante burgemeesterszaal van het chique stadhuis op de Dam. Zich nietig voelend door het hoge beschilderde plafond, zich blut wetend door de oogverblindende blingbling van de enorme kroonluchter, en zich klein wanend door het toezien oog van de Romeinse consul Quintus Fabius Maximus, boven de schouw imposant op doek gezet door Jan Lievens, deed het drietal zijn relaas, met behulp van notaris David Walschaert die als tolk optrad.⁹⁶ Dit zou resulteren in een officiële oorkonde, gedateerd 22 mei 1710, 'hebbende ter zyden gedrukt het Stads Zegel in een witten Ouwel overdekt met een wit papiere ruyt'. Ze was namens de burgemeesters ondertekend door secretaris Jonas Witsen, de man die zich eerder ook al voor *Buitenlandsche Nooden* had ingespannen. Omdat Lowry geen weet had van het Nederlandse origineel, heb ik dit door Ruud Lambour getraceerde stuk op-

Voormalige Vroedschapskamer, Paleis op de Dam, Amsterdam. Boven de schouw ‘Koning Salomo vraagt God om wijsheid om zijn volk te leiden’, geschilderd door Govert Flinck (foto: Benning & Gladkova. © Koninklijk Paleis Amsterdam).

genomen in Bijlage V. Wel bestaat er een ‘Copia Translaet’ van in het Frans, de diplomatentaal destijds, en een in het Duits vertaalde versie, die in de loop van 1710 werd toegevoegd aan een reeds oudere Duitstalige druk van de Dordtse belijdenis van 1632.⁹⁷ Dat duidt erop dat deze zo degelijk voorbereide oorkonde waarlijk ook van importantie werd geacht in het zo taaie onderhandelingsverkeer met de koppige Zwitsers.

TOT SLOT

Want taai bleef het! Sterker nog: de echt grote ellende stond pas te beginnen! *Buitenlandsche Nooden* zou datzelfde jaar 1710 maar liefst 50.000 gulden inzamelen, een immense som aan collectegelden, wat tegen 1734 in totaal tot zo’n 270.000 gulden zou zijn opgelopen! Runckel, de zo empathische pleitbezorger van de Nederlandse tolerantiegedachte in dat niet te vermurwen Bern, liep zich de voeten uit het lijf, en versleet honderden ganzenveren. Het resultaat van dat alles zou slechts minimaal zijn. Brechtbühl zou heel vaak overkomen naar Amsterdam voor overleg met *Buitenlandsche Nooden* – de

man sprak op het laatst zelfs redelijk Nederlands.⁹⁸ Maar de Zwitserse autoriteiten waren niet meer op andere gedachten te brengen. In augustus 1711 werden zo'n 340 asielzoekers – opnieuw per schip de Rijn afgedreven – tijdelijk in Amsterdamse pakhuizen ondergebracht, om daarna over het land verspreid te worden. Vanaf 1717 zouden er migratiegolven vanuit Zwitserland, via Nederland en Engeland, in Amerika belanden. Had tussen 1683 en 1710 nog maar een honderdtal mensen zich in Pennsylvania gevestigd, in en rondom Germantown, in de volgende fase, zo tussen 1711 en 1756, zouden maar liefst 3.000 à 5.000 ontheemden uit de Pfalz en Zwitserland in oostelijk Pennsylvania een nieuw leven opbouwen, vooral in Franconia en Lancaster County. Het merendeel betrof mennonieten of reïstischen, tegenover zo'n 300 amischen.⁹⁹

Zonder de niet aflatende hulp van de doopsgezinde gemeenschap in de Republiek – ooit ook verketterd en genadeloos over de kling gejaagd – en zonder de dopervriendelijke overheden – het beginsel van vrijheid van geweten was geen dode letter meer – had het lot van de vervolgte Zwitsers en Pfalzers een ongewisser koers moeten varen. De Nederlandse broederschap, weliswaar verdeeld, bereikte als enige in Europa dankzij hun morele en materiële gezag en aanzien – het resultaat van een emancipatieproces van generaties – dat er tot in de hoogste echelons deuren voor hen opengingen. Deze Zwitserse casus bracht links en rechts doopsgezind broederlijk samen in de *Commissie voor Buitenlandsche Nooden*. Daarin ontwikkelde men het talent voor succesvol netwerken en lobbyen. Waar elders doperdom en overheid elkaar in een onmasseerbaar verkrampde spagaat hielden, had die relatie in Nederland grote wederzijdse waardering tot stand gebracht. De bekommernis om de ellende van de ene groep droeg zo bij aan de positieve beeldvorming van de andere. Omdat de situatie hier te lande zulke andere condities creëerde dan elders, manifesteerde zich in deze slepende kwestie van de 'Pfaltze en Switserse zaken' voor het eerst een duidelijke 'clash of mennonite cultures', die de unieke positie van de doopsgezindheid der Lage Landen ten opzichte van de rest van Menno's wereld scherp profileerde. En dat zou eigenlijk nooit meer anders worden. Terwijl het leven van het Zwitserse alpenvolk van amischen en reïstischen in kortzichtige duisternis gehuld was, was in dopers Nederland die cultuuromslag dankzij de gestage toe-eigening van de Verlichting in volle gang. Dat onomkeerbaar proces van verruiming van denken en van mentaliteitsverandering zou aan het plattelands mennonietendom elders in de wereld volledig voorbijgaan! Maar dat is een ander verhaal, dat ook wel eens verteld is.¹⁰⁰

BIJLAGE I

TWEE BRIEVEN VAN WILLEM III AAN JOHANN WILHELM,

D.D. 11 AUGUSTUS 1694 & 14 JULI 1697

Uit Galenus Abrahamsz, *Verdediging Der Christenen Die Doopsgezinde Genaamd Worden*
(Amsterdam, 1699), 38-47

(a1) *‘Brief van den Koning van Engeland an de Keurvorst van de Pfaltz
in haar faveur geschreven’ (11-08-1694)*

[38] MON FRERE,

La charité, avec laquelle je suis porté envers tous les Chrétiens; & les representations qui m’ont esté faites des mauvais traitements, que de certains PROTESTANTS, appelez MENNONITES, viennent de souffrir dans vostre PAÏS DE JULIERS, m’obligent d’interceder pour eux aupres de Vous; afin que vous trouviez bon de vous faire donner des informations precises, & exactes, des procedures violentes, dont on s’est servi contre eux; dont je m’assure, que vous serez fort sensiblement touché, à l’égard de leur innocence, & donnerez vos ordres à ce, qu’ils soient exemptez de la punition; dont ils sont [39] menacez; & remis dans la jouissance entiere de leurs biens & effets. Je me suis d’autant plus facilement engagé à cette intervention, par les assurances, qu’on m’a toujours données de l’esprit soumis, & pacifique, de ces gens, qui se comportent avec une resignation, & obeissance parfaite, envers leurs Superieurs; menant une vie pacifique & laborieuse, & contribuant volontiers aux charges de l’Estat, & du Païs, où ils demeurent: auquel ils se rendent utiles, par leur industrie, & travail. C’est par ces considerations, que je ne leur ay pu refuser cette recommandation de leurs personnes & interêts, m’assurant, que vous les jugerez dignes de vôtre protection; & qu’ils meriteront par des preuves d’une fidelité inviolable, qu’ils Vous doivent, les marques de Vostre bonté, & clemence; que Je reconnoitray dans de pareilles occasions, où Je pour- [40] ray Vous temoigner combien Je suis

Mon Frere,

Vostre tres affectionné Frere

WILLIAM R[ex].

Au Camp de Mont

S. André, cc 11.

Aout 1694.

L’adresse

A Mon Frere L’ELECTEUR PALATIN

(a2) *Vertaling van de eerste brief*

(met minimale spellingvarianten ook in Stadsarchief Amsterdam:
Notulenboek D van Lam & Toren, d.d. 21-11-1697, 135)

MON FRERE.

De liefde, die ik alle Christenen toedraag, en de vertoogen die my gedaan zijn, van de mishandelingen, welke sekere PROTESTANTEN, genaamd MENNONITEN, in Uw *Land van Gulik* komen te lijden, verpligten my, om by UE[dele]. haar voorspraak te zijn; op dat Gy moogt goed- [41] vinden nauwkeurig en net berigt aan UE te laten doen, van de geweldige [= gewelddadige] proceduren daarmen sig tegen haar van heeft be- diend; van welke ik my versekere, dat Gy, in opsigt van haar onnosselheid [= onschul- dige onwetendheid], seer gevoelig geraakt sult zijn; en Uwe beveelen sult geven, om haar te bevrijden van de straffen, waar mede sy gedreigd worden; en haar te herstellen in 't volkomen besit van hare goederen en effecten: Ik heb my te ligter tot dese voor- spraak ingelaten, door de versekeringen, diemen my altijd gedaan heeft van de onder- danige en vreedsame geest *deser Liedten*, die sig met een volkomen onderwerping en gehoorszaamheid tegen hare Overheden dragen [=gedragen]; leidende een vreedsaam en arbeidsaam leven; en gewillig betalende tot de lasten van den Staat en 't Land, daarse woonen; an welke sy sig nuttelijk maken, door haar neerstigheid en arbeid. Uit den hoofde van die consideratien, [42] heb ik dese recomandatatie voor haar persoo- nen en belangen haar niet konnen weigeren; my versekerende, dat Gy haar Uwe be- scherming waardig sult agten; en dat sy, door blijken van een ongekreukte getrouw- heid, diese UE. schuldig zijn, tekenen van Uw goedheid en sagtmoedigheid sullen verdienen.¹⁰¹ 't geen IK, in gelijke gelegenheden, Sal erkennen; in welke ik aan UE sal konnen betuigen hoe seer ik ben,

Mon Frere,
Uwe toegenegenste Broeder
WILLIAM R.

In 't Leger tot *Mont*
St. André, desen
11. Aug. 1694.

Het opschrift was
Aan Mon Frere den KEURVORST VANDE PFALTZ.

(b) *Vertaling van de tweede, in het Latijn gestelde brief van Willem III aan paltsgraaf Johann Wilhelm (14-07-1697)*

Met enkele vertaalvarianten en doorhalingen ook in Stadsarchief Amsterdam: Notulenboek D van Lam & Toren, d.d. 21-11-1697, 136; wezenlijke aanvullingen hieruit zijn aangeduid met [N]; de tekst zelf is afkomstig uit Galenus, *Verdédiging* (1699)

[45] WILHELM DE DERDE, door GODS genade, *Koning van Engeland, Schotland, Frankrijk, en Yerland*, Beschermmer des Geloofs,

An den Doorluchtigsten Prince, den Heer JOHAN WILHELM, Pfaltz Graaf an den Rhijn, Onsen seer Geliefden Vriend, en Bloedverwant, Welvaren!

Doorluchtigsten Prince, seer geliefden Bloed-verwant en Vriend [N: vriend en neef],

[46] Wy kunnen niet nalaten by desen te getuigen, dat de verklaring van Uwe *Keurvorstelijke Hoogheid*, op ons versoeck, an den Heere Baron de Kintsky,¹⁰² tot vertroosting van de *Protestantsche Mennoniten*, op den 24sten der laatst-verleden April gedaan, ons aangenaam en gevallig is geweest; wy versoeken daar-en-boven ernstelijk an Uwe *Keur-vorstelijke Hoogheid*, dat Hem gelieve, volgens sijne Authoriteit, te gebiedē, dat bovengemelde verklaring in alle en een yder van desselfs leden, mag worden volbragt; ten einde, namelijk, dat [N: van alle die dingen, die se sijn quijt geraakt / verloren hebben] an hen alle de goederen, haven, en gronden, welke sy mogten verloren hebben, [N: restitutie gedaan worden] wederom werden ter hand gesteld, [de rest van de zin ontbreekt in N] en dat de schuld-eisschers derselver *Mennoniten* mogen worden voldaan.

’t Welk, gelijk het ons ten hoogsten aangenaam is; so sullen wy ook geen gelegenheid laten [N: passeren] voorby gaan, om, waarwe kunnen, van [47] onse zijde, gelijke gediensigheden, an Uwe *Keurvorstelijke Doorluchtigheid* te [N: vergelden] bewijzen, enz. enz.

[N: Belangende de sake van den Grave van Bentheim: wij sullen aan Onsen Raad in’s Gravenhage, so kragtadiglijk Belasten sulke wegen van beradingen in te geaan waar door van dat proces so een eijnde gemaakt werde, als de rede en billijkheijd van de saak vereijtscht.]

Voorts bevelen wy Uwe *Keurvorstelijke Doorluchtigheid*, uit een opregte genegenheid des gemoeds, in de Bescherming des Alderhoogsten [N: Gods].

Gegeven in ons Leger te Cockleberg,¹⁰³ den 14 Julius in 't jaar onses Heeren 1697, en het 9de van onse Koninglijke Regering.

*Uwe Keurvorstelijke Doorlug-
tigheids goeden Broeder, en
Bloedverwand* [N: Goedhartigen
Broeder en neef],
WILLIAM R[ex].
q. BLATWAYT.¹⁰⁴

Het Opschrift was.
An den KEURVORST VANDE PFALTZ.

BIJLAGE II

'Een authentike attestatie' van de drie Zwitserse leiders uit de Pfalz, 1690

Uit Stadsarchief Amsterdam: Notulenboek D van Lam & Toren, d.d. 10-28 juli 1690, 78-79

[78] Compareerden voor de dienaren Jonas Lohrer, Johan Schumacher en Christiaan Plein, gecommiteerden van de dienaren en oudsten vande gemeenten in de Paltz,¹⁰⁵ vertonende ten dien eijnde een authentike attestatie van de selve broederen, waar van sij in onse handen hebben gelaten een Copije, aan ons: en verhaal doende van den miserabilen toestand van onse broederen aldaar, veroorzaakt door den tegenwoordigen oorlog, en dat wel ontrent 400 huijsgesinnen in die miserie waren, meest van alles ontbloomt, versoekende dienvolgens onsen raad en hulpe in hare elenden.

Waar over gedelibereerd sijnde sijn dese vrienden uijt den naam vande Dienaren door Dr. Galenus verwellekomt, en is haar wijders geantwoord, dat wij met haren erbarmmelijken toestand innerlijk medelijden hadden, en derhalven genegen waren na ons vermogen haar de helpende hand te bieden.

Vervolgens is op den 13 deser [= juli] geresolveert [= besloten] voor dese Paltze verdruchte broederen op den 26 deser sijnde biddag¹⁰⁶ een Collecte te doen in de beijde onse vergaderplaatsen [= in het gebouw van zowel het Lam als de Toren] des voormiddags en in die plaats daar snamiddags sal worden gepredikt als mede in de oeffening des Avonds; ten welken eijnde een beweeglijk geschrift is ingesteld behelzende den nood van dese onse broederen, en de motiven en redenen, om met haar hertelijk medelijden te hebben, en tot haar vertroosting en hulp mildelijk te geven, en dat het selve twe sondagen te voren eer de collecte gedaan soude worden, de ge-

hele vergadering telkens voor en namiddag na de predicatie voor het singen nadrukkelijk soude worden voorgelesen, op dat also de gemoederen tot kennis van den grooten nood en tot medelijden en mildadig geven soudén mogen bewogen worden.

Dat mede gelijk op den 12 April laastleden door ordre van de Dienaren brieven waren afgevaardigt aan vele gemeenten bij welke bekend wierd gemaakt het gene wij van de Elenden der Paltze broederen voor af al hadden gehoord, en de noodzakelijkheid van haar gemeensamerhand te hulpe te komen, als mede de ordre die wij alrede hadden gestelt tot Frankfort, dat die gene die t niet langer in de Paltz konden houden, met behoorlijke attestatie voorsien, aldaar te Frankfort reijsgeld konden ontfangen om af te komen [= te vertrekken naar hier], en dat wij wijders genegen waren tot troost en hulpe van dese elendige het onse toe te brengen, met versoeck dat sijlieden, ook aan so gewigtigen saak de hand geliefden te houden.

Dat nu ook circulare brieven aan meest alle de gemeenten in ons Land, en tot Hamborg soudén worden afgesonden, om deselve bekend te maken, het geen wij uijt de gecommiteerden vande palts hadden verstaan, aangaande hare hoog gaande noden, en hoe seer wij met den anderen verpligt waren haar in desen de hulpende hand te bieden, en dat wij ten dien eijnde hadden geresolveert op aanstaande biddag een collecte aan te stellen, versoeckende seer eernstelijk dat ook sij haar aan dese noden geliefden te laten gelegen sijn. En so wanneer versameling van penningen tot onderstand der bovengemelde nootlijdende broederen soude mogen wesen volbragt, datse de selve aanen soudén konnen oversenden, so't [79] haar gelieft, en dat wij daar van nette notitie en reekening sullen tragten te houden, om niet alleen de penningen ordentlijk over te maken, maar ook indient quam te gebeuren, dat de gesamentlijk vergaderde penningen niet alle behoefden over gemaakt te worden, aan yder pro rato het sijne wederom ter hand te stellen.

Welke brieven aan meest alle de Waterlandse en Vlaamse doopsgesinde gemeenten, van de vereenigde provintien en Hamborg ook op den 28 Julius aan de Vriesse doopsgesinde tot Hoorn Westsa[a]n en Sardam sijn afgesonden, en onse Collecte op den 26 Julius, sijnde biddag, gelijk boven is besloten, is volbragt, en wijders in gevoege van dien niet alleen hier een Capitale somma voor de Paltze broederen is versameld, maar uijt vele steden en gemeenten na dat elk versameld had, aan ons is gesonden, waar van de aantekening bij de Diakonen word gehouden.

En naardemaal [= aangezien] de nood vande Paltze broederen pressant [= nijpend] was, so is bij ons op den 20 Julius geresolveert om aan David Rutgers ordre te geven, dat hij door d'Orville tot Frankfoort soude laten trekken f 2000:- om de selve aan bovengemelde Gecommitteerde Paltze broederen te tellen, en wijders te versoecken dat hij haar met goeden raad en hulp geliefde te assisteren, om dese penningen ten meesten nutte van haar te imployeren; en vermits David Rutgers van huijs was, is dese or-

dre gelaten Wilhem van Maurik die de selve heeft waargenomen, en sijn in gevolge van dien dese f 2000:- op hem getrokken, dog door der Dienaren Cassier betaalt.

BIJLAGE III

Het dankadres van Abrahamsz en Van Diephout aan Willem III en het verzoek van Rutgers en Van Maurik aan Van Dijkveld en Heinsius, november 1697

(a) Het 'Dankaddres' van Galenus Abrahamsz aan stadhouder-koning Willem III op 14 november 1697

Uit Galenus Abrahamsz, *Verdediging* (1699), 48-51, en, voor zover daarvan afwijkend, aangevuld met de handschriftelijke versie uit Stadsarchief Amsterdam:

Notulenboek D van Lam & Toren, d.d. 21-11-1690, 135-137, aangeduid met [N]¹⁰⁷

[N: Copie van het Dank Addres. Aan sijn koninglijke Majesteijt van Groot Britange (sic)].

Wy Uwe MAJESTEITS verpligte dienaren, de afgesondene van die *Protestanten*, dewelke hier te Lande de naam dragen van *Mennisten* ofte *Doopsgezinden*, komen in alle oodmoedige eerbiedigheid om Uwe *Koninglijke* MAJESTEIT onderdaniglijk te bedanken voor de goed- [49] gunstige officien, in hunnen reguarde, door Uwe *Koninglijke Intercessien* [= bemiddelingen, tussenkomsten] bij sijn Doorlugtigheid den Heer *Keurvorst van de Pfaltz*, so goedertierentlijk angewend, die onder den *Goddelijken Zegen*, van sodanige goede effecten zijn geweest, dat onse verdrevene Broederen wederom in 't besit van haare vaste goederen zijn hersteld, en hoop word gegeven van vorder nog eenige vergoeding te sullen bekomen.

Wy vinden, *Allerdoorlugtigste Vorst*, groote oorsaak en redenen, om den GOD des Hemels en der Aarden, van ganscher harten te danken, dat het Sijn GODDELYKE MAJESTEIT genadelijk beliefd heeft, Uwe *Majesteit* tot den Koninglijken Throon te verheffen, om een gezegend Instrument te zijn, tot bewaring van dat overkostelijke pand, de vryheid van Conscientie; en een steun en Soulagement [= opluchting, verlichting] te verstrekken, voor alle verdrukte *Protestantsche Chri-* [50] *stenen*; en also in dit roemwaardige werk de loffelijke voetstappen van uwe *Doorlugtige Voorvaderen* na te volgen; die tot so heilsamen einde, al van de eersten anhef der Reformatie, van den Hemel schijnen verwekt, en de benauwde volkeren geschonken te zijn.

Van harten biddende, dat het den GOD der *Heirscharen* gelieve, Uwe *Majesteit*, ten besten van ons, en vele duisenden van *Protestanten*, na Ziel en lichaam langdurig te bewaren.

[N: Dit boven gesschreven Dankaddres is aan den koning in eigener handen overgeleverd in 's Gravenhage op den 14 Nov. 1697 door Dr Galenus en Adriaan van Diephout met dusdanige aanspraak. Wij komen uwe Majesteijt op offeren onse dankbaarheid, voor so grote weldaden aan onse Societeijt de mennonite protestanten bewesen, en daar over aan uwe majesteijt dit schriftelijk adres presenteren. 't Welk hem met eenen wierd ter hand gesteld, en van zijn majesteijt met een seer vriendelijk gelaat seer beleefdelyk wierd ontfangen seggende: ik bedank U,]

Sijn *Koninglijke Majesteit* ontfing dit uit onse hand, met meer als gemeene, vriendelijke beleeftheid; seggende met een bly gelaat: *Ik bedank u.*

[N: en daar op de voorgaande aanspraak door Dr. Galenus hervat sijnde seijde:]

En als daar op wijder, by monde wierd geseid, *Het geschied*, UWE KONINGLYKE MAJESTEIT *ter oorsaak van alle de weldaden, die wy van Vwe Majesteit* [N: onder Uwe koninklijke Regering] *hebben genoten; en wel voornamelyk, ter* [51] *occasie* [N: in 't besonder wegens] *Vwe Koninglijke Intercessie by den Heere Keurvorst van de Paltz, waar van wij reeds de vrugten beginnen te genieten*, so antwoordde de KONING met een heldere stem, en bysondere angenaamheid: *Ik ben seer blijde* [N: verblijd].

(b) *Het verzoek van David Rutgers en Wilhem van Maurik aan de
Heer van Dijkveld en raadspensionaris Heinsius n.a.v.
de Vrede van Rijswijk, d.d. 4 november 1697*

Uit Stadsarchief Amsterdam: Notulenboek D van Lam & Toren, d.d. 28-11-1690, 137-138,
en voor zover daarvan afwijkend, uit Galenus Abrahamsz, *Verdediging* (1699), 51,
aangeduid met [V]

[V: Ondertusschen heeft geen geringe hand, tot dit loffelijk werk, der Koninglijke voorschrijving, van sijne zijde, gelieven te leenen, sijn *Excellentie*, den Hoog-Edelen Heer *Everhard van Weede*, Heere van *Dijkveld* enz. wiens gedagtenis, goedgegunstige en wijze conduite [= gedrag], wy in dese, sonder ons an groote ondankbaarheid schuldigh te maken, met stilswijgen niet konnen voorby gaan.]

Diend alhier mede voor memorie: dat met goedvinden van de Dienaren David Rutgers en Wilhem van Maurik bij den heer van Dijkveld souden tragten te procureren, dat hij als plenipotentiaris [= gemachtigd gezant namens de Staten Generaal] op de vredehandelingen tot Rijswijk, bij dese gelegenheid, mogt gelieven te wege te brengen, so 't mogelijk waar, dat die van onse gesindheid in 't Duijtsche Rijk de selve tolerantie en vrijheid mogt werden vergunt, die andre protestanten aldaar genieten gelijk dan David Rutgers en Maurik voorss[eid] te dien eijnde na den Haag sijn gereijst, en met den heer van Dijkveld en den Raad pensionaris Heinsius daar over monde-

ling hebben gesproken en gevolgelijk Op den 4 novemb. dese brief daar over hebben geschreven.

Wij hebben van onse pligt geagt Uwe Excell. hardgrondelijk te Bedanken voor het goede gehoor 't welk de selve aan ons onder alle sijne hoogwigtige besigheden so gunstelijk heeft gelieven te verlenen, en met eenen nodig geoordeeld Uwe Excell. bekend te maken, dat we 't geluk hebben gehad van den heer Raad pensionaris Heinsius mede te spreken, en volgens den goeden Raad van uwe Excell. den selven versogt om in overweging te nemen, of niet eenig middel ware te vinden, dat die van onse gesindheijd in 't Duitsche Rijk de selve tolerantie en vrijheijd mogt worden vergund, die andre protestanten aldaar genieten: waar van sig zijn hoog Ed. Ht. gansch niet afkerig toonde, nog ongenegen met uwe Excell. daar over te confereren.

Dienvolgens so bidden wij uwe Excell. gansch onderdaniglijk twelck wij met te meer vrijmoedigheijd derven doen, om dat de selve sig so goed hartelijk aanbod, om over onse saak sig gunstelijk te willen beraden, dat het uwe Excell. mogt gelieven, met Hoogst gemelde Heer Raadpensionaris daar over te spreken, en ist mogelijk voor onse geloofs genoten de voorss[eide] vrijheijd te procureren. 't Welk wij en onse gansche Societeijt nevens vele andere weldaden aan de selve bewesen, ten allen tijde als een besonder gunst sullen erkennen en tragten te blijven

voor Excell.
ootmoedigste dienaren
Wilhem van Maurik
David Rutgers

Het opschrift was

Aan sijn Excellentie der hooghEdelen gestrenghe heer
mijn heer Everhard van Wede Heere van Dijkveld etc, etc, etc.

BIJLAGE IV

*'Quitantie voor David Rutgers voor zijn ingebragte gelden
rakende de Paltze en Gulikse Broederen', 1706*

Uit Stadsarchief Amsterdam: Notulenboek D van Lam & Toren, fol. 232-233, d.d. 20-05-1706

[232] Is na deliberatie goedgevonden en geresolveerd, om tot genoegen en bevrijding van onsen mededienaar David Rutgers, sodanig een quitantie voor sijn ingebragte gelden aan de Kamer rakende de Paltze en Gulikse broederen alhier te boek te stellen, gelijk de selve hier onder van Woord tot woord, ingevoegd is, en hem daar

van te geven een ondertekende Copije, om sig daar van te bedienen tot zijn genoeg, en daar het nodig soude mogen wesen.

De selve luid dan als volgd.

Also in den Jare 1694 den 16 Julij, onse geloofsgenoten wonende in den Lande van Gulik, in 't Graafschap Reijdt, door de bedienden van den Heer Ceurvorst van de Pfaltz geweldiglijk zijn overvallen, bij nacht, met vrouwen en kinderen in gevangenis en diepe Gaten gesmeten, deselve dreijgende met vuur en swaard te verdelen, om dat bechuldigt wierden van de Munsterse secte te wesen, wordende deselve van alle hare goederen berooft, en gedwongen nog daar boven op te brengen een somma van 8800 Rijksdaalders tot rantsoeneering van haar leven. Waar over dan seer vele erbarmelijk beweegredenen tot meedogen ons zijn voorgekomen, en daar op in 't voorst van de jare 1695 vergadering beleijd, en bij dese Dienaarschap als mede de vrienden van de Son, en van de Vriesse gemeente alhier, beneffens de broederen in Noort Holland, en in Vries- en Groningerland goedgevonden, en geresolveerd is; om uijt die gemene gelden die ten dienste van onse Arme broederen in de Pfalts, bij de opgemelde gemeenten waren gecollecteert, tot soulaas van onse bedroefde en beroofde ledematen in 't Gulikse te fourneren den somma van 13000 guldens door David Rutgers in den jare 1695 ook derwaarts zijn getransporteert, en zedert door den onvermoejden iver van David Rutgers, en door intercessie van zijn Koninklijke Maj[est[ieit] van Grootbrittanje, en des selfs Raden na lange sollicitation uijtgewerkt dat de broederen uijt hare sware gevangenis zijn verlost; en dat den Heer Ceurvorst van de Pfaltz, voor alle de schadens onse geloofsgenoten aangedaan, en voor de afgedwongen rantsoenen een assignatie [= een schriftelijke opdracht tot uitbetaling] van twintig duijtsend Rijksdaalders, op desen staat heeft gepasseert, die ook in den jare 1703 zijn betaald aan David Rutgers, den welken bij den ontfangst van dese assignatie den Heer Ceurvorst ook heeft geguarendeerd, voor alle vordere aanspraak en molestie [= aansprakelijkheid voor schade in geval van een conflictsituatie] van die gene, die zijn procuratie [= volmacht] niet mogten geteekend hebben, en vervolgens heeft David Rutgers alhier ter Kamer wederom gebragt, ten behoeve van de voorss(eide) Gemeenten uijt dewelke dese penningen waren gecollecteert

A ^o 1703 den 27 Majj	f. 296:11:-
als mede nog	f. 1262:14:-
26 Julij nog	f. 4708: 6:-
1706: 20 Majj nog per rato	f. 4455:10:-
voor onkosten gekort van f.13000: 1p percent	f. 1300:-
blijft voor reserve	f. <u>976:19:</u>
	f. 13000:-

Blijvende als nog in reserve de gemelde f. 976:19 en ten behoeve van de voorgemelde geïnteresseerdens gemeentens tegens een pretentie [= aanspraak, claim] van ontrent f. 3000: die den Envoije Hetterman pretendeert voor 1/3 part in ontrent 9 a 10000 guldens die sommige provincien als nog in gebreke blijven te betalen. En also David Rutgers sijne administratie van dese randsoen [233] penningen [= geld voor levensonderhoud] mede in een generale vergadering van alle de Geïnteresseerdens, daar op expresselijk beschreven den 17 deser maand Maij tot yders volkomen genoeg heeft verantwoord¹⁰⁸ so word geseijde David Rutgers ook bij desen van wegen dese Kamer op 't vriendelijkst bedankt voor alle sijnen onvermoeiden Arbeid in desen aangewend, belovende hem, om sijne erfgenamen ten allen tijden vrij, kost, en schadeloos af te houden, alle open aanspraak, die over dese randsoen gelden, hem of de sijne souden mogen aangedaan worden, onder verband van alle de effecten deser Gemeente en als na Regten, so veel hier toe van node mogte sijn, sijnde na voorgaande lesing geresolveerd, 't onsen comptoire ter vergadering daar toe beroepen, om desen alhier in ons groot notitie boek te Registreren, en aan David Rutgers daar van afschrijfte te verlenen in forma na behoren, aldus gedaan op onser Dienaren Kamer op den 20 Maij 1706 in Amsterdam en op den 3 Junius na gedane beschrijvinge bij resumtie [= resumé, samenvatting] vastgesteld.

BIJLAGE V

Oorkonde van de door drie Zwitsers afgelegde belijdenis ten overstaan van de burgemeesters van Amsterdam, d.d. 22 mei 1710

Uit Stadsarchief Amsterdam (Archief van de Burgemeesters 5023):
Groot Memoriaal (1704-1721), fol. 106v-107r

Copie

[fol. 106v] Wij Burgermeesteren en Regeerders der Stad Amsterdam doen cond een ygelijk dien't behoort, certificeerende voor de waarheid, dat voor ons gecompareert zijn Benedict Brechtbul, Hans Burki en Melchior Zaler, respectivelyk geweest Leer-aer en Oudstens of Opzienders onder de Doopsgezinde of Mennonite-Gemeenten in 't Loffelyke Canton van Bern, in Zwitserland dewelke verklaarden, dat sylieden, na een geruyme tyd, ter zaake vande beleeving hunner Religie, aldaar in de Gevangenis geweest te sijn, met en benevens nog twee en vyftig andere persoonen, zoo mannen als Vrouwen, hunne geloofsgenooten, en mede aldaar inde Gevangenis geweest zijnde, op ordre vande Hooge Overigheid van't welgemelde Canton, als gevangenen, onder het geleyde en inde bewaringe van een Officier en eenige Soldaten, na deze Provincie zyn afgevoerd, om verder over Engeland na America gezonden te werden;

Dog dat Sy te zamen gekomen wezende tot Manheym inde Paltz, aldaar uyt hun Gezelschap de Oude en Swacke mannen, mitsgaders de Vrouwen, ten getale van twee en dertig personen, zyn los gelaeten, ende de overige drie en twintig, en daar onder Sy drie Comparanten, verder zyn vervoert tot aan Nymegen, alwaar dezelve drie en twintig personen mede los gelaten zyn; apparentelyk [= klaarblijkelijk] op het verneemen vande favorable [= gunstige] Resolutie, by de Hoog Mogende Heeren Staten Generael der Vereenigde Nederlanden, ten reguarde van het Transport der voorsz[eide] Gevangenen door deze Landen, genomen den 22 Maart 1710.

Dat Sy Comparanten zig thans in deze Stad bevindende, en weetende dat de beschuldiging tot laste van henlieden en van hunne geloofsgenooten, ten opzichte van het beleeven hunner Religie, wel voornamenlyk word gefundeert op deze drie poincten, als

Eerstelyk, dat Sy zouden lochenen, het Ampt der Overigheid van God te zyn.

Ten anderen, dat Sy weygeren het doen van een Eed.

En ten derden, dat Sy weygerig zouden zyn het Vaderland te helpen verdedigen.

Sy Comparanten derhalven vermeynt hebben, niet te mogen nog te kunnen nalae-ten, voor de Heeren vande Magistraat der plaatze, daer sy jegenwoordig zyn, op een solemneele [= plechtige] wyze zodaenige Verklaeringe hunnes gemoets te doen, als waar door klaerlyk zoude kunnen blyken, dat de voorsz[eide] beschuldiging is geproflueert [= ontstaan] en voortgekomen uyt een verkeert begrip, en geen genoegzaam gemaakt onderscheyt van hunne en hunner Geloofsgenooten belydenis aangaande de voorsz[eide] drie zaaken, en uyt een zoodanige overbrenging daar van, aan hunne Hooge Overigheid gedaan; Want Sy Comparanten na den aard der Liefde het zeer geerne alzoo willen opneemen, en geenzints poogen verdagt te maken ymand van hunne Landsgenooten, het zy verre van hen, de Hooge Achtb[are] Heeren Regenten van't Loffelyk Canton van Bern, als dewelke Sy ter contrarie zich verplicht achten steeds te moeten eeren, en allezints respectueuselyk aan Die te moeten gedencken.

Waarop dan de voornoemde Benedict Brechtbul, Hans Burki en Melchior Zaler, te zamen en yder van hen voor Ons Burgermeesteren en Regeerders deeser Stad opent-lyk betuygt en verklaart hebben, dat de belydenis van henlieden, en van hunne geloofsgenooten, onder dewelke Sy in't Canton van Bern hebben verkeert, nopende de opgemelde [= eerder vermelde] drie poincten bestaat in't geene volgt.

[fol. 107r] Eerstelyk, dat sy geloven en bekennen, dat de Staat der Overigheid van God Almaghtig is geordineert, ten eynde, om de quade te straffen en de Goede te beschermen; en dat derhalven yder Christen mensch schuldig is, Haar als Gods Dienaresse te erkennen, en niet alleen te erkennen, maar ook, volgens zyn schuldige plicht, niet te wederstaen, maar veel meer God voor haer te bidden, dat men on-

der haere Regeeringe een stil en gerust leven moge leyden, en dat men daerom haar ook geeven moet, dat men schuldig is; schattinge, dien schattinge toebehoort; tol, dien tol toebehoort; vreesse, dien vreesse toebehoort; en Eere, dien Eere toebehoort. Rom: 13. &c^a[= vers 7].

Ten Anderen, dat Zy het daar voor houden, dat het henlieden betaemt, volgens de Leere van Christus, Matt: 5. [vers 37], geen Eed te sweeren, maer in hunne bevestigingen te blyven by Jae, dat jae is, en by neen, dat neen is; en datsy by die woorden verstaan, dat sy met het seggen van dezelve, zo sterck zyn verbonden, als alle anderen, die een Eed sweeren; mitsgaders dat Sy erkennen, datze, by overtreding van hunne bevestigingen, by jae, en by neen gedaen, Overtreeders zyn van Gods gebod, en de straffe der Hooge Overigheid onderworpen zyn.

En ten derden, dat Sy lieden bereyt zyn, aande Overigheid voor haere protectie en bescherminge geld te geeven, zoo veel als henlieden na hun vermogen opgelegd moge werden, en sy dragen kunnen; mitsgaders, dat sy by nood, in plaats van Wapenen te gebruyken, overbodig zyn te arbeyden, soo veel als henlieden mogelyk is, aen de fortificatien.

[In de marge, gemarkeerd met een ‡-invogteken, staat:] Verzoekende Sy Comparranten zeer ootmoedelyk, dat wy van deze hunne opentlyke betuyginge en verklaringe voor ons gedaen, geliefden kennisse te dragen, en dezelve in onze Secretarie te doen registreeren, om t'allen tyden te kunnen blyken, daar en zoo des van noden zoude moge[n] zyn.

En nadien de voornoemde Benedict Brechtbul, Hans Burki en Melchior Zaler, in hunne spraeke niet t'eenemael klaar te verstaan waren, en Sy veel ligt de Nederduytze Taele in alles niet wel begrypen mochten, Soo is alle 't geene voorsz[eid] staat, geschied door de interpretatie van David Walschaart, Notaris publicq in deeze Stad, de Hoog en Nederduytze Taele verstaende en spreekende, en die daar op aen Ons by Solemneelen Eede heeft verklaert, zyne interpretatie opregt en getrouwelyk gedaen te hebben. Soo waerlyk moest hem interpretateur God Almaghtig helpen.

Des t'oirconde hebben wy dezer Stede Zegel ten zaken hier ondergedrukt, en deeze door een van onze Secretarisen laten onderteekenen, mitsgaders geordonneert, dat hier van registratie in onze Secretarie zal werden gedaen. den 22 May a°. 1710.

onderstond “Ter ordonnantie van myne Heeren de Burgermeesteren en Regeerders voornoemt” “was geteekent J. Hees” hebbende ter zyden gedrukt het Stads Zegel in een witten Ouwel overdeekt met een wit papiere ruyt.

Coll [= collatie]

J[onas]. Witsen [handtekening]¹⁰⁹

NOTEN

1 Zie o.m.: Hanspeter Jecker, “‘Biss das gantze Land von disem unkraut bereinigt sein wird.’” Repression und Verfolgung des Täuferferts in Bern. Ein kurzer Überblick zu einigen Fakten und Hintergründen’, in: Rudolf Dellsperger & Hans Rudolf Lavater (red.), *Die Wahrheit ist untödlich. Berner Täufer in Geschichte und Gegenwart* (Bern, 2007; special van *Mennonitica Helvetica* [hierna: *MH*] 30 (2007), 97-132, met name 121-124. Hans Rudolf Lavater, ‘Die vereitelte Deportation emmentaler Täufer nach Amerika 1710. Nach dem Augenzeugenbericht der “Röthenbacher Chronik”’, in: *MH* 14 (1991), 51-124. Ook bij ons is al veelvuldig aandacht geweest voor uiteenlopende fasen en facetten van deze geschiedenis. Zie: Piet Visser, ‘Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sommige veengrond’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* [hierna: *DB*] 19 (1993), 107-129. Jaap Brüsewitz, ‘Een opmerkelijke ontmoeting’, in: *DB* 8 (1982), 100-106; N. van der Zijp, ‘Doopsgezinde emigranten reisden via Rotterdam’, in: *Rotterdams Jaarboekje* (1959), 176-187. A. van Gulik, ‘Uit de geschiedenis van de overkomst der vervolgte Zwitsers in 1710 en 1711’ I en II, in: *DB* 48 (1908), 85-105, resp. *DB* 49 (1909), 127-155. J. Huizinga, *Stamboek of Geslachtsregister der Nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry van Gontschenschwyl (Aargau-Zwitserland), omvattende de jaren (1671) 1714 tot en met 1889* (Groningen, 1890), 15-52.

2 Al op 31 maart 1710 schreven de Amsterdamse commissieleden Hendrik Toren en Jan van Gent aan hun Rotterdamse confrater Jacob Vorsterman dat er een lading van zo’n vijftig doperse pechvogels scheep was gegaan, en dat het daarom zaak was iemand naar Nijmegen te sturen ‘om de verzonden, daer te vinden, of op te wagten.’ Zie Document 26 in: James Lowry (ed.), *Documents of Brotherly Love. Dutch Mennonite Aid to Swiss Anabaptists, Volume II, 1710-1711* (Millersburg, OH, 2015), 136-139.

3 Lowry, *Brotherly Love* II, 156-161, Document 31, brief van Laurens Hendricksz aan ene Isaak Seckes (of Sickes, vermoedelijk een Fries), d.d. 9 april 1710, waaruit ook het eerste citaat afkomstig is. In het vervolg negeer ik in citaten uit geredigeerde bronnen gemakshalve de afkortingen en andere tussen rechte haken opgeloste woorddelen.

4 James Lowry (ed.), *Documents of Brotherly Love. Dutch Mennonite Aid to Swiss Anabaptists, Volume I, 1635-1709* (Millersburg, OH, Ohio Amish Library, 2007); *Volume II, 1710-1711* (Millersburg, OH, 2015). James Lowry (1934) (Hagerstown, MD) is classicus, heeft als leraar en bibliothecaris gewerkt en publiceert over doopsgezinde martelaarsgeschiedenissen, over Pieter Jansz Twisck en werkt nu aan een studie over Tieleman Jansz van Braght. Ter voorbereiding op zijn *Brotherly Love*-project heeft hij, samen met zijn vrouw Mattie, heel wat tijd in Nederland doorgebracht.

5 Jeremy Dupertuis Bangs (ed.), *Letters on Toleration. Dutch Aid to Persecuted Swiss and Palatine Mennonites. 1615-1699* (Rockport, ME, 2004). Hoewel zijn teksteditie van de bronnen wel wat te wensen overlaat (de originele teksten staan op CD; het boek bevat enkel Engelse vertalingen zonder annotaties), is het historische relaas van Bangs ter inleiding over de Zwitserse kwestie aanbevelenswaardig. Zie mijn bespreking van de titels van Lowry en Bangs in *DB* 34 (2008), 278-284; deel II van Lowry’s werk heb ik gerecenseerd in *DB* 44 (2018), 156-161. Bangs (1946) was de stichter (1997) en directeur van het Leidse *American Pilgrim Museum*, waarover hij tal van publicaties op zijn naam heeft staan.

6 Visser, ‘Amischen in Nederland’, 112 en n. 14. Hanspeter Jecker, ‘Von der “Ausschaffung kriminalisierter Einheimischer” zur “Endlösung in der Täuferfrage”. Zum 300. Jahrestag einer missglückten Deportation’, in: *MH* 32/33 (2009/10), 237-258, m.n. 254. Opmerkelijk genoeg besteedt Jecker nauwelijks aandacht aan de bijeenkomsten van de drie Zwitserse leiders in Amsterdam. Zie daarentegen Jeckers ‘Bendicht Brechtbühl (1666-1720): Täuferlehrer, Brückenbau-

er und Grenzüberschreiter aus dem Emmental', in: *MH* 36 (2013), 105-158; ook verschenen als: 'Bendicht Brechtbühl (1666-1720) of the Emmental: Anabaptist Teacher, Bridge Builder, and Border Crosser', in: *The Mennonite Quarterly Review* 89 (July 2015), 405-465, i.h.b. 425-427.

7 Vaak werd dat ook *expressis verbis* geformuleerd, wanneer de Amsterdammers werd opgedragen tot handelen over te gaan. Zo bijvoorbeeld in de commissievergadering van 27 februari 1710 toen Jan Willink Jansz en Hermannus Schijn gevraagd werd om bij de Amsterdamse burgemeesters aan te dringen dat de Staten-Generaal hun beklag zouden doen bij de overheden in Bern: 'Aan de gecommiteerden van Amsterdam werd opgedragen in dese gantsche saak ten Principalen soodanig te handelen en de selve soo te rigten, als sij oordelen best tot beijking [= bevestiging, bereiking] van het oogmerk der vergaderinge, en tot verligting der lijdende te kunnen dienen en strecken.' Lowry, *Brotherly Love* II, 68. Overigens werd de Rotterdammers zulk 'eigenmachtig' handelen door Amsterdam iets te veel van het goede. In de augustusvergadering van 1710 werden hun grieven, inclusief financiële verdenkingen, op tafel gelegd, waarbij de gemeenten van Leiden en Haarlem zich aansloten. Na tussenkomst van de wijze Oude Vlaming Steven Cramer uit Deventer werd de eenheid hersteld. Van Gulik, 'Uit de geschiedenis' I, 90-101. Zie voor het functioneren van de commissie vooral ook Bangs, *Letters on Toleration*, 38-44.

8 Zo werd in januari 1711 het land in zeven denominatieve classes verdeeld om de inning van de collectegelden te stroomlijnen. 1. Amsterdam: Lam & Toren; 2. Amsterdam: de Zon; 3. Gemeenten boven het IJ: Zaandam; 4. De Oude Friezen van Noord- en Zuid-Holland: Cornelis Pijper en Aldert Pronk; 5. Haarlem, Leiden en Rotterdam: Pieter Hoefnagel; 6. Friese en Groningse Vlamingen en Waterlanders: Justus Vermeersch; 7. Oude Vlamingen van Groningen en Deventer: Alle Derks en Steven Cramer. Lowry, *Brotherly Love* II, 600-601.

9 Zie Document 80, verslag van de bijeenkomst in de kerkenraadskamer van de Toren aan het Singel d.d. 05-11-1710, in: Lowry, *Brotherly Love* II, 442-451. De samenstelling veranderde regelmatig, omdat er ieder jaar weer nieuwe diakenen in de gemeenten verkozen werden. Zo verschenen twee maanden later, op 7 januari 1711, in de Amsterdamse kerk bij het Lam (de huidige Singelkerk) 25 leden; zie Document 109 in: *Idem*, 598-600. Voor de gemeente van Lam & Toren betrof dat: Frans van Aken, Abraham Jacobsz Fries, Jan Honnoré (nieuw), Wilhem van Maurik, Job Sieuwertsz (nieuw) en Jan Willink Jansz; de Zon was er met: Cornelis Beets, Hermannus Schijn en Jacob Vorsterman. De Friese gemeenten van Noord- en Zuid-Holland waren vertegenwoordigd door Cornelis Pijper (Hoorn) en Aldert Pronk (Amsterdam); Haarlem: Jan Scholle en Willem Oukerke (nieuw); Leiden: Matthijs Oosterwijk; Rotterdam: Hendrik Toren en Jan Suderman (nieuw); Friesland: Hans Douwes en Sieuwert Eggertsz (nieuw); Deventer: Steven Abrahamsz Cramer; en Zaandam door Claas Arisz Kaaskoper, Lubbert Lourens en Jan van der Ley. Blijkens het vervolg van het verslag maakten toen ook deel uit van de commissie: Pieter Hoefnagel (Haarlem), Justus Vermeersch (nieuw; Lam & Toren, Amsterdam), en Alle Derks (nieuw; Groninger Oude Vlamingen, Groningen).

10 Toen het vaderland in dat roemruchte rampjaar in grote nood verkeerde, droegen alleen al de Friese doopsgezinden ongeveer een miljoen bij voor een staatslening waarmee de militaire slagkracht van de verwaarloosde vloot opgevijseld moest worden. In ruil daarvoor verkregen zij ontheffing van weerplicht en geloofsvrijheid. Zie S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum/Leeuwarden, 2000), 483.

11 De drie Zwitserse leiders verklaarden eind april 1710 aan de Amsterdamse broeders dat de omvang van 'haar Broeder & Susterschap' als volgt werd ingeschat: 'sommige meenen ontrent duysent, andere ontrent ses hondert.' Lowry, *Brotherly Love* II, Document 35, 178.

12 Blijkens Wikipedia was Johann Wilhelm opgevoed door de jezuïeten en maakte hij in 1674 een *grand tour* naar Italië. In 1678 trouwde hij met aartshertogin Maria Anna Jozefa van Oostenrijk; na haar overlijden huwde hij in 1691 Anna Maria Luisa de Medici (1667-1743), dochter

van Cosimo III de Medici, groothertog van Toscane Hij regeerde van 1690 tot aan zijn dood in 1716. De meeste van zijn kunstwerken, waaronder tientallen Nederlandse meesters, zijn terechtgekomen in de Alte Pinakothek te München. Een catalogus ervan werd in 1778 samengesteld door Nicolas de Pigage, *La Galerie Électorale de Dusseldorf où Catalogue Raisonné et Figuré de ses Tableaux*.

13 In de meest gezaghebbende biografie van Wout Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum, 2001), wordt met geen woord over de doperse vluchtelingenkwestie gerept, noch over Bidloo's rol van medische intimus aan het hof van Willem III. Govert Bidloo (1646-1713), een Amsterdamse zonnist, had medicijnen gestudeerd in Franeker. Zijn anatomische werk *Anatomia Humani Corporis* (1685) zou groot aanzien genieten. In 1694 werd hij hoogleraar in de anatomie en de geneeskunde te Leiden. In 1701 werd hij benoemd tot de eerste lijfarts van koning-stadhouder Willem III. Daarnaast was hij een gewaardeerd dichter. Zijn jongere broer Lambert Bidloo, ook dichter en schrijver, was tevens leraar bij de Zon. Zie: Rina Knoeff, “‘Het kunstige toch verderfelijke gestel’”. Een cultuur-historische interpretatie van de anatomische atlas van Govert Bidloo, in: *DB* 32 (2006), 123-139. Volgens Knoeff, 130, kerkte Govert bij de lammisten, doch ook hij behoorde tot het zonnistische smaldeel. Zie het notulenboek van de Zon, d.d. 07-01-1671, toen hij tot chirurgijn van de gemeente werd aangesteld en een week later tot haar barbier, tegen een salaris van 50 gulden (22-06-1672). Op 25-01-1679 kwam aan dat dienstverband een einde. Stadsarchief Amsterdam, Toegangsnummer 877, inv. nr. 65.

14 Lowry, *Brotherly Love* I, Document 56, 585.

15 *Idem*, 582, n. 1, en 583, n. 5, naar twee gedrukte versies, waarvan hij constateert dat zij ‘differ in many details from the hand-written version.’ Zie hierna. De geciteerde passage is afkomstig uit de aan Hermannus Schijn toegeschreven *Zedige Verantwoording* (ca. 1710), 10.

16 Lowry, *Brotherly Love* I, 582, n. 1: ‘Probably A 1749 [de in het boek opgenomen tekst uit het Stadsarchief Amsterdam] and Schijn's version were translated directly from the French copy, now lost.’

17 Galenus Abrahamsz, *Verdediging Der Christenen Die Doopsgezinde Genaamd Worden, Beneficent Korte Grondstellingen Van Hun Gelove En Leere* (Amsterdam, Wed. Pieter Arentsz & Cornelis van der Sys, 1699), 39. Ik had Lowry eerder hiervan al op de hoogte gebracht. Zie: Lowry, *Brotherly Love* II, 167, n. 2.

18 Noch in de digitale *Global Anabaptist/Mennonite Encyclopedia Online* [hierna: *GAMEO*] (vgl. de lemmata over Galenus, Buitenlandsche Nooden, of de Pfalz [‘Palatinate’]), noch in Galenus' biografie door H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz 1622-1706. Strijder voor een onbeperkte verdraagzaamheid en verdediger van het Doperse Spiritualisme* (Haarlem, 1954) wordt naar zijn rol in deze langdurige kwestie verwezen. Meihuizen vermeldt een paar keer het malheur der Zwitsers, maar heeft daarin geen oog voor Galenus.

19 Lowry, *Brotherly Love* I, 713, Index.

20 Bangs, *Letters on Toleration*, 40-43.

21 Spanheim deed dat in de *Controversiarum de Religione Elenchus Historico-Theologico* (1687), die herdrukt werd in 1694.

22 E.A. van Dooregeest, *Brief Aan den Heer Fridericus Spanhemius ... Waer in de Leere der Doopsgezinden nader uytgeleyt en verdedigt, en van veele swaare beschuldigingen gesuyvert wordt ... tot antwoordt op het Tractaat, genaamt Historisch en Godsgeleerd Register der uytgelesenste verschillen van de Godsdienst* (Amsterdam, Gerardus Borstius, 1693). Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 170-178.

23 *Idem*, 161-163.

24 Galenus, *Verdediging*, 38, deelt niet meer mee dan dat de tekst ‘in de Franssche taal, waar inse geschreven is, van woord tot woord’ overgenomen is.

25 Zie het uitvoerige relaas van deze onderneming in: Notulenboek D, Stadsarchief Amsterdam, Toegangsnummer 1120, Inv. nr. 175, d.d. 01-11-1688, waarin sprake is van de haven van ‘Maaslandssluijs’, ofwel Maassluijs; volgens de Acta van de Noord-Hollandse synode betrof het Hellevoetsluis, wat ook Machiel Bosman, *De Roofkoning. Prins Willem III en de invasie van Engeland* (Amsterdam, 2016), 168-169 aanhoudt. Dit stadhouderlijke bevel zou niet onmiddellijk het gewenste effect sorteren. De synoden deden keer op keer weer hun beklag bij de stadhouder-koning zodra deze voet op Nederlandse bodem zette, maar die leek Oost-Indisch doof te zijn voor dat gereformeerde gezever. Zo rond 1693/1694 liet men Floris maar begaan, omdat de man ‘geen aanhang meer had van wegen ouderdom, swakheid en andre onbequaamheden.’ Zie S.D. van Veen, *Historische Studiën en Schetsen* (Groningen, 1905), 409-444, hfdst. X: ‘Foeke Floris’, m.n. 430-437; zie ook Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 161-162.

26 Notulenboek D, Stadsarchief Amsterdam, Toegangsnummer 1120, Inv. nr. 175, d.d. 21-11-1697, fol. 135-138 (zie Bijlage IIa). Gelieve het volgende in acht te nemen, wanneer ik citeer uit de notulenboeken van de Zon en van Lam & Toren. Ik baseer mij voor de tekst volledig op de weergave van de digitale transcripties van de notulenboeken, die tot stand gebracht zijn door een groep vrijwilligers in samenwerking met het Stadsarchief Amsterdam ten tijde van het (spreek-gevoel) onderzoeksproject van Anna Voolstra (ca. 2014-2015). Hoewel de transcripties her en der evidente afschrijffouten bevatten – niet elke vrijwilliger was paleografisch goed geëquipeerd – heb ik geen poging ondernomen die te verbeteren aan de hand van collatie van de originelen. Wel heb ik afkortingen en dergelijke stilzwijgend opgelost (zie eerder n. 3).

27 Galenus Abrahamsz, *Apologie Pour Les Protestans Qui croyent qu'on ne doit baptizer que ceux qui sont venus à un âge de raison. Avec Un Abregé De Leur Doctrine* (Amsterdam, Gerard Kuyper, 1704), 229 (7) p. De brief van Willem III, enkel de Franse versie natuurlijk, staat op p. 30-31.

28 Aldert Pronk duikt op als auteur van het gelijknamige handschrift, *Zedige Verantwoording*, dat samen met drie andere manuscripten voorkomt in map A 1754 van J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken I* (Amsterdam, 1883), die (af)geschreven zijn door Pronk. Wel heb ik twijfels over die toeschrijving door De Hoop Scheffer aan Pronk: voor hetzelfde geldt betreft dat ook een afschrift in Pronks handschrift. Het handschrift van de *Zedige Verantwoording* is door Bangs opgenomen in *Letters on Toleration*, Document 207, 414-422 (originelen op CD, 913-922), wat ook geldt voor Document 206, dat eveneens uit A 1754 afkomstig is. Waarom Lowry dit ontgaat is, blijft de vraag. Overigens treft Lowry in zijn Schijn-toeschrijving geen blaam, omdat ook Van der Zijpp in diens Herman Schijn-lemma in *GAMEO* het pamflet zonder enig argument op naam van de zonnistische leraar heeft gezet. Dat dit niet gedateerde verweerschrift omstreeks februari, maart 1710 zal zijn uitgekomen (*terminus post quem*), lijkt logisch op grond van het gegeven dat toen de eerste signalen van de Zwitserse vervolging in Nederland doordrongen. In het pamflet wordt op geen enkele wijze gerefereerd aan de bevrijding die zomer in Nijmegen, wat dus een *terminus ante quem* kan zijn.

29 *Korte Historie Der Protestante Christenen, Die Men Mennoniten Of Doopsgezinden Noemt, Waar in niet alleen hunne oorsprong en voortgang, maar ook (na een eenig onderzoek op de herkomst van het woort Wederdoopers) inzonderheit hun duidelyk onderscheit van de Munstersche Wederdoopers, en alle andere Oproermakers, in Duitslant en elders, klaar en overtuigelyk wort aangewezen* (Amsterdam, Jacobus Borstius, 1711). De briefteksten komen voor op p. 63-65, waarbij de Franse tekst in een kleinere broodletter in voetnoot (a) is afgedrukt. Schijn droeg het boekje op aan zijn ‘Medegecommitteerden tot de Pfaltze en Switserse Zaken’, ofwel het dagelijks bestuur van *Buitenlandsche Nooden*: Wilhem van Maurik, Jan Willink Jansz, Abraham Jacobze Fries, Frans van Aken, Jacob Vorsterman, Cornelis Beets, en Aldert Pronk, leraar van de Oud-Friese gemeente te Amsterdam.

30 Sterker nog, op 24 april 1697 hanteerde de keurvorst zelf ook het begrip ‘Protestante Men-

noniten’. ‘Een Acte, by welke zyne keurvorstelyke Doorlugtigheit niet alleen de Mennoniten in Nederland met den naam *Protestante Mennoniten* begiftigt, maar ook met eene verklaart dat hy zig wel ter degen heeft laten onderrigten, dat de voorsche Mennoniten niet en zyn van die oude Secte der *Wederdoopers* van *Munster*,’ aldus Schijn, *Korte Historie*, 69, waar ook, op p. 68, n. (a), het Franse origineel van het stuk is afgedrukt. Niet in Bangs. Zie Lowry, *Brotherly Love* I, 610-611, Document 63, dat echter gebaseerd is op Schijns veel later verschenen *Geschiedenisse der Mennoniten* I.

31 Schijn noemt een dergelijke praktijk zelf een ‘onbeschaamdheid.’ Hij doet dat in deel II van zijn *Geschiedenisse der Mennoniten* (1744), 41, waar de Duitse theoloog E.S. Cyprian aangehaald wordt, die hem ook al van Galenus-plagiaat beschuldigde: ‘(gelyk hy segt) *Hermannus Schyn dit verdichtzel* [= dat de Waldenzen de oorsprong van het doperdom zouden zijn geweest] *van Galenus uit deezen Schryver onbeschaamdelyk overgeschreven heeft*.’

32 Schijn, *Geschiedenisse der Mennoniten* II, 574. Dit is de exacte vertaling uit het tweede deel van de *Historiae Mennonitarum* (Amsterdam, Hendrik Janssonius van Waesberge, 1729), 318, dat direct na de dood van Schijn was uitgekomen. Een scepticus zou hier tegenin kunnen brengen dat die schone-schijn Schijn met het expliciete gebruik van ‘van veelen’ [= niet iedereen] en de hoge en dierbare achting voor de man, alleen gold voor ‘zeer veelen, die voor de *Algemeene Verdraagsaamheid* ... pleiten!’ Tot die *zeer velen* behoorde Schijn absoluut niet!

33 Galenus, *Verdediging*, 63: ‘vermits hy [= Spanheim] door een van onse voornaamste Leeraren [= Van Dooregeest] op een gansch beleefde, vriendelijke, klare en overtuiglijke wijze, beter onderrigt zijnde ...’

34 Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 174.

35 *Idem*, 174-180, voor een uitvoerige bespreking van de inhoud.

36 Douwe Feddriks van Molqueren, *Mennonitisch Onderzoek, Op de Korte Grond-stellingen, Die van dr. Galenus opgesteld zijn, in sijn Verdediging der Christenen, die Doopsgezinde worden genaamt* (Amsterdam, Jacobus van Hardenberg, 1700). Zie bijv. de voorrede (gedateerd 21 juni 1700), p. *7r: ‘Daarom is dat geschreeuw van *verdraagsaamheid* door D. *Galenus* ook niet goet: nog het is sijn betragting niet, dewijl hy niet verdragen wil, als *dat* in sijn kraam dient: ’t geen klaarder is als wy behoeven te vertonen: want al wat na onse zijde en de waarheit helt, is by hem conscientie werk [= een gewetenszaak] en onverdragelijk.’ Daarnaast kreeg het werk onder andere nog een ronkend lofdicht van W.H., waarachter de diaken van de Zon, Willem Hijsterman, schuilging (zie hierna).

37 Feddriks van Molqueren, *idem*, *4r.

38 Jan Klaasz van Grouw, *De Leer der Doopsgezinden, verdedigd tegen de vreemde misduidingen van Douwe Feddriks* (Amsterdam, Wed. Pieter Arentsz & Cornelis van der Sys, 1702), 2*6r.

39 Douwe Feddriks van Molqueren, *De Regtsinnigheid Van de Leer Der Mennoniten Opgesteld; Met de H. Schrift bewesen ... Tegen De vreemd gemaakte misduydingen van Jan Klaassen van Grouw* (Amsterdam, Jacobus van Hardenberg, 1703); en Engel Arends van Dooregeest, *Een Verandwoordinge Voor de Leere der Doopsgezinden. Bestaande in verscheydene Brieven, Aan J.K. van Grouw* (Amsterdam, Gerardus Borstius, 1703). Zie Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 180-186, voor een overzicht van de pennenstrijd. Opvallend is dat het Galenus-kamp zijn boeken uitgif bij de eigen gemeenteleden, de boekverkopers weduwe Arentsz en haar schoonzoon Cornelis van der Sys, terwijl het Schijn-kamp gereformeerde uitgevers inschakelde: Jacobus van Hardenberg en Gerardus (I) Borstius!

40 Douwe Feddriks, *De Regtsinnigheid*, *3v-*4r. Dat Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 186, concludeerde dat ‘beide partijen hebben gepoogd door rustige bespreking elkanders standpunt te leren kennen’, wordt niet bevestigd door het hetzerige toontje van deze voorrede; zie ook n. 36.

41 Hijsterman had ook nog een protserig gedicht gemaakt ‘Op de Tytel-print, De Klagende

Mennoniten Kerk', waarin hij Douwe op een voetstuk zette. Zie eerder n. 36. Behalve van Bidloo was er nog een sonnet van ene J.B.; Feddriks, *De Rechtsinnigheid*, 2*r.

42 Het navolgende, niet bekende relaas is te vinden in het Resolutieboek van de dienaren van de Zon, Stadsarchief Amsterdam, Toegangsnummer 877, Inv. nr. 2, op datum. Opmerkelijk genoeg is er, één notitie uitgezonderd, in het notulenboek van Lam & Toren niets over deze affaire te lezen!

43 Bijzonder is dat bij Lam & Toren al op 2 april 1699 besloten werd de *Verdediging* aan de catechisanten uit te reiken, de pubers die in de wintermaanden braaf hun lessen hadden opgezegd: 'ingebonden in een Engels of frans bantie sonder verguld, met dit onderscheid, dat die heel vol-daan een boekien souden hebben op groot papier [= dik papier], en de andre op klein papier'. Notulenboek D, Stadsarchief Amsterdam, Toegangsnummer 1120, Inv. nr. 175, op datum.

44 Hoogstwaarschijnlijk had Galenus of iemand anders zich al eerder met de zeergeleerde en vredelievende Hudde in verbinding gesteld om van dit gedoe verlost te worden. Want op 26 augustus 1701 al, veertien dagen voordat de zonnisten werden ingelicht, vermeldde het notulenboek van Lam & Toren: 'sijn Gecommitteerd David Rutgers, Matheus de Neufville, Wilhem van Maurik, om de heer Borgemeester Hudde en vervolgens de 4 Regerende Borgemeesteren te gaan spreken over het ophalen [= in beslag nemen] van ['t] boekie van Dr Galenus, ten eijnde mogt worden geobtaineer[d] [= verkregen], redres [= herstel, genoegdoening van een vergissing] en herstelling.'

45 Galenus' vrouw stierf vlak na het uitkomen van Jan Klaasz' verdediging, op 11 maart 1703; Galenus trok zich sindsdien in eenzaamheid terug. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz*, 187.

46 Bangs, *Letters on Toleration*, 49-50. Ook naar Zwitserland waren veel waldenzen en hugenoten uitgeweken. Toen de secretaris van de grote raad van Zürich, die eerder vertegenwoordiger van de gereformeerde kantons in Zwitserland was, David Holtzhalb, naar Den Haag kwam met het verzoek om de hier te organiseren collectes ook voor de ontheemden in Zwitserland te bestemmen, spraken de Amsterdamse doopsgezinden hem direct aan om in Zwitserland zich ook de benarde positie van de verdrukte mennonieten ter harte te nemen, wat hij toezegde. Dat deden toen Galenus, David Rutgers, Pieter Adriaansz en Wilhem van Maurik. Zie de kerkenraadsnotulen boek D. van Lam & Toren, SA 1120, Inv. nr. 175, fol. 47, d.d. 25-09-1687 (niet in Lowry, noch in Bangs). Zij hadden daarvoor een introductie- en aanbevelingsbrief gekregen van de Amsterdamse burgemeesters, onder aanvoering van burgemeester Hudde. Zie de introductie in Bangs, *Letters of Toleration*, 48-50, en cf. 334, Document 138.

47 Zie hiervoor uitvoeriger Troost, *Stadhouder-koning Willem III*, 206-213 en 235-249.

48 *Idem*, 56-57.

49 Bangs, *Letters of Toleration*, 353-357, Document nrs. 160-164.

50 Zie Lowry, *Brotherly Love I*, Document nrs. 48-50. Jonas Loheer kwam uit Offstein, in de buurt van Worms; Christian Pliem was oudste te Ibersheim in de Pfalz; de herkomst van Johan Schuhmacher is niet bekend. Lowry, 15 en 623, n. 5.

51 Ofwel ca. f960. Een *Reichsthaler* had toen een waarde van ongeveer f2,10.

52 Bangs, *Letters of Toleration*, 358, Document 166 (originelen op CD, 848).

53 *Idem*, 363-364, Document nrs. 173 en 174; zie ook 364, Document 176, waarin gezegd wordt dat aan penningmeester David Rutgers (van Lam & Toren), reeds 11.442 gulden was uitgekeerd, zodat hij van de Friese collectegaarders nog een bedrag tegoed had van dik 3.000 gulden. Overigens in juli 1694 beklagden de Rotterdammers zich erover dat zij nooit enige verantwoording van de inzameling uit 1690 hadden gezien. *Idem*, 386, Document 181.

54 *Idem*, 384-385, Document 180 (originelen op CD, 876-877), resp. *idem*, Document 179, 874, en *idem*, Document 180, a.v. Niet in Lowry, *Brotherly Love I*.

55 Bangs, *Letters of Toleration*, 428, Document 212 (originelen op CD, 929).

56 *Idem*, 58 en Document 184, 388-390.

57 Hij was wegens de oorlog tegen Frankrijk tijdelijk gelegerd in Mont-Saint-André (Sint-Andriesberg), een dorp in de Belgische provincie Waals-Brabant.

58 Bangs, *Letters on Toleration*, 60-68. De Vrede van Rijswijk werd op 20 september 1697 gesloten in het stadhouderlijk paleis Huis ter Nieuburch. Het verdrag gold enerzijds de Grote Alliantie, bestaande uit het Heilige Roomse Rijk, Denemarken, Zweden, het hertogdom Savoie, Spanje, Engeland en de Nederlandse republiek, en anderzijds Frankrijk.

59 Galenus, *Verdédiging*, 43-47. Deze tekst werd voor het eerst opgenomen in de eerder genoemde kerkenraadsnotulen van Lam & Toren van 21-11-1697, 135-136 (zie boven, n. 26). Daar heeft ze op verschillende plaatsen nog doorhalingen en verbeteringen, die in de gedrukte tekst van Galenus zijn gladgestreken. Dit is voor mij andermaal een goede indicatie dat de Nederlandse vertalingen Galenus' eigen werk zijn geweest! Een nog sterkere indicatie om de verzamelaars- en bewerkershand van Galenus in deze teksten te veronderstellen, biedt de laatste alinea van de tweede, Latijnse brief van Willem III. Die bespreekt daarin een kwestie rond de graaf van Bentheim ('Causam Comititis de Benthem ...'; zie Lowry, *Brotherly Love* I, 612, en Bangs, *Letters on Toleration*, originelen op CD, 966). Die passage is in de handschriftelijke notulenversie vertaald als: 'Belangende de sake van den Grave van Benthem: wij sullen aan Onsen Raad in 's Gravenhage, so kragtadiglijk Belasten sulke wegen van beradingen in te gaan waar door van dat proces so een eijnde gemaakte werde, als de rede en billijkheijd van de saak vereijst.' Galenus heeft deze alinea echter in zijn gedrukte *Verdédiging* weggelaten, omdat ze niet relevant was voor de specifiek Pfalzische zaak. Zo doende is dus die tekst ook niet bij Schijn te vinden, waar Lowry, *Brotherly Love* I, 613, n. 1, terecht op wees.

60 Lowry, *idem*, 613, verwijst in n. 1 naar een ingekorte Nederlandse tekst in Schijns *Geschiednisse* I, 341-342 (zie hierna).

61 Zie *Tractaet Van de Vreede, Gemaect, geslooten ende vastgesteld tot Rijswijk in Hollandt, den 20. September, 1697* ('s-Gravenhage, Paulus Scheltus, 1697), 8.

62 Galenus, *Verdédiging*, 48.

63 Lowry, *Brotherly Love* I, 617, Document 65. In de inleiding en n. 3 zegt Lowry dat, na vele naspeuringen in zowel het Stadsarchief als de UB Amsterdam, de tekst van het dankadres onvindbaar bleef. De Engelse tekst is afkomstig uit een *Mennonite Year Book* voor 1910.

64 Van Dijkveld trad in Rijswijk op als zogenaamd 'plenipotentiaris', gemachtigd gezant. De overige onderhandelaars namens de Republiek waren naast hem en Heinsius: Jacob Boreel, Hans Willem Bentinck en Willem van Haren.

65 Stadsarchief Amsterdam, Notulenboek D van Lam & Toren, d.d. 28-11-1690, 137-138; Abrahamsz, *Verdédiging*, 51.

66 Zie het lemma 'Palatinate (Rheinland-Pfalz, Germany)', in *GAMEO*.

67 Aanleiding daartoe geeft document nr. A 1429 van De Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken*, 268, waar gerept wordt over 'hare ontbinding in 1699'. Zie ook Bangs, *Letters of Toleration*, 68 en Document 251.

68 Bangs, *Letters of Toleration*, (originelen op CD, 970-971), Document 251. Stadsarchief Amsterdam, toegangsnummer 877, Inv. nr. 2, Notulen van De Zon, fol. 162, op datum. In hetzelfde notulenboek, fol. 259, staat onder 28 maart 1703 te lezen: 'De Gecommitteerde tot de Paltze, en Gulikze zaaken van de Toren, en het Lam verzogt hebbende om gecommiteerde van onse Gemeente te mogen hebben tegen voorlede Maandag morgen, om wegens de repartitie van de ontfange 50000 guldens, en andere zaaken te spreken en te helpen beramen ...'.

69 Stadsarchief Amsterdam, Notulenboek D van Lam & Toren, achtereenvolgens fol. 171 (30-04-1699), 172 (31-05 en 02-07-1699) en 173 (08-07-1699).

70 Stadsarchief Amsterdam, Notulenboek D van Lam & Toren, fol. 232, d.d. 20-05-1706; vgl.

de verantwoording der penningen door Rutgers in: *De Hoop Scheffer, Inventaris der Archiefstukken*, A 1197, A 1200, 1203, 1204 en met name A 1205 en A 1206: 'Kopie-acte van kwitantie en décharge voor David Rutgers', van ca. 21 maart 1707.

71 Zie het lemma 'Rutgers family' in GAMEO.

72 Claas Bruin, *Zalige Na-gedachtenis, Op 't Afsterven van den Eerwaarden Godvruchtigen Heere David Rutgers; Bezorger der Armen, en Regent van 't Weeshuis der Doopsgezinden te Amsteldam* (Amsterdam, Jacobus Verheyde, 1707), 5-6.

73 Ter gelegenheid van hun gouden huwelijksfeest werd een bundel lofdichten en -liederen uitgebracht: *Zegenwenschen Uytgeboezemt op het Gulde Bruiloftsfeest van den E. Wilhem van Maurik, Doctor der Medicynne, En Leraar der Doopsgezinde Gemeente binnen Amsterdam: En De E. Eva van Gelder. Vereenigd binnen Vtrecht op de eersten dag van 't Jaar MDCLX* (z.pl., z.n., [1710]), met gedichten van Christoffel Tirion, A. Peyster en Cornelis van Eeke.

74 Zie het lemma 'Maurik, Willem van' in *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* (Kampen, 1988) III, 261-262; A.M.L. Hajenius, *Dopers in de Domstad. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente Utrecht 1639-1939* (Hilversum, 2003), 229; en het lemma 'Maurik, Willem van (1625-1710)' in GAMEO, waar zijn jaar van overlijden, 1722, abusievelijk is vermeld als 1710.

75 Wilhem van Maurik, *Lykreden Ter Gedagtenis Van Galenus Abrahamsz, Der Medicynen Doctor, En Leeraar Der Doopsgezinden, Te Amsterdam, Aldaar uitgesproken op den 16^{den} van Bloeiimaand, 1706* (Amsterdam, Wed. Pieter Arentsz & Cornelis van der Sys, [1706]), resp. 23 en 22-23.

76 Lowry, *Brotherly Love* I, 638-639, Document 71 (18-05-1702); *idem*, 646-647, Document 73 (08-10-1707), de Duitse tekst van de attestatie betreffend, ondertekend door drie leraren. De afwijzing (niet bij Lowry) staat te lezen in: Stadsarchief Amsterdam, Notulenboek D van Lam & Toren, fol. 253, d.d. 20-10-1707: 'Maria Lint voor dato uit de Pfaltz alhier gekomen, en nu heden met een attestatie van daer ... op de Kamer verscheenen zijnde, om te versoeken, dat sij als een suster van de Gemeente alhier mogt aengeschreven worden, zo is sulx in overleg genomen zijnde niet raedsaem geoordeelt haer toetestaen, ter oorsake van hare onnoselheit, daer sij haer selven in bevint, en waer van d' attestatie selfs vermelt. ... evenwel nogtans is daer nevens ook geresolveert, dewijl sij te voeren uit de Pfaltz cassa nu en dan iets heeft genoten, ... dat men haer alsoo voor desen de behulp-permissie word gelaten, dat sij op haer eigene Proeff haer ten H. Avontmael sal mogen vervoegen'.

77 Lowry, *Brotherly Love* I, 650-651, Document 74 (24-11-1797), en 652-653, Document 75 (29-11-1707).

78 *Idem*, 654-661, Document 76, een brief uit Pennsylvania, in het Nederlands geschreven door ene Isaac van Sinteren (03-09-1708); zie ook Document nrs. 77-82.

79 Niet in Lowry; Bangs, *Letters on Toleration*, 410-414, Document 206 (originelen op CD, 908-913). Het betreft een 'Copie Translaat' in het handschrift van Aldert Pronk (zie eerder n. 28).

80 Jecker, 'Von der "Ausschaffung kriminalisierter Einheimischen"', 239-242.

81 Ze diende om de behoudende Friese en Vlaamse doopsgezinden te herenigen. Zie het lemma 'Dordrecht Confession of Faith (Mennonite, 1632)', in GAMEO. Tal van conservatieve amischen en mennonieten in Noord-Amerika en elders houden tot op de dag van vandaag vast aan deze belijdenis.

82 Lowry, *Brotherly Love* II, 13-15.

83 Stadsarchief Amsterdam, toegangsnummer 877; inv. nr. 3: Resolutieboek van de diakenen van de Zon (1703-1715), fol. 137.

84 *Idem*, fol. 138-139; zie Lowry, *Brotherly Love* II, 42-45, Document 3, voor het verslag door Lam & Toren van dezelfde bijeenkomst!

85 *Idem*, 34-41, Document 2, en 50-57, Document 6.

86 *Idem*, 58-61, Document 7. Volgens de Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken*, nr. A

- 1255b, is de vanuit het Duits in het Nederlands vertaalde brief gericht aan J[an]. Beets te Hoorn, wiens naam bovenaan de pagina prijkt, evenwel zonder aanhef of adressering. De aanhef volgt pas daaronder: ‘Hoog geleerde heer’, wat toepasselijk was voor een gedoctoreerde adressant, maar niet voor een zakenman. Volgens mij was de brief-in-translaat dan ook bestemd voor Hermannus Schijn. Blijkens De Hoop Scheffer nr. 1320 was Jan Beets in maart 1711 diaken van de gemeente te Hamburg, en een broer van het Amsterdamse commissielid Cornelis Beets, diaken bij de Zon. Ik zie Jan Beets, deel uitmakend van een familie van walvisreders, hier dus enkel als vertaler van de brief, evenals van het daaraan voorafgaande document, een brief van Zwitserse leiders d.d. 22-06-1709 (Lowry, *idem*, Document 2). Een Pieter Beets, die in oktober 1710 stierf, was zonnistisch leraar te Hoorn.
- 87 Zie voor Runckel: Lowry, *Brotherly Love* II, 5-13 en Rosalind J. Beiler, ‘Information Brokers and Mediators. The Role of Diplomats in the Migration of German-Speaking People’, in: Jan Stievermann & Oliver Scheiding (eds.), *A Peculiar Mixture. German-Language Cultures and Identities in Eighteenth-Century America* (Penn State UP, PA, 2013), 43-57, m.n. 43-44, 46-49 en 52-55. Zie voorts Van Gulik, ‘Uit de geschiedenis’ II, 129-130.
- 88 Wat ook de kern is van het betoog van Beiler, ‘Information Brokers and Mediators’.
- 89 Lowry, *Brotherly Love* II, 88-95, Document 15; citaat op 90. Dit document wordt als een belangrijke officiële verklaring beschouwd, getuige ook de minstens zeven versies die ervan bewaard zijn gebleven, zowel in afschrift als in druk. Zie ook Van Gulik, ‘Uit de geschiedenis’ II, 132-135.
- 90 Zie de brief van *Buitenlandsche Nooden* aan Runckel d.d. 21 maart 1710 in Lowry, *a.w.*, 112, Document 19: ‘hier nevens gaende Copia van het placcaet door de heeren van bern tegen de dooperen uijt gegeven ende onse verantwoordingh op deselve waer uijt sijn Edele wel sien sal dat wij op fundamentele waarheeden, verplicht sijn voor onse broederen op te komen.’ En dat is precies wat de *Zedige Verantwoording* beoogde. Zie Van Gulik, ‘Uit de geschiedenis’ II, 136.
- 91 Lowry, *Brotherly Love* II, 62-94, Documenten 9-15; Van Gulik, ‘Uit de geschiedenis’ II, 86-89.
- 92 Brief van griffier François Fagel aan de Zwitserse gezant in Nederland, François Louis Pesme St-Saphorin, d.d. 22-03-1710, in: Lowry, *a.v.*, 116-121, Document 20.
- 93 *Idem*, 128-133, Document 24. Hierin is sprake van 55 gevangenen, waarvan 32 in Mannheim waren achtergebleven, zodat er dus 23 in Nijmegen zouden arriveren. Aanvankelijk waren er 56 gevangenen aan boord, maar eenkje was in al Bazel ontkomen. Lavater, ‘Vereitelte Deportation’, 67, n. 84.
- 94 Lowry, *Brotherly Love* II, 156-158.
- 95 Achter de vragen 17 t/m 20 over hun wedervaren in gevangenschap staat slechts ingevuld: ‘dit sal in haer relaes blyken’. Lowry, *a.v.*, 182. De wederwaardigheden van in ieder geval de twee reistische broeders, Bürki en Brechtbühl, zijn, ook in het Nederlands, bewaard gebleven. Zie Lowry II, 104-109, Document 17.
- 96 Waar precies de bespreking plaats vond, is niet bekend. Ik fantaseer maar wat. Evenzogoed kwam men bijeen in de vroedschapskamer, of de nog veel grotere raadszaal met zicht op de Dam, beide voorzien van schilderwerk van Govert Flinck, die het langste deel van zijn leven doopsgezind was geweest. Walschaart was notaris van 1689 tot 1729; deze had twee dagen voorafgaand aan de sessie met de burgemeesters, op 28 april 1710, nog een in het Spaans opgesteld zakelijk ‘Protest van non acceptatie’ gemaakt ten faveure van David Rutgers (Stadsarchief Amsterdam, digitaal bestand NOTC00146000193)! Walschaart was gespecialiseerd in internationale handelscontracten en kende dus zijn talen.
- 97 Zie Lowry, *Brotherly Love* II, resp. 228-235, Document 43, en 342-349, Document 63a. Zie voor dit zeldzame Duitstalige halve katerntje met de burgemeestersverklaring mijn bespreking van Lowry’s tweede deel in *DB* 44 (2018), 160-161. Met veel dank aan Ruud Lambour. Hij zond mij per mail op 23 oktober 2019 deze digitale bron uit het Stadsarchief Amsterdam, slechts voorzien van het intro: ‘Misschien interessant voor jou?’.
- 98 Hij zou vlak voor zijn vertrek naar Pennsylvania in 1717 het immens populaire boek van Jan

Philipsz Schabaelje, de *Vermeerderde Lusthof des Gemoeds* (1706), in het Duits vertalen als *Die Wandlende Seel*, die in Amerika nog 26 herdrukken zou beleven, naast 14 drukken in het Engels. Lowry, *Brotherly Love* II, 304-305 en 395, n. 71.

99 Zie o.a. Visser, 'Amischen in Nederland', en het lemma 'Swiss-South German Migrations' in *GAMEO*.

100 Mike Driedger, 'An Article Missing from the Mennonite Encyclopedia: "The Enlightenment in the Netherlands"', in: C.A. Snyder (ed.), *Commoners and Community. Essays in Honour of Werner O. Packull* (Kitchener, 2002), 101-120.

101 Hoewel de Nederlandse vertaling bij Lowry, *Brotherly Love* I, 582-585, Document 56, en Bangs, *Letters on Toleration*, 390, Document 185 (originelen op CD, 883-884) nogal primitief is (vgl. r. 3: 'quade onthalingen', met Galenus' versie r. 2: 'mishandelingen', en r. 22: 'het land van hare Woningen', met r. 14: 't Land daarse woenen', en soms echt knullig, slaat de Lowry-versie aan het slot de plank volledig mis. Waar het Franse origineel heeft: 'qu'ils meriteront par des preuves d'une fidelité inviolable, qu'ils Vous doivent, les marques de Vostre bonté, & clemence; que Je reconnoitray dans de pareilles occasions ...', heeft de Lowry-tekst (p. 584): 'dat zy 't Zullen waardig bevonden worden door de Ondervindingen van eene ongeschende vertrouwigheid [sic] di sy U schuldig zyn. ik sal altýd de Tekenen, van U E goetheid, & sagtmoedigheid erkennen In gelyke gelegentheden ...', wat tamelijk onzinnig is, en juist iets anders betekent dan wat bedoeld was. Vergelijk hiermee de correcte Galenus-vertaling (p. 42): 'dat sy, door blijken van een ongekreukte getrouwheid, diese UE. schuldig zijn, tekenen van Uw goedheid en sagtmoedigheid sulen verdienen: 't geen ik, in gelijke gelegenheden, Sal erkennen.'

102 Borchard Willem, baron van Kinsky, was drossaard van Meurs. Al in het rampjaar 1672 fungeerde hij als kapitein-luitenant van een compagnie, die, vergeefs, de dreiging der Fransen moest pareren. Later woonde hij in Maastricht en na de dood van Willem III trad hij in dienst van het Pruisische hof van Frederik I.

103 Het betreft waarschijnlijk het voormalige kasteel Kockelberg of Koekelberg, nabij Brussel, zoals Lowry, *Brotherly Love* I, 615, noot 1, stelt. Daarnaast waren er nog een Kockelberg in de Baronie van Breda, en het gehucht Kockelsberg aan de Moezel nabij Trier.

104 William Blathwayt was de zogenaamde 'krijgs-geheimschrijver', een soort minister van oorlog, gedurende de krijgsverrichtingen van Willem III tegen Frankrijk. Zie Gertrude Ann Jacobsen, *William Blathwayt. A Late Seventeenth-Century English Administrator* (New Haven, CT, 1937).

105 De juiste spelling van hun naam is: Jonas Lohrer (leraar te Offstein, in de buurt van Worms), Christian Pliem (oudste te Ibersheim in de Pfalz) en Johan Schuhmacher (over wie verder niets bekend is). Later behoorden zij tot de reïstische dopers (zie noot 50 van het artikel).

106 Bededagen werden door de Staten-Generaal ingesteld voor de publieke kerk. Deze beoogden om in tijden van voorspoed God en de door hem ingestelde overheid te danken, of zijn zegen af te smeken wanneer het slechter ging. De burgemeesters bepaalden dat er in de lokale gereformeerde kerken op die dagen toepasselijke preken werden gehouden. Om zich niet te veel te onderscheiden van de gereformeerden waren de doopsgezinden, zeker de grotere stadsgemeenten, er vanaf 1672 al toe overgegaan ook bededagen te houden. Zie Jo Spaans, 'Stad van vele geloven 1578-1795', in: Willem Frijhoff & Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam II-1. Centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam, 200), 397.

107 Zie de opmerking met betrekking tot de correctiegraad der transcripties in voetnoot 26 van het artikel.

108 Zie De Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken*, A 1205 (d.d. 21-03-1707) en 1206: 'Kopie-acte van kwitantie en décharge voor David Rutgers', die kennelijk op 17-05-1707 was opgesteld.

109 Hij was stadssecretaris van 1693 tot 1712; vlak voor zijn dood in 1715 werd hij tot schepen benoemd.

Hulp en herstel als rode draad in een jong leven

Een inkijkje in het werk van Mennonite
Central Committee in West-Europa aan de hand
van het verhaal van Don Short

ELMA POSTHUMA-GRINWIS

PAX PROGRAMMA VOOR ALTERNATIEVE
DIENSTPLICHT EN HET BOUWEN AAN VREDE

Voor Donald Lee Short, afkomstig uit een mennonietengezin uit Ohio in de Verenigde Staten, was militaire dienst geen optie. Op 2 mei 1952, dan 21 jaar, dient hij een aanmeldingsformulier¹ in om vervangende dienstplicht te kunnen doen. Don, zoals zijn naam door hemzelf en anderen wordt ingekort, kan naast programma's voor 'vrijwillige dienst' en 'alternatieve dienst'² ook kiezen voor een Pax-unit van geselecteerde mannen voor 'hulp- en herstelwerk'³ in het buitenland. De uitzending verloopt in dat geval via Mennonite Central Committee (MCC). Dit is de optie die Don aankruist. Hij geeft specifiek aan, dat hij naar Duitsland wil met de groep die op 18 juni hoopt te vertrekken. Kennelijk is Don goed geïnformeerd.

Het aanmeldingsformulier bevat vragen: naar opleiding en achtergrond, kerkelijke taken, vaardigheden en hobby's. Don is geboren op de boerderij in Archbold en heeft daar werkervaring opgedaan bij zijn vader, naast werk bij een lokale ondernemer in machines. Verder kan hij een auto en vrachtwagen besturen, zingt hij in het kerkkoor en zit hij in de zendings- en leatuurcommissie van de kerk. Don noemt vele interesses waaronder fotografie, timmeren, mechanica en vliegtuigbouw. Hij moet ook drie referenties opgeven en daar mag de 'pastor' van zijn eigen kerk niet bij zijn! Het lijstje namen dat Don indient, bevat wel twee andere voorgangers. De één is tevens houtbewerker en de ander leidt de naburige kerk. De familie Short kerkt zelf niet in Archbold, maar een aantal plaatsen verderop. Ze horen bij de 'Old Mennonites'.

De motivatie om gewetensbezwaarde te zijn voor de militaire dienstplicht wordt uiteraard ook bevraagd. Don geeft als antwoord: 'Omdat ik geloof in

het onderwijs van Jezus, toen hij zei “Gij zult niet doden”.⁴ Na het invullen van het uitgebreide formulier worden de overige stappen van het aanmeldingsproces met grote voortvarendheid ter hand genomen. De afdeling dienstweigeren van MCC⁵ doet een antecedentenonderzoek. De vier referenten schrijven allemaal heel positief over Don. Zo komen we te weten dat hij een eigen vliegtuig heeft en daarmee vliegt. Het viertal schrijft dat hij nog nooit in moeilijkheden raakte.

De brief waarmee Don de bevestiging krijgt dat hij daadwerkelijk mee kan met de PAX-groep van zijn voorkeur is gedateerd 26 mei – dat wil zeggen ruim drie weken na zijn aanmelding en eveneens ruim drie weken voor vertrek. Hij dient de instructies van Menno Travel Service nauwgezet op te volgen voor zijn paspoortaanvraag en medische verklaring en ook voor de verdere voorbereidingen van de reis die per schip zal plaatsvinden. Daarnaast is het de bedoeling dat hij vóór vertrek uit Amerika nog een week op het MCC-kantoor in Akron verblijft om een introductieprogramma te volgen.

Het Pax programma van MCC was ongeveer een jaar voordat Don zich meldde als deelnemer gestart.⁶ Toen de eerste werkers tekenden voor de termijn van een jaar, wisten ze dat dit te boek zou staan als vrijwillige dienst. Deze deelnemers hadden geen zekerheid of het programma in de toekomst geaccepteerd zou worden als alternatief voor de dienstplicht. Toch reisden ze van Amerika naar Europa, om in het door de Tweede Wereldoorlog verscheurde continent een bijdrage te leveren aan wederopbouw en duurzame vrede.⁷ Al snel werd het Pax-programma erkend als programma voor gewetensbezwaarden.⁸ Pax-boys, zoals ze vaak werden genoemd, dienden in de regel twee jaar.⁹

Don heeft een camera en kan goed fotograferen. Waarschijnlijk heeft hij de camera gekocht vanwege het avontuur dat hij zal aangaan. Zijn goed georganiseerde foto-archief begint namelijk met een reeks van 28 foto's van een tulpententoonstelling in Holland, Michigan. De eerstvolgende foto heeft als beschrijving ‘uitzicht vlakbij Akron, Pennsylvania’. Zijn familie en vriendin heeft hij bij vertrek niet gefotografeerd! De foto's van Don geven een mooi beeld van hoe zijn leven eruit gezien heeft tijdens zijn verblijf in Europa, en vormen mede de rode draad van dit artikel.¹⁰

Don en zijn maten reizen met de ‘S.S. Edam’ van de Holland-Amerika Lijn. Het schip vertrekt uiteindelijk 4 dagen later dan gepland vanaf New York en arriveert na ongeveer twaalf dagen in Antwerpen.¹¹ Vandaar gaat de reis verder naar de bestemming ‘Bahnhofhotel Backnang’ in Duitsland.¹²

Juni 1952. De groep klaar voor vertrek bij het MCC kantoor in Akron, PA. Twee jongens dragen T-shirts van Pax Services met het MCC logo. Uiterst links Don Short met zijn witte schoenen, die in Ouddorp veel opzien baarden! (foto: Don Short).

BOUWEN IN BACKNANG – EEN NEDERZETTING VOOR DOOPSGEZINDE OORLOGSVLUCHTELINGEN

Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog hadden vele Duitse en Oost-Europese doopsgezinden moeten vluchten. Velen kwamen in vluchtelingenkampen terecht in de Bondsrepubliek Duitsland.¹³ Sommigen woonden daar al vijf tot zeven jaar toen door MCC het plan werd opgevat om huizen voor hen te bouwen in zuidelijk Backnang, in de buurt van Stuttgart. Backnang is het tweede Pax-project in Duitsland. Het eerste was een soortgelijk bouwproject van woningen voor ‘vluchtelingen en verdrevenen’¹⁴ in Espelkamp, grofweg gezegd in het midden van de Bondsrepubliek. De huizen zijn bestemd voor meerdere families. De twintig wooneenheden in Espelkamp waren na ruim

Backnang, eind 1952. Huis met zes wooneenheden voor doopsgezinde families die gevlucht of verdreven waren (foto: Don Short).

een jaar gereedgekomen rond mei 1952. Het Pax-programma in Duitsland zou vijf jaar moeten functioneren en uit moeten groeien tot gemiddeld 50 man werkzaam op drie bouwlocaties.¹⁵ De tweede locatie naast Backnang was in het noordelijk gelegen Lübeck.

Het project in Backnang is drie keer zo groot als dat in Espelkamp. De gemiddelde omvang van de unit is 18 werkers. Het is gestart door Mennonite Voluntary Service (MVS) in februari 1952. Er staan tien grote huizen gepland voor zes families elk. In mei arriveren de eerste Pax-boys. De eerste foto die Don van het bouwproject maakt, kort na zijn aankomst begin juli, toont een aantal uitgegraven funderingen. Maar er zijn dan ook al twee huizen bijna afgebouwd, met uit grijze betonblokken opgetrokken muren en de dakconstructie gereed, maar nog zonder bedekking. In enkele maanden tijd is dus flinke voortgang geboekt. Tegen het eind van de maand fotografeert Don de tarweoogst vlakbij het project. Achter de akker staan de eerste huizen fier in

beeld, ook de daken zijn inmiddels ‘onder de pannen’.

Als de winter aanbreekt, zo tonen de foto’s, staan er al drie andere huizen overeind. Ze bevinden zich in verschillende stadia van afbouw. Gelukkig zijn er meer dingen die Don interesseren en die hij vastlegt op de gevoelige plaat: dat de was wordt gedaan in zinken teilen door vrouwen met schort, tijdverdrijf met een spelletje monopoly, bewerking van het land door een koe die een ploeg trekt, kranten en brieven lezen met de benen op tafel, hoe kerst wordt gevierd met veel mensen en het uitdelen van cadeaus, dominee Jesse Short achter de typemachine en zijn echtgenote die een spijkerbroek repareert met behulp van een trapnaaimachine.

Het echtpaar Short wordt ook genoemd in een verslag van Levi Härtzler aan het Hulp Comité van de Zendingsraad van de Mennonite Church USA.¹⁶ Op bezoek bij de diverse MCC projecten in Europa heeft de auteur gezien welke positieve bijdrage zij leveren aan het functioneren en de sfeer van de groep in Backnang, en hoezeer dat gemist wordt in Lübeck. In de files van MCC staat Jesse Short te boek als ‘unit leader & area pastor’¹⁷ en zijn vrouw – mrs. Jesse Short, ze heet Rosa – als matrone.¹⁸ In het bijschrift bij één van de foto’s die hij maakt van het echtpaar Short noemt Don hen zelfs ‘Pop & Mom’. De onderlinge relaties hebben kennelijk veel betekenis voor hem.

In zijn boek ‘The Pax-Story’ schrijft Calvin Redekop dat vluchtelingenfamilies zoveel mogelijk meewerkten bij de bouw van huizen voor de nederzettingen en dat er langdurige vriendschapsbanden ontstonden met veel van de Amerikaanse Pax-boys en hun latere gezinnen.¹⁹ Ook in Backnang helpen vanaf het begin vluchtelingen mee aan de bouw van de huizen waarin ze later zullen gaan wonen en bouwen ze intensieve contacten op met Amerikaanse werkers van Pax. In de ‘Pax Service Issue’ van het MCC-periodiek ‘European Relief Notes’ vertelt één van hen: ‘De gezamenlijke bijbelstudies hebben het onderlinge begrip vergroot, net als de koorrepetities die geleid werden door één van de Pax-boys in het Duits. We nemen allemaal deel aan de balspelen die de Pax-boys zo graag spelen tijdens de vrije tijd.’²⁰

ACUTE HULPVERLENING NA DE WATERSNOODRAMP

Dan is het zondag 1 februari 1953. In Nederland overstromen grote delen van de Zuid-Hollandse en Zeeuwse Eilanden en van West-Brabant. De nationale en internationale doopsgezinde wereld is al snel op de hoogte en komt in actie, waarbij MCC een belangrijke rol speelt, in nauwe samenwerking met

de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS). Paula Thijssen is directrice en verpleegkundige in ‘Heerewegen’, het Internationaal Conferentie Centrum van MCC in Zeist.²¹ Beeldend beschrijft ze hoe het nieuws van de watersnoodramp daar binnenkomt:

Heerewegen heeft zelf geen radio, maar toen de storm kwam die de vernietigende overstroming veroorzaakte was er één in huis die behoorde aan een vriend. Toen we die zondag luisterden naar de berichten van meer en meer dijken die braken, van mensen die verdronken waren in hun bed of probeerden hun leven te redden op de daken van huizen, in bomen of op de delen van de dijken die het nog hielden, leek het een nachtmerrie. Hier zaten we comfortabel in een fijn warm huis en op een aantal uren rijden met de auto vorderde de zee terug, wat gedurende honderden jaren was drooggelegd in Zeeland en de eilanden van Zuid-Holland.²²

Als de burgemeester van Zeist diezelfde dag op de radio een oproep aan de inwoners doet om onderdak te bieden aan evacués, biedt ook Heerewegen de faciliteiten van het huis aan. Het duurt een paar dagen, maar in de nacht van dinsdag op woensdag arriveren 40 mensen in drie groepen vanuit Ooltgensplaat. Er zijn dan al extra vrijwilligers gekomen uit de doopsgezinde gemeente Aalsmeer om te helpen en in Zeist hebben gemeenteleden kleding en andere benodigdheden ingezameld. In de dagen die volgen horen de medewerkers van Heerewegen de schrikbarende verhalen van hun gasten. Paula brengt daarvan uitvoerig schriftelijk verslag uit op 21 februari aan het algemene hoofdkantoor van MCC in Akron PA, het Europese hoofdkantoor in Bazel en het Nederlandse MCC kantoor aan de Koningslaan in Amsterdam.²³

Om de hulp aan slachtoffers van de Watersnoodramp te kunnen bekostigen, worden in de dagen na 1 februari nationaal en internationaal fondsen opgericht. MCC is één van de ontvangende instanties bij de verdeling van de gelden die in de Verenigde Staten ingezameld worden.²⁴ Het dagelijks bestuur van de ADS roept de gemeenten op de collecten van zondag 8 februari te bestemmen ‘voor een bijdrage in de nood der getroffenen’ – de Doopsgezinde Vredesgroep is bereid afstand te doen van de geplande extra collecte voor haar werk.²⁵ De informatievoorziening over de doopsgezinde hulpacties die nationaal en internationaal op touw worden gezet is prima op orde. Het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (ADW) schrijft er vrijwel wekelijks over onder de noemer ‘Onze Hulpverlening’. Ook de vergelijkbare doopsgezinde nieuwskanalen in andere landen besteden er geregeld aandacht aan.²⁶ Het ADW vervult ook een belangrijke functie bij de werving van fondsen en vrijwilligers voor de hulp.

Evacués en staf van Heerewegen tijdens de maaltijd. Zesde van rechts is Paula Thijssen. (foto: MCC Archives).

MCC Amsterdam heeft krap twee weken na de ramp al een voorlopig plan gemaakt om te komen tot eenheden voor herstelwerkzaamheden (reconstruction units). Meerdere partijen hebben belangstelling uitgesproken om mee te doen: Bijzondere Noden (Nederlandse commissie voor doopsgezind hulpwerk), Doopsgezinde Vredesgroep, Franse en Luxemburgse doopsgezinden, MVS en MCC (afdeling hulp/relief, Pax Services). Aanbevolen wordt om een adviescommissie te vormen waarin Bijzondere Noden, Doopsgezinde Vredesgroep, MVS en MCC vertegenwoordigd zijn. Het voorstel is dat MVS de belangstelling en participatie aan de herbouw-units in goede banen leidt en dat Pax Services een eenheid levert van ongeveer vijftien personen. Verder is het de bedoeling om in de week van 15 februari vertegenwoordigers van de vier instellingen op pad te sturen naar de getroffen gebieden, om daar te onderzoeken welke plaatsen geschikt zijn voor werkkampen. Tevens moeten de doopsgezinde predikanten in Zeeland en de leiders in de Nederlandse Doopsgezinde Broederschap worden geconsulteerd. Na de bezoekeronde moet zo snel mogelijk een vergadering worden gehouden met de betrokken instellingen om tot beslissingen te komen.²⁷

Acht dagen later is het plan voor het ‘Holland Herstel Project’ klaar. Voor het bezoek aan de getroffen gebieden werd maar liefst drie dagen uitgetrokken, van maandag tot en met woensdag. Op donderdag vergaderden MCC en de betrokken Nederlandse doopsgezinde geledingen in Amsterdam. Vervolgens bogen de bestuurders van MCC en MVS zich erover in Ludwigshafen. Het plan werd tot slot met een uitgebreide begeleidende brief, geda-

teerd zaterdag 21 februari, verstuurd aan vijftien geadresseerden – waaronder de voorzitter en secretaris van de ADS, naast sleutelfiguren van de betrokken nationale en internationale doopsgezinde instellingen. Doel van het plan is zowel het bieden van concrete hulp als ‘getuigen van christelijke liefde en de betekenis van het christelijke geloof’.

Er worden drie werklocaties en een tijdlijn voorgesteld: voortzetting en vergroting van het reeds met enkele MVS-werkers gestarte project in Wolphaartsdijk vlakbij Goes; schoonmaken op Goeree-Overflakkee vanaf maart en reparatie van beschadigde huizen vanaf april; hulp aan Schouwen Duiveland in een later stadium. De werkers in de eenheden zouden gevormd moeten worden uit Pax-boys, Nederlandse vrijwilligers (doopsgezind en niet doopsgezind) en doopsgezinde vrijwilligers uit andere landen, dit alles gecoördineerd door MVS. Het plan bevat tevens het voorstel voor zowel de instelling van een adviserend comité – waarin onder andere ADS voorzitter mr. H. Craandijk zitting zou moeten nemen – als een uitvoerend comité, dat zich bezig moet gaan houden met de gehele organisatie zoals regelingen en afspraken, contacten met overheden, onderdak voor de werkers, materiaalvoorziening en transport.²⁸ Een oproep aan 18-30 jarige mannen en vrouwen om zich te melden voor de ‘Doopsgezinde Vrijwillige Hulpdienst’, de Nederlandse naam voor MVS, verschijnt op diezelfde zaterdag 21 februari in het *ADW*. Vrijwilligers moeten ten minste twee weken kunnen blijven om huizen schoon te maken en kleine reparaties te verrichten. Naast Nederlandse vrijwilligers zullen er ook Amerikaanse, Duitse, Zwitserse of Franse doopsgezinden in ieder team worden opgenomen, zo meldt het bericht verder.²⁹

WERKKAMP OUDDORP

Het zijn niet de Pax-mannen die als eerste arriveren om hulp te bieden in het dorp van de kleinste en bovendien al jarenlang vacante doopsgezinde gemeente van Zuid-Holland.³⁰ Twee dagen eerder is de eerste Vrouwelijke Hulp Colonne (VHC) vanuit de Landelijke Federatie van Doopsgezinde Zusterkringen (LFDZ) hen al voorgedaan. En ook de jonge mensen die gereageerd hebben op de oproep om deel te nemen aan de werkkampen van MVS staan in de startblokken. De groepen nemen begin maart hun intrek op de zolders van de pastorie en de daarachter gelegen schuilkerk in het Ouddorps dorpscentrum, recht tegenover het Raadhuis. Het betreft vijftien jongeren, inclusief vier Pax-werkers. De vrijwilligers van MVS – in de internatio-

nale setting vaak ‘caravan’ genoemd – en PAX-boys vallen in dit geval samen onder één noemer, kortweg ‘MVS-unit’ of ‘werkkamp’.³¹ De vrouwengroep bestaat uit deelneemsters van de Friese gemeenten Veenwouden en Zwaagwesteinde in de leeftijdscategorie 30-45 jaar, die voor twee weken hun gezin verlaten hebben om opruim- en schoonmaakwerk te gaan doen in de getroffen gebieden.³² De groepen brengen elk verslag uit richting hun eigen kanalen, respectievelijk LFDZ, ADW, Bijzondere Noden en MCC. Het ene bericht reist sneller dan het andere. Zo kan het gebeuren dat in het ADW van 7 maart 1953 zowel een bezoekverslag aan Ouddorp te lezen valt – waarin spoedige hulp wordt beloofd aan de burgemeester en de boekhouder van de doopsgezinde gemeente – als een verslag van de daadwerkelijke installatie van de beide werkkampen van MVS en VHC/LFDZ.

De verslaglegging door bezoekers en werkers, van hun lange reis naar het eiland Goeree-Overflakkee en vervolgens naar Ouddorp, bevat uitvoerige beschrijvingen over wat zij onderweg en bij aankomst hebben gezien – en welke indruk dat op hen maakte:

Over een metershoge versterking van zandzakken brengt een angstige chauffeur ons dwars door het ondergelopen land naar Ouddorp. (...) Wij kunnen niet lang blijven. Het opkomend water dreigt Ouddorp weer geheel van de buitenwereld af te snijden. Wij vluchten voor de vloed. Ongeuldig staat onze chauffeur al te wachten.³³

Wij zijn onder leiding van een broeder uit Zaandam, die aan Ouddorp was toegewezen als bouwkundig adviseur, naar de plaats van de dijkdoorbraak gegaan en hebben daar kunnen zien, hoe groot de kracht en het geweld van het water is geweest. Door de buiten- en binnendijk sloeg het water, vernielde een rijtje huizen. Daarna sloeg het water dwars door een cichoreifabriek, waarvan het voor- en achterstuk bleven staan. Toen boorde het water zich een kolk in het land van plm. drie meter diepte en het uitgestoten zand werd over de straatweg heen in een weiland gespoten. De huizen aan de straatweg zijn aan de achterkant ingedeukt en ondermijnd. In één van die huizen woont de Wed. v.d. Sluis. Haar huis is het eerste werkobject van de Doopsgezinde Vrijwillige Hulpdienst. Deze Ouddorper zuster maakte ook het samenzijn in het oude schuilkerkje mee. Zij was ontroerd en zeer getroffen door de hulp, die geboden werd en door de komst van onze zusters ...³⁴

Het was laat in de middag toen we de veerboot namen van het vasteland naar het eiland. (...) Eindelijk, nadat het donker was geworden, stapten we op een eenzaam uitzienende oude tram en reisden verder tot ongeveer

halverwege onze bestemming op het eiland. Het vreemde vehikel kon niet verder rijden omdat de rails weggespoeld waren. We vervolgden onze tocht naar Ouddorp in een vrachtwagen. Het was half elf toen we het kamp bereikten. Een typisch Nederlandse maaltijd van gestampte aardappelen en rode kool werd ons geserveerd door de Nederlandse deelnemers die een dag eerder waren aangekomen.³⁵

Het laatste citaat is afkomstig van de groep die weliswaar niet als eerste arriveerde, maar vooralsnog wel de langste reis had gemaakt: de Pax-boys vanuit Duitsland. Daarmee pakken we ook het verhaal van Don Short weer op, want hij was erbij!³⁶ Zijn eerste foto's in Ouddorp zijn genomen van een aantal huizen waarvan de achterkant is weggeslagen en van het inmiddels met zandzakken gedichte gat in de dijk. Daarna volgt een foto van de grotendeels verwoeste woning van de weduwe v.d. Sluis, waar de komende tijd door MVS gewerkt zal gaan worden.

Een ruime week na de start van het kamp arriveert ook de 25 jarige Janneke Lamme in Ouddorp. Zij is op de bonnefooi vanuit Amsterdam naar Ouddorp gekomen, bereikte het dorp door te liften en heeft onderweg gefilmd. Ze zal een maand blijven tot de week na Pasen. Janneke vertelt dat de jonge vrouwen in het kamp in het begin vooral ingezet werden voor huishoudelijk werk: de was, aardappelen schillen, koffie schenken tijdens de pauzes bij de werkzaamheden. Maar ze willen ook graag zelf op de bouwlocaties aan het werk!³⁷ In Jannekes fotoboekje van deze periode zit een zwart-wit foto van het Paasontbijt in de kerkzaal. Een gedekte tafel vóór de preekstoel, met opzij de dan nog lege 'ouderlingenbanken' en een aantal jongens aan de maaltijd. Er wordt ook gewoon een Paasdienst gehouden in de gemeente Ouddorp, dus alles moet wel op tijd opgeruimd zijn.³⁸

Inmiddels is Roger Hochstetler dan alweer enkele weken de leider van het tweede MVS werkkamp in Ooltgensplaat, dat half maart is gestart.³⁹ Het team verwijdert een ongelooflijke hoeveelheid wrakhout, stro en slib. Wegen, huizen en tuinen worden weer toegankelijk gemaakt.⁴⁰ Hiermee wordt tevens toegewerkt naar een terugkeer van de evacués uit Heerewegen rond Pasen, wat ook lukt.^{41, 42} Roger en zijn team brengen met Pasen een bezoek aan het kamp in Ouddorp en hebben het daar fijn.⁴³ De meeste Pax-boys die naar Nederland zijn gekomen kenden elkaar al van de projecten in Duitsland.

Ook in Ouddorp legt Don de omgeving en zijn leven-naast-het-werk vast op aansprekende foto's: de beide molens, de haven bij hoog en laag water, bijzondere huizen, de oogst zowel met paarden en karren als machinaal, het plakken van zijn fietsband bovenop een dijk, een bloemperk, bezoeken bij het

burgemeestersechtpaar en andere families, een begrafenis met een door paarden voortgetrokken lijkkoeft en mannen met hoge hoeden, hijzelf feestelijk jasje-dasje aangekleed met rode stropdas en witte schoenen naast een nieuw geplante populierenboom, met de groep aan het strand, tram en tramstation, de slaapplekken op de kerkzolder en hoe in de kerk de was te drogen hangt aan lijnen die gespannen zijn boven de banken, met op de voorgrond een tafeltennistafel.

Gospel Herald, periodiek van de Mennonite Church USA, wijdt in de zomer van 1953 een artikel aan de elf Pax-boys die van Duitsland naar Nederland zijn gegaan om in de MVS werkkampen te helpen bij het herstel na de watersnoodramp. De namen van de jonge mannen worden genoemd alsmede uit welke Amerikaanse staat ze afkomstig zijn. Het werk van het MVS-kamp in Ooltgensplaat, dat inmiddels is afgerond, wordt beschreven door één van de deelnemers. Het kamp op het oostelijk deel van het eiland is half april verhuisd naar Nieuwe Tonge. Na het grove opruimwerk zijn ze nu de huizen aan het neerhalen die te zwaar beschadigd zijn om te kunnen herstellen. Het is de verwachting dat hun tijd in de nabije toekomst vooral besteed zal worden aan opbouw. Er wordt minstens acht uur per dag gewerkt. Vervolgens komt Don aan het woord die iets vertelt over het leven als lid van de Pax-unit in het werkkamp van Ouddorp:

Elke morgen en avond hebben we een kort geestelijk moment. Op woensdagavond houden we onze wekelijkse bijbelkring met zingen en het bestuderen van een gedeelte uit de Schrift. Dit wordt geleid door een predikant die ook deelnemer is aan onze groep. De avondsluitingen worden op toerbeurt verzorgd door unit-leden. Tijdens onze vrije tijd spelen we spellen die we gekregen hebben van de burgemeester: schaken, dammen en tafeltennis. Wij denken dat dit kamp een excellente zaak dient met het werk dat gedaan wordt, het geestelijke aspect en het sociale contact tussen mensen van verschillende landen.⁴⁴

De boerderij van de doopsgezinde Piet Westdijk wordt het volgende grote project. Zijn huis en schuur midden in de polder tussen Ouddorp en Goedereede zijn geheel verloren gegaan. De nieuwe directeur van MCC Nederland in Amsterdam, ds. Esko Loewen, wordt uitgenodigd voor een feestelijke eerste steenlegging op 30 oktober. Kampleider Yoder schrijft in zijn brief: 'dit schijnt een Nederlandse gewoonte te zijn.'⁴⁵ Ook de werkunit uit Nieuwe Tonge is aanwezig. Het kamp in die plaats is namelijk geëindigd na de constructie van 13 prefab houten woningen die geschonken werden door

Augustus 1953. Het herstelde huis van de weduwe v.d. Sluis. De Pax-boys in hun moderne spijkerbroeken (Don geheel links) helpen haar met de verhuizing (foto: MCC Archives).

het Finse Rode Kruis. De leden van het kamp verblijven enkele weken in Ouddorp en verhuizen half november naar Zierikzee op het Zeeuwse eiland Schouwen-Duiveland, waar dan een werkkamp van start gaat.⁴⁶ In Ouddorp wordt gedurende de wintermaanden stug doorgewerkt om het bouwproject af te ronden. Het huis staat er anno 2020 nog steeds en ziet eruit als een frisse ‘jaren 50’ woning met een boerenschuur erachter.

GEVORMD IN EUROPA – DOOPSGEZINDE CONFERENTIES EN
RELATIES – ZEELAND – ENKENBACH – TERUG NAAR HUIS

De periode in Europa houdt voor Don méér in dan alleen hard werken en het vervullen van zijn vervangende dienstplicht. Ze is ook van belang voor de ontwikkeling van zijn geloof en persoonlijkheid. Het Pax-werk betekent voor hem echt: *Service in the name of Christ*.⁴⁷ Don bouwt relaties op met mensen uit verschillende landen en maakt meerdere mooie reizen. De hele Pax-unit gaat met de Ouddorpse burgemeester en diens echtgenote op vakantie naar

Noorwegen, Zweden en Denemarken. En hij fietst van Ouddorp naar Rotterdam en vice versa. Een aantal keer gaat Don terug naar Backnang om zijn kennissen daar te ontmoeten en de vorderingen van het werk te bekijken en te fotograferen. Hij bezoekt in augustus 1952 de vijfde doopsgezinde Wereldconferentie in Bazel en het jaar daarop een andere doopsgezinde conferentie in Bad Boll. Er is een weekend in Amsterdam, waar de groep een ontmoeting heeft met Janneke Lamme. Ze gaan naar Heerewegen om van het werk in Ouddorp te vertellen en dia's te laten zien.

Na Ouddorp zitten de twee jaar voor Don er bijna op. Mogelijk werkt hij nog een korte tijd in het kamp op Schouwen-Duiveland. Hij bezoekt het werkkamp van Zierikzee in elk geval wel, want hij maakt er vele foto's van het deels nog onder water staande eiland en de bouwwerkzaamheden daar. Daarna gaat het naar Enkenbach, Zuid-Duitsland. Dit Pax-project voor de bouw van vijftien huizen voor 60 doopsgezinde vluchtelingenfamilies is gestart in mei 1953. Don werkt mee aan de laatste ronde van vijf huizen en hij maakt de feestelijke opening mee in juni 1954.

Voordat Don in augustus 1954 met de boot vanaf Rotterdam vertrekt, gaat hij nog langs Ouddorp. Hij maakt er een foto van het boerenhuis dat hij met de anderen gebouwd heeft in de polder en van de plaquette die aan de eerste steenlegging herinnert. Na de terugkeer in zijn thuisland trouwt hij met Donna uit Indiana, en gaat daar wonen. Het echtpaar krijgt twee zoons en een dochter. Don bouwt een bedrijf op in verzekeringen. Na 25 jaar keert Don voor het eerst terug naar Europa om zijn vrouw en bij toerbeurt hun kinderen te laten zien aan welke huizen hij gebouwd heeft en welke mensen hij daarbij heeft leren kennen.⁴⁸

NOTEN

1 Het formulier draagt de titel *'Mennonite Service Program for I-O men, personnel information'*. Mennonite Church USA Archives, Elkhart IN, personnel file Don Short.

2 Resp. 'voluntary service' en 'alternate service'. Uit het formulier valt op te maken dat dit programma's waren voor vervangende dienstplicht, waarbij de 'voluntary service' door MCC of de eigen kerk werd georganiseerd en de 'alternate service' door andere organisaties. In het laatste geval vervulde MCC dan een coördinerende en/of begeleidende rol.

3 'Relief en rehabilitation work'.

4 In het Engels uiteraard. Ik heb ervoor gekozen dit artikel zoveel mogelijk in de Nederlandse taal te schrijven; citaten en termen uit de bronnen heb ik naar mijn beste kunnen vertaald.

5 Het formulier van I-W services van MCC stelt dat Don 'een mogelijke dienst binnen MCC overweegt' en dat het bedoeld is 'om de geschiktheid van de aanvrager voor deze taak te bepalen'.

De termen I-O en I-W worden door elkaar gebruikt voor gewetensbezwaarde dienstweigeraars in de Verenigde Staten. Mennonite Church USA Archives, personnel file Don Short.

6 Curtis Janzen, 'What is Pax service?' in: *European Relief Notes* 9 (1953) 3 may-july, *Pax Service Issue*. Curtis Janzen was in 1953 assistent-directeur van de Europese tak van Mennonite Voluntary Service (MVS) (Basel).

7 Idem. De naam Pax (vrede) is niet willekeurig gekozen, zo maakt Curtis Janzen duidelijk.

8 Idem.

9 Calvin W. Redekop, *The Pax-Story, Service in the Name of Christ, 1951-1976* (Telfort PA, 2001) p. 70. Calvin Redekop was in 1953 directeur van de Europese tak van MVS (Basel).

10 Het foto-archief van Don Short is privébezit van zijn nabestaanden en met mij gedeeld ten behoeve van dit artikel.

11 Passagierslijsten Holland Amerika Lijn, geraadpleegd via: Archieven.nl; toegang NL-Rt-SA_318-04_1491_00141 t/m 00143.

12 Idem, en foto-archief Don Short. Misschien hebben de Pax-jongens hun verblijf gehad in dat hotel?

13 MCC ondersteunde een vluchtelingenkamp, migratie en hervestiging, zo blijkt uit het overzicht van personeel en toelagen per 1 januari 1953, verstuurd aan alle MCC leden 31 maart 1953. Mennonite Church USA Archives, IV-19-014, Mennonite Board of Missions, Service Ministries, Documents concerning MCC, 1940-1969, box 2. F532, 30/E.

14 'Refugees and expelles'. Resterende informatie over de Pax-projecten uit deze en volgende alinea uit: Janzen 'What is Pax service'?

15 Redekop, *The Pax-Story*, 65. In september 1954 staat de teller op 67.

16 Levi Hartzler neemt in augustus 1952 deel aan de vijfde doopsgezinde wereldconferentie in Bazel, en bezoekt tevens vele projecten van MCC in Europa, o.a. de beide Pax-units in Duitsland. Mennonite Church USA Archives, Elkhart IN, IV-19-002, Mennonite Board of Missions, Service Ministries Minutes, Reports and Subject Files, 1935-1981, box 1. F-513, 30/E.

17 Vertaling: leider van de (werk)eenheid en gebiedspastor.

18 Overzicht MCC personeel en toelagen 1 januari 1953, zie noot 14.

19 Redekop, *The Pax-Story*, 65.

20 'What do the refugees say?' in: *European Relief Notes* 9 (1953) 3 may-july, *Pax Service Issue*.

21 Mennonite Church USA Archives, IV-19-014, Mennonite Board of Missions, Service Ministries, Documents concerning MCC, 1940-1969, box 2, folder 'miscellaneous'.

22 Paula Thijssen, *Reliefwork for flood-evacuees in Holland*. MCC Archives Akron PA, Correspondence Files IX-06-03 folder 61/29 MCC Correspondence Archives Material 1953 Holland Office. Het verslag is later in een verkorte versie gebruikt in: *European Relief Notes, march-april 1953, vol. 9 no. 2*. Mennonite Historical Library, Goshen IN.

23 Thijssen, *Reliefwork*. MCC Archives Akron PA, Correspondence Files IX-06-03 folder 61/29 MCC Correspondence Archives Material 1953 Holland Office.

24 Holland Flood Relief Inc., opgericht in New York 5 februari 1953. Persberichten respectievelijk van het fonds zelf en van het Amerikaanse Ministerie van Buitenlandse Zaken d.d. 3 maart 1953. MCC Archives Akron PA, Report files IX-12-01, folder 28, MCC Data Holland.

25 *Algemeen Doopsgezind Weekblad (ADW)*, zaterdag 7 februari 1953. Ten behoeve van dit artikel heb ik alle edities van het ADW doorgespit over de maanden februari tot en met mei 1953 in de Zaal Mennonitica (Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam).

26 Bijvoorbeeld in de rubriek 'Mennonitischer Weltspiegel' in *Der Mennonit, internationales mennonitisches gemeindeblatt* – een maandblad voor het Duitse taalgebied, in de nrs. van maart, april, juni en december 1953 plus maart, mei, oktober en tot slot november 1954 met een bericht over de afronding van het werk in de overstromingsgebieden.

27 Het getypte document vermeldt niet de naam van de auteur en is met de hand gedateerd: 13

februari. Dit viel op een vrijdag. Het is aannemelijk dat het is opgesteld door de toenmalige directeur van MCC Nederland Irvin Horst. MCC Archives Akron PA, Report files IX-12-01, folder 29, MCC Data Holland Reconstruction Unit.

28 ‘*Holland Rehabilitation Project*’ en begeleidende brief door Henry A. Fast, directeur MCC Europa, d.d. 21 februari 1953. MCC Archives Akron PA, Europe & North Africa files IX-19-05, folder 9/14, MCC Centers Files – Holland (Amsterdam) Flood Relief.

29 Het bericht is geschreven door ds. Rinus de Zeeuw – secretaris van de ADS, tevens betrokken bij Bijzondere Noden – en vermeldt dat het plan tot stand is gekomen in overleg tussen ADS, MCC, MVS, Bijzondere Noden en de Vredesgroep. Nadere inlichtingen kunnen worden ingewonnen bij de predikanten, aanmelding bij de Doopsgezinde Vrijwillige Hulpdienst, p.a. Singel 452, Amsterdam. ADW, 21 februari 1953.

30 Inmiddels ruim zeven jaar duurde de vacante periode van de doopsgezinde gemeente te Ouddorp op dat moment. De uit Oekraïne afkomstige dominee Jacob Thiessen had tijdens de oorlog veel goed werk kunnen verrichten. Hij doopte 12 nieuwe leden, waardoor de gemeente een derde in omvang toenam. Ook in het dorp was hij graag gezien en leidde hij een bloeiend zondagsschoolwerk onder de kinderen. Al in december 1945 was Thiessen echter vertrokken naar een gemeente buiten het eiland, waarna de prediking nog voor korte tijd verzorgd werd door zijn vriend Sibold Sicco Smeding, die de oorlog in het naburige stadje Goedereede had doorgebracht en in het voorjaar van 1946 eveneens Goeree-Overflakkee verliet om elders een loopbaan als doopsgezind predikant te starten. Een uitvoerige beschrijving van de bijna 400-jarige geschiedenis van de gemeente Ouddorp tot aan 2013 valt te lezen in: E. Posthuma-Grinwis, ‘Een opmerkelijke geschiedenis! De Doopsgezinde Gemeente te Ouddorp’, in: *Doopsgezinde Bijdragen* 39 (2013) 75-105.

31 De hulp na de Watersnoodramp in Nederland wordt in het boek ‘The Pax story’ benoemd als één van de gezamenlijke projecten van MVS en Pax. Redekop, *The Pax-Story*, 70.

32 ADW, 28 maart 1953.

33 A.B. Rival, ‘Op het Haringvliet’ in: ADW, 7 maart 1953. Het bezoek waarvan verslag wordt gedaan vond waarschijnlijk plaats tijdens de rondgang van 16-18 februari langs de getroffen gebieden, als onderdeel van de ontwikkeling van het plan voor het ‘Holland Herstel Project’, zie n. 28.

34 ‘Met de eerste vrouwelijke hulpcolonne naar het rampgebied’ in: ADW, 28 maart 1953. Het artikel is slechts voorzien van de initialen van de auteurs, te weten S, G, M en H.

35 Verslag door William Yoder, leider van het MVS werkkamp in Ouddorp, die eerst in Griekenland had gediend voor Pax Services. Op de terugweg naar Amerika had hij een bezoek gebracht aan bekenden in Duitsland en op het laatste moment besloten om ook het vervolg van zijn vervangende dienstplicht in Europa te vervullen en mee te gaan met groep die op het punt stond te vertrekken naar de watersnoodgebieden in Nederland. Het verslag in de vorm van een brief is gericht aan de MCC/MVS kantoren in Akron PA, Bazel, Amsterdam en Frankfurt en gedateerd 4 september 1953. MCC Archives Akron PA, Correspondence Files IX-06-03 folder 61/29 MCC Correspondence Archives Material 1953 Holland Office.

36 De anderen zijn Dan Driver uit Dayton Virginia, Willard Rush uit Plumsteadville Pennsylvania en de in de vorige voetnoot reeds genoemde William (Bill) Yoder uit Topeka Indiana.

37 Via de bemiddeling van ds. Herman Heijn kon ik mw. Janneke Swaan-Lamme bezoeken in december 2017.

38 In het boek ‘*Kracht van een minderheid*’ maakte ik via de bijdrage van ds. Heijn kennis met het verhaal van Janneke Lamme en het MVS werkkamp in Ouddorp. In het hoofdstuk ‘Geroepen om te ontmoeten, globaal netwerk’ beschrijft Herman een leuke anekdote over het ontbijt op de eerste Paasmorgen. Ook het werk van MCC onder vluchtelingen in Duitsland komt aan de orde. Ciska Stark en Erik Jan Tillema (red.), *Kracht van een minderheid, Doopsgezinden in Nederland* (Zoetermeer, 2011), 139-144.

39 *Eilanden Nieuws*, christelijk streekblad op gereformeerde grondslag, 18 april 1953; Krantenbank Zeeland. Het artikel vermeldt tevens dat de MVS-campers aanwezig waren bij het bezoek van koningin Juliana aan het door de watersnoodramp getroffen Ooltgensplaat.

40 ADW, 28 maart 1953.

41 De terugkeer van de evacués van Heerewegen naar Ooltgensplaat vindt plaats op de donderdag na Pasen. De geplande Paas-familieweek in Heerewegen is gewoon doorgegaan met degenen die daarvoor al geboekt hadden onder leiding van directrice Paula Thijssen. Dit betekende 82 mensen aan de maaltijd. Voor de kinderen van de evacués was er een enorm chocolade paasei van maar liefst 5 kg bezorgd, dat op tweede Paasdag in z'n geheel is opgegeten. *'Activity Report'* april 1953 van Elizabeth L. Hostetter, Amerikaans stafmedewerkster in Heerewegen. MCC Archives Akron PA, Correspondence Files IX-06-03 folder 61/29 MCC Correspondence Archives Material 1953 Holland Office.

42 Na Pasen is ook een Vrouwelijke Hulp Colonne gestart in Ooltgensplaat: ADW 11 april 1953. De regionale krant vermeldt dat dit een team is uit Harlingen, onder leiding van Mevr. Hardoff-Dijkstra. *Eilanden Nieuws*, 18 april 1953.

43 Handgeschreven brief van Roger Hochstetler aan een zekere John, over de betaling van de toelage voor de Pax-werkers die in februari nog via het project in Backnang werd ontvangen maar waarvan nu onduidelijk is hoe en wanneer het maandbedrag ontvangen zal worden. MCC Archives Akron PA, Europa & North Africa Files IX-19-03 folder 8/38 Basel Headquarters MVS Caravan 1953.

44 Marion Kliever, 'PAX Men Serve in Holland', in: *Gospel Herald*, July 21, 1953.

45 Handgeschreven brief van Bill Yoder d.d. 23 oktober 1953 aan ds. Esko Loewen. MCC Archives Akron PA, Europa & North Africa Files IX-19-06 folder 9/14 MCC Centers Files – Holland (Amsterdam) Flood Relief.

46 Verslag van de MVS Unit in Zierikzee aan Marion Kliever van het hoofdkantoor van MCC in Akron, datum poststempel 21 januari 1954. MCC Archives Akron PA, Correspondence Files IX-19-03 folder 68/12 MCC Correspondence Archives Material 1954 – Holland Office.

47 Slogan van MCC en ondertitel van het boek van Calvin Redekop over Pax.

48 Don Short raakte in Ouddorp bevriend met Tonny van Veen, die weer de vriendin was van mijn moeder Marie Bosland die naast de doopsgezinde kerk woonde en ook bij de doopsgezinde gemeente hoorde. Toen begin jaren '90 Don weer op bezoek was in Ouddorp, vroeg ik hem als jonge studente of er eventueel mogelijkheden zouden zijn om een stage te doen in Amerika. Dat lukte, ik mocht drie maanden bij hem en zijn vrouw logeren terwijl hij ook een stage-opdracht voor me had geregeld. Ik ging met Don en Donna mee naar de Evangelical Mennonite Church van Grabill, midden in het Amish-gebied van Indiana. Don overleed onverwacht op 15 maart 2003. In 2017 had ik de gelegenheid om zijn inmiddels hoogbejaarde vrouw te bezoeken. Daarbij heb ik van de gelegenheid gebruik gemaakt om in een drietal archieven onderzoek te doen naar de Pax-geschiedenis van Don Short met de bedoeling zijn verhaal op te schrijven. Ik ben dankbaar dat dit uiteindelijk is gelukt.

Eindelijk thuis

Het vergeten verhaal over de opvang van Oost-Europese ontheemden in het A.P. van de Waterhuis in Schoorl (1950-1957)

ANTOINETTE HAZEVOET EN MARLEEN KIEFT

Wie ooit in Schoorl een vakantie of vrije dag doorbracht, is het A.P. van de Waterhuis vast wel eens voorbijgelopen, vermoedelijk onbewust. Het is een huis met een rieten dak, dat tegenover Doopsgezind Broederschapshuis Dopersduin ligt. Velen herinneren zich nog dat het een kinderkuis is geweest en later een pannenkoekenrestaurant. Maar minder bekend is dat het – jaren eerder – speciaal gebouwd is voor een groep oudere ontheemden uit Oost-Europa. In dit artikel vertellen wij hoe deze ontheemden, na vele ontberingen en omzwervingen, in het huis aan de Oorsprongweg in Schoorl ‘eindelijk thuis’ zijn gekomen.¹

Het verhaal is voor een belangrijk deel gebaseerd op documenten uit het Archief van Bijzondere Noden, bewaard in het Stadsarchief Gemeente Amsterdam (SGA).² De vele brieven, jaarverslagen, notulen en andere documenten uit dit archief geven een mooi inkijkje in de totstandkoming van het praktische hulpverleningswerk rond het A.P. Van de Waterhuis.³ We maakten daarnaast dankbaar gebruik van informatie uit de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (UBA/BC). Ook zijn wij veel dank verschuldigd aan diverse personen die ons van mondelinge en schriftelijke informatie voorzagen.⁴

We schrijven in dit artikel over de aanleiding en de bouw van dit Tehuis voor Ontheemden, over de ontvangst van de ‘oudjes’ in 1950, over de nimmer aflatende inzet van de betrokkenen bij deze bijzondere vorm van hulpverlening, maar ook over de menselijke strubbelingen die er waren.

DE OFFICIËLE OPENING

We beginnen ons verhaal op een memorabel moment: zaterdagmiddag 14 april 1951. Met een ietwat wankel stap gaan initiatiefnemer ds. Van de Water en mevrouw Piuto, de oudste van de ontheemden, officieel de drempel over van het gloednieuwe tehuis in Schoorl. Mevrouw Piuto, die ‘baboeska’ (grootmoeder) wordt genoemd, draagt volgens Oost-Europese traditie een groot bord met zout en brood. Dat is een symbool voor vriendschap, gastvrijheid en dankbaarheid bij de inwijding van een nieuw huis. De ontheemden kijken toe, net zoals huisvader en huismoeder Stoffel en andere genodigden, waaronder burgemeester Jochems van Schoorl, de heer Sark namens de IRO⁵ en de Nederlandse regering, ds. Van der Sluis namens de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar en ds. Kleijn namens de Remonstrantse Broederschap.

Even daarvoor hebben de aanwezigen naar ‘korte maar hartelijke’ speeches geluisterd in het Doopsgezind Broederschapshuis, waar de ontheemden zes maanden hebben gebivakkeerd. Ds. Van de Water kiest in zijn overdenking voor woorden uit psalm 127 ‘Als de Heer het huis niet bouwt, vergeefs zwegen de bouwers’.⁶ Verder valt het woord ‘dankbaarheid’ vaak. Dankbaarheid voor de veilige en rustige plek voor de groep bejaarde ontheemden uit Oost-Europa. Dankbaarheid voor de gezamenlijke inzet van de doopsgezinden en de remonstranten voor dit hulpwerk, nu resulterend in de officiële opening van het Tehuis voor Ontheemden in Schoorl.

Na de overdenking steekt de groep van bewoners en genodigden – gekleed in warme jassen, want het was koud voor half april⁷ – de Oorsprongweg over: van het Doopsgezind Broederschapshuis naar het nieuwe woonhuis. Het tijdelijke verblijf van de ontheemden in het Broederschapshuis is daarmee ten einde.

DE AANLOOP

De prelude op ons verhaal begint een paar jaar voor het moment dat de ontheemden in Schoorl hun nieuwe huis betrekken. Eind 1948 ontvangt de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS) via de World Council of Churches en kort daarna in februari 1949 via de Mennonite Central Committee (MCC)⁸ het verzoek om zich over een aantal ‘displaced persons’ (zie kader) te ontfer-

1951. Het nieuwe huis is klaar. Op de achtergrond Broederschapshuis en duinen.

men die nu nog onder de hoede vallen van de Verenigde Naties (VN).⁹ Deze groep van 26.000 vluchtelingen dreigt in grote nood te raken. Zij wonen op dat moment in Duitsland in opvangkampen van de International Refugee Organisation (IRO). De opdracht van de VN aan de IRO loopt eind juni 1950 af en daarom is men dringend op zoek naar kerken of andere organisaties die deze ontheemden willen opnemen. Voor iedere ontheemde keert de IRO een vergoeding uit, variërend van 1000 dollar voor ‘tuberculous cases’ tot 500 dollar voor ‘old aged cases’.¹⁰

Bijzondere Noden spreekt zijn bereidheid uit om te helpen maar slechts voor een kleine groep. Er gaan een paar maanden overheen. Pas na een dringende oproep aan de ADS van de Interchurch Reconstruction Committee of the Netherlands in Den Haag (hierna IRC) in januari 1950,¹¹ komt er schot in de zaak.

Op 22 februari 1950, een maand na ontvangst van de noodkreet uit Den Haag voor opvang van deze ‘displaced persons’, schrijft ds. De Zeeuw, in zijn

functie als secretaris van het dagelijks bestuur van de ADS,¹² aan Cor Blaauw, de secretaris van de Stichting voor Bijzondere Noden een handgeschreven brief.¹³ De kern van de brief: het dagelijks bestuur van de ADS stelt het op prijs als Bijzondere Noden de mogelijkheden voor deze hulpverlening in de Doopsgezinde Broederschap onderzoekt. Ds. De Zeeuw voegt daaraan toe: ‘Persoonlijk lijkt mij contact met de overige kerken en met de overheid gewenst’.

WAT ZIJN DISPLACED PERSONS?

Displaced persons (letterlijk: ‘verplaatste personen’) zijn mensen die door de Russische revolutie en door de beide wereldoorlogen van huis en haard zijn verdreven.¹⁴ Of in de eigen woorden van ds. Van de Water: ‘De aan onze zorgen toevertrouwen zijn bijna allen personen, die uit hun woonplaatsen verdreven zijn door de Russen en het oorlogsgeweld meerdere malen hebben ondervonden.’¹⁵

WAT IS DE IRO?

De Internationale Vluchtelingenorganisatie IRO (International Refugee Organisation) is in 1946 opgericht door de Verenigde Naties. Op dat moment waren er wereldwijd ruim anderhalf miljoen vluchtelingen. De voornaamste taak van de IRO is het terugbrengen van vluchtelingen naar hun land van herkomst. Voor wie dat geen optie is, zoals bijvoorbeeld voor Russen en Hongaren die al in de twintiger jaren zijn gevlucht voor het communisme, probeert de IRO hulp te bieden bij het vinden van een nieuw thuisland. Voor sommige vluchtelingen lukt dat goed, maar voor ouderen, invaliden en zieken is dat moeilijk. Ook voor bijvoorbeeld dokters, juristen en journalisten valt dit niet mee, want zij kunnen hun beroep maar moeilijk uitoefenen in een land waarvan ze de taal niet spreken, of waar überhaupt geen behoefte is aan mensen met dergelijke academische beroepen. De IRO heeft kampen ingericht om deze vluchtelingen te voeden, te kleden en te huisvesten, vooral in Duitsland, maar ook in Oostenrijk en Italië.¹⁶

Ds. R. de Zeeuw (midden), C.H. Blaauw (links) en A. Anker, administrateur Broederschaps-huis.

HET VOORBEELD VAN MCC VOLGEN

Het Tehuis voor Ontheemden wordt een van de hulpwerkprojecten van de Stichting voor Bijzondere Noden in de broederschap en daarbuiten. Er komen kort na de Tweede Wereldoorlog hulpvragen van vele kanten. Ds. De Zeeuw schrijft hierover: 'Zo begaf onze broederschap zich in

1947 op weg; en werden wij van een ‘receiving’ (=ontvangende, gesteunde) een ‘giving’ (= zelf gevende) broederschap’.¹⁷ Bijzondere Noden stelt zich dus ten doel het voorbeeld van MCC – als gevende partij in de jaren van de Tweede Wereldoorlog – na te volgen, door nu zelf de gevende rol op zich te nemen.

Ook ds. Van de Water verwijst in 1947 naar het werk van MCC in zijn pleidooi voor het houden van een Pinkstercollecte. De Amerikaanse doopsgezinden hebben volgens hem ‘door de daad’ laten zien hoe ‘praktisch christelijk liefdewerk’ verricht kan worden. Hij betoogt dat de Nederlandse doopsgezinde broederschap dit werk nu op eigen wijze zelf ter hand moet nemen.¹⁸

Wat dat concreet betekent, is onderwerp van gesprek tijdens het eerste ‘weekend voor praktisch hulpwerk’ dat in 1948 plaats vindt op 3 en 4 januari in de doopsgezinde kerk te Utrecht. Daar zijn zo’n dertig mensen aanwezig, waaronder het bestuur van Bijzondere Noden, diverse betrokkenen bij het hulpwerk, en twee vertegenwoordigers van het MCC. Ze concluderen: ‘De achtergrond van ons werk moet zijn, dat de liefde van Christus ons drijft. Hieruit volgt dat wij ons werk moeten doen: (...) in openheid en waarachtige bewogenheid, niet uit sentimentaliteit, liebigheid of uitingsdrang, of activiteit omdat anderen ook actief zijn. We moeten luisteren en ons inleven en dan zakelijk en doelmatig helpen (...).’¹⁹

De Nederlandse regering heeft zich ondertussen garant gesteld voor de opvang van tweehonderd van deze ‘displaced persons’ met de bedoeling dat de kerken de uitvoering ervan op zich nemen. De rooms-katholieke kerk krijgt de verantwoordelijkheid voor honderd ouden van dagen en de protestantse kerken krijgen de andere honderd toegewezen.²⁰ De IRC in Den Haag²¹ gaat in samenspraak met de IRO de opvang in Nederland organiseren en de ontheemden krijgen allen een Nederlands paspoort.²²

Het bestuur van Bijzondere Noden, dat zich op dat moment al aan het oriënteren is op hulpverlening aan ouden van dagen,²³ gaat over tot actie. Ds. Van de Water, de voorzitter, pakt het voortvarend op; hij neemt het advies van ds. De Zeeuw ter harte en zoekt contact met andere kerken.

De Remonstrantse Broederschap blijkt de enige partij die wil samenwerken.²⁴ Allerlei mogelijke vormen van opvang passeren de revue, zo wordt onder andere gesproken over verbouwing of het neerzetten van een nieuw gebouw bij Fredeshiem in Steenwijk. De remonstranten bekijken of onderdak op De Hoorneboeg in Hilversum mogelijk is.²⁵ Uiteindelijk wordt het Schoorl.

Samen met de remonstranten nemen de doopsgezinden de zorg voor vijftien ontheemden voor hun rekening: tien onder verantwoordelijkheid van de doopsgezinden en vijf onder verantwoordelijkheid van de remonstranten.²⁶ De hervormden nemen er zestig onder hun hoede en de gereformeerden twaalf. Dat laatste aantal vindt ds. Van de Water aan de magere kant, zo schrijft hij: 'Mij is gebleken dat het aantal dat de Gereformeerden op zich nemen, in geen verhouding staat tot ons aantal. Zij hebben er 12 op een ledental van ongeveer 600.000, wij met de Remonstranten 15 op een ledental van ongeveer 60.000.' Toch vindt hij dat dit geen reden is om als doopsgezinden het aantal ontheemden voor de broederschappen dan maar terug te brengen, want 'nalatigheid van anderen mag voor ons geen reden zijn hetzelfde te doen.'²⁷

Overigens laat ds. Van de Water aanvankelijk aan mejuffrouw M. Schiff (de coördinator van het eerdergenoemde Interchurch Reconstruction Committee en lid van de Doopsgezinde Gemeente Den Haag²⁸) weten dat Bijzondere Noden bij voorkeur doopsgezinde 'displaced persons' wil opnemen.²⁹ Maar dat idee is in de praktijk niet haalbaar: 'Het blijkt dat zij [doopsgezinden/mennonieten] alleen in grote groepen willen emigreren. Vijf, zoals ik gevraagd had, schijnt men te weinig te vinden, ook al komen zij in Nederland onder geloofsgenoten.'³⁰ Uiteindelijk worden er vijftien niet-doopsgezinde bejaarde ontheemden in Schoorl ondergebracht. Dit is daardoor een voorbeeld van hulpwerk van Bijzondere Noden dat tot ver buiten de grenzen van de eigen doopsgezinde kring en van het eigen land reikt, zoals ook nadrukkelijk in de doelstelling van de stichting is opgenomen.³¹

Bijzondere Noden en de Broederschapshuiscommissie Schoorl³² sluiten in november 1950 een overeenkomst voor de bouw van een huis op het terrein van het Broederschapshuis in Schoorl. Het echtpaar Cornelis en Lenie Stoffel-Barnehl wordt aangetrokken als huisvader en huismoeder, om het huis houden, de verzorging van de ontheemden en het tuinonderhoud voor hun

rekening te nemen. Zij spreken vele talen, waaronder Russisch, dus dat is goed geregeld. Maar er is één probleem: het huis is nog niet klaar als de ontheemden aankomen in Nederland. Het is november 1950 en de winter is in aantocht.

DE EERSTE WEKEN IN SCHOORL

Gelukkig kunnen de ontheemden tijdelijk in het Broederschapshuis in Schoorl terecht, hoewel deze accommodatie 's winters gewoonlijk gesloten is omdat de slaaphuizen niet verwarmd zijn. Het heeft dus nog heel wat voeten in de aarde om dit huis in gereedheid te brengen voor bewoning in de winter. De eetzaal wordt omgetoverd tot slaapzaal en er wordt gezorgd voor extra kachels en heel veel kruiken.³³

1950. Ontheemden op het terras achter het Broederschapshuis. Echtbaar Stoffel-Bernehl midden, hun kinderen links achter.

Op 9 november 1950 reizen ds. Van de Water, de heer Stoffel en ds. De Zeeuw 's ochtends vroeg naar het station van Arnhem om de ontheemden op te halen en naar Schoorl te brengen. 'Alle drie hoge, kaarsrechte gestalten met de rustige bewegingen van mensen, die weten wat ze willen en meer nog, die weten dat ze het goede willen.'³⁴ Op het station is het een drukte van belang: er komen ongeveer vijftig ontheemden vanuit Augsburg aan, die opgehaald worden door vertegenwoordigers van verschillende kerken. Aan alle ontheemden wordt bij aankomst in Arnhem een Nederlands paspoort overhandigd, 'zodat zij van 'displaced persons', statenlozen, zwervers of emigranten tot staatsburgers van een vrij land werden.'³⁵ Hier is dus geen sprake van de blauwe 'Mennopas' uit 1946/47 die mede door toedoen van Koningin Wilhelmina als doorreispas werd verstrekt aan mennonieten uit Oost-Europa.³⁶

Op het station van Arnhem speelt de heer Stoffel een belangrijke rol bij de aller-eerste kennismaking met de ontheemden omdat hij vloeiend Russisch spreekt:

De heer Stoffel was in al dit geroezemoes als steeds en overal het rustpunt, waar vertrouwen van uit ging, dat alles goed zou gaan. Hij kende de taal, hij zou de mensen wel bereiken. Eindelijk reed de trein binnen en een zeer gemengd gezelschap van ongeveer vijftig personen stapte uit. Mannen en vrouwen, heel oude en wat jongere – allen angstig en onzeker. Rustig stapte Cornelis Stoffel op ze af en zei in het Russisch: 'Welkom, wij hopen dat u een goede reis gehad hebt.' Een blijde groep omringde hem meteen.³⁷

In Arnhem is ook ds. F. Kleijn aanwezig, predikant in algemene dienst van de remonstranten. Hij spreekt woorden van welkom 'welke van humaniteit en grote christelijke naastenliefde getuigden' zoals een van de ontheemden, Alexander Stepanov (oud-correspondent bij een Kaukasische krant) later in het *Algemeen Doopsgezind Weekblad* schrijft.³⁸ Mevrouw Magyary-Kossa, een Hongaarse ontheemde, heeft zelfs al enkele woorden Nederlands geleerd en spreekt een dankwoord uit in het Nederlands.³⁹

Vervolgens reist de groep bejaarden, die vanaf dit moment tot hun dood door de doopsgezinden en remonstranten verzorgd zullen worden, met de bus naar Schoorl. Na een rit door het donker, is daar dan het moment dat ze aankomen in het Broederschapshuis in Schoorl, hun tijdelijke onderkomen. Dat moet veel indruk hebben gemaakt. In wel vijf verschillende bronnen lezen we hoe emotioneel de aankomst was toen ze vanuit het donker aankwamen in de

verlichte serre, waar het naar koffie geurde, waar bloemen op tafel stonden en waar ‘vele hartelijke woorden van welkom’ klinken.⁴⁰

De Oost-Europeanen ontdekken in het Broederschapshuis al snel de Nederlandse decembertradities. ‘Bij het spoedig na hun aankomst plaats vindende Sinterklaasfeest bleek dat de ontheemden vol goede wil waren, om zich aan hun nieuwe omgeving aan te passen, ook al klonken hun Sinterklaasliedjes de goede Bisschop nog wat vreemd in de oren.’⁴¹

Ook het kerstfeest wordt gevierd. Mevrouw Stoffel vult een hele (!) pagina van het *Algemeen Doopsgezind Weekblad*⁴² met een uitgebreid verslag van de kerstdagen. Ze schrijft over de Philips-radio, die ds. Van de Water geregeld heeft, die ‘gewijde kerstmuziek’ uitzendt. Op kerstavond is er een kerstdienst met medewerking van het kerkkoor van de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar.⁴³ De familie Stoffel versiert de serre van het Broederschapshuis met dennentakken en grote rode papieren klokken en de kerstboom wordt met goud, zilver en heel veel kaarsen opgetuigd. De zusterkring uit Goes heeft gezorgd voor cadeaus, appels en nog extra snoepgeld.⁴⁴ ‘Extra vreugde’ is er omdat de zusterkring van Haarlem geld heeft ingezameld om een maaltijd met veel vlees mogelijk te maken. In plaats van koffie met boterhammen is er ‘voor elk een heel varkenskotlet en gestoofde zuurkool erbij’. Er komen doopsgezinde padvindsters van ‘Elfregi’⁴⁵ op bezoek, die liederen zingen en gedichten opzeggen. ’s Avonds leest een van de bewoners, de heer Lupenko, Russische gedichten voor. Kortom: ‘Met blijde en vredige gezichten zaten wij samen rond de kerstboom en voelden ons allen samen één grote familie, of schoon wij elkaar nog voor twee maanden niet eens kenden en van verschillende nationaliteiten en geloofsrichtingen waren.’⁴⁶

WAAROM EEN NIEUW HUIS BOUWEN?

Waarom kiest Bijzondere Noden er voor een nieuw huis te bouwen voor de ontheemden? Had dat niet anders – gemakkelijker of goedkoper – gekund, bijvoorbeeld door ze verspreid over verschillende bestaande tehuizen op te vangen? Ds. Van de Water krijgt die vraag vaak, zo schrijft hij in een van zijn brieven.⁴⁷ Er zijn twee redenen te noemen. Ten eerste: voor de ontheemden is het prettiger om met lotgenoten samen te wonen die bovendien dezelfde taal spreken. Of, om het in Van de Waters eigen woorden te zeggen: opvang in een groep lotgenoten heeft ‘grote geestelijke waarde.’⁴⁸

De tweede reden komt niet zozeer uit het idee van hulpwerk voort, maar is vooral zakelijk. De bouw van het huis kan voor een groot deel gefinancierd worden met de dollars die de doopsgezinden als vergoeding van de IRO ontvangen. '(...) zodoende hebben we straks een huis in eigendom, dat we eigenlijk cadeau hebben gekregen, want we bouwen het met de dollars die we voor de ontheemden krijgen (...)', schrijft ds. Van de Water aan ds. De Zeeuw.⁴⁹ Dit is vooral in het belang van het Broederschapshuis, want het is de bedoeling dat 'Schoorl' het huis overneemt als het niet meer nodig is voor de ontheemden. Daarom wordt er in plaats van een 'lange loads' een degelijk huis gebouwd en investeert de Broederschapshuiscommissie Schoorl bij de bouw ook 5000 gulden, bestemd voor een 'betere en soliedere uitvoering'⁵⁰ en een bouwstijl die past bij de bestaande gebouwen van het Broederschapshuis. Ja, het wordt duurder, maar dat heeft het bestuur van 'Schoorl' er wel voor over, zo licht de penningmeester van de Broederschapshuiscommissie toe bij ds. Van de Water: 'Het moet 'Schoorl' wel wat waard wezen om t.z.t. een geschikt gebouw te kunnen overnemen en tevens een huis dat het land-schap verfraait in plaats van ontsiert. (...) 'Schoorl' vloeit over van gasten en aanvragers die teleurgesteld moeten worden. Het financiële resultaat zal wel best wezen, dus enige uitgaven voor verfraaiing van dit gebouw kunnen we ons wel permitteren.'⁵¹

Voor de bouw van het huis, verder uitgevoerd onder financiële verantwoordelijkheid van de doopsgezinden, komt kapitaal uit diverse bronnen bijeen. In de correspondentie hierover worden verschillende scenario's genoemd, waaruit wij hier een van de laatste opties weergeven.⁵²

fl. 19.000 vergoeding van de IRO (500 dollar per ontheemde x tien personen)

fl. 12.000 rijkssubsidie wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog

fl. 5.000 bijdrage door 'Schoorl': 'omdat het mooier wordt dan noodzakelijk'

fl. 9.000 gift van een echtpaar (van wie de man menist is en de vrouw remonstrant)⁵³

fl. 3.000 voorschot van de remonstranten (een gedeelte van de 500 dollar IRO-vergoeding x vijf personen)

Bovendien verleent de ADS een tijdelijk overbruggingskrediet van fl. 30.000.

Voor de kosten van de dagelijkse verzorging wordt één gulden per persoon per dag gerekend. De Doopsgezinde Broederschap betaalt deze kosten met name vanuit de opbrengst van de jaarlijkse Pinkstercollecte van Bijzondere Noden.⁵⁴ De remonstranten zijn verantwoordelijk voor de verzorgingskosten van vijf ontheemden, maar zij hebben daarvoor geen reserves, noch een speciale collecte-opbrengst. Ds. Kleijn vindt het bedrag van één gulden per persoon per dag dan ook veel geld en moppert daar wat over tegen ds. Van de Water.⁵⁵ Uiteindelijk betalen de remonstranten uit de IRO-vergoeding een deel van de verzorgingskosten in het vooruit, om zo de bouw financieel mogelijk te maken. Ze beloven bovendien dat een eventueel restbedrag hiervan, na overlijden van de ontheemden, aan het huis toe komt.⁵⁶

Al met al is deze manier van opvang van ontheemden tamelijk uniek. Volgens de IRO is dit het eerste huis buiten Duitsland, dat speciaal gebouwd wordt voor ontheemden en dat uitsluitend door hen bewoond zal worden.⁵⁷

Overzicht van de ontheemden die in Schoorl verblijven, met land van herkomst, leeftijd als ze aankomen en onder verantwoordelijkheid van doopsgezinden (DG) of remonstranten (Rem)^{58, 59}

	Land van herkomst	Leeftijd	Onder de hoede van
Martin en Ilona Magyary – Kossa	Hongarije	66 resp. 56 jaar	DG / DG
Victor en Vilma Oeshegy	Hongarije	72 resp. 71 jaar	Rem / Rem
Wolodymir en Karolina Iliuk	Oekraïens-Duits	62 resp. 78 jaar	DG / DG
Alexander Stepanov	Rusland	69 jaar	Rem
Andrej Dechetereff	Oekraïne	79 jaar	DG
Tichon Malcev	Rusland	73 jaar	DG
Peter Nikolsky	Rusland	66 jaar	DG
Iwan Lupenko	Rusland	59 jaar	DG
Stepanida Piuto	Litouwen	89 jaar	DG
Alexander Slupsky	Rusland	68 jaar	DG
Ewgeni en Zinaida Sytenko	Oekraïne	77 resp. 66 jaar	Rem / Rem

1950-1951. Corvee in de keuken van het Broederschapshuis.

NADERE KENNISMAKING MET DE ONTHEEMDEN

Het is een bont gezelschap dat vanaf november 1950 in Schoorl zijn intrek neemt. De groep bestaat op dat moment uit twaalf ontheemden, afkomstig uit Rusland, Litouwen, Oekraïne en Hongarije. In de loop van 1951 komen er nog drie personen bij. In kleurrijke bewoordingen typeert Lenie Stoffel de ontheemden in verschillende brieven en verslagen. De ene is een ‘heel aangename huisgenoot’, de ander ‘cynisch en achterdochtig’ of ‘steeds met zijn gezondheid bezig.’⁶⁰

De eerste paar maanden lijken onderling rustig en vredig te verlopen. Maar na een poosje ontstaan de eerste strubbelingen en irritaties. Zo schrijft mevrouw Stoffel medio februari 1951: ‘De stemming is goed, al waren er kleine ruzietjes onderling, die echter gauw weer gesust konden worden.’⁶¹ Zo ergert

de een zich aan de radio die te hard is aangezet en wil een ander beslist altijd op precies dezelfde stoel zitten.⁶² Anderen ‘hebben steeds honderd pretenties met eten en dieet en medicijnen’. Kortom: de ontheemden maken het mevrouw Stoffel niet makkelijk. ‘Het is werkelijk onvoorstelbaar hoe druk het voor mij is, met kleinigheden van de verschillendste soort. Elk van de mensen ziet in mij werkelijk een soort moeder, bij wie hij met al zijn lief en leed kan komen.’⁶³

Er ontstaat gedoe met corvee, waar de beide Hongaarse echtparen zich veel te goed voor voelen; zij vinden het dekken van de tafel voor de maaltijden ‘dwangarbeid’ die ze beslist niet willen verrichten.⁶⁴ De Russische ontheemden vinden het daarentegen geen probleem, ze helpen in het huishouden waar ze kunnen.⁶⁵ Meneer Dechtereff legt een groentetuin aan, meneer Nikolsky stookt de kachels en sjuwt de kolenemmers. Deze meneer Nikolsky is volgens mevrouw Stoffel de enige die ‘ten *volste* begrijpt, hoe goed ze het hier hebben, en die ook werkelijk van harte dankbaar is.’⁶⁶

De gezondheidstoestand van de ontheemden verbetert de eerste paar maanden in Schoorl aanmerkelijk. De meesten komen flink aan en genieten van de rust en de goede verzorging. Maar ze krijgen dan ook ieder dag een ‘heerlijke appel’ uit St. Annaparochie, dit door toedoen van ds. Van de Water, die daar gemeentepredikant is geweest.⁶⁷ Toch worden slechts twee ontheemden opgenomen in het ziekenfonds, de overigen worden te oud of niet voldoende gezond bevonden. Dat is een flinke financiële tegenvaller voor Bijzondere Noden.⁶⁸

In de weken dat er gasten in het Broederschapshuis verblijven, is er veel contact tussen gasten en ontheemden. De kinderen komen op bezoek, gaan naar de speeltuin die achter het tehuis ligt, ze voeren toneelstukjes op of doen een heitje voor een karweitje voor de Elfregi-padvinderij. Sommige ontheemden gaan in de vakantieweken naar de avondsluiting die de gastenleiding voor de gasten houdt in het kerkje van het Broederschapshuis.⁶⁹

GELOOF

Zoals al eerder gemeld, zijn de ontheemden geen mennonieten. De ontheemden uit Rusland, Litouwen en Oekraïne zijn Russisch-orthodox, de Hongaarse echtparen zijn gemengd rooms-katholiek en hervormd, en de Duitse me-

1951. Russisch-Orthodoxe priester, bewoners en gasten op het terras van het nieuwe huis. Vermoedelijk ds. Van de Water zittend, 2^e van links.

vrouw Iliuk is Luthers. Iedere zondagmiddag om 16 uur is er een kerkdienst voor de ontheemden, verzorgd door doopsgezinde en remonstrantse predikanten uit de omgeving. De predikanten houden hun preken in het Duits en mevrouw Stoffel vertaalt ze in het Russisch. Maar de Russen zijn niet zo te spreken over de kerkdiensten: ‘Over onze godsdiensten zeggen de Russen dat het alleen maar leerdiensten zijn en ze vinden dat wij het Godswoord te veel analyseren, in plaats van het gewoon eerbiedig te aanvaarden. Ze zijn zelfs bang, dat het voor hun zielen schadelijk zou kunnen zijn, zoveel over deze goddelijke dingen te horen.’⁷⁰

Gelukkig komt er af en toe een Russische priester naar Schoorl, soms helemaal uit België, die een dienst houdt voor de Russisch-orthodoxe bewoners.⁷¹ En op feestdagen zoals het Russisch nieuwjaar of met Russisch Pasen, reizen meneer of mevrouw Stoffel ook wel met enkele Russen naar Amsterdam⁷² of Den Haag⁷³ voor een orthodoxe kerkdienst. Ze vieren jaarlijks twee keer kerst: niet alleen volgens de Nederlandse traditie eind december, maar ook op Russische wijze in januari.⁷⁴ De ontheemden krijgen alle ruimte om hun eigen geloof te doorleven, ondanks de extra kosten, de tijd en de moeite die dat vraagt.

PORTRET VAN ANDREJ DECHTEREFF EN ILONA MAGYARY-KOSSA

De notities en brieven waarin Mevrouw Stoffel de ontheemden in enkele rake zinnen typeert, behoren zeker tot onze favoriete archiefstukken. We nemen hier twee van zulke beschrijvingen over. Allereerst de karakterisering van de heer Dechtereëff:

Een man van 79 jaren, maar de flinkste van allen. Hij is een hereboer in de Ukraine geweest en aan zijn stap kun je al zien dat hij gewend was om wat te zeggen te hebben en om voor veel te zorgen. Met alles heel zorgzaam, doet zoveel hij kan in het huishouden, is steeds erg behulpzaam en heeft veel belangstelling voor het geheel. Gaat elke dag naar de bouw [van het huis] helpt wat mee en geeft goede raad, heeft nogal wat op te merken op werklieden, die v.h. niet flink genoeg zijn en is een door en door fatsoenlijke man. Het type van een goede Russische boer uit vroeger tijden. Onafhankelijk en toch vol eerbied voor alles wat overheid betekent, bijzonder ingenomen met mijn man. Voor hem bestaat alleen dat, wat voor 100% echt is. Een man waar je op aan kunt.⁷⁵

Meneer Dechtereëff, ‘dedoeska’ (grootvader), blijkt veel indruk te maken op de kinderen uit het dorp en de kinderen die in het Broederschapshuis vakantie vieren. Met zijn imposante baard gaan ze hem al gauw ‘Sinterklaas’ noemen, wat hem doet ‘stralen van genoeg.’⁷⁶ Meneer Dechtereëff krijgt een eigen stukje grond en kweekt daar uien, tomaten en augurken, die mevrouw Stoffel op Russische wijze inmaakt.⁷⁷

De tweede bewoner van het Tehuis voor Ontheemden die we hier in het bijzonder uitlichten is ‘Gravin Maritza’ oftewel mevrouw Magyary-Kossa. Mevrouw Stoffel typeert haar als ‘ietwat hysterisch’ en dicht haar een grote fantasie toe.

1951. Dhr. Dechtereff toont vol trots zijn oogst.

1954. Uitstapje naar Koningin Juliana. Mw. Magyary-Kossa met krukken.

Zij loopt op krukken en is een interessante vrouw van 56 jaren, die naar haar eigen woorden: nog uit het leven halen wil, wat ze maar kan. Ze is schrijfster en volgens haar verhalen was ze in connectie met zelfs het Keizerhuis in Hongarije. Ietwat hysterisch, maar heel vriendelijk en heel beschaafd. Kent vele talen en is steeds aan het leren. Voornamelijk leert ze Frans met de heer Lupenko van wie ze ook Russisch leert en ze leest *De kleine Johannes*⁷⁸ met de heer Stoffel. Ze zegt, dat ze een ziekte heeft die alleen maar 50 mensen in de wereld hebben, maar ze gaat steeds naar de bioskoop en gaat erg graag uit. Ook zij moet extra dieet met kamillethee enz. hebben.⁷⁹

Mevrouw Magyary-Kossa loopt op krukken omdat ze – volgens de doktersverklaring – zou lijden aan een chronische ziekte aan beide benen.⁸⁰ In de formulieren van IRO staat dan ook vermeld dat ze ‘very sick’ is.⁸¹ Dat we de ernst van de kwaal echter met een flinke korrel zout kunnen nemen, bewijst het verhaal van ds. Knipscheer, destijds gastenleiding in het Broederschaphuis. Hij beschrijft dat ze hard wegrende toen er een hond blaffend op haar

af kwam. ‘Terstond legde zij beide krukken over haar schouders en rende weg ...’⁸²

Over het levensverhaal van ontheemden voordat ze naar Schoorl kwamen hebben we nauwelijks informatie kunnen vinden. We weten dat een aantal ontheemden behoort tot de intellectuelen die na de Russische Revolutie van hun vrijheid zijn beroofd en voor wie onder het nieuwe bewind geen plaats meer was. Van een van de ontheemden weten we dat hij in gevangenschap heeft gezeten op beschuldiging van collaboratie.⁸³ Maar veel vragen over de voorgeschiedenis van de ontheemden blijven hier dus helaas onbeantwoord.

HET DAGELIJKSE REILEN EN ZEILEN IN HET HUIS

Voordat de ontheemden in Schoorl aankomen, richt Bijzondere Noden een commissie op om het echtpaar Stoffel terzijde te staan en toezicht te houden op het beheer.⁸⁴ Ds. Van de Water stuurt in de zomer van 1950 een brief naar de vrouw van zijn doopsgezinde collega Van der Sluis uit Alkmaar, waarin hij haar voor deze commissie vraagt. Hij schrijft haar: ‘Het valt wel mee en het is mooi werk. Overleg het eens. Mocht u per se niet kunnen, dan moogt u een ander lid van de gemeente Alkmaar aanzoeken, maar wel een praktisch vrouwelijk en huishoudelijk aangelegd.’⁸⁵ Blijkbaar stemt ze toe, want op 5 september 1950 komt de Commissie van Bijstand van het Tehuis voor Ontheemden voor het eerst bij elkaar in gemengd doopsgezind-remonstrantse samenstelling.⁸⁶

Namens de doopsgezinden:

- o Ds. Van de Water – voorzitter, later opgevolgd door C.H. Blauw.
- o Mevr. van der Sluis-Mulder – echtgenote van de predikant van de Doopsgezinde Gemeente Alkmaar
- o De heer Anker (Broederschapshuis), later opgevolgd door br. A.L. Bakker uit Bergen

Namens de remonstranten:

- o De heer Maars (leraar in Schoorl)
- o Mevr. Broekman-Vriesman (jurist, gemeenteraadslid VVD en later wethouder te Bergen).

De Commissie van Bijstand zorgt er voor dat de ontheemden van alles te doen hebben tijdens de donkere en koude wintermaanden die ze in het Broederschapshuis doorbrengen. Volgens mevrouw Stoffel hebben de bewoners het zo druk, dat ze zelfs tijd tekort komen. Er wordt goed voor hen gezorgd. Er worden heel wat kranten gelezen: *Die Neue Zeitung*, *Het Handelsblad*, *Le Monde*, een Hongaarse en een Russische krant.

Mevrouw Stoffel schrijft hierover: ‘(...) De serre, waar overal bloemen stonden en vaak de radio speelde, waar ieder al zijn vast plaatsje had, aan de grote tafel in het midden of op de een of andere stoel verder in de kamer. Grootmoedertje – baboeska – onherroepelijk in haar roodfluwelen ouderwetse fauteuil, gegeven door een edele ziel, vlakbij de kachel, ijverig door haar loupe in de Russische kranten lezend (...)’⁸⁷

Van de burgemeester van Bergen krijgen de ontheemden een Russisch boek te leen over de geschiedenis van het *Pavlofse Regiment*. Het staat ongebruikt in de kast van het gemeentehuis, maar door de bewoners wordt het zware in goudband gebonden boek met prachtige platen steeds opnieuw bekeken en gelezen. Ds. Van de Water heeft een nieuwe blank eiken piano weten te regelen voor 75 gulden per jaar, inclusief abonnement op het stemmen ervan. Verder sturen meelevende broeders en zusters uit de broederschap allerlei boeken en tijdschriften naar Schoorl.⁸⁸ Een mevrouw uit Delft maakt zelfs 15 gulden over om een kanariekooitje met een goed zingende kanarie van te kopen. Ze schrijft erbij: ‘(...) ik weet uit ervaring dat het prettig is dat dieren alle talen verstaan. Oude mensen zullen [er] zeker hele verhalen tegen houden.’⁸⁹

Maar ook buiten de broederschap vinden ds. Van de Water en de Commissie van Bijstand allerlei mensen en instanties bereid om bij te dragen aan een aangename tijdsbesteding van de ontheemden. Elke week mogen ze in Bergen het proefdraaien van het filmprogramma in ‘De rustende jager’ bijwonen. En dankzij de medewerking van de autobusonderneming die de lijn Camperduin – Alkmaar onderhoudt, reizen ze daar met de bus gratis heen.^{90, 91}

Hoewel de ontheemden wel wat gewend zijn, met name in de Russische winters, vinden ze het in het Broederschapshuis behoorlijk koud. Er worden extra kolenkachels bijgeplaatst, maar ‘de temperatuur is in deze grote ruimten bezwaarlijk op hoog peil te houden, ondanks hard stoken met drie kachels’.⁹² De reacties van de bewoners zijn echter heel verschillend; de een beklagt zich erover en benadrukt dat ze zwaar te lijden hebben onder de kou; de an-

der steekt de handen uit de mouwen en stookt de hele winter trouw alle kachels en sjouwt dagelijks met de kolenemmers.⁹³

FINANCIËLE BESLOMMERINGEN

Het werk van de Commissie van Bijstand vergt nogal wat tact, zeker als er irritaties ontstaan over het uitgavenpatroon van mevrouw Stoffel. Zij komt beslist niet uit met het budget van 1 gulden per dag per persoon voor de voeding.⁹⁴ Ook laat ze Nora, de hulp, meer uren werken dan is afgesproken.⁹⁵ Vanaf het allereerste begin schrijft ze daarom vrijwel elke maand een bedelbrief aan Adri Anker, de administrateur van het Doopsgezind Broederschapshuis die namens de Commissie van Bijstand de financiën voert. 'Wij hebben weer dringend geld nodig' schrijft ze hem in allerlei verschillende formuleringen, gevolgd door de verantwoording van de maandelijks uitgaven en uitleg over waar ze extra geld voor nodig heeft: voor rekeningen van de leveranciers, de elektriciteits- of de telefoonrekening, voor de hulp Nora, extra kosten voor een zieke, et cetera et cetera.

Ds. Van de Water betwijfelt in maart 1951 of mevrouw Stoffel wel een 'zuinige huisvrouw' is⁹⁶ en schrijft daarom een – naar eigen zeggen – 'vaderlijke brief' naar mevrouw Stoffel om aan te dringen op zuinigheid en netheid.⁹⁷ Mevrouw Stoffel zelf vindt dat ze beslist niet harder kan werken dan ze nu al doet en dat het beslist niet aan haar ligt dat ze geld tekort komt. Ze verweert zich: '... ik heb er veel plezier in om alles zo zuinig en verstandig mogelijk en tóch wel goed en lekker te maken ...'.⁹⁸ Ze doet haar best rekening te houden met de voorkeuren van de Oost-Europeanen, die nu eenmaal gewend zijn op een andere manier te eten dan gebruikelijk in Nederland.⁹⁹ Gelukkig krijgt mevrouw Stoffel af en toe hulp 'in natura', zoals bijvoorbeeld in de vorm van ingemaakte groenten en fruit, dankzij de jaarlijkse weckflessenactie van zusterkringen uit Friesland en Noord-Holland¹⁰⁰ en een inzamelactie van de Vredesgroep uit Groningen.¹⁰¹

Het overschrijden van het huishoudbudget blijft een voortdurend punt van discussie en de kwestie escaleert in de zomer van 1951. De Commissie van Bijstand van het Tehuis bespreekt de problemen in een aparte vergadering, zonder het echtpaar Stoffel erbij. De commissieleden concluderen dat mevrouw Stoffel zich 'te veel verantwoordelijk voelt voor de 'sfeer' en te weinig

voor het werk, te veel tijd besteedt aan bezoekers (die voor de ontheemden en niet voor haar komen), aan thee schenken en met de heren naar de radio luisteren, aan brieven en administratie.¹⁰² De commissie stelt daarom voor dat meneer Stoffel de administratie gaat doen, zodat mevrouw Stoffel meer tijd voor het huishouden overhoudt en de huishoudelijke hulp minder uren hoeft te maken. Maar de heer en mevrouw Stoffel tonen zich gebelgd. Als de commissie werkelijk eist dat meneer Stoffel meer moet doen, dan ‘zou Stoffel de zaak voor de broederschap gooien en moet er maar een andere Commissie komen’. Ze vinden dat meneer Stoffel helemaal niets hoeft te doen, want ‘ie is al 68 en zelf ook ontheemde’.¹⁰³

Hoe de kwestie is opgelost hebben we niet precies kunnen achterhalen. Wel weten we dat het bestuur van Bijzondere Noden het tactisch optreden van de Commissie van Bijstand prijst in het jaarverslag van 1951.¹⁰⁴ We weten ook dat de heer Anker eind oktober 1951 alle leveranciers van het Tehuis voor Ontheemden verzoekt hun rekeningen voortaan rechtstreeks naar hem te sturen, in plaats van ze contant uit te laten betalen door mevrouw Stoffel. Blijkbaar helpt deze verandering van facturering en loopt het allemaal toch goed af. De aanhef van de brieven van mevrouw Stoffel aan de heer Anker – die korte tijd enigszins koel was – wordt al gauw weer als vanouds ‘Lieve mijnheer Anker’ ...

DS. A. P. VAN DE WATER (1896-1951)

De officiële opening van het Tehuis voor Ontheemden heeft ds. Van de Water gelukkig nog meegemaakt, maar vanaf de zomer van 1950 wordt in verschillende brieven – soms heel subtiel en tussen de regels door – steeds vaker toenemende bezorgdheid geuit over zijn gezondheid. Af en toe schrijft hij zelf iets over zijn verslechterende gezondheid, zoals in een brief aan mevrouw Van der Sluis, waarin hij meldt dat hij op vakantie gaat in Gieten, omdat hij rust moet houden.¹⁰⁵ Pas door een brief in december 1950 komen we erachter wat hem mankeert: hij heeft last van ‘bloedvaatkrampen’.¹⁰⁶ Mevrouw Stoffel toont zich meelevend en bezorgd in haar brieven ‘Wij allen hopen zo zeer dat uw gezondheid beterende is en dat u uzelf wat rust zoudt gunnen.’¹⁰⁷ Maar op 7 juni 1951 overlijdt ds. Van de Water op 55-jarige leeftijd, deze ‘man van gezag’ en ‘bijzondere en sterke figuur’.¹⁰⁸ Hij laat een vrouw en drie dochters achter.

Ds. Van de Water werd dankzij zijn gedrevenheid en zijn enorme inzet voor het praktische hulpverleningswerk een bekende figuur in de Doopsgezinde Broederschap. Onder zijn voorzitterschap komt de Stichting voor Bijzondere Noden na de Tweede Wereldoorlog weer tot leven. Er worden verschillende projecten opgezet, waaronder het Kinderhuis Oud-Wulven in Houten en de tijdelijke opvang van mennonieten uit Oost-Europa op Roverestein in Bilthoven. De grote drijfveer achter zijn handelen is barmhartigheid, volgens vriend en collega-predikant ds. De Zeeuw.¹⁰⁹ Dat blijkt ook wel uit wat Van de Water zelf over de plannen voor het tehuis in Schoorl schrijft: 'Ik wil zo graag ook deze ontheemden goed behandelen. Zij zijn mensen als wijzelf. Als de oorlog wat anders verlopen was, dan zaten wij in hun plaats.'¹¹⁰

Dat het ds. Van de Water lukt om het Tehuis voor Ontheemden tot stand te brengen, hangt ongetwijfeld samen met de eerder opgedane ervaringen in de genoemde opvanghuizen in Houten en Bilthoven. Maar een factor die zeker ook meespeelt, is dat ds. Van de Water heel veel contacten heeft. In allerlei voorkomende situaties kent hij wel iemand die hem kan en wil helpen. Om een paar voorbeelden te noemen: begrafenisondernemer Van Vuure van de Doopsgezinde Gemeente Hilversum regelt overlijdensverzekeringen en graven.¹¹¹ Stof voor lakens en slopen krijgt hij via zuster Ten Cate uit Almelo; het gaat om maar liefst 225 strekkende meter, die de doopsgezinde en remonstrantse zusterkringen uit Alkmaar verder verwerken.¹¹² Ook voor de steeds maar uitblijvende bouwvergunning voor het Tehuis voor Ontheemden heeft hij een oplossing: '(...) ik heb nu nog eens bij Mej. Ir. Van de Ban¹¹³ aangedrongen op bespoediging en ik hoop dat mijn jeugdrelatie met haar dit heeft kunnen bewerken.'¹¹⁴ Het is voor hem zo vanzelfsprekend al die contacten te hebben en te benutten, dat Van de Water wat geïrriteerd lijkt als hij vindt dat ds. Kleijn, zijn remonstrantse collega, te weinig contacten aanspreekt. Hij schrijft: 'Waar blijven jouw connecties?'¹¹⁵

Ds. Van de Water krijgt het voor elkaar dat er vanuit alle hoeken van de broederschap geld en spullen worden ingezameld voor de inrichting en keukeninventaris van het huis, maar ook om het verblijf voor de ontheemden aangenaam te maken. Om maar wat te noemen: de Doopsgezinde Gemeente Tjalleberd zorgt voor een prullenmand, een vogelhuisje en vijf tafelkleedjes. Van de DG Den Haag komen 33 washandjes en 10 eierwarmers en DG Hoorn schenkt onder andere een sjoelbak en nog een prullenmand.¹¹⁶ De penningmeester van het Broederschapshuis schrijft dan ook aan zijn collega-penningmeester van Bijzondere Noden: '... het is verheugend dat ds. van de

Adrianus Pieter Van de Water (ca. 1926).

Water zoveel medewerking ondervindt bij de inrichting van het huis en het verschaffen van ontspanning aan de Ontheemden, pardon landgenoten, die het in Schoorl klaarblijkelijk naar hun zin hebben ...¹¹⁷

Ds. Van de Water zelf is wat kritischer over de mentaliteit van de broederschap. Zo klaagt hij in een brief aan de voorzitter van de Doopsgezinde Gemeente Enschede dat het soms zo lang duurt voordat hij een reactie krijgt op een verzoek of dat mensen wel beloven te betalen, maar dat niet doen. Dat leidt tot de ontboezeming: ‘Het is voor mij werkelijk niet prettig alles bij elkaar te moeten bedelen. (...) Er moet een andere mentaliteit komen, anders gaat de broederschap dood.’¹¹⁸ Ook in de vergaderingen van het bestuur van Bijzondere Noden blijft hij erop hameren dat het hulpwerk door de héle broederschap gedragen moet worden en niet alleen het werk van bepaalde personen of groepen binnen de broederschap moet zijn.¹¹⁹

Ds. Van de Water is een harde werker. In zijn in memoriam staat dat als volgt beschreven: ‘Zijn onrustige activiteit vloeide voort uit een innerlijke be-

wogenheid met allen, die in nood verkeerden. Velen in onze Broederschap en daarbuiten hebben de zegen van deze rusteloze werkzaamheid, die duurde tot de laatste dag van zijn leven, ervaren.¹²⁰ Die onrust – misschien zouden we het nu eerder gedrevenheid noemen – zien we terug in zijn overvolle agenda. Hij combineert regelmatig meerdere afspraken op één avond, zoals bijvoorbeeld eerst een vergadering in Westzaan en daarna om half tien nog een overleg over de financiering van het tehuis in Schoorl.¹²¹ In een openhartige brief aan ds. De Zeeuw¹²² schrijft ds. Van de Water dat de vele reizen van en naar Friesland hem te veel worden. Hij neemt afscheid van zijn gemeente te St. Annaparochie¹²³ en treedt in juni 1950 aan als predikant in algemene dienst van de ADS. Die functie heeft hij dus slechts een jaar kunnen vervullen.

Een kleine drie weken na zijn overlijden komt het bestuur van Bijzondere Noden in de Singelkerk weer bij elkaar voor de eerste vergadering zonder haar voorzitter.¹²⁴ Het zal lastig worden ‘de arbeid zonder de bezielende leiding van Ds. Van de Water te moeten voortzetten’, zo noteert de notulist. In dezelfde vergadering bespreken de bestuursleden het voorstel om het Tehuis voor Ontheemden voortaan het ‘A.P. van de Waterhuis’ te noemen, een idee dat algemene instemming krijgt.¹²⁵ Op 11 mei 1953, ruim twee jaar later, onthult mevrouw Van de Water-van Ginkel een gevelsteen waarmee het Tehuis voor Ontheemden officieel wordt omgedoopt tot het A.P. Van de Waterhuis.¹²⁶

HET ECHTPAAR STOFFEL

Vanaf het moment dat ze in Nederland zijn, komen de ontheemden onder de hoede van het beheerdersechtpaar Cornelis Stoffel¹²⁷ en Lenie Stoffel-Barnehl.¹²⁸ We hebben niet precies kunnen achterhalen wie of wat Bijzondere Noden op het idee bracht hen te vragen voor deze taak. Wel weten we dat br. Cor H. Blaauw vanuit Bijzondere Noden, steun en toeverlaat van het echtpaar, erbij betrokken was. Jaren later, als hij zich terugtrekt uit het bestuur en de Commissie van Toezicht, refereert mevrouw Stoffel in een brief met aanhef ‘lieve beste Cor’, aan de eerste ontmoeting in februari 1950, in de Singelkerk in Amsterdam, tijdens de ‘sollicitatie’ voor huisvader en huismoeder voor de ontheemden. Dat was een ontmoeting die ‘beslissend in ons leven ingegrepen heeft’, zo schrijft ze.¹²⁹

Het blijkt een goede zet om het echtpaar Stoffel als huisvader en huismoe-der te benoemen. Ten eerste omdat ze goed Russisch spreken. Beiden hebben in Rusland gewoond. Cornelis Stoffel – afkomstig uit een oerdoopsgezind geslacht van houthandelaren – kwam naar Rusland om daar ervaring op te doen met het kappen en verhandelen van het hout. In Archangelsk ontmoet hij Lenie Barnehl, de dochter van de evangelische predikant aldaar, en trouwt met haar. In hun nieuwe functie komt het goed van pas dat zij niet alleen vloeiend Russisch en Nederlands spreken, maar ook Duits, Frans, Engels en Litouws.¹³⁰

Niet alleen de taal verbindt hen met de ontheemden, maar ook hun voorgeschiedenis. Zij waren zelf ‘ontheemden’ en raakten tot twee keer toe al hun bezittingen kwijt.¹³¹ De eerste keer maakten de Eerste Wereldoorlog en de Russische revolutie een eind aan het bestaan dat Stoffel in Rusland had opgebouwd. Zijn bospercelen, het hout en al zijn overige bezittingen werden in 1920 geconfisqueerd. Daarna is Stoffel – met hulp van familie – in Litouwen¹³² een nieuw bedrijf begonnen: een grote tuinderij, met kassen, boomgaard, boomkwekerij, bloemen en groententeelt. Maar daar maakte de Tweede Wereldoorlog een einde aan. ‘Zonder een cent vergoeding, maar gezond en levend’ kwam in 1948 eerst Cornelis terug naar Nederland. Lenie verbleef in die tijd met hun drie kinderen in Würzburg en werkte als tolk voor de Amerikaanse Military Government Legal Office. In 1949 komen ook Lenie Stoffel en de kinderen naar Nederland.¹³³

Hoewel ze zelf dus de nodige ellende hadden meegemaakt in hun leven, krijgen we de indruk dat het echtpaar Stoffel hun nieuwe leven in Schoorl dankbaar en blijmoedig inricht. Cornelis Stoffel onderhoudt de tuin, zorgt voor het stoken van de kachels en hij fotografeert graag.¹³⁴ Lenie Stoffel is zeer geliefd bij de oudjes en doet haar uiterste best de bejaarde en ziekelijke mensen goed te verzorgen. Ze heeft daarvoor een cursus bij het Rode Kruis gevolgd.¹³⁵ Maar het valt niet mee, elk van de ontheemden heeft z’n eigen wensen, zo schrijft ze: ‘Een heeft een verband nodig, een andere een medicijn, een derde vraagt om voor hem een brief te schrijven, een vierde vraagt om naaiwerk dat ze graag wil doen (...)’. Kortom, ze loopt de hele dag te rennen.

‘Ik doe werkelijk alles wat in mijn krachten ligt om het goed te doen’ schrijft ze aan ds. Van de Water.¹³⁶ Ze legt uit wat haar daarbij drijft:

1951. Lenie Stoffel achter haar schrijfmachine.

Ik beschouw dit werk nu geheel als een gelegenheid, die God mij door Uw bemiddeling gegeven heeft, om hem mijn dank te betuigen voor de wonderbare leiding, die wij in alle oorlogsjaren en daarna hebben ondervonden. Iedereen van ons [gezin] is in een absoluut onmiddellijk levensgevaar geweest en iedereen van ons is op wonderbare wijze gered. (...) En als je zoveel reden tot dankbaarheid hebt, dan wil je wel graag ook iets van de grote dankeschuld afdragen en voel ik mij in dit werk direct tegenover God staan. En voel ik mij ook steeds door zijn hulp gedragen en door zijn geest en verstand geleid. Waarom ik u dat alle schrijf? Omdat ik wil dat U het weten zult, dat het mooie werk van u bij ons beiden in goede handen is en dat wij steeds alles zullen doen, wat in onze kracht ligt.¹³⁷

Heel veel teksten van Lenie Stoffel zijn bewaard gebleven; brieven, maar ook allerlei verslagen en conceptteksten voor bijvoorbeeld het *Algemeen Doopsgezind Weekblad*. Met oog voor detail geeft ze levendige beschrijvingen van de ontheemden en van alle perikelen die ze met hen meemaakt. Zonder haar vlotte pen en schrijfmachine hadden we dit artikel niet kunnen schrijven.

Citaat uit een van haar brieven: ‘Gelukkig ben ik in het bezit van een erg prettige schrijfmachine die ik nog uit Litouwen gered had, en die wonder boven

wonder in de kelder van Würzburg noch verbrand, noch gestolen was. Het is een heerlijk bezit voor mij en ik zou haar voor niets in de wereld willen missen.¹³⁸

EEN TAAK VOLBRACHT

De ontheemden blijven uiteindelijk zes jaar in Schoorl wonen. Vanaf 1953 zijn er in het archief echter nog maar weinig persoonlijke brieven over hen te vinden, dus voor die periode moeten we afgaan op wat er in de notulen en jaarverslagen van Bijzondere Noden staat. De stemming in het Van de Waterhuis is goed, zo wordt er gerapporteerd: ‘De geprikkeldheid die de eerste tijd nogal eens moeilijkheden veroorzaakte, heeft plaats gemaakt voor een tevredenheid met de huidige omstandigheden, en een beter begrip voor elkaar.’¹³⁹

Gelukkig beschikken we wel over meerdere foto’s, waarop te zien is dat er veel uitjes op het programma staan. Een tochtje naar Amsterdam inclusief rondvaartboot, uitstapjes naar Schiphol en de bloemenveiling Aalsmeer en in het voorjaar naar de Keukenhof. Een wel heel speciale gelegenheid is de ontmoeting met koningin Juliana in Oud-Naarden in 1954. Alle ontheemden krijgen van de koningin een persoonlijke handdruk en ‘baboeska’ mag het boeket bloemen uit eigen tuin, dat ze de hele reis niet heeft willen loslaten, aan Hare Majesteit overhandigen.¹⁴⁰

Met het verstrijken van de tijd kampen veel ontheemden met een verslechterende gezondheid. Een aantal van hen krijgt te maken met ziekenhuisopnames en operaties. Medio 1956 zijn er inmiddels acht ontheemden overleden, dus de groep in Schoorl wordt steeds kleiner. In 1956 besluit prinses Wilhelmina, na overleg met de SOH,¹⁴¹ om het pand Huize Voorhout 78 beschikbaar te stellen voor opvang en verzorging van bejaarde Russische ontheemden.¹⁴² Bijzondere Noden onderzoekt of een verhuizing van de ontheemden van Schoorl naar Den Haag een optie is. Er vindt overleg plaats met huisvader en huismoeder Stoffel en er wordt een democratische stemming onder de bewoners gehouden. Niet iedereen is voor, ook huisvader Stoffel niet. Maar de meerderheid beslist positief, met als belangrijk argument dat de ontheemden in Den Haag samen kunnen wonen met lotgenoten die eerder op andere plekken in het land – door andere kerken – zijn opgevangen. Er wordt wel als voorwaarde gesteld dat er goede verwarming komt en een lift geïnstalleerd wordt.¹⁴³ Uiteindelijk verhuizen de ontheemden naar Den Haag in september 1956.^{144, 145} Mede op voorspraak van de Russisch-orthodoxe aartsbis-

1954. Baboeska Piuto en C.H. Blaauw met bloemen naar Koningin Juliana.

Baboeska Piuto in haar rode pluche stoel.

schop Johan uit San Francisco, krijgt het echtpaar Stoffel ook in Den Haag de rol van huisvader en huismoeder.¹⁴⁶ Zo nu en dan worden de doopsgezinden in Den Haag betrokken bij de activiteiten van het 'Russenhuis'. Met Palmpassen gaan de kinderen van de kinderkring bij de oudjes langs, en er wordt geholpen bij het kerstfeest of bij een uitje en ook bij het rooster voor afwashulp op zondag, een goede gewoonte die uit Schoorl stamt.¹⁴⁷

Na vertrek van de ontheemden uit Schoorl vergadert het bestuur van Bijzondere Noden nog ettelijke keren over de vraag wat er met het Van de Waterhuis moet gebeuren. Het oorspronkelijke plan om het huis over te dragen aan het Broederschapshuis is kennelijk geen optie meer. Allerlei scenario's passeren de revue, maar uiteindelijk wordt het in 1958 herbestemd als Kinderhuis, ter vervanging van Oud-Wulven te Houten dat gesloten wordt. De doopsgezinde betrokkenheid bij het A.P. v.d. Waterhuis eindigt in 1973, als Bijzondere Noden het pand op de vrije markt verkoopt.¹⁴⁸

Ons verhaal over de ontheemden eindigt op 19 februari 1973: de dag van de begrafenis van mevrouw Sytenko, de laatste van de ontheemden die in het

1955. Begrafenis Alexander Slupsky op de Algemene Begraafplaats Schoorl.

A.P. van de Waterhuis hebben gewoond. Ze wordt begraven op de speciaal voor deze ontheemden gereserveerde locatie op de algemene begraafplaats in Schoorl, waar haar man en alle andere huisgenoten al eerder naar hun laatste rustplaats zijn gebracht. Mevrouw Stoffel schrijft op de dag van de begrafenis haar allerlaatste stuk over de ontheemden in het *Algemeen Doopsgezind Weekblad*, onder de titel ‘Een taak volbracht’.¹⁴⁹ Ze beschrijft de begraafplaats: ‘Een mooi gazon bedekt alle graven en het steeds met veel bloemen verzorgde graf in het midden, doet dit stille plekje op een tuin lijken’.

De ontheemden kregen elk een grafsteen met hun naam en daarboven de tekst: ‘De Heer kent al de Zijnen’. Helaas ontbreekt er een grafsteen voor Alexander Slupsky, maar op het in 1973 geplaatste stenen orthodox kruis is een plaquette aangebracht waarop alle namen zijn vermeld.¹⁵⁰

Mevrouw Stoffel¹⁵¹ eindigt het artikel met een oproep die wij heel toepasselijk vinden in dit themanummer over doopsgezind hulpwerk en waarmee we daarom graag eindigen:

Ik (...) wil steeds opnieuw weer danken en danken en gelukkig zijn over de liefde, die sterke en jonge mensen activeert om oude en zwakke te kunnen helpen (...). Maar er is nog veel te doen – voor mij, voor u en voor allen die van goede wille zijn.

NAWOORD

In dit artikel vertelden we de geschiedenis van het A.P. van de Waterhuis en de ontheemden die er woonden. Stukje bij beetje hebben we de totstandkoming van dit hulpverleningsproject gereconstrueerd. Bij het verzamelen van informatie werd ons steeds duidelijker dat het een bijna vergeten geschiedenis is, zowel voor doopsgezinden als voor de inwoners van Schoorl. Toch is het een verhaal dat het verdient om uit de vergetelheid gehaald te worden. Want het is niet niks wat Bijzondere Noden, ds. Van de Water en de mensen om hem heen presteerden. Ten eerste omdat het verhaal zich afspeelt in de vijftiger jaren, toen de levensstandaard veel lager lag dan tegenwoordig. Nu glimlachen we misschien om de prullenbakken, washandjes en eierwarmers die de doopsgezinden aan de ontheemden schenken, maar in de vroege jaren vijftig, een tijd van schaarste vlak na de Tweede Wereldoorlog, waren dat – omgerekend naar de toenmalige koopkracht – forse giften. Ten tweede is het onderwerp heel actueel: het ging om hulp aan mensen die niet tot de eigen geloofsgenoten behoorden. Het opvangen van deze ontheemden was niet voor iedereen vanzelfsprekend, en dat is het in onze tijd nog steeds niet. Het waren vreemdelingen, met een andere taal, een andere cultuur en een andere geloofsovertuiging. Het is met name de verdienste van ds. Van de Water, dat hij toch zoveel mensen bij het hulpwerk wist te betrekken. Steeds weer benadrukte hij dat we het met z'n allen moesten doen en dat het ging om hulp aan mensen, 'net zoals wijzelf'.

NOTEN

1 Zoals een van de dagbladen kopt op 21 april 1951 (Stadsarchief Gemeente Amsterdam (hierna SGA) 1076: 134/67).

2 In dit archief SGA inv.nr. 1076, zijn de notulen van Bijzondere Noden over de betreffende periode redelijk compleet bewaard, maar het dossier dat specifiek gewijd is aan het A.P. van de Waterhuis is beperkt en betreft slechts de periode van 1950 – 1952.

3 We citeren in dit artikel regelmatig uit deze bronnen. In de citaten hebben we archaïsmen en

germanismen ongewijzigd gelaten, maar typefouten hebben we verbeterd. De afkortingen die in de citaten worden gebruikt, hebben we ook laten staan.

4 Familie Goosen-van de Water; Familie Farenhorst-Stoffel, Familie Van der Velden, Cultuur-Historische Vereniging Schoorl 'Scoronlo', Doopsgezind Broederschapshuis Dopersduin, diverse dorpsbewoners Schoorl, leden Doopsgezinde Gemeenten Alkmaar en Den Haag.

5 International Refugees Organisation voor de Verenigde Naties. Meer informatie volgt verderop in dit artikel.

6 SGA 1076: 141/1.

7 Daggegevens van het weer: <https://projects.knmi.nl/klimatologie/daggegevens>.

8 Notulen Bijzondere Noden 28/10/1948 en 29/02/1949. SGA 1076: 1/31, 32, 36, 37.

9 SGA 1076: 134/244.

10 SGA 1076: 134/225.

11 Brief IRC Den Haag dd. 14/01/1950. SGA 1076: 134/221.

12 Ds. R. de Zeeuw vervulde daarnaast vele andere functies in de Broederschap. Na het overlijden van ds. Van de Water in 1951, nam hij ook de functie van voorzitter van Bijzondere Noden op zich. (SGA 1076: 1/71).

13 C.H. Blaauw (jr.), niet te verwarren met zijn oudere oom C. Blaauw, de penningmeester van Bijzondere Noden. Beiden werden 'Cor' genoemd en waren in een overlappende periode actief in deze Stichting.

14 Brochure 1950 'Wat doen de Verenigde Naties voor de vluchtelingen?' (SGA 1076: 134/236-246)

15 SGA 1076: 134/126,127.

16 SGA 1076: 134/236-246.

17 *Doopsgezind Jaarboekje* (1959), 38.

18 SGA 1076: 1/6. Betreft begeleidende brief *Klein en Groot* aan gemeenten en andere betrokkenen bij de eerste Pinkstercollecte in 1947.

19 SGA 1076: 1/17.

20 H.L. Stoffel-Barnehl, 'Geschreven foto's' (gebundeld 1995) (Universiteits Bibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties (Hierna: UBA/BC) Mennonitica: SCR.90).

21 Later overgedragen aan de Nederlandse Stichting Oecumenische Hulp aan Kerken en Vluchtelingen (hierna: SOH).

22 De Russische ontheemden zijn veelal in het bezit van een Nansen Paspoort. Dit werd in 1921 ingesteld door de Volkenbond om politieke vluchtelingen van het Sovjet Regiem in staat te stellen naar een ander land te reizen teneinde een eigen bestaan op te bouwen. Het paspoort is genoemd naar de toenmalige Commissaris voor Vluchtelingen, Fridtjof Nansen.

23 Bezinningsweekend 7/01/1950 (SGA 1076: 1/49) en benoeming Advies Commissie 7/02/1950 (SGA 1076: 1/52).

24 SGA 1076: 1/55.

25 SGA 1076: 1/54, 55; 1076: 134/254.

26 SGA 1076: 1/54.

27 SGA 1076: 134/259.

28 SGA 1076: 2/191.

29 SGA 1076: 134/233.

30 SGA 1076: 134/230.

31 *Doopsgezind Jaarboekje* (1959), 38.

32 De samenwerking is begrijpelijk, want de lijnen zijn kort: R. de Zeeuw, de voorzitter van Bijzondere Noden, is ook secretaris van deze commissie waarvan de volledige naam luidt: Broederschapshuiscommissie Schoorl, van de Gemeenschap voor Doopsgezind Broederschapswerk. In het artikel veelal afgekort met 'Schoorl'.

33 SGA 1076: 134/99; 1076: 139/14; 1076: 139/20.

- 34 H.L. Stoffel-Barnehl, *Geschreven foto's*.
- 35 Ds. R. De Zeeuw in: *Algemeen Doopsgezind Weekblad* (hierna: ADW) van 18 november 1950. SGA 1076: 139/36, 37.
- 36 Gerlof D. Homan, 'We hebben ze lief gekregen'. *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: DB) 32 (2006), 225-253.
- 37 H.L. Stoffel-Barnehl, *Geschreven foto's*.
- 38 SGA 1076: 139/26.
- 39 SGA 1076: 139/36, 37.
- 40 SGA 1076: 139/26; 139/28; 139/36, 37 en H.L. Stoffel-Barnehl, *Geschreven foto's*.
- 41 SGA 1076: 141/1.
- 42 SGA 1076: 139/34, 35.
- 43 SGA 1076: 134/92.
- 44 SGA 1076: 134/187; 1076: 139/34.
- 45 'Elfregi': acroniem voor Elspeet, Fredeshiem en Giethoorn, de plaatsen waar sinds 1929 de eerste kampen van doopsgezinde jongeren uit de Zaanstreek plaats vonden. Na 1945 officieel aangesloten bij de Nederlandse Padvinderij en over het hele land verspreid actief.
- 46 SGA 1076: 139/34.
- 47 SGA 1076: 134/64.
- 48 SGA 1076: 134/64.
- 49 SGA 1076: 134/254.
- 50 SGA 1076: 134/201.
- 51 SGA 1076: 134/264.
- 52 SGA 1076: 134/207.
- 53 SGA 1076: 139/30.
- 54 SGA 1076: 1/5.
- 55 SGA 1076: 134/194, 196.
- 56 SGA 1076: 138/7, 8.
- 57 SGA 1076: 134/155.
- 58 SGA 1076: 136/38. De namen van de ontheemden worden in de bronnen op veel verschillende manieren gespeld. We houden in dit artikel de spelling van de namen aan zoals ze op het kruis bij het graf in Schoorl vermeld staan.
- 59 De laatstgenoemde drie ontheemden arriveren in de loop van 1951 (SGA 1076: 141/1).
- 60 SGA 1076: 134/97.
- 61 Verslag over de eerste zes weken van 1951 (SGA 1076: 134/165, 166).
- 62 SGA 1076: 134/85.
- 63 SGA 1076: 134/85.
- 64 SGA 1076: 139/46.
- 65 SGA 1076: 139/73, 75.
- 66 SGA 1076: 139/46, 47; 1076: 144/1, 2.
- 67 SGA 1076: 134/92, 93.
- 68 SGA 1076: 141/1.
- 69 L.D.G. Knipscheer 'Een terugblik op vijftig jaren Schoorl' in: *Doopsgezind Jaarboekje* (1982), 41.
- 70 SGA 1076: 134/165.
- 71 SGA 1076: 139/73, 75.
- 72 SGA 1076: 134/166.
- 73 H.L. Stoffel-Barnehl, *Geschreven foto's*.
- 74 SGA 1076: 135/41.
- 75 SGA 1076: 134/97.
- 76 L.D.G. Knipscheer 'Een terugblik', 41.

EINDELIJK THUIS

- 77 SGA 1076: 144/1.
- 78 Roman van Frederik van Eeden (1881).
- 79 SGA 1076: 134/97.
- 80 SGA 1076: 133/11.
- 81 SGA 1076: 134/17.
- 82 L.D.G. Knipscheer '*Een terugblik*', 41.
- 83 SGA 1076: 134/159.
- 84 SGA 1076: 134/228, 229.
- 85 SGA 1076: 134/228, 229.
- 86 SGA 1076: 141/1.
- 87 SGA 1076: 139/73, 75.
- 88 SGA 1076: 139/73, 75.
- 89 SGA 1076: 134/86.
- 90 Noord-Hollandse Auto-Dienst Onderneming: N.H.A.D.O.
- 91 SGA 1076: 141/1, 2.
- 92 SGA 1076: 139/65.
- 93 SGA 1076: 139/73, 75.
- 94 SGA 1076: 135/3, 15.
- 95 SGA 1076: 135/17, 26.
- 96 SGA 1076: 139/46.
- 97 SGA 1076: 135/15.
- 98 SGA 1076: 135/11.
- 99 SGA 1076: 139/46.
- 100 SGA 1076: 2/390; 1076: 66/7.
- 101 SGA 1076: 2/470.
- 102 SGA 1076: 135/26.
- 103 SGA 1076: 135/26.
- 104 SGA 1076: 2/423.
- 105 Juli 1950 (SGA 1076: 134/229).
- 106 SGA 1076: 134/184.
- 107 Februari 1951.
- 108 Rein de Zeeuw, '*In Memoriam Adriaan Pieter van de Water*', in: *Doopsgezind Jaarboekje* (1952), 13.
- 109 Idem, 13-14.
- 110 SGA 1076: 134/145.
- 111 SGA 1076: 134/210, 215.
- 112 SGA 1076: 134/126, 127.
- 113 Mej. Van de Ban had een leidinggevende functie bij de planologische dienst in Haarlem, die toestemming moest geven voor de bouw van dit huis aan een onverharde weg. Zie ook: SGA 1076: 139/4.
- 114 SGA 1076: 134/263.
- 115 SGA 1076: 134/192.
- 116 SGA 1076: 134/110.
- 117 SGA 1076: 139/24.
- 118 SGA 1076: 134/145-147.
- 119 SGA 1076: 1/16, 18; SGA 1076: 1/6 eerste oproep jaarlijkse Pinkstercollecte.
- 120 '*In Memoriam Adriaan Pieter van de Water*', 13.
- 121 SGA 1076: 134/265.
- 122 SGA 1076: 134/254.

- 123 Daarvoor was hij predikant te Zeerijp, Oldeboorn, Zwolle, Apeldoorn, Hallum en zijn laatste gemeente St. Annaparochie.
- 124 Notulen van de vergadering op 25 juni 1951; (SGA 1076: 1/71).
- 125 SGA 1076: 1/71.
- 126 SGA 1076: 2/401, 402.
- 127 1883-1967.
- 128 1900-1977.
- 129 SGA 1076: 162/7.
- 130 SGA 1076: 134/92.
- 131 Bijzondere Noden behandelde hen ook als ontheemden. Er mocht beslist geen sprake zijn van een dienstverband vanwege de mogelijke fiscale consequenties, maar ze kregen kost en inwoning en zakgeld ('50 gulden per maand voor beide echtgenoten tezamen'), zo lezen we in het 'afzonderlijk schrijven' bij de overeenkomst die doopsgezinden en remonstranten sluiten rondom het Tehuis voor Ontheemden (SGA 1076: 134/213).
- 132 Daar was de vader van mevrouw Stoffel inmiddels predikant geworden.
- 133 SGA 1076: 144/3.
- 134 SGA 1076: 144/3.
- 135 SGA 1076: 134/93.
- 136 SGA 1076: 134/65.
- 137 SGA 1076: 134/66.
- 138 SGA 1076: 135/9.
- 139 SGA 1076: 2/389.
- 140 SGA 1076: 147/4.
- 141 Daar zal ds. de Zeeuw, voorzitter van Bijzondere Noden en afgevaardigde in de SOH namens de ADS, ongetwijfeld een rol bij hebben gespeeld.
- 142 Tot 1948, het moment waarop Koningin Juliana aantrad, was het personeel van Koningin Wilhelmina in dit pand gehuisvest. Daarna heeft het gediend voor opvang van gerepatrieerden uit voormalig Nederlands-Indië, en in 1953 werden er slachtoffers van de Waternoodramp ondergebracht.
- 143 H.L. Stoffel-Barnehl, *Geschreven foto's*.
- 144 SGA 1076: 2/328, 334, 342.
- 145 Er is nog enige discussie of mevrouw Magyary-Kossa, die we al uitgebreid portretteerden, wel mee kan verhuizen. Haar gedrag wordt in de loop van de tijd steeds extremer en buitenissiger, wat veel onrust veroorzaakt bij leiding en medebewoners. (SGA 1076: 2/328, 353).
- 146 H.L. Stoffel-Barnehl, *Geschreven foto's*.
- 147 Mondelinge bijdrage lid VDGH; Stadsarchief Den Haag: Notulen VDGH Dossier 32-34, Notulen 17-1-1958; Verslag H.L. Stoffel-Barnehl, *Geschreven foto's*.
- 148 SGA 1076: 2/30 en Klaas Prins, *Doopsgezind Broederschapshuis Schoorl 1932-1982* (1982).
- 149 'Een taak volbracht', gedateerd 19 februari 1973, (ADW 7/7/1973).
- 150 Archief Begraafplaatsen Administratie Bergen. De op de plaquette vermelde Konstantin Mestnikov werd in 1954 op kosten van de Nederlands Hervormde kerk opgenomen in het Van de Waterhuis. Na zijn overlijden in augustus 1954 werd ook hij hier begraven. Notulen BN 8/03/1954 en 11/11/1954. SGA 1076: 2/367 & 381. Het is de bedoeling dat het graf 1x per jaar door vrijwilligers wordt schoongemaakt. De burgerlijke gemeente Bergen plaatste in 2020, in overleg met de auteurs van dit artikel, een informatiebord bij het grafmonument.
- 151 Na haar werkzame leven blijft Lenie Stoffel in Huize Voorhout wonen, waar ze liefdevol is verzorgd tot haar overlijden op 18 september 1977. Ook zij is in Schoorl begraven.

‘De logica van apostelen en de logica van priesters’¹

Farels houding tegenover de dopers

MIRJAM G.K. VAN VEEN

Gereformeerden hebben met dopers altijd geworsteld. Dat lag deels aan hun gemeenschappelijke wortels, deels aan hun overeenkomsten. Beter dan de gereformeerden, slaagden de dopers erin gestalte te geven aan het ideaal van levensheiliging, en consequenter dan de gereformeerden introduceerden de dopers het ‘sola scriptura’. Voor gereformeerden waren dopers dan ook een serieuze concurrent op de religieuze markt.² Daar kwam bij dat gereformeerden door hun grote gelijkenis met de dopers onder luthers vuur kwamen te liggen. Omdat de gereformeerden geen nooddoop kenden en meenden dat wanneer kinderen voor hun doop overleden ze toch in de hemel zouden komen, meenden Lutheranen dat de doopopvatting van de gereformeerden leek op die van de dopers. Gezamenlijke wortels, de kale liturgie en de symbolische avondmaalsopvatting maakten het plaatje compleet. Lutheranen wisten zeker dat gereformeerden met hetzelfde sop waren overgoten als oproerige en revolutionaire dopers. Voor gereformeerden was dit Luthers verwijt hoogst ongelukkig: er was hen alles aan gelegen niet in dezelfde hoek terecht te komen als oproerige dopers en zichzelf te presenteren als hoeders van rust en vrede in de vroegmoderne Europese samenlevingen. De aanvankelijke sympathie van Guillaume Farel voor de dopers en zijn latere scherpe polemiek tegen hen is een treffend voorbeeld van de gereformeerde worsteling met de doperse concurrent.

Guillaume Farel behoorde tot de eerste generatie gereformeerde reformatoren. Geboren in Gap in 1489 was hij aanvankelijk actief in de kring van Meaux: een kring van humanistisch gezinde vernieuwers die trachtte de katholieke kerk van binnenuit te hervormen. Hij kwam echter in Zwitserland terecht en besloot zich in het Franstalige gedeelte te beijveren voor de opbouw van een nieuwe kerk. Vanaf 1532 was hij actief in Genève, waar hij erin slaagde tijdens een dispuut de Rhônestad voor de reformatie te winnen. Vier jaar later haalde hij de nog jonge Johannes Calvijn over om in Genève

Guillaume Farel door Hendrick Hondius (Rijksmuseum RP-P-1908-2642).

zijn rechterhand te worden en hem te helpen de nieuwe kerk op te bouwen. Tot op de dag van vandaag staat Farel bekend als polemicus. De auteurs van zijn bekendste moderne biografie omschrijven hem als een soldaat die ervan overtuigd is God het beste te dienen door te vechten.³ Francis Higman analyseerde hoe Farels *Summaire* een keerpunt markeerde in de protestantse propaganda. Volgens hem zette Farel de wissel om van onderwijs over de protestantse leer naar polemieken tegen misstanden in de oude kerk.⁴ Niet alleen moderne lezers worden getroffen door de felle toon van Farels polemieken; zijn tijdgenoten achtten zijn aanvallen op tegenstanders soms eveneens buitensporig. Zijn mede-reformator Johannes Oecolampadius bijvoorbeeld maande

hem om zich te matigen en zich een beetje in te houden in zijn polemiëk.⁵ Farel was een man van duidelijke standpunten. In een vroeg stadium distantiëerde hij zich van de voorzichtige koers van de kring van Meaux, en hij hield degenen die de mis niet verwierpen. Hij steunde bovendien Calvijn's polemiëk tegen de zogenaamde nicodemieten, mensen die de noodzaak van een complete breuk met de oude kerk niet zagen.⁶

Farel's acties tegen de dopers tonen een geheel andere kant van zijn karakter. Zijn optreden tegen de dopers werd namelijk gekenmerkt door matiging. Anders dan zijn mede-gereformeerden aarzelde Farel zijn standpunt te bepalen en zocht hij tot het midden van de jaren dertig naar een compromis. Dat veranderde in 1537. 1537 was voor de kerk van Genève een hachelijk jaar. De kerk zag in wassende doperse invloeden een reële bedreiging. Farel nam vervolgens het voortouw bij de bestrijding van deze doperse invloed.⁷ In de daaropvolgende jaren toen Farel werkzaam was als predikant van Neuchâtel, bleef de bestrijding van de dopers een belangrijke plek houden in Farel's agenda. Zijn polemiëk tegen de dopers werd bovendien net zo vinnig als zijn polemiëk tegen andere tegenstanders. De jaren van het voorzichtig en aarzelend zoeken naar een compromis waren duidelijk voorbij. Maar hoewel Farel's positie tegenover de dopers niets meer aan duidelijkheid te wensen overliet, bleven tijdgenoten hem herinneren aan zijn eerdere zoektocht naar een gemeene deler. In 1542 voelde hij zich genoodzaakt zich te verdedigen tegen de aantijging dat hij ooit doperse sympathieën zou hebben gekoesterd.⁸ In dit artikel beschrijf ik hoe Farel's houding tegenover de dopers evolueerde. Ik analyseer waarom Farel zijn mening over de dopers bijstelde en ik laat zien dat Farel's worsteling met de dopers exemplarisch is voor het gereformeerd-doperse conflict van de zestiende eeuw.

Gedurende de jaren twintig van de zestiende eeuw was Farel's mening over de dopers even halfslachtig als die van de andere gereformeerde reformatoren. In deze periode trachtten mannen als Ulrich Zwingli, Johannes Oecolampadius en Martin Bucer de grenzen tussen de doperse en de gereformeerde reformatie te demarqueren. Omdat de twee bewegingen in de beginfase van de Zwitserse reformatie nauw hadden samengewerkt, was dit nog niet zo makkelijk. Bovendien hadden Ulrich Zwingli en de zijnen aanvankelijk kritisch gestaan tegenover de kinderdoop.⁹ In 1524 namen de zaken in Zürich echter een nieuwe wending. Zwingli erkende nog steeds dat het Nieuwe Testament voor de kinderdoop geen steekhoudend bewijs leverde, maar was nu desondanks bereid deze praktijk te verdedigen. Bovendien werd duidelijk dat de

dopers een andere verhouding tussen kerk en staat in gedachten hadden dan de gereformeerde tak van de reformatie. De dopers claimden voor de kerk een onafhankelijker positie ten opzichte van de overheid.¹⁰ Begin 1525 besloot de raad van Zürich de kinderdoop dwingend op te leggen. Daarnaast besloot de raad de dopers te dwingen de stad te verlaten.¹¹ Kinderdoop of volwassenendoop was vanaf dat moment een cruciale 'identity-marker'.

Toch bleven de grenzen tussen dopers en gereformeerden poreus. In dezelfde periode correspondeerde vanuit Bazel Oecolampadius met Balthasar Hubmaier over de doop. Zich baserend op Mattheus 28 pleitte Hubmaier tegen de kinderdoop. De doop vereiste volgens Hubmaier zelfverloochening en daartoe was een kind nu eenmaal niet in staat. Hubmaier doopte daarom alleen kinderen als ouders die zwakker waren in hun geloof, hem daarom vroegen. Anders gaf hij het kind een zegen terwijl de gemeente bad.¹² In zijn antwoord op deze brief negeerde Oecolampadius Hubmaiers verwijzing naar de bijbel en stelde hij dat kinderen bij het verbond hoorden. Dat impliceerde volgens Oecolampadius niet dat kinderen gedoopt moesten worden, maar dat ze gedoopt konden worden. Oecolampadius uitte zich positief over de door Hubmaier beschreven dooppraktijk en hoopte dat het iedereen zou stichten.¹³ Dat Hubmaier enkele jaren later toen hij gevangen zat, claimde dat Oecolampadius het aanvankelijk met hem eens was geweest, is dan ook niet vreemd.¹⁴ In een disputatie met de dopers later dat jaar herhaalde Oecolampadius zijn in zijn brief aan Hubmaier geuite standpunt over de doop: er is geen bijbelse verplichting kinderen te dopen maar op grond van het verbond is het wel toegestaan hen te dopen.¹⁵ Hij kritiseerde de dopers niet vanwege de volwassenendoop maar vanwege hun ontkenning van de geldigheid van de doop die mensen in hun kindertijd hadden ondergaan.¹⁶ Volgens hem maakte de doperse ontkenning van de geldigheid van de kinderdoop een compromis tussen dopers en gereformeerden onmogelijk.

In 1525 correspondeerde Oecolampadius ook met Guillaume Farel over de doop. Laatstgenoemde vroeg in deze briefwisseling Oecolampadius om geschriften over de doop. Oecolampadius antwoordde daarop dat hij Farel enkel kon voorzien van zijn brieven aan 'een vriend'. Ik veronderstel dat Hubmaier deze vriend was. In dezelfde brief informeerde Oecolampadius Farel over dopers tumult in Zürich¹⁷. Oecolampadius was niet de enige die Farel schreef over de problemen in Zürich. In februari 1525 schreef Pierre Tousain Farel over Konrad Grebels verbanning uit Zürich vanwege zijn opvattingen over de doop. Hij informeerde Farel bovendien dat Anémond de Coct

Ain gesprech etlicher predicanten zu Basel (1525) (OTM: O 65-372).

naar hem onderweg was en dat die hem gedetailleerd op de hoogte kon stellen van de situatie in Zürich¹⁸.

Deze Anémond de Coct is een intrigerende grensganger die laat zien hoe vloeiend de grenzen tussen doperdom en gereformeerd-protestantisme nog waren. De doperse leidsman Konrad Grebel was op zeker moment ervan overtuigd dat hij De Coct voor zijn zaak had gewonnen en er zijn aanwijzingen dat de twee mannen elkaar na zijn geweest. In februari 1525 bijvoorbeeld nam Grebel de zorg voor De Cocts zoon op zich.¹⁹ Maar De Coct onderhield ook nauw contact met Farel. Beiden waren in 1524 betrokken bij het project van Michel Bentin om Franse evangelische traktaten te publiceren.²⁰ Toen De Coct ernstig ziek werd, was het bovendien Farel die hem financieel ondersteunde zodat hij de hulp kon betalen die hij nodig had.²¹ De Cocts contact

met zowel Grebel als Farel tekent niet alleen De Coct maar ook Farel. Hoewel Farel goed op de hoogte was van de aanzwellende gereformeerde polemiek tegen de dopers, bleef hij zelf zich gematigd opstellen. Dat werd in de jaren die volgden niet anders. Hij nam notie van de problemen die Zwingli en Bucer met de dopers hadden; hij las hun traktaten tegen de dopers en beoordeelde deze geschriften positief;²² en hij was bereid te zoeken naar een gemeenschappelijke grond.

Het duidelijkste voorbeeld van Farels zoektocht naar een compromis was een brief van 1527. Gebruikmakend van vergelijkbare argumenten als Zwingli en Oecolampadius pleitte hij voor de kinderdoop: kinderen hoorden bij het verbond. Als echter iemand zich bekeerde van de ‘ongelovigen’ tot ‘de ware kerk’ en na een openbare belijdenis van het geloof gedoopt wilde worden, dan moest dat hem of haar worden toegestaan.²³ Deze passage was geen ‘slip of the pen’. In zijn in 1529 gepubliceerde samenvatting van de gereformeerde leer, de *Sommaire et brève déclaration* vinden we over de doop een vergelijkbaar statement:

‘... als teken van deze belijdenis [i.e de belijdenis dat ze Christus willen volgen en dat ze zichzelf zullen verzaken], zullen ze worden gedoopt en zullen ze de waterdoop ondergaan ...’²⁴

Farel verbond dus ook hier de doop met een eigen bewuste belijdenis. Derhalve suggereerde hij dat de volwassenendoop niet alleen mogelijk was in de ware kerk, maar dat dat ook de normale gang van zaken was. In een tweede herziene editie van zijn werk uit 1534 liet Farel de beschrijving van de doop onveranderd.²⁵ Men zou nog kunnen redeneren dat Farel in 1529 de noodzaak om scherp te onderscheiden tussen dopers en gereformeerden niet voelde omdat de polemiek tussen beide bewegingen nog maar net was begonnen, maar dit argument gaat in 1534 zeker niet meer op. In dat jaar voerden de gereformeerden een verbeterd (polemische) strijd tegen de dopers. Farel hield zich in 1534 nog volledig afzijdig van deze pennenstrijd en zei in zijn boek over de gereformeerde leer over de dopers geen kwaad woord. Aan de toon van zijn boek ligt het niet: het boek staat vol met uitvallen tegen de ‘paapse mis’. Farel voelde eenvoudigweg niet de noodzaak zich uit te spreken tegen de dopers en was aarzelender dan andere gereformeerde voormannen om scheidslijnen tussen dopers en gereformeerden aan te geven. Terwijl Martin Bucer waarschuwde dat de dopers de hele kerk ten gronde zouden richten, vertrouwde Farel erop dat broederliefde zou volstaan om de dopers te overtuigen van hun fouten.²⁶ Farel representeerde in het gereformeerde kamp de gematigde stem.

Farel's houding tegenover de dopers veranderde in 1537. In dat jaar werd Farel meegezogen in een dopers-gereformeerde machtsstrijd. Samen met Johannes Calvijn had Farel inmiddels de leiding van de reformatie in Genève op zich genomen. Gedurende deze eerste jaren van de Geneefse reformatie hadden Farel en Calvijn voortdurend te stellen met sterke politieke oppositie tegen hun streven. Hun eigen positie in de stad was dan ook allesbehalve sterk.²⁷ Een jaar voordat het voortdurend sluimerende conflict met de stedelijke autoriteiten tot een uitbarsting kwam en de twee leidsmannen van de Geneefse reformatie uit de stad werden verbannen, kwamen dopers uit de Lage Landen naar de stad en trachtten daar hun idealen te verspreiden. Ruim 18 jaar later beschuldigde een nog immer getergde Calvijn de magistraten ervan de dopers te hebben gesteund. Calvijns beschuldiging wordt door historici voor zoete koek geslikt,²⁸ maar het is maar de vraag wat er van deze beschuldiging klopt. De werkelijkheid was dat de stad wel degelijk maatregelen nam tegen de dopers en enkele dopers uit de stad verbande.²⁹ Maar Farel en Calvijn waren ervan overtuigd dat de stedelijke autoriteiten en de dopers hetzelfde doel nastreefden: het einde van de reformatie in Genève.³⁰ Het moet in deze periode zijn geweest dat Farel zijn houding ten opzichte van de dopers veranderde. Hij was de gereformeerde woordvoerder tijdens een gereformeerd-dopers publiek debat en samen met Calvijn drong hij er bij de Geneefse overheid op aan een van de doperse leiders gevangen te zetten.³¹

Farel bevond zich in deze jaren in een hachelijk parket. Zijn positie in Genève was zwak en de doperse concurrentie was zwaar. Het conflict met Pierre Caroli wierp bovendien vragen op over de orthodoxie van Farel. De weinig verheffende strijd tussen enerzijds Caroli en anderzijds Farel en Calvijn ging niet alleen over de ware leer, maar ook over macht en prestige. Eigenlijk ging het al mis toen Caroli werd benoemd tot predikant van Lausanne. Ook Pierre Viret, een goede vriend van het Geneefse duo, was voor deze plek ‘in the running’ maar tot verontwaardiging van Farel en Calvijn stak Caroli hem bij de benoeming de loef af.³² Caroli beschuldigde Farel en Calvijn ervan te dwalen op het punt van de goddelijkheid van Christus. Dat zou blijken uit de *Sommaire* en de *Instruction et confession* waar de triniteit niet in voorkwam.³³ De strijd met Caroli beïnvloedde waarschijnlijk Farel's positie in het debat met de dopers in Genève. Enkele dopers in Genève propageerden namelijk de leer van het hemelse vlees. Volgens deze opvatting zou Christus zijn menselijk lichaam niet van Maria hebben gekregen maar uit de hemel.³⁴ Achterliggende vraag bij het gekrakeel over het hemelse vlees was hoe goddelijk en hoe menselijk Christus was en hoe je je goddelijke en menselijke natuur samen

kon voorstellen. Door het conflict met Caroli en diens beschuldigingen over Farels gebrek aan orthodoxie voelde Farel zich waarschijnlijk genoodzaakt op dit punt zijn orthodoxie te tonen en de dopers te weerleggen.³⁵

Farels steeds duidelijker afwijzing van het doperdom was niet alleen ingegeven door zijn eigen problemen met de doperse concurrentie en zijn eigen dringende behoefte aan te tonen dat hij recht in de leer was. Daarnaast speelde ook bij Farel 'Münster' waarschijnlijk een rol. Na Münster kregen de dopers blijvend het stempel van oproer en geweld opgedrukt. Dit dopers imago was op geen enkele manier te verenigen met het imago dat de gereformeerden graag van zichzelf koesterden. Het was immers hun streven om samen met de overheid Genève om te vormen tot een gereformeerde stad en feitelijk de katholieke kerk te vervangen door de gereformeerde. Gereformeerden wilden een groep van 'law and order' zijn. De doperse revolutie te Münster en het odeur van oproer en verzet dat sindsdien aan hen kleefde, was daarmee niet verenigbaar. De verandering van Farels opinie werd nog duidelijker in de heruitgave van zijn *Sommaire* in 1542. In een bijlage trachtte hij de beschuldiging te weerleggen dat hij ooit de volwassenendoop zou hebben gesteund en probeerde hij zijn lezers ervan te overtuigen dat hij altijd de kinderdoop had voorgestaan.³⁶

Ondertussen was Farels samenwerking met Calvijn in Genève aan een eind gekomen: beiden waren na een uit de hand gelopen conflict met de stedelijke overheid uit de stad verbannen (1538). Mede-gereformeerden meenden dat Farel en Calvijn deze ellende ook deels over zichzelf hadden afgeroepen. Zij riepen in elkaar een radicaliteit op die zich maar amper liet beteugelen. In het vervolg van hun carrière zouden ze niet meer samen in één stad opereren.³⁷ Calvijn kwam in eerste instantie in Straatsburg terecht en keerde in 1541 terug naar Genève; Farel werd predikant te Neuchâtel.

In Neuchâtel werd Farel andermaal geconfronteerd met doperse onrust. In 1543 eisten gelovigen die bij een doopceremonie aanwezig waren, dat de predikant zichzelf zou rechtvaardigen. De Schrift, zo meenden zij, sprak immers niet over de kinderdoop.³⁸ In 1544 doken bovendien 1500 exemplaren van een dopers traktaat op in de stad en Farel achtte een weerlegging van de dopers noodzakelijk. Hij stuurde het dopers traktaat op naar Calvijn en vroeg hem een weerlegging te schrijven. Farel had al in zijn hoofd hoe deze weerlegging eruit zou moeten zien en hij suggereerde Calvijn een vertaling van zijn *Psychopanychia* op te nemen bij het traktaat.³⁹ Historici hebben zich het hoofd gebroken over de vraag welk dopers traktaat Farel naar Calvijn ter

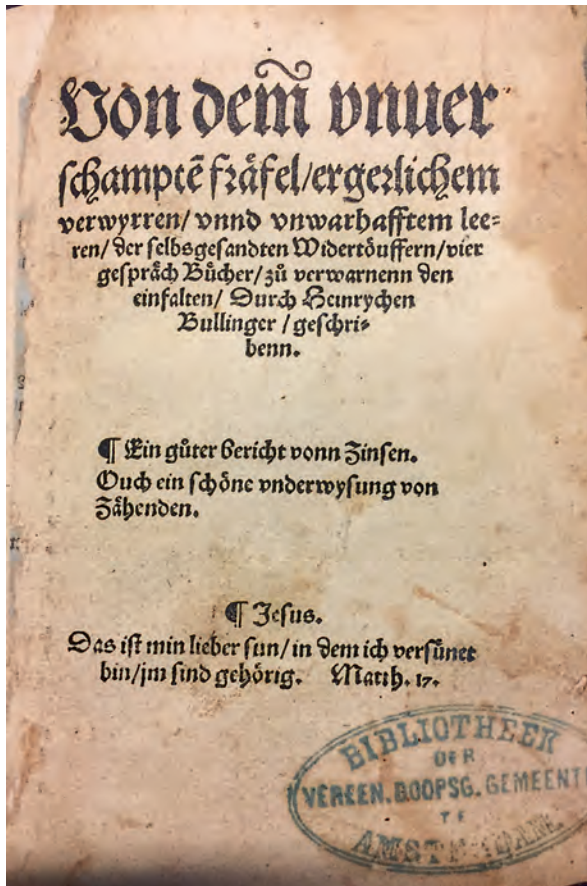
weerlegging opstuurde. Peter en Gilmont schrijven in hun toonaangevende overzichtswerk over Calvijns werken dat het Hubmaiers *Vom dem Christenlichen Tauff der gläubigen* moet zijn geweest.⁴⁰ Balke wees daarentegen op Sattlers *Confessio Schlattensis* en Balke heeft gelijk.⁴¹ Dat blijkt uit de weerlegging die Calvijn op verzoek van Farel schreef. In zijn traktaat tegen de dopers volgde Calvijn de *Confessio Schlattensis* namelijk op de voet. Bovendien past Farel's beschrijving van het dopers geschrift wel bij Sattlers belijdenis, maar niet bij Hubmaiers traktaat. Volgens Farel hechtten veel mensen geloof aan het dopers geschrift omdat het verhaalde van het doodsvonniss tegen een doper. Deze beschrijving maakt duidelijk dat Farel's de Franse vertaling van Sattlers geschrift in handen had en niet Hubmaiers traktaat.⁴²

Hoewel Calvijn op het moment dat Farel's verzoek kwam, overladen was met werk besloot hij de pen ter hand te nemen. Een maand na Farel's smeekbede, in maart 1544, informeerde Calvijn Farel namelijk dat hij begonnen was aan een boek tegen de dopers. In zijn brief stelde hij aan Farel voor het boek op te dragen aan de predikanten van Neuchâtel. Bovendien schreef hij dat hij Farel een eerste versie van zijn geschrift zou sturen opdat Farel het van commentaar zou kunnen voorzien.⁴³ Deze brief laat zien dat Farel bij Calvijns weerlegging van Sattlers belijdenis nauw betrokken bleef. Ondertussen interfereerde ook Bern in Neuchâtel. De raad van Bern waarschuwde in een brief de raad van Neuchâtel tegen de doperse traktaten die in de stad in omloop waren. Bern gaf bovendien lucht aan haar verbazing omdat Neuchâtel zou hebben nagelaten maatregelen te treffen tegen het boek en de auteur.⁴⁴ Bern's actie verontrustte Farel en hij schreef aan Calvijn: ‘Ik vrees dat ze de logica van hoge-priesters zullen gebruiken in plaats van de logica van de apostelen’. Hij veronderstelde dat Bern's bemoeienis een open gesprek met de dopers in de weg stond. In dezelfde brief spoorde hij Calvijn aan op te schieten met zijn traktaat.⁴⁵ Ondanks de druk van Bern, slaagde Farel er waarschijnlijk in een dispuut met de dopers te organiseren, maar het verslag van dit dispuut lijkt verloren te zijn gegaan. Er zijn echter aanwijzingen dat Farel het verslag naar Calvijn opstuurde.⁴⁶ Eind april schreef Farel Calvijn over diens conceptversie van de *Brieve instruction*. Calvijn had dus inderdaad haast gemaakt: hij had de *Brieve Instruction* binnen een maand geschreven. In zijn brief aan Calvijn vroeg Farel hem de toon van de opdracht te matigen en hij vroeg hem voor de tweede keer een vertaling van zijn *Psychopanychia* toe te voegen aan zijn traktaat.⁴⁷

De geschiedenis van de *Psychopanychia* is gecompliceerd. Calvijn schreef dit Latijnse traktaat in 1534 maar publiceerde het pas in 1542.⁴⁸ In deze ge-

publiceerde versie beschuldigde hij de dopers ervan te geloven dat de zielen na de dood zouden slapen en pas bij het laatste oordeel zouden ontwaken.⁴⁹ Probleem is dat ons geen dopers bekend zijn die deze opvatting huldigden. Gereformeerden waren er echter blijkbaar vast van overtuigd dat dopers geloofden in de zielslaap. Ook Zwingli en Bullinger haalden in hun polemieken deze vermeende doperse dwaling over de hekel.⁵⁰ Calvijn nam in zijn traktaat tegen de dopers een verkorte vertaling van de *Psychopannychia* op en nam dus de kritiek van Farel ter harte. In deze vertaling liet hij verwijzingen naar de kerkvaders grotendeels achterwege en zag hij af van zijn uiteenzettingen over de exegese van bijbelteksten. Jean-François Gilmont heeft Calvijns gebruik van het Frans en Latijn uitvoerig geanalyseerd en heeft beschreven dat Calvijn bij het gebruik van Frans of Latijn een onderscheiden lezerspubliek in gedachten had.⁵¹ Zijn Franse bewerking van de oorspronkelijk in het Latijn geschreven *Psychopannychia* is een duidelijk voorbeeld van de wijze waarop Calvijn zich aanpast aan zijn geïntendeerde lezerspubliek. Of Calvijn ook tegemoetkwam aan Farels andere punt en de toon van het traktaat matigde, valt niet meer te zeggen aangezien we een eerste en tweede versie niet meer met elkaar kunnen vergelijken. Farels verzoek is echter opmerkelijk. In andere gevallen spoorde hij Calvijn namelijk aan zijn tegenstanders een vernietigende klap uit te delen.⁵²

Na de publicatie van Calvijns *Brieve Instruction* was het met Farels eigen matiging gedaan en zette hij zich steeds scherper af tegen de dopers. Uit zijn *Glaive de la parole veritable* (1550) blijkt dat Farel de hoop met de dopers een gezamenlijke grond te vinden had opgegeven. Hij ontzegde de dopers de naam van gelovigen en vergeleek hen met Servet, met de libertijnen en met de epicureeërs. Een fatsoenlijk dispuut was volgens hem onmogelijk aangezien de dopers altijd hun ware aard verborgen hielden en zich niet openlijk uitspraken over hun opvattingen. Wellicht was Farels dispuut te Neuchâtel met de dopers op een teleurstelling uitgelopen. Toen de *Brieve Instruction* op Calvijns schrijftafel lag, had Farel hem immers aangespoord tot matiging. Enige tijd later was Farels polemieken tegen de dopers net zo verbeterd als zijn andere polemieken tegen de 'secten'. Volgens Farel met recht en rede: papen, dopers en libertijnen bestreden allemaal de verkondiging van het evangelie.⁵³ In het dopers-gereformeerde dispuut representeerde Farel duidelijk niet langer de gematigde stem. Zijn langdurige zoektocht naar wat dopers en gereformeerden deelden, zijn moeizaam manoeuvreren om de verschillen tussen de twee bewegingen te definiëren en zijn aversie tegen de logica van priesters in het dopers-gereformeerde dispuut wijzen er andermaal op hoe na delen

H. Bullinger, *Von dem unverschampten Fräfel ... der Wider-töuffern* (OTM: OK 65-246).

van de doperse en gereformeerde beweging elkaar gestaan hebben. Boven-dien nodigt de analyse van Farel's verhouding tot de doperse reformatie uit tot hernieuwde speculatie over 's mans karakter: zelfs Farel lijkt niet geloofd te hebben dat hij Christus altijd het beste diende door gelijk een soldaat het gevecht aan te gaan.

NOTEN

- 1 Zie G. Farel aan Calvin, Neuchâtel, 31 maart 1544 (Herminjard 9, ep. 1341, 194).
- 2 Zie bijvoorbeeld M. van Veen, 'Religieus schermvechten. Dopers-gereformeerde disputaties in de zestiende eeuw', in: V. Soen en P. Knevel (red), *Religie, hervorming en controverse* (Herzogenrath, 2013), 83-96.
- 3 *Guillaume Farel 1489-1565. Biographie Nouvelle* (Neuchâtel/Paris, 1930), 20.
- 4 F. Higman, 'Farel's Summaire: The interplay of Theology and Polemics', in: J.-F. Gilmont en W. Kemp (ed), *Le livre évangélique en français avant Calvin. Études originales, publications d'inédits, catalogues d'éditions anciennes*, (Turnhout, 2004), 84.
- 5 Oecolampadius aan Farel, 3 augustus 1524 (Herminjard 1, ep 111, 255).
- 6 M.G.K. van Veen, 'Verschooninghe van de roomsche afgoderye'. *Calvijns polemieck met nicodemieten, in het bijzonder met Coornbert* ('t Goy-Houten, 2001), 22-28.
- 7 W. Balke, *Calvin en de doperse radikalen* (Amsterdam, 1973), 79-93.
- 8 In 1542 schreef Farel in de *Summaire* dat mensen hem ervan betichtten aan de kant van de dopers te staan. G. Farel, *Summaire: c'est, une briefve declaration d'aucuns lieux fort necessaires à un chascun Chrestien, pour mettre sa confiance en Dieu et à ayder son prochain: corrigé, reveu et augmenté*, ([Genève], 1542), s6v.
- 9 Konrad Grebel bijvoorbeeld was lang met Ulrich Zwingli bevriend geweest. H.S. Bender, *Conrad Grebel c. 1498-1526. The founder of the Swiss Brethern sometimes called Anabaptists* (Scottsdale, 1950) 81, 126.
- 10 J. Yoder, *Täuferium und Reformation in der Schweiz. I. Die Gespräche zwischen Täufern und Reformatoren 1523-1538* (Karlsruhe, 1962), 33-39.
- 11 Bender, *Conrad Grebel*, 136-139.
- 12 Hubmaier aan Oecolampadius, Waldshut, 16 januari (E. Staehelin ed, *Briefe und Akten zum Leben Oekolampads* (New York/London, 1971) (reprint) Bd 1, ep. 238, 342-343).
- 13 Oecolampadius antwoordde Hubmaier in twee opeenvolgende brieven. Oecolampadius aan Hubmaier [Bazel 18 januari 1525] (Staehelin ed, *Briefe und Akten*, Bd 1, ep. 239, 344-345); Oecolampadius aan Hubmaier, [Bazel, eind januari 1525] (Staehelin ed, *Briefe und Akten*, Bd 1, ep. 243, 355-356).
- 14 Staehelin, *Briefe und Akten*, Bd 2, no 582, 192. Zie ook Yoder, *Täuferium*, 60.
- 15 [J. Oecolampadius], *Ain gesprech etlicher predicanten zu Basel, Gehalten mit ettlichen bekennern des widertauuffs*, ([Augsburg], 1525), A4v.
- 16 [Oecolampadius], *Ain gesprech*, b4r.
- 17 Oecolampadius aan Guillaume Farel, Bazel, 6 februari [1525] (Staehelin ed, *Briefe und Akten*, Bd 1, ep. 244, 357).
- 18 Pierre Toussain aan G. Farel, Bazel 11 februari [1525] (Herminjard 1, ep. 140, 337-338).
- 19 Myconius aan Anémoud de Coct, [1525 voor 20 februari] (Herminjard 1, ep 141, 341). Over De Coct en Grebel zie Bender, *Conrad Grebel*, 141-142.
- 20 R. Bodenmann, 'Farel et le livre réformé français', in: J.-F. Gilmont and W. Kemp, *Le livre évangélique en français avant Calvin* (Turnhout, 2004), 21.
- 21 Sébastien Hofmeister aan Guillaume Farel, [midden maart 1525] (Herminjard 1, ep. 142, 342).
- 22 Martin Bucer aan Farel [Straatsburg], 13 december 1526 (Herminjard 1, ep. 186, 467); Farel aan Zwingli, Aigle, 9 juni 1527 (Herminjard 2, ep. 197, 19-20); Bucer aan Farel, Straatsburg, 26 september 1527 (Herminjard 2, ep. 205, 52-53); Bucer aan Farel, Straatsburg 7 maart [1528] (Herminjard 2, ep 223, 113).
- 23 Farel aan Noël Galéot, Aigle, 7 september 1527 (Herminjard 2, ep. 204, 48-49).

- 24 G. Farel, *Sommaire et brève déclaration*, [1529] ed. A.L. Hofer (Neuchâtel, 1980), 110.
- 25 G. Farel, *Sommaire*, 1534 ed. J.G. Baum (Genève, 1867), 34.
- 26 Farel aan Bucer, Aigle 10 mei 1529, (Herminjard 2, ep. 256, 176). Over Bucers positie zie J.S. Oyer, ‘Bucer opposes the Anabaptists’, in: *The Mennonite Quarterly Review*, 68 (1994), 24-50.
- 27 W.G. Naphy, *Calvin and the consolidation of the Genevan Reformation* (Manchester, 1994).
- 28 Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 84.
- 29 Idem, 79-83.
- 30 Farel aan Fabri, 14 januari 1538 (CO 10, ep. 88, 145).
- 31 Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 85.
- 32 A. Ganoczy, *Le jeune Calvin. Genèse et évolution de sa vocation réformatrice* (Wiesbaden, 1966), 112.
- 33 Idem, 116.
- 34 Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 366; S. Voolstra, *Het woord is vlees geworden. De Melchioritisch-menniste incarnatieleer* (Kampen, 1982), 135-139.
- 35 Farel aan Capito, Genève, 5 mei 1537 (Herminjard 5, ep. 630a, especially 437-438).
- 36 Farel, *Summaire*, s6v.
- 37 Over hun verbanning zie F.P. van Stam, ‘Farels und Calvins Ausweisung aus Genf am 23. April 1538’, in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 110 (1999), 209-228.
- 38 *Guillaume Farel 1489-1565. Biographie Nouvelle*, 537-538.
- 39 G. Farel aan Calvijn, Neuchâtel, 23 februari 1544 (Herminjard 9, ep. 1332, 173-175). Voor Farels mogelijke redenen Calvijn te vragen een weerlegging van de dopers te schrijven in plaats van zelf de pen ter hand te nemen zie: J. Calvin, *Brieve instruction pour armer tous bons fideles contre les erreurs de la secte commune des Anabaptistes* (Genève, 1544) ed. M. van Veen, COR 4/2, (Genève, 2007), 15-16.
- 40 R. Peter and J.F. Gilmont, *Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*, (Genève, 1991-2000), 44-47.
- 41 Balke, *Calvijn en de doperse radikalen*, 175.
- 42 C.A. Snyder, *The Life and Thought of Michael Sattler* (Scottsdale/Kitchener, 1984) 100-105. Zie ook Calvin, *Brieve Instruction*, ed. Van Veen, COR 4/2, 12-14.
- 43 Jean Calvin aan G. Farel, Genève, 25 maart [1544] (Herminjard 9, ep. 1337, 187).
- 44 De raad van Bern aan de raad van Neuchâtel, Bern, 28 maart 1544 (Herminjard 9, 193).
- 45 G. Farel aan Calvijn, Neuchâtel, 31 maart 1544 (Herminjard 9, ep. 1341, 194).
- 46 Balke, *Doperse radikalen*, 180.
- 47 Farel aan Calvijn, Neuchâtel, 21 april 1544 (Herminjard 9, ep. 1347, 202-203).
- 48 *Bibliotheca Calviniana*, 42/5.
- 49 Calvin, *Psychopannychia*, ed. W. Zimmerli (Leipzig, 1932), 17.
- 50 H. Zwingli, ‘In Catapaptistarum strophas elenchus’ in: Huldrici Zwingli, *Opera*, vol 3, 433-436; H. Bullinger, *Von dem ... fräfel... der Widertöuffern* (Zürich, 1531), 38r-44v.
- 51 J.F. Gilmont, *Jean Calvin et le livre imprimé* (Genève, 1997) 155-165. Zie ook O. Millet, *Calvin et la dynamique de la parole. Etude de rhétorique réformée* (Paris, 1992), 773-775.
- 52 Farel aan Calvijn, Neuchâtel, 2 oktober 1544 (Herminjard 9, ep. 1395, 335). Farels brief ging over de libertijnen.
- 53 G. Farel, *Le glaive de la parole veritable, tiré contre le bouclier de défense: duquel un cordelier libertin s’est voulu servir, pour approuver ses fausses et damnables opinions* (Genève, 1550), 36, 93, 222, 446.

Menno's Global Village

JOHAN TEMPELAAR

Wie reist, wordt in beweging gezet. Niet voor niets doen mensen op vakantie vaak nieuwe ideeën, nieuwe inzichten en nieuwe energie op. Een andere omgeving, cultuurverschillen, de ontmoeting met nieuwe mensen... Wie op reis gaat, laat zijn bekende omgeving achter zich en gaat het onbekende tegemoet. Dat levert vaak verrijkende ervaringen op, die bepalend zijn en vormend werken voor de rest van je leven.

Menno's Global Village wil jongvolwassenen de mogelijkheid bieden om die ervaring binnen het internationale doopsgezinde netwerk op te doen. Immers, als gevolg van haar migratiegeschiedenis zijn doopsgezinden, of juist gezegd anabaptisten, over heel de wereld te vinden. Daarbij is het zo dat de wereld in de afgelopen decennia, zeker voor jonge mensen, meer en meer een 'global village' is geworden. Voor korte of langere tijd reizen, (vrijwilligers) werk in het buitenland en het aangaan en onderhouden van internationale contacten zijn voor veel Nederlandse jongeren een vanzelfsprekend onderdeel van hun mogelijkheden.

Natuurlijk, het idee van internationale uitwisseling is helemaal niet nieuw, laat staan baanbrekend. Er zijn zat doopsgezinden die voor langere tijd in het buitenland hebben gewoond. Uitgezonden namens bijvoorbeeld de Doopsgezinde Zending of als student of vrijwilliger binnen een internationaal uitwisselingsprogramma van InterMenno of Mennonite Central Committee. Andersom kwamen er jarenlang trainees naar Nederland, met name uit de Verenigde Staten en Canada, om een half jaar of langer *service* te doen, vaak gastvrij opgevangen door gastgezinnen. Onder meer Jongerenhuis Sneel in Haarlem, Inloophuis De Ruimte in Almere en de doopsgezinde kerk in Franeker zijn mede tot stand gekomen dankzij de inzet van deze buitenlandse trainees. Ook de broederschapshuizen maakten dankbaar gebruik van de inzet van trainees.

Logo (Ontwerp: Susan de Loor, Haarlem).

In die zin staat Menno's Global Village op de schouders van, en voelt zij zich schatplichtig aan, voorgangers als InterMenno, Mennonite Voluntary Service en Stichting Internationaal Jongerencongres Groningen. Menno's Global Village is formeel zelfs de rechtsopvolger van Mennonite Voluntary Service in Nederland: de slapende stichting werd overgenomen, wat direct een bescheiden startsaldo gaf waarmee het eerste programma opgestart kon worden. Verder mag Menno's Global Village zich gelukkig prijzen dat er binnen de doopsgezinde geloofsgemeenschap fondsen en organisaties zijn die haar werk mogelijk willen maken.¹

Het verhaal van Menno's Global Village begint in 2015 op twee plaatsen tegelijk, zo ongeveer op hetzelfde moment. Aan de koffietafel van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit werd gefilosofeerd over de mogelijkheid om jongeren te faciliteren om tijdens hun korte of lange reizen (ook) langs te gaan bij gemeenten of projecten van broeders en zusters in het buitenland. Er werd een document opgesteld met een eerste aanzet voor deze plannen, waarboven voor het eerst de naam Menno's Global Village prijkt. Twee weken later, op het Wereldcongres in Harrisburg (Pennsylvania, Verenigde Staten), stonden een paar jongeren bij een kraam met informatie over internationale jongerenuitwisseling en vonden ze het jammer dat in Nederland die mogelijkheden niet (meer) bekend waren. Toen die twee voornemens over een afstand van ruim 6000 kilometer via WhatsApp bij elkaar kwamen, ging het snel.

Een startgroep ging aan de slag om de plannen verder uit te werken en de haalbaarheid te onderzoeken. Met negen mensen, want zoveel passen er in een busje, werd koers gezet naar Straatsburg voor een verkenningsreis. Met

als reisdoel een bezoek aan de vertegenwoordigers van Mennonite Central Committee in West-Europa, Lydia en Menno Plett, om met hen van gedachten te wisselen over de plannen en te horen welke bestaande mogelijkheden en programma's er al zijn. De reis leverde, met alle formele en informele contactmomenten onderweg, veel meer op dan in een vergaderzaaltje had kunnen gebeuren. Ook hier werden mensen al reizend in beweging gezet. Dat leidde tot een aantal concrete programmalijnen en de vorming van een groep die zich voor meerdere jaren wilde verbinden aan de realisatie daarvan. Op 1 mei 2016 werd deze groep formeel als bestuur ingeschreven bij de Kamer van Koophandel².

De mogelijkheden die Menno's Global Village aan jongvolwassenen van 16 tot en met 30 jaar biedt, variëren van het zijn van 'wegwijzer' – bijvoorbeeld voor wie zelf op reis gaat en onderweg doopsgezinden/mennonieten wil bezoeken – tot de mogelijkheid van een verblijf van meerdere maanden, zowel voor Nederlandse jongeren die naar het buitenland willen als vice versa. Al is de meest voorkomende vorm het ondersteunen van jongeren om deel te nemen aan projectreizen. Zo kon in 2016 de eerste deelnemer mee op een projectreis van Doopsgezind WereldWerk naar Tanzania. Er volgden deelnames aan meerdere Peacewalks in Kenia en Nepal van de internationale vredesbeweging MasterPeace, de Global Anabaptist Peacebuilders-conferentie bij de Fresno Pacific University (Californië) en een ontmoetings- en solidariteitsreis door Israël en Palestina. Ook werden jongeren ondersteund in projectreizen via hun eigen doopsgezinde gemeente: bouwreizen naar Ghana van de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp en een zomerkampproject in Roemenië met de doopsgezinde gemeentes Surhuisterveen en Rottevalle.

In 2019 werd de eerste editie van Menno's Global Youth Assembly gehouden. Daarmee wordt beoogd om meer ontmoeting en uitwisseling tussen jongeren uit met name Europa tot stand te brengen, in de jaren dat er geen Doopsgezind Wereldcongres of Europese conferentie ('de MERK') plaatsvindt. Opzet is dat steeds een ander land de organisatie op zich neemt, waar bij Nederland dus de aftrap verzorgt. Aan deze eerste editie namen jongeren uit Zwitserland, Verenigd Koninkrijk, Nederland, Portugal, Spanje en Oekraïne deel. Met name het bezoek van de Oekraïners maakt indruk. Hun presentatie over kerk-zijn in de frontlinie van een oorlogsgebied raakt de harten van vele deelnemers. Drie van hen besloten zelfs om langs te komen op een landelijke jongerenconferentie in Berdyansk, amper drie weken later. Niet dat ze

veel van die conferentie konden volgen, maar het feit dat ze de moeite hadden genomen om deze reis vanuit Nederland te maken – en daarmee te laten merken dat het verhaal over de Oekraïense situatie gehoord is – was zeer ontmoedigend voor de jongeren daar. Dankzij Facebook en WhatsApp werd verder contact onderhouden en eind 2019 ging er een flinke postzak met kerst- en vredeswensen van Nederland naar Oekraïne.

Menno's Global Village kent geen selectieprocedure. Wie deel wil nemen aan een van de aangeboden reizen of projecten, voelt zich kennelijk doopsgezind-verbonden. Dat is voldoende. Deelnemers worden financieel ondersteund, waarbij het uitgangspunt is dat financiën voor niemand een belemmering mogen zijn om aan een reis of project deel te nemen. De enige tegenprestatie die wordt gevraagd, is dat deelnemers na afloop terugkoppeling geven op een manier die past bij hen en hun talenten. De een doet dat door een verslag in woord en/of beeld, de ander door voor te gaan in een kerkdienst, weer een ander verzorgt de maaltijd bij een benefietdiner. Daarnaast dragen de reis en de opgedane ontmoetingen bij aan de verdere versterking van het internationale (doopsgezinde) netwerk, met als niet onbelangrijke bijkomstigheid: meer begrip en gemeenschapsgevoel voor hoe we als broeders en zusters onderweg zijn in deze wereld in het algemeen en in onze veelkleurige wereldbroederschap in het bijzonder.

Wat iemand daarmee doet, en met alles wat zij of hij tijdens de reis heeft geleerd en ervaren, is aan henzelf. Soms duurt het jaren voordat een reiservaring echt goed landt en 'gevolgen' heeft. Vast staat wel dat de reis altijd 'iets' doet de reiziger. Want ja, wie reist wordt in beweging gezet. Ook al is het reisdoel bepaald, waar je daadwerkelijk aankomt blijft ongewis. Aan de zoektocht naar die onbekende bestemming wil Menno's Global Village graag bijdragen.

Het absurde is dat je daar dan bij zo'n ambassadeur zit, samen met een aantal Koerden, en dat je vanwege je witte huidskleur serieuzer wordt genomen. Je maakt als het ware gebruik van een privilege-ongelijkheid die je eigenlijk wil bestrijden. (...) Door deze training realiseerde ik me pas hoe diep conflict en geweld in onze samenleving zit. Geweld ontstaat altijd in situaties van onderdrukking.

Daan Savert (1992) volgde een training tot reservist van de Christian Peacemaker Teams (2019), zodat hij vredeswerk kan doen in onder andere Iraaks Koerdistan.

Peacewalk Nepal, november 2017.

Je bent welkom en men wil met je delen. Hoe zij leven, wat hun zorgen zijn en hoe zij vieren. Dit is heel bijzonder en een totaal andere wijze van reizen. Ik ervaar als toerist dat je de buitenkant van het land ziet en iets van de natuur kunt beleven, maar door ‘doopsgezind reizen’ krijg je de kans om binnen in een cultuur te kijken en dit maakt de ervaring enorm veel rijker.

Rinske Phaff (1989) nam deel aan de projectreis van Doopsgezind Wereld-Werk naar Tanzania (5-23 oktober 2016).

Verzet. Voor mij betekent dit kleine woordje relatief zó weinig in ons vrije kikkerlandje. Maar hier... Hoe houd je vol om de moed niet op te geven als de wanhoop je nabij is? Wat betekent geweldloos verzet als je tegenstander degene is die niet schroomt wél geweld te gebruiken? Hoe zullen je ouders en vrienden reageren als ze erachter komen dat je je inzet voor gerechtigheid? Luistert er überhaupt wel iemand. Gisteren maakte ik mee wat het inhoudt om je in te zetten voor een misschien wel al langgeleden verloren zaak.

Sophia Mons (1997) nam deel aan een ontmoetings- en solidariteitsreis naar Israël en Palestina (13-23 oktober 2017).

Menno's Global Youth Assembly, Dopersduin, juni 2019.

Haar dromen lijken op dromen van veel jongeren: groot. Met als verschil dat haar dromen een gevaar zijn voor haar eigen leven. En dat weet ze. Maar ze wil haar gemeenschap veranderen en journalistiek veldwerk is haar manier om dat te bereiken. Ik ben zelf journalist, ambitieus en idealistisch, maar mijn leven wagen om de waarheid verkondigen?”

Sterre ten Houte-de Lange (1991) nam deel aan de MasterPeace Walk in Kenia (9-19 mei 2018). Daar ontmoette en interviewde ze de 23-jarige Nelly, eerstejaars student journalistiek.

Ik heb vooral geleerd dat een andere plek compleet anders kan zijn. En dat ikzelf en heel veel andere Nederlanders snel een oordeel klaar hebben. Maar dat je meestal zo weinig van de situatie van andere mensen weet, dat je moet oppassen met je oordeel. Ik ben nu toch wat voorzichtiger geworden met het vormen van een mening.

Dorus Dekker (1988) nam deel aan de MasterPeace Walk door Nepal (1-10 november 2017).

MENNO'S GLOBAL VILLAGE

Startweekend doopsgezinde jongeren, Giethoorn, september 2017 (foto's: Ramon Philipppo).

Mijn hoofd is als een ballon dit weekend, elke nacht als ik in bed lig en begin na te denken over wat er allemaal gebeurd dan lijkt het alsof mijn hoofd opzwellt van al die nieuwe informatie en indrukken die dag van alle gesprekken met mensen, maar het is een goed gevoel.

Andrii Kiselyov (2002) uit Oekraïne nam deel aan Menno's Global Youth Assembly op Dopersduin, Schoorl (31 mei-2 juni 2019)

NOTEN

1 Dowilvo, het Doopsgezind Kindersteunfonds, de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, Stichting Weeshuis der Doopsgezinde Collegianten “De Oranjeappel” en diverse doopsgezinde gemeenten dragen in financiële, organisatorische en/of enthousiasmerende zin bij aan het werk van Menno's Global Village en mogen hier zeker niet ongenoemd blijven.

2 Het eerste bestuur werd gevormd door Jan Willem Stenvers (voorzitter), Janneke Leerink (secretaris), Johan Tempelaar (penningmeester), Bauke Tjeerd Kikstra, Sophia Mons en Rinske Phaff. Vanuit hun functie verbonden Joke van der Heide (consulent jeugd- en jongerenwerk Algemene Doopsgezinde Sociëteit), Jantine Huisman (bestuurslid Young Anabaptists, representative Europa) en Hugo van Oudenallen (Doopsgezinde Broederschapsraad, jeugd- en jongerenzaken) zich aan Menno's Global Village.

Doopsgezinden en de kunst van het kleuren

De afzetters Pieter Symonsz Veen, Hendrick Gans
en Willem Gans, en 25 bezitters van afgezette atlassen,
kaarten en andere prenten in de 17de en
18de eeuw te Amsterdam

RUUD LAMBOUR

INLEIDING

Veel Amsterdamse doopsgezinden die zich enige luxe konden veroorloven, hadden belangstelling voor cartografie. Van de 800 boedelinventarissen die ik van hen ken uit de periode 1614-1725 bevatten er 260 in totaal 667 kaarten, 39 in totaal 45 atlassen en 22 in totaal 40 globes. Andere prenten komen nog vaker voor. Afgezien van in boeken ingevoegde of in de tekst gedrukte prenten worden ze in diverse vormen aangetroffen: als opgehangen 'prentebordje' (op een bordpapier drager bevestigde prent) zijn het er 934 in 260 inventarissen, direct op de muur geprikt of in losse vorm bewaard 333 prenten in 93 inventarissen. Voorzover de onderwerpen worden genoemd waren het vooral portretten van vorstelijke personen en favoriete predikanten. Daarnaast waren er connoisseurs met beroemde kunstenaarsgrafiek.¹

Kaarten, atlassen en globes waren in de eerste plaats educatieve hulpmiddelen. In bijbels werden bijvoorbeeld kaarten meegebonden om de heilsgeschiedenis geografisch aanschouwelijk te maken. Kaarten waren ook populair als wandversiering, blijkens de inventarissen vooral in het voorhuis. De decoraties die het kaartbeeld verrijken waren niet zelden ontworpen door beroemde kunstenaars. Het bezit van een kostbare atlas verhoogde de status van een collectioneur. In diverse stillevens van de doopsgezinde Jan van der Heyden (1637-1712) ligt een grote atlasband op tafel, hier van de *Atlas Maior*, opengelegd op een kaart van de West-Brabantse Waterlinie tussen Steenberg en Bergen op Zoom.²

Deze *Atlas Maior* of *Grooten Atlas* van de Amsterdamse uitgever Joan Blaeu (1598/99-1673) behoort als iconisch topstuk van de cartografie tot de Canon van Nederland. De eerste Latijnse editie verscheen in 1662 met 3368 pagina's

Jan van der Heyden, *Stilleven van globes, boeken en andere voorwerpen*, 1711 (Museo Thyssen-Bornemisza, Madrid, no. 1981.40; uitsnede).

tekst en 594 meest dubbelblads-kaarten van de toen bekende wereld, verspreid over elf banden. Hierna volgden onder meer een Franse editie (1663) in twaalf en een Nederlandse (1664-1665) in negen banden.³ De prestigieuze atlas, die veel uitgebreider is dan alle voorgaande, was ook voor de doopsgezinde elite een gewild *collector's item*. Philips de Flines (1640-1700) bewaarde dit pronkstuk in een speciale atlaskast: 'een glaase Atlas kasse met een Atlas en stee-deboecken daarin ten getale van twaelf volumina'.⁴ Cornelia Bierens (1649-1719), weduwe van Adriaan van Hoeck Jansz, bezat een 'Atlas van Blaeu met de vier stedeboeken' die samen met de kast werd getaxeerd op 500 gulden.⁵ Het behoorde tot de duurste boeken van die tijd. Blaeu bood zijn *Atlas Maior* zowel afgezet als ongekleurd aan: twaalf banden in goudgestempeld perkament en verguld op snee, ongekleurd voor 350 en afgezet voor 450 gulden.⁶

Joan Blaeu, Titel van *Atlas Maior*, dl. III.1, Amsterdam, 1664 (Scheepvaartmuseum, Amsterdam, inv.nr. S.1034).

Om gebiedsdelen op kaarten duidelijker te onderscheiden werden die met verschillende kleuren tegen elkaar afgezet. Ook ingekleurd werden de titelprenten en ornamenten als vignetten, wapenschilden en figuratieve voorstellingen. Acht doopsgezinden bezaten een afgezet exemplaar (bijlage nrs. 1 en 9-15). De Amsterdamse katholieke advocaat Laurens van der Hem (1621-1678) nam voor zijn kaarten- en prentenatlas zelf een afzetter in dienst, die er jarenlang in diens huis aan heeft gewerkt. Het is door de UNESCO uitgeroepen tot werelderfgoed: een verzamelatlas, geënt op de *Atlas Maior* van

Blaeu waaraan hij behalve andere kaarten ook prenten en tekeningen toevoegde, vooral geografische en topografische, maar ook allegorische voorstellingen, portretten en afbeeldingen van planten en dieren. Uitgedijd tot 50 banden met in totaal ruim 2400 kaarten, prenten en tekeningen is deze atlas door de meester-afzetter Dirck Jansz van Santen (1637-1708) kunstig omgesmeed tot een uniform geheel.⁷ Ook heeft hij jarenlang gewerkt aan de verzamelatlas van Ameldonck Block (bijlage nr. 1), volgens de verkoopcatalogus van 1704 'aldaar gebrukende niet alleenlijk de gemeene doch welbereide verwen, maar ook het hoogblauwe ultramarijn en het scharlakenroode carmijn: beneevens het goud, in hetwelke de gemelde meester, met hoogsels en diepsels daar op te brengen, onvergelykelyk word gehouden'.⁸ Het inkleuren was niet alleen maar een kwestie van kijkplezier en pronkzucht. Prenten in natuurwetenschappelijke boeken (zie bijlage nrs. 13, 15, 21 en 22) vroegen om waarheidsgetrouwe kleuren ('naar het leven afgezet'). Een belangrijke uitgever op dit gebied was de doopsgezinde leraar Jan Christiaan Sepp (1739-1811), tevens entomoloog, ornitholoog en plantkundige. In het begin zette hij de prenten nog zelf af maar nadat zijn omzet was gestegen nam hij hiervoor personeel aan.⁹ Dit specialistische kunstambacht was de broodwinning van meestal anonieme afzetters, die vooral werk vonden bij de grote uitgevers.

In de 17de eeuw telde Amsterdam ongeveer 150 afzetters.¹⁰ De meerderheid trouwde in de gereformeerde kerk, wat niet altijd betekent dat zij daarvan lidmaat of dopeling waren of geen ander netwerk hadden. De vermaarde Frans Koerten (1602/'03-1668) had nauwe banden met de doopsgezinde koopman Joris Sijen en de remonstrantse boekverkoper Abraham de Wees I, die hij in 1651 tot zijn executeurs-testamenteir benoemde.¹¹ De afzetter en kaartuitgever Jacobus Robijn (1648/'49-ca. 1712), die doopsgezinde ouders had, trouwde in de gereformeerde kerk zonder daarvan lidmaat te worden.¹² De schilder en graveur Arnold Houbraken (1660-1719), die ook afzetter was (bijlage nr. 19), had vóór zijn verhuizing in 1709 naar Amsterdam de doopsgezinde gemeente van Dordrecht, waarin hij gedoopt was, verlaten om gereformeerd lidmaat te worden maar verkeerde veel onder dissenters.¹³ Crispijn de Passe II (1594/'95-1670), die al voordat hij eind 1639 naar Amsterdam verhuisde doopsgezind was, is dat gebleven.¹⁴ Behalve graveur en prentuitgever moet hij een begaafd afzetter van prentkunst zijn geweest.¹⁵ Mogelijk heeft hij de *De nieuwe doolhof* van Lingelbach, waarvan hij de prenten heeft vervaardigd, zelf afgezet (bijlage nr. 7). Doordat afzetters hun werk gewoonlijk niet signeerden, is hij echter als zodanig niet aanwijsbaar. Daarentegen

kon de kunsthistorica Truusje Goedings diverse afgezette atlassen, kaarten en prentseries toeschrijven aan Van Santen, de onbetwiste grootmeester van de 17de eeuw.¹⁶ Twintig werken van zijn hand komen voor in doopsgezinde collecties (bijlage nrs. 1-7). Inclusief De Passe en Sepp kunnen vijf afzetters geïdentificeerd worden als doopsgezinden, van wie Hendrick Gans nauwelijks onderdeel voor Van Santen. Ondanks de roem die de twee laatsten al bij leven genoten, waren beiden onvermogen. De doopsgezinde Pieter Symonsz Veen was zelfs een tijd lang armlastig. Dat dit niet inherent aan het beroep was, bewijst het huizenbezit van Frans Koerten.¹⁷ Ook Hendricks zoon, de tot nu toe onbekende doopsgezinde afzetter Willem Gans, was in dit opzicht beter geslaagd.

DE KAARTAFZETTER PIETER SYMONSZ VEEN (1635/'36-1701)

Onder zijn familienaam wordt hij pas genoemd bij zijn begraafinschrijving.¹⁸ In 1669 ging hij als 'Pieter Sijmens' in Amsterdam in ondertrouw.¹⁹ Hij staat dan te boek als kaartafzetter, afkomstig van Uithoorn, en woonachtig in de Jordaan in de Egelantiersstraat. Bij zijn doopsgezinde doop in 1672 blijkt hij een paar straten opgeschoven te zijn naar de Anjeliërsgracht. Als dopeling in de Waterlandse gemeente Bij de Toren, in 1668 gefuseerd met de Vlaamse gemeente Bij 't Lam, staat hij dubbel geregistreerd. In het oude doopboek van Bij de Toren als 'Pieter Sijmons en zyn huisvrouw Annetje Jacobs' met als extra vermelding zijn adres 'naast Grietje Alberts', en in het nieuwe doopboek van Bij 't Lam & de Toren als 'Pieter Sijmonsz en syn vrou Annetie Jacobs, bekend bij onse suster Geertie Alberts de Vogel'.²⁰ Verhuizen deed hij niet meer: ook zijn sterfhuis stond op de Anjeliërsgracht. Wanneer hij in 1688 als kaartafzetter het kleinpoorterschap koopt, noemt hij zich nog steeds 'Pieter Sijmense'.²¹ Het poorterschap was nodig om lid te kunnen zijn van het Sint Lucasgilde voor kunstenaars, maar anders dan zijn collega Dirck Jansz van Santen komt zijn naam in een ledenlijst uit dat jaar niet voor.²² Hoewel de Nederlandse cartografie een gouden eeuw beleefde, kon hij er aanvankelijk nauwelijks van bestaan. In 1678 had hij een huurachterstand van twee jaar en moest de doopsgezinde diaconie hem te hulp schieten door zijn goed uit de lommerd te lossen en hem van spijs en turf te voorzien, en in de winter van 1679/'80 werd hij bedeed met geld, kleding en brood.²³ Daarna slaagde hij erin zelf zijn gezin te onderhouden maar omdat hij geen onroerend goed of waardepapieren bezat, werd hij als onvermogenende pro deo begraven, evenals

De Geelgieter uit Jan Luyken, *Spiegel van het menselyk bedryf* (Amsterdam, 1704), 51 afzetter onbekend (Amsterdam Museum, inv.nr. LA 358).

Annetje Jacobs tien jaar later.²⁴ Dit gold in de periode 1701-1745 voor gemiddeld 86,5% van de Amsterdamse bevolking.²⁵ Bij zijn dood liet hij acht kinderen na, van wie er drie onbekend zijn.²⁶ Zijn twee dochters gaven de doopsgezinde traditie door: Trijntje en Apolonia (Pleuntje) Pieters werden in 1695 en 1697 gedoopt in de gemeente Bij 't Lam & de Toren met Pieter Symonsz en Annetje Jacobs als getuigen.²⁷ De familienaam werd gebruikt bij de ondertrouw van zijn drie zoons: Simon Pietersz Veen (1692), Jacob Pietersz Veen (1702) en Claas Veen (1709).²⁸ Zij bleven buitenkerkelijk: noch in het doopboek van Bij 't Lam & de Toren noch in de gereformeerde doopboeken of kerkenraadsnotulen komen zij voor. Claas werkte als trekwerker in de zijde-industrie, Simon en Jacob waren evenals hun vader kaartafzetter.

De Spiegelmaaker uit Jan Luyken, *Spiegel van het menselyk bedryf* (Amsterdam, 1704), 133; afzetter onbekend (Amsterdam Museum, inv.nr. LA 358).

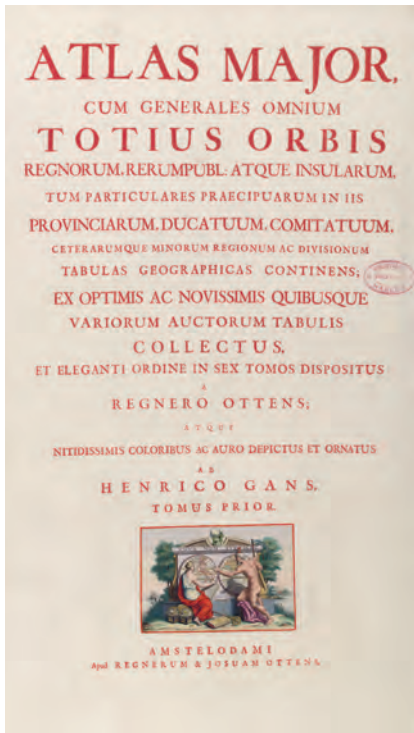
Mogelijk had Pieter Symonsz Veen nog een andere zoon die afzetter was maar als vrijgezel tot nu toe onopgemerkt is gebleven. De meeste afzetters kennen we namelijk door de vermelding van hun beroep in hun ondertrouw-aktes. Als hij bovendien net als zijn broers buitenkerkelijk was, ontbreekt hij ook in de doopregisters. Er is echter een cruciale aanwijzing voor een vierde afzetter met de familienaam Veen. De gedrukte titelpagina van *De bykorf des gemoeds* (1711) van Jan Luyken (1649-1712) in het Amsterdam Museum (AM) is boven het afgezette vignet in handschrift met goud gesigneerd door 'P. Veen'.²⁹ De 101 emblematische prenten zijn fraai afgezet terwijl de titelprent bovendien met goud is gehoogd. Dit kan het werk zijn van Pieter Veen die in 1738 als 'jongman' (een nog niet bejaarde ongehuwde man) in de

Mandenmakerssteeg overleed en als onvermogen op het Karthuizer Kerkhof werd begraven.³⁰ Een andere mogelijkheid is de ook als 'P. Veen' signerende Rotterdamse schilder Pieter Veen (1667-1736), aangezien van meerdere schilders bekend is dat zij ook als afzetter actief waren. Verspreid over diverse boeken bezit het AM nog eens 610 andere afgezette Luyken-prenten zonder dat blijkt wiens werk dit is.³¹ Veel prenten zijn met goud gehoogd.

DE MEESTER-AFZETTER HENDRICK GANS (1670/'71-1745)

Hendrick Gans liet zich in 1694 in Amsterdam dopen in de gemeente Bij 't Lam & de Toren met als getuige zijn bovengenoemde collega Pieter Symonsz (Veen), terwijl diens vrouw Annetje Jacobs zich door iemand anders liet vertegenwoordigen.³² In 1696 trouwde hij voor het gerecht in het stadhuis met Anna Westbergen (1668/'69-1727). Voor de belasting op trouwen golden zij als onvermogen, zodat het huwelijk pro deo werd gesloten.³³ Blijkens hun ondertrouwakte was hij circa 1670/'71 geboren te Rotterdam en kaartafzetter.³⁴ Hij huurde een woning in de Jordaan, eerst in de Nieuwe Leliestraat, sinds circa 1700 op de Bloemgracht. Anna was ook afkomstig uit Rotterdam en woonde bij haar ondertrouw op de Herengracht. Ongetwijfeld was dit als inwonende dienstbode in Het Blauwe Lam op nr. 268, het huis van haar ondertrouwgetuige, de rijke doopsgezinde zijdehandelaar David Rutgers (1658-1731), die met zijn vrouw Cornelia van Hoeck (1659-1717) ook al getuige bij haar doopsgezinde doop was geweest.³⁵ Hendriks ondertrouwgetuige was zijn ongeveer even oude, niet-doopsgezinde zuster Judick Gans (ca. 1670-1739). Op zijn beurt was hij in 1704 haar getuige bij haar ondertrouw met de lakenbereider Lourens Claasz Valkenburg.³⁶

Anna's al in Rotterdam doopsgezind gedoopte zuster Maria Westbergen volgde haar naar Amsterdam, waar zij op haar meegebrachte attestatie werd aangenomen als lidmaat van Bij 't Lam & de Toren.³⁷ In 1701 ging zij, met Hendrick Gans als getuige, in ondertrouw met Adriaan of Arend van den Ende(n) (1664/'65-1738), een onvermogenende zijdereder, die kinderen uit een eerder huwelijk had en ook doopsgezind was. Zij trouwden niet zoals de meeste doopsgezinden in het stadhuis maar in de Oude Kerk.³⁸ Hun negen maanden later geboren zoontje Gillis lieten zij echter niet in de gereformeerde kerk dopen maar alleen registreren in het gezinsboek van Bij 't Lam & de Toren, een boek met de geboortedata van kinderen dat in 1714 op be-

Titel en titelprent van *Atlas Major*, dl. 1 (Amsterdam, R. en J. Ottens, [ca. 1725-1745]) afgezet door Hendrick Gans. De gravure door Jan van Munnickhuysen naar Zacharias Webber; (Haarlem, Teylers Museum, 143b 51-1_001 en 003; foto: museum).

vel van het stadsbestuur werd ingevoerd.³⁹ Voorbeeldige lidmaten waren zij niet. Door hun geruzie en het verwaarlozen van hun kinderen kregen ze in 1702 een schrobbering van de doopsgezinde kerkenraad.⁴⁰ Bij Maria's dood in 1709 verklaarde Arend ter weeskamer geen middelen te hebben om aan Gillis zijn moeders erfdeel uit te keren. Hendrick Gans, als aangehuwde oom van Gillis opgeroepen als getuige, kon dit alleen maar beamen.⁴¹ Zelf had hij het ook niet breed; zijn vrouw werd in 1727 als onvermogene pro deo op een kerkhof begraven.⁴² Bij zijn eigen dood gaf zijn neef Gillis van den Ende (1701-1779) hem eveneens op als onvermogen.⁴³ Dat hij desondanks niet pro deo op een kerkhof werd begraven maar voor 21½ gulden een huurgraf in de Westerkerk kreeg, was te danken aan zijn beter gesitueerde kinderen, die verderop ter sprake komen.⁴⁴

In zijn begraafinschrijving wordt Gans evenals Van Santen meester-afzetter genoemd. Zijn kwaliteit komt Van Santen zo nabij dat hij volgens Goedings zijn leerling of medewerker geweest zou kunnen zijn.⁴⁵ Dat we zijn stijl zo goed kennen, is te danken aan het titelblad dat de uitgeverijfirma Ottens toevoegde aan haar afgezette *Atlas Major* (circa 1725-1745) in zes banden, waarvan Teylers Museum een exemplaar bezit.⁴⁶ Daarop wordt Gans expliciet de afzetter genoemd: *nitidissimis coloribus ac auro depictus et ornatus ab Henrico Gans* (in de schitterendste kleuren geschilderd en met goud gehooft door Hendrick Gans). Niet-doopsgezinde bezitters in Amsterdam van deze door Gans afgezette atlas waren de befaamde bibliotheek Bolongaro Crevenna (1735-1792) en Arnoud de Jong (1714-1772), tot wiens nalatenschap ook het *Panpoëticon Batavum* van Arnoud van Halen behoorde.⁴⁷ Koeman, die Van Santen niet kende, noemt in zijn standaardwerk *Atlantes Neerlandici* Teylers Ottens atlas de mooiste ingekleurde Nederlandse atlas ter wereld.⁴⁸ Naar het oordeel van Goedings zijn de kleuren in het Teylers-exemplaar echter wat bonter en harder dan bij Van Santen.⁴⁹ Niet iedere *Atlas Major* van Ottens heeft dezelfde samenstelling. Op de titelpagina van het afgezette exemplaar in acht banden in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam ontbreekt de naam van Gans. Hiervan schrijft Goedings alleen de afgezette titelprenten aan hem toe.⁵⁰

Niet minder interessant zijn de prenten die Gans in opdracht van particuliere bezitters heeft afgezet, zoals achttien prenten die zijn bijgebonden in een uitgave van het Oude Testament (OT) in duodecimo-formaat: een gegraveerde titelpagina van Jan Schenk en de zeventien OT-prenten uit de *Bybel Printen* van Jan Luyken.⁵¹ Even fraai zijn dezelfde zeventien OT-prenten in een losse serie *Bybel Printen*, afgezet door een anonieme kunstenaar, die subtiele details met goud heeft gehooft. Mogelijk gaat het om later werk van Gans, want ook de hoge kwaliteit van de bijbehorende 26 afgezette NT-prenten wijzen in zijn richting.⁵² Minder fraai zijn de door een onbekende afgezette *Bybel Printen* ingevoegd in een bijbeltje uit 1692, doordat de harde en soms weinig harmonieuze kleuren een te onrustig beeld geven.⁵³

Meer afgezette prenten van Jan Luyken zijn te vinden in zes emblematische boeken in de Liberna Collection: vijf van Luyken zelf en een van de eveneens doopsgezinde Adriaan Spinniker (1676-1754).⁵⁴ Goedings schrijft drie hiervan toe aan Hendrick Gans: *De onwaardige wereld* (1710) met 51 prenten, de *De bykorf des gemoeds* (1711) met 102 prenten en Spinnikers *De werken en vergelding der barmhertigheid en onbarmhertigheid* (1711) met 14 prenten.⁵⁵ Van Spinniker, samengebonden met twee andere uitgaven, zijn de oorspron-

Jan Luyken, *Bybel Printen* (Amsterdam, [1712]) afgezet door Hendrik Gans; bijgebonden in OT na D1 en K10 in: *Biblia* (Dordrecht, [1739]), 120. (Den Haag, Museum Meermanno, D 021 A 20; foto: Museum).

Jan Luyken, *Bybel Printen* (Amsterdam, [1712]) afzetter onbekend. (Amsterdam Museum, LA 597; foto: museum).

kelijke octavobladen uitgeknipt en op groter papier (klein-kwarto) ingehangen. Het is mogelijk identiek met het afgezette exemplaar van Aldert Pronk (bijlage nr. 7). In diens boeken- en kunstcollectie was Gans in elk geval goed vertegenwoordigd. Behalve een door Van Santen afgezette Visscher-*Atlas* bezat Pronk vooral door Gans afgezette prenten: alle prenten in drie gedrukte boeken en 50 losse waarvan de onderwerpen in de veilingcatalogus stuk voor stuk beschreven worden. Volgens de veilingcatalogus uit 1778 van de collectie van de Alkmaarse koopman Floris Lijnslager waren de twaalf prenten van Jan Punt (uit de periode 1743-1745) in *Abraham de Aartsvader* van Arnold Hoogvliet 'door Gans zeer schoon afgezet'.⁵⁶ Zijn expliciete vermelding als afzetter in veilingcatalogi, alsook in een veilingadvertentie voor een atlas van Daniel de Vos, 'heerlyk door H. Gans afgezet' (bijlage nr. 8: ongetwijfeld de Ottens-*Atlas*), bewijst dat zijn naam een garantie was voor kwaliteit.

DE MEESTER-AFZETTER WILLEM GANS (CA. 1703-1774)⁵⁷

Door het ontbreken van een ondertrouwakte (hij bleef ongehuwd) of een notariële attestatie waarin hij zijn leeftijd noemt, is zijn geboortejaar niet exact bekend. Enig houvast geeft de aantekening bij de begrafenis van zijn moeder dat zij twee kinderen naliet, wat altijd op minderjarigen betrekking heeft. Dit betekent dat zij nog niet de leeftijd van 25 jaar hadden bereikt, zodat zij na 21 oktober 1702 geboren moeten zijn. Een tweede indicatie geeft de doop waarmee hij begin 1723 tegelijk met zijn eveneens ongehuwde zuster Elisabeth lid van de gemeente Bij 't Lam & de Toren werd.⁵⁸ De gemiddelde leeftijd waarop de doopsgezinde volwassendoop meestal plaats had, was voor mannen 21 jaar en voor vrouwen 18 jaar, wat zijn geboortejaar op circa 1703 brengt, waarbij hij op zijn vroegst eind oktober 1702 geboren zou kunnen zijn en zijn zuster ca. 1705. Zoals doopsgezinden wel vaker deden, stond Willem Gans in 1731 met zijn vader getuige bij de remonstrantse doop van een kennelijk familielid, de 32-jarige Joris Westberg, afkomstig uit Rotterdam en ongehuwd, die vier maanden daarna in dienst van de VOC als kanonnier naar Indië voer.⁵⁹ Dat er nog meer contact met familie in Rotterdam was, bewijst een legaat van 6.000 gulden dat Willem en Elisabeth in 1747 gezamenlijk als 'neef en nicht' ontvingen van de remonstrantse koopman Nicolaas van Bortel te Rotterdam.⁶⁰ In 1758 kocht Willem voor 3.000 gulden een eigen huisje in de Nieuwe Leliestraat, waar Het Hof van Spiers in de gevel stond.⁶¹ Vermoedelijk woonde hij er al eerder en was dit het vroegere adres van zijn vader voor diens verhuizing naar de Bloemgracht. Hij bleef er wonen tot hij als 'Willem Gans meester-kaartafzetter' in de Westerkerk in een huurgraf werd bijgezet.⁶² Zijn bij hem inwonende zuster Elisabeth was hem in 1770 voorgegaan.⁶³ Voor de belasting op het begraven werd zij aangeslagen in de derde klasse van zes gulden, terwijl Willem in de eerste klasse van dertig gulden viel; voor hen als ongehuwden verdubbeld tot respectievelijk twaalf en zestig gulden.⁶⁴ Slechts 4% van de Amsterdamse bevolking behoorde tot een van deze belastingklassen. Beiden zaten er dan ook warmpjes bij: Elisabeth liet een belast vermogen na van ruim 7.000 gulden, waarvan Willem de erfgenaam was, terwijl dat van Willem zelf ruim 20.000 gulden bedroeg.⁶⁵

In 1771 had Willem Gans de doopsgezinde gemeente tot erfgenaam benoemd.⁶⁶ Naast de in rijkere huishoudens gebruikelijke legaten voor kleding, porselein, lijfsieraden, zilverwerk en obligaties had hij in zijn testament speciale beschikkingen gemaakt voor enkele boeken waaraan hij kennelijk grote emotionele waarde hechtte: aan zijn achterneef Jan van den Ende Gilliszoon

(1732-1798) legateerde hij onder meer zijn ‘folio bijbel met kaarten met couleuren afgeset’, mogelijk nog door zijn vader. Aannemelijk is dat hij door zijn vader in het vak is opgeleid. Vrijwel zeker is dat hij voor de uitgeverijfirma De Leth heeft gewerkt. In de lutherse familie De Leth nam hij namelijk als vertrouwenspersoon een sleutelpositie in. In 1740 benoemde Petronella Middenheespen (1671-1740), weduwe van Andries I de Leth (1662-1731), naast haar zoon Hendrik I de Leth (1703-1766) tot executeur-testamentair en voogd over haar minderjarige erfgenamen ‘Willem Gans afsetter’.⁶⁷ Hetzelfde deden in 1743 haar kleinzoon Andries II de Leth (1724-1743) en in 1760 de weduwnaar van haar kleindochter Catharina Petronella de Leth (ca. 1725-1759).⁶⁸

Andries I de Leth was in 1722 als kunstverkoper (prentuitgever) lid van het boekverkopersgilde geworden. In 1726 werd hij eigenaar van de boek-, kaart- en kunsthandel van Nicolaus II Visscher, waar hij al sinds Visschers dood in 1702 de dagelijkse leiding had. Na Andries’ dood in 1731 zette de weduwe De Leth de zaak tot haar eigen dood voort. In 1741 lieten Hendrick de Leth en Willem Gans haar nalatenschap inventariseren en de in de winkel aanwezige koperen drukplaten taxeren door de kaart- en kunstverkopers Josua Ottens, Reinier Ottens en Petrus Schenk.⁶⁹ De hoogste taxatie (700 gulden) was voor ‘Tien Stuks Gesigten van Amsterdam yder van 2 platen als [1] ’t Stadhuis, [2] Monkelbaanstooren, [3] Haringpakkerij, [4] Schrijers-hoek, [5] den binnen Aemstel, [6] den buiten Amstel, [7] Bloemart, [8] Regeliers Tooren, [9] Oostindies huis en [10] ’s Lands Dok à 70 gl.’⁷⁰ De van nummers 4, 7, 8 en 10 gedrukte prenten noemen Andries en Hendrik de Leth als de gezamenlijke uitgevers.

De prent van plaat nummer 6, gedrukt op twee aan elkaar gevoegde vellen papier in groot-folio, draagt het opschrift ‘Amsteldam aan de land zyde van den Buyten Amstel aan te zien / Vue exterieurre de la ville d’Amsterdam, du coté de la rivierre d’Amstel’. Adolf van der Laan (1689/’90-1742) signeerde rechtsonder als de tekenaar en etser, Andries de Leth linksonder als enige uitgever. Hoewel zijn zoon Hendrik pas eind 1728 tot het boekverkopersgilde toetrad, bracht Andries de Leth al in 1725 samen met hem een prentwerk op de markt. Deze panoramische perspectiefprent dateert dus waarschijnlijk uit de periode 1722-1725.⁷¹ Het geeft in vogelvluchtperspectief een profiel van Amsterdam: op de achtergrond onder meer de Hogesluis, herkenbaar aan de bogen, rechts op de voor- en middengrond het jaarlijkse admiraalzeilen op de Amstel, en links op de voorgrond de herberg De Pauwentuin met zijn kolfbaan. De kolven die de afgebeelde spelers gebruiken vinden we terug in de

Adolf van der Laan, *Amsteldam . . . van den Buyten Amstel aan te zien* (Amsterdam, [1722-1725]) afgezet door Willem Gans; toeschrijving (privé coll.).

boedelinventaris van de in 1722 overleden waard.⁷² In de lucht dragen *putti* een titelbanderol met het genoemde opschrift en het wapenschild van Amsterdam. Oudtijds afgezette exemplaren komen in openbare collecties niet voor. Mogelijk is dit het werk van Willem Gans, de enige afzetter die met de firma De Leth in verband kan worden gebracht.

N.B.: in de onderstaande lijst van 25 doopsgezinde bezitters van afgezette werken zijn alleen Nederlandse en Antwerpse drukken opgenomen. Een uitzondering is gemaakt voor buitenlandse drukken die zijn afgezet door Van Santen en voor een bijzonder exemplaar van de *Hortus Eystettensis* (onder nr. 17). De beschrijving in de veilingcatalogi van de kwaliteit van de boekbanden en bindwijze is alleen vermeld wanneer dit voor de eventuele identificatie van het exemplaar of voor de verkoopprijs relevant is.

DOOPSGEZINDEN MET (ONDER MEER) WERK VAN DIRCK JANSZ VAN SANTEN

1. **Ameldonck Block** (1651/'52-1702), ged. Bij 't Lam & de Toren (hierna: L&T) 10-11-1672, zijdelakenfabrikant en geleerde, lid van het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum, overleden op Rokin 95

(eigendom van zijn vrouw Maria Leeuw).

De veilingcatalogus van 10-10-1702 van zijn *Bibliotheca Blockiana* noemt acht afgezette werken:⁷³

- *Bible Sainte avec toutes les annotations par S. de Marez*, Amsterdam: Elzevier, 1669, 2°, met seer kostelijk afgezette kaarten.
- *Staten Bijbel*, Dordrecht, 1682, 2°, met een Romeijnse letter, met seer kostelijk afgezette kaarten.
- C. Ptolemaeus, *Tabulae geographicae orbis terrarum veteribus cogniti*, Franeker, 1695, 2°, eleganter coloribus illuminatus (fraai in kleuren afgezet).
- A. Cellarius, *Atlas Cælestis, sive Harmonia Macrocosmica*, Amsterdam, J. Janssonius, 1661, 2°, deauratus et eleganter illuminatus (fraai afgezet en met goud gehoogd).
- S. Lubieniecki, *Theatrum Cometicum & Historia Cometarum*, 2 dln., Amsterdam, 1668, 2°, afgezet.
- J. Laurenbergius, *Græcia Antiqua*, Amsterdam, 1660, 4°. Coloribus depicta & deaurata [in kleuren afgezet en met goud gehoogd].
- C. Allard, *Nieuwe Hollandse Scheeps-bouw*, Amsterdam, 1695, 4°-oblong, curieus afgeset.
- B. Nani, *Historie der Republiek van Venetien*, eerste deel, Amsterdam, 1685, 4°, curieus door Van Santen afgeset.
- J. Goedaert, [Metamorphosis naturalis, ofte] *Historische Beschrijvinge* [van den oirspronk ... der wormen, rupsen, maeden . . .], 3 dln., 8°, afgeset.

De verkoopcatalogus uit 1704 (zie n. 8), getiteld: *Verkoopinge van een seer groote curieuse, gebonden [...] en afgezette Atlas Nederduits van Blacu [...] afgeset door Dirk Jansz van Santen [...], nagelaten by Ameldonck Blocq*, specificeert een verzamelatlas van 27 banden met onder meer de volgende door Van Santen afgezette acht titels in zeventien banden:⁷⁴

- de Nederlandse editie van de *Atlas Maior* van Blacu, 9 bnd., Amsterdam, 1664-1665, 2°.
- A. Cellarius, *Atlas Cælestis, sive Harmonia Macrocosmica*, Amsterdam: J. Janssonius, 1661, 2°.
- *Atlas ofte Werelt Beschryvinge inhoudende de oude Geestelijke en Aardse Wereld Beschryving*, Amsterdam: J. Janssonius, 2°.
- *Waterwereld of Zee-Atlas*, Amsterdam: J. Janssonius, 2°.
- *De Zee-Atlas ofte Water-werelt*, Amsterdam: P. Goos, 2°.
- *De Nieuwe Groote Zee Spiegel*, 3 dln. in 2 bdn., Amsterdam: P. Goos, 2°.
- D. Loggan, *Oxonia Illustrata*, Oxford, 1675, 2°.

– het groote *Carousel* van de Koning van Vrankrijk, 2°.⁷⁵

In dezelfde catalogus de volgende niet door Van Santen afgezette werken:

- *l'Atlas François* van Sanson, 2 dln., 2°, curieus met gout afgeset.
- *Neptune François* van Sanson, 2°, curieus met gout afgeset.
- C. Barlaeus, *Blyde Inkomst der alldoorluchtigste koninginne Maria de Medicis*, Amsterdam: J. & C. Blacu, 1639, 2°.
- *Beschryving van de Blyde Inkomste... van haare Majesteyt van Groot-Britannien Vrankryk en Ierland tot Amsterdam den 20 May 1642.*
- *Vertooningen gedaan binnen Amsterdam op de eeuwige Vrede den 5 Juny 1648.*
- *Journaal van de Reysen ende Vertoeven van Prins Carel de 2de Koning van Groot-Brittannien, in Holland ... zedert den 25 Mey tot den 2 Juny 1660, op atlaspapier geplakt.*

2. **Jan Bus** (1661-1697), ged. L&T 19-11-1679, koopman op de Keizersgracht. Belaste nalatenschap: 4.000 gulden. Erfgenaam was zijn zuster Anna Bus (1659-vóór 19-5-1708), getrouwd met de koopman David Kops (1655/'56-na 20-10-1712), die een paar maanden voor het overlijden van zijn zwager failliet ging en zich in 1702 met zijn gezin vestigde 'buiten Haarlem bij Heemstede'.⁷⁶ Kennelijk is daarom besloten tot de veilingverkoop van de kunst- en boekencollectie van Jan Bus, geadverteerd in de *Amsterdamse Courant* (hierna: AC) van 14-9-1702, waaronder 'een Atlas in 4 deelen, in ider 100 kaerten, 't Carusel en diverse andere boeken, extraordinary konstig afgeset door Dirk Jansz van Zanten'.⁷⁷

De doopsgezinde dichter Antoni Jansen (ca. 1626-1699) noemt in zijn lofdicht *De Uitmuntende Boek en Kunstkamer van Joan Bus* (1694) Dirk Jansz van Santen als de afzetter van vier boekwerken:

- een bijbel.⁷⁸
- de *Karousel* (het groot-folio Franse prentalbum *Carrousel*, zie n. 75).
- een *Atlas* (waarschijnlijk de *Atlas Van der Hagen* in de Koninklijke Bibliotheek).⁷⁹
- de *Zinnebeelden* [*getrokken uit Horatius Flaccus*, Amsterdam: Justus Danckerts, 1683, 4°].

3. **Agneta Block** (1662/'63-1719), ged. L&T 18-2-1680, eigenares-bewoonster van Herengracht 180, zuster van Ameldonck Block (nr. 1), weduwe van (1) Antoni Block, (2) Mr. Floris Vlaming en (3) Mr. Paulus Verrijn. Belaste nalatenschap: 161.290 gulden. In de veilingad-

vertentie (*AC* 2-5-1719) van haar boeken: ‘*een verzamelde Atlas in 3 deelen*, en een *Zee Atlas*, beyde heerlyk door D. van Santen afgezet.’ De veiling vond plaats op 12-5-1719 en bracht 2.266 gulden op. In haar sterfhuisinventaris:⁸⁰

- een *bijbel* met silvere slooten, oock verscheijde afgesette kaarten daerin gebonden.
- een *verzamelde Atlas* [verzamelatlas] in 3 deelen, en
- een *Zee Atlas*, beyde heerlyk door D. van Santen afgezet.

4. **Jeronimo de Bosch II** (1677-1767), ged. De Zon 26-2-1696, apotheker, Inspecteur Collegium Medicum 1714-1765, eigenaar-bewoner van Herengracht 238. Jaarinkomen in 1742: 5.000 gulden. Opbrengst kunstcollectie: 10.955 gulden, opbrengst boeken op 6-5-1767 e.v. bijna 5.000 gulden. Hieronder:⁸¹

- J.W. Weinmann, *Opus Botanicum of Kruidboek* [= *Duidelyke vertoning, eeniger duizend in alle vier waerelds deelen wassende bomen, stammen, kruiden, bloemen, vrugten, en uitwassen, &c.*], 8 dln., Amsterdam: Z. Romberg, 1736-1748, 2°, met 1025 platen, naar 't leven met haar couleuren gedrukt (kleurendruk met afgezette aanvullingen). (159 gulden).
- M.S. Merian, [*Metamorphosis insectorum Surinamensium ofte verandering der*] *Surinaamsche insecten*, alleen de platen, door haar zelve extra fraay afgezet (120 gulden).
- C. Troost, *Portret van [Pieter] Vlaming*, afgezet en ingelijst (3 gulden).
- [A. Houbraken (*del. et sculps.*)], *Portret van de digter [Jacob] Zeeus*, fraay afgezet (2½ gulden).

Niet in deze veiling begrepen, want geprelegeerd aan zijn zoon Dr. Hendrik de Bosch (1720-1772):⁸²

- J. & C. Commelin, *Horti Medici Amstelodamensis rariorum ... plantarum ... descriptio et icones*, 2 dln. (1 door Jan en 2 door Caspar), Amsterdam, 1697 en 1701, 2°: ‘door Dirk Jansz van Santen met schoone coleuren afgezet’.

5. **Johannes Houbakker** (1685-1715), ged. L&T 20-2-1701, aanvankelijk koopman, sinds 1711 bezoldigd predikant van L&T, woonde op de Keizersgracht. In de veilingcatalogus (7-4-1716) van zijn boeken en prenten (met de verkoopprijzen):⁸³

- Een uytmuntende *Bybel*, Dordrecht, 1686, 2°, doorgaans voorzien met fraaye printverbeeldingen, nodige landkaarten, titels en andere bysieraaden, alle konstig met goudt en ultramaryn afgezet, door den

beruchten Dirk Janssen van Santen, in 3 deelen op groot papier, gebonden in schoon rood Turx leer, verguld en verguld op snee (275 gulden).

- *Atlas Contractus* ex officina Joan. de Ram, 2°, met 100 kaarten, curieus afgezet (30 gulden).
- A.P. de la Croix, *Algemeene Weereld-Beschryving*, 3 dln., Amsterdam, 1705, 4°, groot papier, Franse band, curieus met goud afgeset (52 gulden).
- P. Schenk, *Paradisus Oculorum of de vermakelyke gezichten van het Loo, Dieren, Albemarle, Duinrel, Rosendaal en Lustplaatzen des Konings van Sweden*, 4°, alle zeer konstig afgezet, in een zwarte vergulde band (22 gulden).
- J. Luyken, *Jezus en de Ziel*, 8°. Zeer curieus met goud en zilver afgezet, groot papier, Franse band, beste druk (18 gulden).
- vier konstige afgezette printjes met goud, om in lijsten te zetten (geen prijs vermeld).
- *Vienna Austria Obsessa & Liberata of Belegering van Weenen*, met de bycieraden en beschryving, konstig afgezet, 4 vellen om in een atlas te konnen gevoegt worden (5 gulden en 5 stuivers).
- *'t Kasteel St Angelo met zyn bygezigten*, in vergulde lijsten, en afgezet.
- *Campo Vaccino* [Forum Romanum], zynde een weerga [pendant] (samen met de vorige 6½ gulden).
- *Piazza del Popolo*, wat klynder.
- *Piazza Navona*, zynde een weerga, afgezet (samen met de vorige 3 gulden en 15 stuivers).

6. **Wyna van Lennep** (1714-1772), ged. L&T 8-2-1733, weduwe van Mattheus David de Neufville (1711-1764), eigenaar-bewoonster van Herengracht 386, en van de hofstede Spaarenhout bij Heemstede. Belaste nalatenschap: 1.226.942 gulden.⁸⁴ De *Oprechte Haarlemse Courant* (20-2-1773 en 11-3-1773) adverteert de veiling op 11/12-3-1773 door de boekverkopers Albert van der Kroe en Gerrit Warnars te Amsterdam van: Een keurlyke Verzameling van [...] Godgeleerde, Natuurkundige, Poëtische, Historische en andere [...] Boeken, waaronder veele voornaame Werken gevonden worden, muntende uit inzonderheid een Bybel, in Folio, met Platen van Luyken en andere Meesters, Overheerlyk door van Santen afgezet, [...]; nagelaaten door Vrouwe Wyna van Lennep, Weduwe van den Heer Matheus David de Neufville.

Doopsgezinden met (onder meer) werk van Van Santen en / of Hendrick Gans

7. **Aldert Pronk** (1690-1770), ged. Arke Noachs (Oude Friezen) 15-3-1739, boekhouder, eigenaar-bewoner van Bloemgracht 86, huurde tijdelijk (1742) Bloemgracht 67. Jaarinkomen in 1742: 800 gulden. Nagelaten vermogen nog geen 50.000 gulden. Broer van de tekenaar Cornelis Pronk (1691-1759). In de veilingcatalogus (19-2-1771) van zijn boeken:⁸⁵
- *Atlas* van 223 kaarten, Amsterdam: N. Visscher, 2°, twee vergulde Franse banden, alle extra fraay door D.J. van Zanten afgezet.
 - *Zee-Atlas*, Amsterdam: P. Goos, 1666, 2°, zeer fraay afgezet.
 - H.K. Poot, *Het groot werelttoneel of woordenboek*, 3 dln., Delft, 1743, 2°, met platen, de titel extra fraay afgezet.
 - Philips von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, Amsterdam, 1664, 4°, de titelplaat afgezet.
 - A. Hoogvliet, *Zydebalen. Hofdicht*, Delft, 1740, 4°, met extra ingevoegde platen, de titelplaat keurlyk afgezet.
 - D. Lingelbach, *De nieuwe doolhof op de Roosegracht*, 4°, met platen, afgezet.
 - *d'Oprechte aanwijzer tot verscheyde kunst-rycke werken . . . in het oude doolhof te Amsterdam*, Amsterdam: A.J. Lintman, 1674, 4°, met keurlyke afgezette platen.
 - D. Smits, *Israëls Baälfegorsdienst*, Rotterdam, 1737, 4°, met de titelplaat fraay afgezet.
 - A. Spinniker, *De werken en vergelding der barmhertigheid en onbarmhertigheid*, 4° (in één band met Spinnikers *Lof der vriendschap* en een ander, niet nader gespecificeerd werk), met platen van Luyken, extra keurlyk afgezet.
 - M.Z. van Boxhorn, *Toneel van Hollandt*, Amsterdam, 1632 [=1634], 4°, met de platen, fraay afgezet.
 - *Historie van de inquisitie van Goa*, Rotterdam, 1698, 8°, met plaatjes, fraay afgezet.
 - *Beknopte beschryving van Italien*, Amsterdam, 1703, 8°, met afgezette platen, ribbe band.
 - J. Buxtorf, *Schoole der Jooden*, Amsterdam, 1694, 8°, met platen, afgezet.
 - P. Cunaeus, *De republyk der Hebreën*, 4 dln., Amsterdam, 1684, 8°, waarvan 3 delen afgezet.
- In de veilingcatalogus (24/25-2-1772) van zijn kunstcollectie:⁸⁶
- S. Schijnvoet, *Voorbeelden der Lusthof-Sieraden, zynde Pieramiden, Eerzuilen en andere Bywerken*; item, *Vaazen, Pedestallen*, enz., in 42 stuks platen, alle superbe met kleuren afgezet.
 - *Pronkbeelden der Vorsten en Vrede-handelaars op het Congres te Mun-*

- ster, 131 stuks, van A. van Hulle, zynde de tytelplaat ende wapens der ministers fraay met kleuren afgezet.
- *De Modens of Dragten, van beide Sexen, in de Stad Augsbουργ*, afgebeeld in 36 stuks plaatjes, zeer fraay met kleuren afgezet.
 - omslag 12: een *Atlas van de XVII Provincien*, bestaande in 70 stuks zo generale als particuliere kaarten, waarby een titel, zynde alle, ook ornamenten, zeer fraay met kleuren afgezet.
 - omslagen 13-15: 34 lotnummers met 85 gespecificeerde afgezette geografische kaarten.
 - omslagen 16-25: Een zeer fraaye verzameling van kaarten, uitmakende een algemeene Atlas der gehele waereld, leggende in 10 groote deelen of omslagen, vervattende [...], bestaande dus deze Atlas te zamen in 1336 kaarten en plans, zynde de kaarten, ten minste voor 3 quart gedeelten, met de ornamenten, zeer fraay afgezet, en alle door goede autheuren.
 - omslag 26: *Nieuwe Hand-Atlas*, Amsterdam: I. Tirion, 2°, bestaande volgens het register in 40 stuks zeer fraaye afgezette kaarten.
 - omslag 26: een klein Atlasje, bestaande in 22 fraaye afgezette kaartjes, door C. Zepp [Christian Sepp].
 - Twee gezigten in Amsterdam, fraay met kleuren afgezet (ingelijst).
 - Twee Engelsche Prent-schilderyen, met kleuren afgezet (ingelijst).
 - Twee stuks, zynde een gezigt in Leiden, en een in Alkmaar, beide met kleuren afgezet (ingelijst).

Prenten in boeken afgezet door Gans:⁸⁷

- L. ten Kate Hz., *Leven van Jezus Christus of overeenstemming der evangelisten*, Amsterdam, 1739, 4°, met extra ingevoegde platen van Luyken, zeer keurlyk afgezet door Gansz [sic].
- D. Smits, *De Rottestroom*, Rotterdam, 1750, 4°, de platen extra keurlyk afgezet door Gansz.
- J. de Marre, *Eeuwgetyde van den Amsteldamschen schouwburg, zinspel*, Amsterdam, 1738, 4°, met al de toneelen zeer keurlyk door Gans afgezet.

Losse prenten afgezet door Gans:⁸⁸

- Omslag no. 35, waarin eenige prenten, alle zeer fraay en konstig met kleuren afgezet, door Gans:

De Toneelen van de Amsterdamse Schouwburg (12 stuks, met de randen); Vier verscheiden Toneelen (als boven, zonder randen); De 1ste en 2de Hollandsche Corps de Garde, naar Troost; De Hollandsche Kraamkamer; Het St. Nicolaas Feest; De Liereman; De bruiloft van Kloris en Roosje; De Wiskonstenaars of het gevlugte Juffertje; De Lustplaats Zuipestyn; De Stiefmoer; Hopman Ulrich; De Huwelijks Voorstelling en

Vryagie van Saartje Jans, 2 stuks; De Listige Vryster, en Ontdekte Schyndeugt, 2 stuks; De Wanhebbelyke Liefde, en de ontdekte Scheindeugt [sic], 2 stuks; De Boeren Rechtbank, en Puiterveensche Helleveeg, 2 stuks; Het verliefde Bregje; Arlequin, Tovenaar en Barbier; De Schilder door Liefde; Jan Klaassen of de gewaande Dienstmaagd; Didoos Dood; De Ambassadeur van de Laberlotten; De Badende Juffers bespied; Gezicht van de Herberg het Bokje; De gewaande Heidin, naar Buis; De groote Waale Kerk, en St. Joris Hof, van buiten te zien, 2 stuks, naar C. Pronk; dezelve Kerk van binnen te zien, 2 stuks, naar dito; De Groote of St. Laurens Kerk te Rotterdam van buiten te zien, naar dito, door J. Punt; Gezicht van het Huis te Zeyst; Een werkje, bestaande in twaalf verscheiden Italiaansche Toneelen met Masqueraden, waar by een Duitsche en Lat. beschrijving; Twee fraaye gestoffeerde Landschapjes, naar Dalens.

8. **Daniel de Vos** (1696-1766), ged. L&T 13-2-1724, apotheker, huurde Herenstraat 26. Jaarinkomen in 1742: 2.500 gulden. In de veilingadvertentie (AC 17-11-1767) gaat de zesdelige Ottens-atlas schuil achter:⁸⁹
 - een vorstelyke *Atlas* van de beste moderne kaarten, heerlyk door H. Gans afgezet en keurlyk gebonden, leggende in een noteboom kasje met spiegelglas, [...], alles nagelaten door den heer Daniel de Vos. Evenals Philip Kops (15) en Jeronimo de Bosch II (4) staat hij bovendien in de lijst van intekenaars van:
 - J.W. Weinmann, *Duidelyke vertoning, eeniger duizend in alle vier waerelds deelen wassende bomen, stammen, kruiden, bloemen, vruchten, en uitwassen*, &c., 8 dln., Amsterdam, Z. Romberg, 1736-1748, 2°, met 1025 platen (kleurendruk met afgezette aanvullingen).

Doopsgezinden met (onder meer) een afgezette *Atlas Maior* van Blaeu:⁹⁰

9. **Jan van Dijk** (1631/'32-1678), koopman, leraar van De Zon (1664-1678) en uitgever (voortgezet door zijn erven) in compagnie met de weduwe Joannes van Someren, Hendrik Boom en de weduwe Dirck Boom, van onder meer: G. Bidloo, *Anatomia humani corporis* (1685), overleden op Keizersgracht 232. Belaste nalatenschap: 3.533 gulden. In de veilingcatalogus (13-3-1685) van zijn boeken:⁹¹
 - *Atlas* van Blaeu, Neerduytsch, 2°, in 9 stucken, curieus afgeset en gebonden.
 - *Atlas*, de eerste 4 deelen van Blaeu, 2°, afgeset en gebonden.
 - J. Janssonius, *Atlas Contractus*, 2 dln., Amsterdam: Erven J. Janssonius, 1666, 2°, geillumineert.

10. **Adam Redoch** (1634/'35-1698), ged. Bij de Toren 14-12-1659, gommer, eigenaar-bewoner van Oudezijds Voorburgwal 161. Belast vermogen in 1674: 7.000 gulden. Zijn boedelinventaris specificeert de boeken niet maar noemt alleen de veilingopbrengst: 1.190 gulden. De AC van 4-4-1699 noemt onder meer:⁹²
 - een schone en welgeconditioneerde *Atlas* van Blaeu in IX. Deelen, curieus afgezet.

11. **Jan de Neufville** (1651/'52-1724), ged. L&T 9-12-1691, gekozen tot diaken 13-12-1713 maar weigerde, zijdehandelaar, hoofdman Zijdehal (1713), bewoner en mede-eigenaar van Warmoesstraat 125. In de veilingadvertentie (AC 21-4-1725):⁹³
 - een zeer schone *Atlas* van Blaeuw in 11 deelen, curieus afgezet.

12. **George Bruyn, heer van Hardenbroek** (1682-1723), ged. L&T 27-1-1709, koopman op de Oudezijds Voorburgwal achter de Oude Kerk, eigenaar van hofstede Bruynwijk te Zeist, regent van het Oude Mannen- en Vrouwenhuis (1719-1723). Opbrengst schilderijen 5.700 gulden. In de veilingcatalogus (3/4-4-1724) van zijn boeken (met de opbrengst):⁹⁴
 - *Atlas* van Blaeu, Nederduytsch, 9 dln., 2°, afgezet met goud en kleuren (400 gulden).
 - *Atlas Contractus* van De Wit, Vischer, etc., 2 dln., 2°, met goud en kleuren afgezet (47 gulden).
 - De *Zee Atlas* van Van Keulen, 2°, in zes atlas banden, rykelyk voorzien met getekende kaarten, forten, steden, enz., afgezet (450 gulden).
 - *De nieuwe groote lichtende Zee-Fakkel*, door Van Loon en Voogt, 5 dln., 2°, twee Franse banden, verguld op snee en afgezet (31 gulden).
 - M.S. Merian, [*Over de voortteeling en wonderbaerlyke veranderingen der Surinaamsche*] *Insecten*, 2°, keurig afgezet (65 gulden).
 - *Een curieuze verzameling van allerhande potentaten, personagien, modens, dragten, dansers, masqueraden en andre commique gewaden*, alles origineel en veel [sic] curieus afgezet, 4 dln. 2°, verguld op snee (72 gulden).
 - J. Luyken, *Jesus en de ziel*, Amsterdam, 1714, 8°, afgezet, groot papier, samen met
 - J. Luyken, *Vonken der liefde Jesus*, Amsterdam, 1687, 8°, afgezet, gr. pap. (23 gulden).
 - 2 sakglobetjes met hun sfeer, afgezet, op yvoore stoeltjes.

13. **Dr. Abraham van Loon** (1696/'97-1741), lidmaat L&T 19-8-1727 op attestatie van Leiden (aldaar ged. 6-4-1721), medicus, overleden op de Singel bij de Romeinsarmsteeg tegenover het Utrechtse Veer. In de veilingcatalogus van zijn bibliotheek:⁹⁵
 - J. Blaeu, *Nederduitsche Atlas*, 9 deelen, 2°, curieus afgezet.
 - G. de l'Isle, *Atlas Nouveau*, Amsterdam, 2°, en 125 cartes enluminées.
 - C. Schotanus, *Beschryvinge van de heerlyckheydt van Frieslandt*, Franeker, 1664, 2°, met afgezette kaarten.
 - E. Sweerts, *Florilegium amplissimum et selectissimum*, 2 dln., Amsterdam, 1647, 2°. *Nitidissimis coloribus depictus* ([110 gravures] in de schitterendste kleuren afgezet).
 - J.W. Weinmann, *Opus Botanicum of Kruidboek* [= *Duidelyke vertoning, eeniger duizend in alle vier waerelds deelen wassende bomen, stammen, kruiden, bloemen, vrugten, en uitwassen, &c.*], Amsterdam, Z. Romberg, [1736-1748], 2°, met haar levende koleuren naar 't leven gedrukt, bestaande tegenwoordig in 625 platen (kleurendruk met afgezette aanvullingen).
 - W. Piso & G. Marcgraf, *Historia naturalis Brasiliae*, Leiden en Amsterdam, 1648, 2°, cum figuris nitidissimis coloribus depictus (met [429] houtsneden, in de schitterendste kleuren afgezet).
 - *Wapenen des voornaamste Nederlandsche adel uit verscheide schriften op een alphabetische wyze in ordre gebracht*, 2 dln., 8°, fraai afgezet.
14. **Abraham Straalman** (1698-1759), ged. L&T 28-11-1723, diaken 1739-1744 en 1756-1759, koopman en raffinadeur, eigenaar-bewoner van Keizersgracht 562 en van de hofstede Vijverhof aan de Vecht. Jaarinkomen in 1742: 16.000 gulden. In de veilingadvertentie (AC 1-11-1759):
 - een *Atlas* van Blaeu, XI delen, afgezet.⁹⁶
15. **Philip Kops** (1731-1791), textielkoopman, diaken van De Blok te Haarlem, in 1779 eigenaar-bewoner van Keizersgracht 486 en de hofstede De Rijp te Bloemendaal. Gekozen tot diaken van L&T maar weigerde. Zuiver deelbare nalatenschap: 768.207 gulden. In de veilingcatalogus (22-12-1791) van zijn boeken de volgende uitgaven met afgezette prenten:⁹⁷
 - J. Blaeu, *Atlas van de geheele Wereld*, 9 dln., [*Atlas Maior*, 1664-1665], 2°, beste druk, vol fraaije afgezette kaarten.
 - [Nieuwe] *Hand-Atlas*, Amsterdam: I. Tirion, 2°, met gekouleurde kaarten.
 - *Nieuwe Zee-Atlas of Waterwereld*, 2°, met afgezette kaarten.

- *'t Hooge Heemraadschap van Rynland*, 2°, in fraaije kaarten, extra fraai met goud en andere kouleuren afgezetz, nette schildpadden band.
- *Een groot gedeelte van de voornaamste steden van de geheele waereld*, 2°, met fraaije afgezette platen.
- J.W. Weinmann, *Bloemdragende gewassen* [= *Duidelyke vertoning, eeniger duizend in alle vier waerelds deelen wassende bomen, stammen, kruiden, bloemen, vrugten, en uitwassen, &c.*], 8 dln., Amsterdam, Z. Romberg, 1736-1748, 2°, met 1025 afgezette platen (kleurendruk met afgezette aanvullingen).
- J.H. Knoop, *Fructologia*, Leeuwarden, 1763, 2°, met afgezette platen.
- J.H. Knoop, *Pomologie ou description des pommes et des poires*, 1765, 2°, avec des figures enluminées.
- A.J. Rösel van Rosenhof, *De natuurlyke historie der insecten*, 4 dln., Amsterdam, 1783, 4°, vol met extra fraaije afgezette platen.
- C. en J.C. Sepp, *Nederlandsche insecten*, Amsterdam: J.C. Sepp, 4°, 74 stukjes, met fraaije afgezette pl.
- J. Baster, *Natuurkundige uitspanningen*, Haarlem, 1762, 4°, met afgezette pl. (bis)
- A. Vosmaer, *Kabinet van Zyne Hoogheid*, Amsterdam, 1766, 4°, 29 stukjes, met fraaije afgezette pl.
- M. Houttuyn (ed.), *Afbeelding van in- en uitlandsche houten*, Amsterdam: J.C. Sepp, 1773, 4°, 13 uitgaaven met gecouleurde pl.
- P. Cramer, *Uitlandsche kapellen*, 4°, 17e en 21e stuk, met gecouleurde pl.
- *Atlas portatif des établissemens des deux Indes*, Amsterdam, 1773, 4°, avec des cartes enluminées.
- *Bybelsche aardrykskunde*, Amsterdam, 1789, 8°, met afgezette kaartjes.
- *Astronomische Oefening*, 2 dln., Amsterdam: Erven F. Houttuyn, 1771, 8°, met gecouleurde pl.
- J. Hubner, *Algemeene Geographie*, 6 [= 5] dln., Amsterdam, 1769, 8°, met gekleurde kaarten.
- S. de Vries, *De doorluchtige weereld*, 3 dln., Amsterdam, 1700, 8°, de platen extra fraai met goud en couleuren afgezetz (bis).

EEN SELECTIE VAN DOOPSGEZINDEN MET ANDERE
OPMERKELIJKE AFGEZETTE WERKEN

16. **Pieter de Wolff, heer van Wolvenhoeck** (1646-1691), ged. Bij de Toren 11-12-1667, koopman, eigenaar-bewoner van Singel 132 en de hofstede Wolff en Hoeck in de Purmer. Belast vermogen in 1674: 200.000 gulden. In de boedelscheiding tussen zijn zoons Pieter en Jan de Wolff de volgende afgezette werken:⁹⁸
 - *Zee-atlas of nieuwe waterwerelt*, Amsterdam: C. Lootsman, 2° (taxatiewaarde: vijf gulden).
 - *Zee-atlas of newe water-wereld*, Amsterdam: P. Goos, 1664, 2° (zeven gulden).
 - C. Barlaeus, *Rerum per Octennium in Brasilia*, Amsterdam: J. Blaeu, 1647, 2° (twintig gulden).⁹⁹
 - *Officium Beatae M[ariae] Virginis*, Antwerpen, 1652, 4° (achtien gulden).
 - J. Goedaert, *Metamorphosis*, 3 dln., Middelburg, 1662-1669, 8° (vijf gulden).¹⁰⁰
17. **Dr. Johannes de Stoppelaer** (1648/'49-1716), ged. De Zon 4-11-1680, medicus (promotie Leiden 9-11-1673), Inspecteur van het Collegium Medicum 1712-1715, lid van het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum, woonde op de Keizersgracht tegenover de Westermarkt. Een appendix van de catalogus Houbakker (nr. 5) met de op 10-4-1716 geveilde boeken van De Stoppelaer noemt:¹⁰¹
 - *Hortus Eystettensis sive delicens & accurata omnium plantarum, florum, stirpium ex variis terre partibus, singulari studio collectarum descriptio*, Basel, 1613, 2°, waarvan de figuren [367 platen met 1095 afbeeldingen] uitmuntend alle na het leven syn afgeset, en de beschrijving met de hand daar is bygeschreven, in leer gebonden, vergult op snee (76 gulden).¹⁰²
 - A. Cellarius, *Atlas Celestis seu Harmonia Macrocosmica*, 2°, curieus met goud en silver afgezet (20 gulden).
18. **Lambert ten Kate Hermansz** (1674-1731), ged. L&T 18-4-1706, kunstverzamelaar en geleerde, tot 1718 op Keizersgracht 273, daarna op Keizersgracht 151. Belaste nalatenschap: 10.600 gulden. In de veilingcatalogus (16-6-1732) van zijn tekeningen en prenten:¹⁰³
 - M.S. Merian, *Over de voortteeling en wonderbaerlyke veranderingen der Surinaamsche insecten*, ongebonden, extra curieus op de overdrukken afgezet, nevens het Supplement, mede fraey afgezet, tesa-men 72 bladen.

- M.S. Merian, *Der rupsen begin, voedzel en wonderbaare verandering van de Europische insecten*, 3 dln., 150 bladen, groot papier, ongebonden, op de overdrukken curieus afgezet.
19. **Warner Lulofs** (1685/'86-1750), ged. L&T 10-12-1730, diaken jan.-dec. 1736, koopman, huurde Singel 160. Jaarinkomen 1742: 3.000 gulden. In de veilingcatalogus (17-12-1750) van zijn boeken:¹⁰⁴
- *Blyde Inkomst van Frederik Koning van Pruysen binnen Amsteldam*, 1702, 2°, de titelplaat met goud etc. afgezet.
 - Kaartboek van verscheide kaarten by F. de Wit en andere, 2°, zeer fraay afgezet.
- In de veilingcatalogus (4-1-1751) van zijn tekeningen en prenten:¹⁰⁵
- [G. Flinck (*del.*), J. Folkema (*sculps.*)], *Portret van Reyer Anslo*, afgezet door A. Houbraken.
 - [A. Boonen (*del.*: het portret), A. Houbraken (*inv.*: het allegorische raamwerk), P. Sluiter (*sculps.*)], *Portret van Jan Luyken*, afgezet door A. Houbraken.
 - [A. Houbraken (*del. et sculps.*)], *Portret van Jacob Zeeus*, afgezet door A. Houbraken.
 - Een groote plaat van Amsterdam uit het Y te zien, zeer konstig afgezet, op Vlaams linnen geplakt.
20. **Gerard Maatschoen** (1701/'02-1754), ged. De Zon 27-2-1724, leeraar De Zon 1726-1750, apotheker, huurde Nieuwendijk 137. Jaarinkomen in 1742: 3.000 gulden. In de veilingcatalogus (4-4-1752) van zijn boeken en prentkunst:¹⁰⁶
- M. de Lobel, *Kruidtboek oft beschryvinghe van allerleye ghewassen, kruyderen, besteren ende gheboomten*, Antwerpen: C. Plantijn, 1581, 2°, met afgezette platen [2187 houtsneden].
 - J. van der Heyden jr., *Berigt nopende den toestand van de zeedyk tussen Amsterdam en Muyden*, 2°, Amsterdam, 1703, met afgezette platen.
 - *Nieuwe Hand-Atlas, zynde een verzameling van naaukeurige landkaarten*, Amsterdam: I. Tirion, 2°, afgezet (ongebonden, in een portefeuille met prentkunst).
21. **Bernardus de Bosch I** (1709-1786), ged. De Zon 26-2-1730, diaken 1748-1752 en 1758-1762, dichter, makelaar, kunstverzamelaar, eigenaar-bewoner van Leidsegracht 22. Belaste nalatenschap: 117.507 gulden. Zuiver deelbare nalatenschap: 86.663 gulden. In de veilingcatalogus (3-4-1787) van zijn bibliotheek:¹⁰⁷

- J.C. Sepp, *Nederlandsche insecten*, Amsterdam: J.C. Sepp, 1762, 4°, 50 stukjes, groot papier, met fraai gekleurde platen.
- P. Cramer, *Uitlandsche kapellen*, 4 dln., Amsterdam, 1779, 4°, [met 400 platen], zeer fraai afgezet.
- G.W. Knorr, *Verzameling van boren en schulpen*, 3 dln., Amsterdam: Erven F. Houttuyn, 1770, 4°, zeer fraai afgezet.
- J. Hubner, *Algemeene Geographie*, 5 dln., Amsterdam, 1769, 8°, met afgezette kaarten.

22. **Dr. Martinus Houttuyn** (1720-1798), ged. De Zon 6-8-1752, promotie medicijnen Leiden 15-8-1749, te Amsterdam in 1753 geregistreerd als arts, maar vooral natuuronderzoeker, collectioneur van naturalia en uiterst productief publicist. Eigenaar-bewoner (1779-1782) op de Rozengracht noordzijde tussen de 1^e en 2^e Rozendwardsstraat, en bij zijn faillissement (1790) huurder in de Kerkstraat even ten westen van de Vijzelstraat. Overleden ten huize van Zacharias Schultze op de Oudezijds Achterburgwal bij de Hoogstraat. Aanslag belasting op het begraven in de hoogste klasse van 30 gulden. Op 20-11-1789 werden zijn boeken geveild, waaronder de volgende uitgaven met afgezette prenten:¹⁰⁸

- A. Seba, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio*, 4 dln., Amsterdam, 1734-1765, 2°. Extra fraai afgezet.
- J.W. Weinmann, Kruid-Boek [= *Duidelyke vertoning, eeniger duizend in alle vier waerelds deelen wassende bomen, stammen, kruiden, bloemen, vrugten, en uitwassen, &c.*], 8 dln., Amsterdam, Z. Romberg, 1736-1748, 2°, met 1025 platen, alle naar het leeven afgezet (kleurendruk met afgezette aanvullingen).
- J.M. Seligmann (ed. M. Houttuyn), *Verzameling van uitlandsche en zeldzaame vogelen, dieren en plantgewassen, uit de werken van Edwards en Catesby*, 9 dln., Amsterdam: J.C. Sepp, 1772-1781, 2°, met 473 platen, zynde alle keurlyk naar het leeven afgezet.
- G.W. Knorr en J.E.I. Walch (ed. M. Houttuyn), *De natuurlyke historie der versteeningen*, 3 dln., Amsterdam: J.C. Sepp, 1773, 2°, met 288 platen, alle overheerlyk naar het leeven gekleurd.
- J. l'Admiral (ed. M. Houttuyn), *Naauwkeurige waarneemingen omtrent de veranderingen van veele insekten of gekorvene diertjes*, Amsterdam, 1774, 2°, alle platen zeer fraay naar het leeven afgezet.
- M.S. Merian, *Histoire des insectes de l'Europe et de Surinam*, 2 dln., Amsterdam: J.F. Bernard, 1730, 2°, met extrafraaije platen, naar't leeven gekleurd.
- J.H. Knoop, *Pomologia, Fructologia & Dendrologia, of Beschrijving van appelen, peeren en andere boom- en veldgewassen*, Leeuwarden, 1758-1763, 2°, met fraaije afgezette platen.

- *Historie des Ouden en Nieuwen Testaments*, Amsterdam: P. Mortier, 1700, 2°, met 80 fraaije ingevoegde platen van Luiken, keurlyk afgezette tytels, kaarten en vignetten.
 - A. Ferwerda, *Nederlandsch geslacht-, stam en wapenboek*, 2 dln., Amsterdam: J.B. Elwe & D.M. Langeveld, 1785, 2°, met afgezette platen.
 - *Nieuwe groote zee- en land-atlas der geheele waereld*, Amsterdam: Van Keulen, 3 bnd., 2°, met afgezette kaarten.
 - Een compleete uitgezogte atlas met de mappe monde van 40 kaarten, 2°, fraai afgezet.
 - Een generaale kaart van Munsterland, 2°, fraai afgezet.
 - M.F. Ledermuller, *Mikroskoopische vermaaklykheden*, 4 dln., Amsterdam: Erven F. Houttuyn, 1776, 4°, vol platen met de natuurlyke couleuren afgezet.
 - C. Stoll, *Natuurlyke en naar 't leeven naauwkeurige gekleurde afbeeldingen en beschryvingen der cicaden en wantsen*, Amsterdam: J.C. Sepp, 1780-1788, 4°, 12 stukken, met afgezette platen.
 - J.E. Voet, *Over de torren en kevers*, 4°, compleet, met afgezette platen.
 - M.S. Merian, *Der rupsen begin, voedzel en wonderbaare verandering*, 3 dln., 1712-1717, 4°, met platen extra fraai naar het leven afgezet.
 - P.S. Pallas & P. Boddaert, *Dierkundig mengelwerk*, Utrecht, 1770, 4°, met afgezette platen.
 - M. van der Haage, *Verzameling van ontleedkundige afbeeldingen*, Amsterdam: J. Morterre, 1765, 4°, met afgezette platen.
23. **Anna Margaretha Willink** (1724/'25-1775), ged. L&T 5-2-1747, weduwe van Jacob de Haan (1721-1769), huurde sinds 1749 Herengracht 437, dat zij in 1772 kocht. Belaste nalatenschap: 220.987 gulden. In de veilingcatalogus (11-4-1776) van haar boeken:¹⁰⁹
- Sanson, *Le Neptune Francois*, 2 dln., Amsterdam, 1701, 2°, zeer fraay afgezet.
 - *Atlas*, door Visser uitgegeven, 2°, bestaande in 130 kaarten, afgezet.
 - *Atlas*, door Visser uitgegeven, 2°, bestaande in 100 kaarten, afgezet.
 - *Nieuwe Hand-Atlas*, in 68 kaarten, Amsterdam: I. Tirion, 1744, 2°, afgezet.
 - *Plattegrond van Amsterdam*, afgezet.
24. **Leonard Thomas de Vogel** (1726-1794), ged. L&T 28-11-1745, gekozen 1760 en 1775 tot diaken L&T maar weigerde, eigenaar-bewoner van Herengracht 472. Belaste nalatenschap: 1.840.000 gulden

(bijnaam: de Gouden Vogel). In de veilingcatalogus (20-10-1794) van zijn schilderijen, prenten, boeken, etc.:¹¹⁰

- A.J. Rösel van Rosenhof, *De natuurlyke historie der insecten*, 4 dln. en vervolg lett. A-S, Amsterdam, 1765, 4°, met naar het leven getekende en fraai gecouleurde platen.
- diverse lots met in totaal 111 afgezette prenten, waarvan 69 voor de optica- en 42 voor de illuminatiekast, waaronder het Stadhuis van Amsterdam.

25. **Hendrik van Maarseveen** (1731-1792), ged. L&T 19-11-1752. Kostert van Bij de Toren (31-1-1760), later van Bij 't Lam (9-10-1766). Tekenaar, etser en graveur. Zijn kunstkabinet was vooral beroemd door de tekeningen en prenten. In de veilingcatalogus (28-10-1793) van zijn prentkunst:¹¹¹

- M.S. Merian, *Over de voortteeling en wonderbaerlyke veranderingen der Surinaamsche insecten*, 2°, uitmuntend fraay met couleuren, door dezelve afgezekt.
- *De groote nieuwe vermeerderde Zee-Atlas of Water-Waereld*, 2°, door G. van Keulen, met fraay afgezette tytel en kaarten.
- kunstboek VII (nrs. 1-42), inhoudende capitaale fraaye gekleurde prenten, door de beroemdste Engelsche en Fransche meesters [stuk voor stuk gespecificeerd].
- omslag 20 met diversche afgezette en andere land- en zeekaarten.

NOTEN

1 R. Lambour, 'Met Von Uffenbach in 1711 op bezoek in Amsterdam bij acht doopsgezinde verzamelaars van kunst, boeken, penningen en naturalia', in: *Doopsgezinde Bijdragen (DB)* 44 (2018), 95-118: 98-99. S.A.C. Dudok van Heel, 'Honderdvijftig advertenties van kunstverkoopingen uit veertig jaargangen van de *Amsterdamsche Courant* 1672-1711', in: *Jaarboek Amsteldamum (JA)* 67 (1975), 149-173: 151 (Philips de Flines). Zie ook: Art Sales Catalogues Online nrs. (hierna: ASCO) 3107 (Jeronimo de Bosch III, 20-3-1780); 1594 (Pieter de Haan, 9-3-1767); 5181 (Maria Feitama, weduwe Jan van Vollenhoven jr., 2-4-1794). Zie verder de bijlage. Voor de grote variëteit aan verbeeldingen in prent waarmee de 17de-eeuw omringd was, zie J. van der Waals, *Prenten in de Gouden Eeuw. Van kunst tot kastpapier* (Rotterdam, 2006).

2 Band III, p. 33 van de Nederlandse editie (1664-1665). Zie de online-uitgave op <http://bc.library.uu.nl/nl/een-monument-uit-de-canon-van-nederland-de-atlas-maior-van-blacu.html>.

3 P. van der Krogt (ed.), *Koemans's Atlantes neerlandici*, vol. 2 ('t Goy-Houten, 2000), 322-458.

4 Stadsarchief Amsterdam (SA), toegang 5075, Notarieel Archief, inv.nr. (hierna: NA) 5672, p. 1428, notaris Gerard Emaus ten Bergh, 20-6-1704. Niet in de gedrukte veilingcatalogus. K. Zandvliet, *De 500 rijksten van de Republiek. Rijkdom, geloof, macht & cultuur* (Zutphen, 2018; hierna: Zandvliet), 168-169.

- 5 Boedelscheiding: SA, notaris Abraham Tzeewen, 21-4-1723, NA 7619, lot A. Zandvliet, 322. Haar overige boekenbezit van 134 titels was getaxeerd op 286 gulden: SA, notaris Abr. Tzeewen, 1-11-1719, NA 7604.
- 6 T. Goedings, *'Afs setters en meester-afsetters': de kunst van het kleuren 1480-1720* (Nijmegen, 2015), 106.
- 7 E. de Groot, *De Atlas Blaeu-Van der Hem. De verzamelde wereld van een 17de-eeuwse liefhebber* (diss. Nijmegen, 2001). J. van der Waals & R. van Gelder, *Een wereldreiziger op papier. De Atlas van Laurens van der Hem*, cat. tent. Amsterdam (Koninklijk Paleis), 1992.
- 8 Göttingen, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek: 8 HLL XI, 4030 (3), p. [*3v]. Op instigatie van Truusje Goedings gedigitaliseerd op: <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN1026009200>.
- 9 J. Landwehr, *Studies in Dutch books with coloured plates published 1662-1875. Natural history, topography and travel, costumes and uniforms* (Den Haag, 1976; hierna: Landwehr), 34-37 en 49-57. Hij werd in 1781 predikant van de Oude Vlamingen, die zich in 1788 verenigden met De Zon.
- 10 Zie de online database Ecartico van de Universiteit van Amsterdam. Jaap van der Veen noemde mij bovendien acht onbekende afsetters en Monique A.F. Peters nog een ander.
- 11 SA, notaris Johannes Hellerus, 11-12-1651, NA 2047, f. 141v-143v: 143. Omdat hij vermeldt dat Sijen in de Staalstraat woont, gaat het om de koopman en boekenverzamelaar Joris Sijen Pietersz (1614-1666), ged. bij de Toren 16-12-1635. Abraham de Wees (1596/'97-1654), remonstrants ged. 17-10-1641, was door zijn zuster Lijntje Jans verzwaagd met de Vlaams-dooopsgezinde lakenkoopman Isaac van Halmael (1577-1641).
- 12 Jacobus Robijn, geboren A'dam 1648/'49 als zoon van de Waterlands-dooopsgezinden Wybrant Intesz Robijn (1625/'26-1663) en Maria Biermans (?-1662). Getrouwd 9-1-1674 door ds. Rudolphus Rulaeus in de Nieuwe Kerk: SA 5001, Doop-, Trouw- en Begraafboeken, inv.nr. (hierna: DTB) 991, p. 299. Volgens L.J. van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Franse wetgeving* (Amsterdam, 1925), 165 had de gereformeerde kerk de kerkelijke bevestiging van het huwelijk van ongedoopten niet uitdrukkelijk verboden.
- 13 H.J. Horn (ed.), *The Golden Age revisited. Arnold Houbraken's Great Theatre of Netherlandish Painters and Paintresses* (2 dln., Doornspijk, 2000), I, 17 en 59 en II, 729.
- 14 Zie *Oud-Holland* 10 (1892), 107-108 (legaat aan de armen van de gemeente van Menno-nieten tot Utrecht of te Rotterdam). Als kiesgerechtigd lidmaat van Bij 't Lam bracht hij samen met 551 andere manlijke lidmaten zijn stem uit bij de notarieel geregistreerde verkiezing van twee nieuwe kasbeheerders voor Bij 't Lam: SA, notaris Joost van de Ven, 22-1-1664, NA 1148, f. 65-79: 72 (vierde naam van boven). Zie ook het afschrift van de stemmen op de kandidaten van Dr. Galenus Abrahamsz in SA 1120/4, scan 57: tweede kolom, vierde naam van onderen. Deze verkiezing was door de burgemeesters bevolen: SA 5023/5, f. 125-126v d.d. 19-1-1664.
- 15 Goedings, *'Afs setters en meester-afsetters'*, 89.
- 16 Idem, 111-149.
- 17 Boedelscheiding: SA, notaris David Doornick, 12-11-1668, NA 1959, p. 260-263; en dezelfde notaris, 20-12-1670, NA 1961, p. 368-369.
- 18 SA DTB 1168/435 (20-4-1701): begraven op het Karthuizer Kerkhof.
- 19 SA DTB 493/322 (4-5-1669).
- 20 SA 1120/124, f. 33v (12-11-1672) en SA 1120/213, p. 38 (21-11-1672 [sic]).
- 21 SA 5033/48, p. 267 (18-3-1688).
- 22 Tenzij zijn naam verbasterd is tot Pieter Sijmense de Boer: SA 367.A/452B (scan 88).
- 23 SA 1120/435, p. 40 (2-6-1678), p. 53 (27-10-1678: Pieter Symonsz, kaartaffsetter); p. 105 (28-12-1679) en p. 107 (4-1-1680).
- 24 SA 5005/4 (aangifte 18-4-1701 door zijn schoondochter Grietje Jans) en SA 5005/25 (30-10-1711).

- 25 S. Hart, 'Een sociale structuur van de Amsterdamse bevolking in de 18e eeuw', in: *JA* 65 (1973), 73-83: 80.
- 26 SA 5004/50 (20-4-1701).
- 27 SA 1120/213, resp. p. 132 (15-2-1695) en p. 140 (8-4-1697).
- 28 SA DTB 520/416 (26-4-1692), DTB 534/260 (17-6-1702) en DTB 541/220 (13-3-1709).
- 29 AM, inv.nr. LA 361; N. Klaversma & K. Hannema, *Jan en Casper Luyken te boek gesteld. Catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Amsterdams Historisch Museum* (Hilversum, 1999; hierna: Klaversma/Hannema), nr. 923.
- 30 SA 5005/77 (10-1-1738) en DTB 1176/167v (13-10-1738).
- 31 Klaversma/Hannema nrs. 167/195 (convoluut OT/NT), 912, 920, 933, 949, 963, 977, 990, 991, 1013, 1028, 1041. Niet gezien door Goedings. Niet meegerekend is zijn afgezette cartografische productie.
- 32 SA 1120/213, p. 131 (5-12-1694). Als getuigen worden genoemd: 'Pieter Symonsz en huisvrouw Claas Tonisz segge Annetie Jacobs'.
- 33 SA DTB 950/310 (6-5-1696). Pro deo: SA 5048/162 (18-4-1696).
- 34 SA DTB 699/278 (20-4-1696).
- 35 SA 1120/213, p. 106 (15-2-1688).
- 36 SA DTB 537/140 (30-5-1704).
- 37 SA 1120/213, p. 146 (28-9-1698).
- 38 Ondertrouw: SA DTB 532/320 (7-1-1701). Onvermogen voor de belasting op trouwen: SA 5048/171 (5-1-1701). Gedoopt 26-11-1690 met zijn moeder en eerste vrouw als getuigen: SA 1120/213, p. 117. Oude Kerk: SA DTB 973/1 (23-1-1701). Voor het trouwen in de gereformeerde kerk zonder lidmaat te zijn, zie ook n. 12.
- 39 SA DTB 298/49: geboren 19-10-1701. R. Lambour, 'Doopsgezinde gemeenten te Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Maandblad Amstelodamum* 100-1 (jan.-maart 2013), 24-38: 30-31.
- 40 SA 1120/175, p. 203 (28-12-1702).
- 41 SA 5004/82 (27-11-1709).
- 42 Begraven 21-10-1727 op het Westerkerkhof als 'Anna Westberg, huisvrouw van Hendrik Glans [sic], mr. kaartafsetter': SA DTB 1112/162v (laat na: twee kinderen). Aangifte als onvermogen door zoon Willem Gans: SA 5005/57 (18-10-1727).
- 43 SA 5005/92 (25-5-1745).
- 44 SA DTB 1122/10v (26-5-1745; in de marge K[erk] en achteraan 'mk', d.i. mondige [meerderjarige] kinderen). SA DTB 1104/37v en SA 378.WK/41 (scan 135).
- 45 Goedings, 'Afsetters en meester-afsetters', 151-152.
- 46 Een integrale digitale uitgave is te zien op <https://www.teylermuseum.nl/nl/collectie/boeken/143b-c-51-atlas-major-cum-generales-omnium-totius-orbis-tabulas-geographicas-continens>.
- 47 *Book Sales Catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*, nr. (hierna: BSC) 613, microfiches (hierna: mf) 981-999, dl. 4, p. 11-12 nr. 5760, en BSC 358, mf 598-599, p. 2 nr. 16. Voor het Panpoëticon, zie Lambour, 'Met Von Uffenbach op bezoek', 96.
- 48 C. Koeman, *Atlantes Neerlandici, vol. III* (Amsterdam, 1969), 90.
- 49 Mondelinge mededeling van Truusje Goedings.
- 50 Signatuur HB-KZL I-3-A-1 t.m. 8. Goedings, 'Afsetters en meester-afsetters', 150: afb. 01 (tietelprint dl. 1).
- 51 J. Luyken, *Bybel Printen*, Amsterdam, [1712], ingevoegd in *Biblia* (Dordrecht, z.jr. [1739], 12^e), deel OT: Den Haag, Museum Meermanno, signatuur D 021 A 20. Een oudtijds potloodinscriptie op de verso-zijde van het tweede schutblad noemt Hendrik Gans als de afzetter. Goedings, 'Afsetters en meester-afsetters', 152.

- 52 J. Luyken, *Bybel Printen*, Amsterdam, [1712], 17 x OT en 25 x NT (aangevuld met gegraveerde titelpagina): Amsterdam Museum, inv.nr. LA 597. Klaversma/Hannema nr. 920.
- 53 J. Luyken, *Bybel Printen*, Amsterdam, [1712], 16 x OT (zonder de titelprent) en 25 x NT ingevoegd in *Biblia* (Dordrecht, 1692, 12°): Amsterdam Museum, inv.nr. LA 464. Klaversma/Hannema nrs. 167/195 (convoluut).
- 54 A.T. Folmer-von Oven (ed.), *Catalogue of Books of the Liberna Foundation, vol. IV, Emblem-books, song-books, poets and playwrights (Hilversum, 1980)*, 53-61 en 192-193.
- 55 Mettingen (Nordrhein-Westfalen), Draiflessen Collection: Liberna Collection, inv.nrs. W7 en W8 (Luyken) en inv.nr. W259 (Spinniker, samengebonden met zijn *Lof der vriendschap* uit 1699, en met F. Krajestein, *Gods gerichten op aarde*, inv.nrs. W260-261). Met dank aan Truusje Goedings voor het delen van haar expertise.
- 56 BSC 1083, mf 1795-1799, p. 183 nr. 39: veiling Alkmaar 19-10-1778.
- 57 De ontdekking van Willem Gans als afzetter dank ik aan Jaap van der Veen.
- 58 SA 1120/213, p. 241 (24-1-1723 met als getuigen: Hendrik Gans en Anna Westbergen de ouders).
- 59 SA DTB 302/15 (10-4-1731) en <https://hdl.handle.net/10648/cadbf84-c864-11e6-9d8b-00505693001d>.
- 60 SA, notaris Abraham Coijmans, 3-7-1747, NA 11976, akte 115: Willem Gans en Elisabeth Gans, [...] te kennen gevend dat wijlen Nicolaas van Bortel bij zijn testament, door hem naast zijn vrouw Geertruyd Slingerland 16-12-1742 gepasseerd voor notaris Isaac Vroombrouk te Rotterdam, bepaald had dat binnen drie maanden na afsterven van zijn vrouw als legaat moest worden uitgekeerd aan zijn neef en nicht Willem en Elisabeth Gans tesamen de som van 6.000 gulden, te voldoen in landsobligaties, machtigen Leendert van Hoek, koopman te Rotterdam, om het legaat uit handen van de executeur-testamentair te ontvangen. (Van Bortel overleed in 1744, zijn vrouw in mei 1747).
- 61 SA 5062/132, f. 196v-196 (18-1-1758).
- 62 SA DTB 1116/38, DTB 1105/53v (25-1-1774) en SA 378.WK/42 (scan 102).
- 63 SA 378.WK/42 (1-6-1770): ten huize van haar broer Willem Gans.
- 64 SA 5005/142 (29-5-1770): Jan van den Ende voor Elisabeth Gans 12 gulden; en SA 5005/150 (24-1-1774): Pieter Roemer voor Willem Gans 60 gulden.
- 65 SA 5046/40, f. 815: Elisabeth Gans obijt 26-5-1770. Aangifte door Willem Gans als erfgenaam: 6.975 gulden aan effecten. Ampliatie aangifte 1774 met 500 gulden aan effecten door Gerard Verrijn; en SA 5046/42, f. 601-602: Willem Gans obijt 20-1-1774. Aangifte door Gerard Verrijn, als mede-executeur-testamentair, van het huis (getaxeerd op 1.500 gulden) en de effecten ter waarde van 19.350 gulden.
- 66 SA, notaris Abraham Coijmans, 24-6-1771, NA 12063, akte 290: testament van Willem Gans. Erfgenaam: de armen van L&T (zie SA 1120/755). Legaten o.a.: aan Jan van den Ende Gillisz zijn folio bijbel met 'kaarten met couleuren afgeset' en zijn kwarto bijbel oude druk; aan Geertruy van Hoek vrouw van Salomon Bosch te Rotterdam of bij vooroverlijden aan haar dochter Johanna Bosch onder meer: [Miguel Comalada] *De Schat der Zielen* in duodecimo en [Jan van Westerhoven] *De Schepper Verheerlijkt in de Schepselen* in octavo.
- 67 SA, notaris Abraham Tzeewen, 5-11-1740, NA 7687, akte 354. Voor de familie De Leth, zie P.C. de Leth, 'Andries en Hendrik de Leth', in: *Caert-Thresoor* 18 nr. 2 (1999), 29-34.
- 68 SA, notaris Abraham Tzeewen, 23-8-1743, NA 7691, akte 125, testament van Andries II de Leth, en SA, notaris Maurits Kier, 1-9-1760, NA 13009, akte 191, testament van Francois Nicolas LeBlanc, meester-chirurgijn, en Marritje van Vijfhuysen, echtelieden. Voogden over zijn voorkind Johanna Catharina, verwekt bij Catharina Petronella de Leth: Hendrik de Leth, makelaar, en Willem Gans.
- 69 SA, notaris Abraham Tzeewen, 17-4-1741, NA 7688, akte 77 (scans 245-255): scheiding en deling van de boedel van Petronella Middenheespen, weduwe van Andries de Leth, door Hendrik

de Leth en Willem Gans qualitate qua, met als aanhang de inventaris en taxatie der winkelgoederen d.d. 13-3-1741 (scans 254-255).

70 Voor de volledige titels van de overeenkomstige stadsgezichten, zie: *Oud- en nieuw-Amsterdam, de beroemde verzameling van wijlen den heer R. W.P. de Vries* (Veiling De Vries, 15-22 december 1925), cat. nrs. 290 [=1], 283 [=2], 287 [=3], 273 [=4], 275 [=5], 272 [=6], 291 [=7], 277 [=8], 281 [=9] en 289 [=10].

71 B. Bakker & E. Schmitz (red.), *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw*, cat. tent. SA, 2007-2008 (Bussum/Amsterdam, 2007), 156-157 en 160-161: cat. nr. 26B (2de staat, onafgezet). R. Baarsen, R.-J. te Rijdt & F. Scholten (red.), *Nederlandse kunst in het Rijksmuseum 1700-1800* (Amsterdam/Zwolle, 2006), 74-75 (2de staat, onafgezet).

72 SA, notaris Gerrit van der Groe, 17-10-1722, NA 6640, akte 198, sterfhuisinventaris van Arent Louwerman: twaalf kolven in kamer nr. 5, en vijf in kamer nr. 10.

73 BSC 3022, mf 4646-4647, p. 2, 17, 20, 45, 49, 52 (Nani), 86. Landwehr nr. 64 (Goedaert).

74 In Blocks sterfhuisinventaris was deze atlas voor 9.500 gulden verpand aan de rooms-katholieke Jacob Cromhout, heer van Nieuwerkerk (1671-1722): SA, notaris Casper IJpelaar, 24-3-1702, NA 5335A, p. 314-315.

75 Met 96 gravures van François Chauveau en Israël Silvestre en Franse tekst van Charles Perrault verschenen in 1670 te Parijs als *Courses de testes et de bague faites par le roy et par les princes [...]*. Het was niet verkrijgbaar in de vrije verkoop. Veilingsexemplaren waren dan ook zeer gewild als collector's items. Zie ook Goedings, 'Afsetters en meester-afsetters', 122, 125 (afb. 22), [177] (colofon) en afb. omslag; Van der Waals & Van Gelder, *Een wereldreiziger op papier*, kleurafb. 8 en cat. nr. III.6.

76 Belaste nalatenschap: SA 5046/9, f. 189 (aangifte 24-12-1698 door David Kops; erfgenaam: Anna Bus). Aankondiging verhuizing naar Heemstede: SA 5033/50, f. 134v d.d. 5-1-1702.

77 P.C.J. van der Krogt, *Advertenties voor kaarten, atlassen, globes e.d. in Amsterdamse kranten 1621-1811* (Utrecht, 1985; hierna: Van der Krogt), nr. 200. Zie ook de permalink: document/remdoc/e14468.

78 Voor vier door Van Santen afgezette bijbels, zie Goedings, 'Afsetters en meester-afsetters', 129-139.

79 De Groot, *De Atlas Blaeu-Van der Hem*, 294-296. Goedings, 'Afsetters en meester-afsetters', 144. De atlas is gedigitaliseerd op <https://www.kb.nl/themas/atlassen/meer-atlassen/atlas-van-dirk-van-der-hagen>.

80 Vermogen: SA 5046/17, f. 742-743v. Veilingadvertentie: Van der Krogt nr. 432. Veilingopbrengst: SA 5073/2056. Sterfhuisinventaris: SA, notaris Paulus van den Ende, 29 jan.-19 april 1719, NA 8227, akte 69.

81 BSC 344, mf 580-581, p. 6 en 65. Kunstcollectie: BSC 345, mf 581-582 en ASCO 1639 (5-10-1767).

82 SA, notaris Jan Ardinois, 3-4-1737, NA 9131, akte 309 (scans 272-278: 275): testament van Jeronimo de Bosch II en Judith Willink, echtelieden. Zij prelegateren aan hun zoon Hendrik de Bosch o.a.: 'twee boeken, genaamd *Hortus Amstelodamensis*, geschreven door de heren Commelin en door Dirk Jansz van Santen met schoone coleuren afgezet'. Voor afgezette exemplaren in de UB van Amsterdam, zie K. Gnirrep e.a., *Voor de Kruid-Lievende Leser. De Bibliotheek van de Amsterdamse Hortus in de 17e en 18e eeuw*, cat. tent. Universiteitsbibliotheek van Amsterdam 23 juli tot 11 september 1992, p. 52 nrs. 6.4a-b. In de catalogus van de op 10-11-1772 geveilde boeken van Dr. Hendrik de Bosch wordt de afzetter hiervan abusievelijk Cornelis van Santen genoemd: BSC 468, mf. 786, p. 2 nr. 18.

83 Veilingcatalogus: SA 15030/94647 en BSC 1314, mf 2191-2193, p. 3 nr. 44 (Van Santen Bijbel); p. 6, 25, 27, 60, 91. Lambour, 'Met Von Uffenbach op bezoek', 107-109.

84 Belaste nalatenschap: SA 5046/42, f. 151-158v d.d. 6-4-1773: 1.160.627 gulden en amptiaties f. 159A-159Av d.d. 14-5-1773 (63.875 gulden) en 15-4-1774 (2.440 gulden). Zandvliet, 304, nr. 45.

85 Vermogen (hier: gegoedheid voor het zegel): SA, notaris Hermanus van Heel, 2-10-1770,

- NA 12883, akte 718. Veiling: BSC 360, mf 600-602, p. 7 (nr. 91: Van Santen-Atlas), 10, 16, 18, 24, 25, 31, 34, 45, 51, 57.
- 86 ASCO 2001, p. 152, 157, 167-176. Van der Krogt nr. 1319.
- 87 BSC 360, mf 600-602, p. 12 nr. 26; p. 24 nr. 261; p. 25 nr. 276.
- 88 ASCO 2001, p. 103-104 nrs. 1617-1646.
- 89 Van der Krogt nr. 1246. Voor Weinmann, zie Landwehr nr. 212.
- 90 Voor de in 1674 belaste vermogens, zie het Kohier van de 200^e penning: SA 5028/662. De taxatie bleef doorgaans beperkt tot onroerend goed en tot vermogenspapieren als obligaties, los- en lijfrenten en aandelen.
- 91 BSC 3694, mf 5788-5789, p. 1, en Van der Krogt nr. 18. De twee appendices bij deze veilingcatalogus, waarvan de tweede ook afgezette werken bevat, betreffen niet hem. Belaste nalatenschap: SA 5046/3, f. 196v. De compagnie van boeken wordt beschreven in de boedelverdeling van zijn zuster en erfgename Hillegonda van Dijk (1623/'24-1683), weduwe van David Willinck: SA, notaris Dirck van der Groe, 2-8-1694, NA 4244, p. 432-433.
- 92 SA, notaris Mr. Jan van Velen, 11-5-1701, NA 6969, akte 53. Van der Krogt nr. 155.
- 93 Hoofdman: SA 15009/9615. AC: Van der Krogt nr. 500.
- 94 BSC 59, mf 49, p. 1, 6 en 17. Landwehr nr. 128 of 129. Schilderijen: ASCO 314 (16-3-1724). Benoeming tot regent 11-8-1719: SA 5031/54, p. 126.
- 95 BSC 2685, mf. 4210-4211, p. 3, 4, 24, 28 en 120. Landwehr nr. 212.
- 96 Van der Krogt nr. 1153. Zie verder Zandvliet, 159.
- 97 SA, notaris Cornelis van Homrigh, 30-5-1795, NA 12517, akte 41. Catalogus: BSC 620, mf 1004-1005, p. 2-4, 6-9, 17, 21, 31 en 33. Landwehr nrs. 10, 84, 90, 91, 161, 182, 204 en 212. Daarnaast afgezette buitenlandse, vooral Duitse, drukken.
- 98 SA, notaris Dirck van der Groe, 25-4-1701, NA 4248, p. 288-356: 301-302, 306 en 310. Zandvliet, 169.
- 99 Met 55 dubbelblads-prenten (vergezichten en kaarten) van Hollands Brazilië in de periode 1637-1644. Vier kaarten werden opnieuw gebruikt voor de *Atlas Maior* van Joan Blaeu, 1665, VIII, kaart nrs. 20c-f.
- 100 Landwehr nr. 67: *Metamorphosis et historia naturalis insectorum*.
- 101 BSC 1314, mf 2193, p. 94. De naam van de eigenaar van de boeken in deze appendix is door Bibliopolis ontleend aan de gildenalmanak.
- 102 Mogelijk het exemplaar in Teylers Museum, zie M. van Hoorn, 'Hortus Eystettensis 1613-2013. Vier eeuwen boek en tuin', in: *Jaarboek van het Genootschap van Bibliofielen* 21 (2013), 25-59: 57-58.
- 103 BSC 73, mf 99-100, p. 75. Vermogen: SA 5046/22, f. 774. Lambour, 'Met Von Uffenbach op bezoek', 109-110. Landwehr nrs. 129, 133 en 136.
- 104 *Een extra fraaye en groote versaaemeling boeken, nagelaten door Warner Lulofs*, Amsterdam, 1750, (in UB Amsterdam), p. 4: nr. 72; p. 5: nr. 78.
- 105 ASCO 748, p. 6-8: nrs. 18, 92 en 174; p. 68: nr. 7.
- 106 BSC 283, mf 504-507, p. 12, 15 en [275].
- 107 Belastbare nalatenschap: SA 5046/50, f. 555-556v. Zuiver deelbaar: SA, notaris Jan Harmen, 25-2-1788, NA 16389, akte 76. Veilingcatalogus: BSC 481, mf 805, p. 22 en 41. Landwehr nrs. 53, 96, 182.
- 108 BSC 590 en 3119, mf 952-953, p. 2-5 en 7-10, met Landwehr nrs. 95, 105, 133, 152, 180, 191, 201, 212, 482. Daarnaast zeer veel afgezette buitenlandse, vooral Duitse, drukken. Naam van de eigenaar door Bibliopolis ontleend aan de gildenalmanak. Belasting op begraven: SA 5005/224 (30-4-1798). Voor hem als geleerde, zie <https://www.repository.naturalis.nl/record/215552>.
- 109 BSC 405, mf 665, p. 2 en 18. Belast vermogen: SA 5046/43, f. 469. Zandvliet, 287.
- 110 BSC 284, mf 507-508, p. 31, 40 en 60. Zandvliet, 286, nr. 29.
- 111 ASCO 5115 (2), p. 26-29: nrs. 1-42, p. 122: nr. 1, p. 123: nr. 14, p. 130: nr. 88.

De blasphemie van Jan van Leyden: hoe interpreteer je bronnen?

JAMES M. STAYER

In 1627 werd een werk gedrukt met de naam van de overleden doopsgezinde leider Menno Simons (1496-1561). De uitgebreide titel sluit af met: *Tegens de grouwelijcke ende grootste blasphemie van Jan van Leyden, Die hem uytgaff voor een blyde Coninck over al, ende der elender vroude geworden, hem setten-de in de stede Gods*. (Tegen de angstaanjagende en grote godslastering van Jan van Leiden, Die zich voordeed als de vreugdevolle Koning van allemaal; en als de vreugde voor de troosteloze de plaats van God innam). Dit schrijven wordt daarom aangehaald als *De blasphemie*, de godslastering. De titelpagina bevat, naast de naam van Menno en het jaartal 1627, de verklaring ‘noyt voor desen Ghedruckt’ en een bijbelse verwijzing, naar 1 Korintiërs 3:13. Het werd opgenomen in de eerste twee edities van Menno’s verzameld werk in 1646 en 1681.¹ Deze verhandeling werd in het Engels vertaald en als Menno’s eerste geschrift opgenomen in *The Complete Writings of Menno Simons*.²

In 1962 publiceerde Irvin B. Horst een zorgvuldige en nauwkeurige bibliografie van Menno Simons, waarin hij opmerkte dat *De blasphemie* waarschijnlijk in Hoorn was uitgegeven en lijkt op de andere werken van Menno met zijn eigenaardige Friese dialect, schrijfstijl en wijze van argumenteren. Desalniettemin zijn er geen verwijzingen naar godslastering in de authentieke werken van Menno. Horst concludeert dat het boek in de zestiende eeuw onbekend was en het ontbreken van een bestaand manuscript terecht twijfel oproept over echtheid.³

In zijn stuk reflecteerde Horst op een controverse tussen twee Nederlandse geleerden, Christiaan Sepp en J. G. de Hoop Scheffer, die liep van 1870 tot 1894.⁴ Beiden gingen ervan uit dat de vroege geschriften van Menno in belangrijke mate schatplichtig waren aan de werken van de hoofdpublicist van het doperse Münster, Bernhard Rothmann. Sepp betoogde dat de *Basphemie* ofwel een vrome vervalsing was, geschreven met de bedoeling om Menno van Münsterse associaties te zuiveren (wat het niet erg goed deed), of een product uit de latere jaren van Menno, toen de eschatologische verwachtingen

onder zijn volgelingen voor een aards Nieuw Jeruzalem nog leefden. Scheffer leek de discussie met Sepp te winnen door aan te tonen dat een dergelijke vervalsing gebaseerd zou moeten zijn op de geschriften van Rothmann, met name op het *Bericht von der Wrake*, dat kort na de eerste verspreiding verloren was gegaan tot het herontdekt werd in het midden van de negentiende eeuw. Daarom zou een vervalsing aan het begin van de zeventiende eeuw onmogelijk zijn geweest.

Studie van de geschriften van Bernhard Rothmann in de twintigste eeuw heeft zijn brede invloed op andere doperse theologen aangetoond. In 1956 ontdekte de Amerikaan Frank Wray dat de prominente ‘evangelische anabaptistische’ theoloog en publicist, Pilgram Marpeck, Rothmanns *Bekennnisse van beyden Sacramenten* (1533) gebruikt had als basis voor zijn theologische opvatting, de *Vermanung* (1542).⁵ In 1967 stelde de Nederlandse doopsgezinde geleerde H.W. Meihuizen in zijn kritische editie van Menno’s *Dat fundament des christelycken leers* (1539) dat het een herschrijving was van Rothmanns *Restitution* (oktober 1534).⁶ Tegelijkertijd heeft de studie naar Rothmann, door Willem de Bakker, Michael Driedger en James Stayer – *Bernhard Rothmann and the Reformation in Munster, 1530-35* (2008) – aangetoond hoe Rothmanns theologie evolueerde in reactie op de veranderingen in de Münsterse Reformatie.⁷ Volgens De Bakker kan de *Bekennnisse van beyden Sacramenten*, die voorafging aan de komst van de Melchioriete profeten in Münster en Rothmanns eigen (her)doop, worden aangemerkt als een sacramentarisch of hoogstens een sacramentarisch-dopers dogmatisch werk. De *Restitution*, die aan het begin van het bewind van Koning Jan verscheen, maar niet de volledige implicaties ervan had verwerkt, schetste de kenmerken van de wederdopersregering, zoals gemeenschap van goederen en polygamie, maar interpreteerde op traditionele wijze oudtestamentische profetieën over David als verwijzend naar Christus. Dit veranderde met de verschijning van het *Bericht van der Wrake* (december 1534) en *Van Verborgtheit der Schrift* (februari 1535), waarin vermeld werd dat de oorlogszuchtige Davidische profetieën in het Oude Testament verwijzen naar Koning Jan van Leiden, die zijn koninkrijk zou overdragen aan Jezus Christus, de ware en vreedzame Salomo. De Bakker benadrukte in het bijzonder dat de theologie van Rothmann in de laatste wanhopige maanden van het beleg van Münster een verdere verandering onderging. Zijn niet-gepubliceerde *Van erdsscher unndetlyker Gewalt* (Van aardse en tijdelijke Macht) herconceptualiseerde het doperse koninkrijk als een voorafschaduwung van Gods koninkrijk zoals geprofeetd in Daniël en Openbaring, dat op een bovennatuurlijke manier op aarde

zou komen, precies tweeënveertig maanden na de val van Münster door zijn belegeraars.

Ondertussen publiceerde Helmut Isaak in 2006 *Menno Simons and the New Jerusalem*, dat veel aandacht besteedde aan *De blasphemie* als argumentatie voor zijn redenering. Hij wees erop dat de bijbelse verwijzingen naar godslastering terugkwamen in de latere geschriften van Menno, de *Meditatie op de 25ste Psalm* van 1536-1537, de eerste druk van *Dat Fundament des Christelycken Leers* van 1539 evenals de herziene versie van 1558 en de *Nieuwe geboorte* uit 1539. Voor Isaak betekende dit dat Menno in 1534 *De blasphemie* had geschreven en het als bron voor zijn latere geschriften had gebruikt. Hij publiceerde *De blasphemie* niet vanwege zijn schaamte over zijn eerdere carrière als katholieke priester in Witmarsum. In tegenstelling tot eerdere geleerden, niet alleen Sepp en Scheffer, maar ook twintigste-eeuwse geleerden zoals Karel Vos en W. J. Kühler, benadrukte Isaak dat Menno niet bekend was met de geschriften van Bernhard Rothmann op het moment dat hij *De blasphemie* schreef. Hij moet het in september of oktober 1534 hebben geschreven, voordat hij de *Restitution* had kunnen lezen. Als hij de *Restitution*, het *Bericht von der Wrake* en *Van Verborgenheit der Schrift* had gelezen, zou het ondenkbaar zijn geweest dat hij polygamie en de vervormde interpretatie van de Bijbel door de Münstersen niet aan de kaak had gesteld. Menno was altijd een gedegen polemist, die de fouten van zijn tegenstanders tot in de puntjes gedetailleerd beschreef. *De blasphemie* moet enkel en alleen tegen Jan van Leiden zijn geschreven, niet tegen Bernhard Rothmann.⁸

Willem de Bakker heeft gereageerd op Helmut Isaak.⁹ Niet alleen uit eerdere studie, maar ook met tekstuele argumenten heeft hij vastgesteld dat verschillende wendingen uit *Van der Wrake* in *De blasphemie* terugkomen. Hij betoogt verder dat *De blasphemie* geen gebruik maakte van de originele kwarto-versie die in Münster is gepubliceerd, maar eerder van een herziene octavo-versie van *Van der Wrake* geproduceerd door de volgelingen van David Joris. Hij wijst verder op de vreemde verwijzing naar I Korintiërs 3:13 op het titelblad van *De blasphemie*. Menno's slogan was een parafrase in de lijdende vorm van I Korintiërs 3: 11: 'Er mag geen ander fundament worden gelegd dan dat wat is gelegd, dat is Jezus Christus.' Hij suggereert een eerdere publicatie van *De blasphemie*, namelijk vóór 1560, toen er versificatie in gebruik werd genomen voor Bijbelse verwijzingen. Deze eerdere publicatie had de tekst van I Korintiërs 3: 11-13 (niet de versnummers), een belangrijke passage uit Rothmanns *Van Verborgenheit der Schrift*, op de titelpagina. Vervolgens werd bij een tweede druk uit 1627 de bekende parafrase van I Korintiërs

3: 11 van een verkorte manuscriptversie van de originele druk van *De blasphemie* de basis van de tekst op de titelpagina. De Bakker schrijft: ‘Het kan zijn dat de drukkers van 1627, misleid door het feit dat ze een transcriptie voor zich hadden, dachten dat ze een drukbaar origineel manuscript hadden en de opmerking “nooit eerder gedrukt” toevoegden aan de titel bladzijde.’ Het effect van De Bakkers analyse is twijfel over de aannames van eerdere wetenschap dat (1) Rothmanns *Van der Wrake* kort na zijn verschijning in december 1534 niet meer in omloop was en (2) dat er vóór 1627 geen gedrukte versie van *De blasphemie* bestond.

De Bakker suggereert verder dat *De blasphemie* in feite door Menno werd geproduceerd in 1539, aan het begin van zijn carrière als dopers leider. Het was volgens hem niet gericht tegen Jan van Leiden, al lang dood en in opspraak, maar tegen de figuur die de definitieve versie van Bernhard Rothmanns apologetische theologie in zijn voordeel wilde gebruiken. David Joris had zichzelf ervan overtuigd dat hij de beloofde David was die het Nieuwe Jeruzalem (waarvan het doperse Münster het prototype was) aan het einde van de tweeënveertig maanden voorspeld in Daniël en Openbaring, in december 1538 in Delft, zou herscheppen. Menno, die afhankelijk was van hetzelfde ondergrondse druknetwerk als David Joris, hekelde hem in 1539, omdat hij de *blasfemie* van Jan van Leiden zou herhalen. Omdat ze echter dezelfde drukkers gebruikten, kon Menno David Joris niet bij naam noemen.

Is dit vergezocht? Naar mijn mening is dat zo. Hypothese wordt gestapeld op hypothese. Ook Piet Visser, een van de meest vooraanstaande hedendaagse kenners van het doperdom, is vaak niet overtuigd door de gedetailleerde argumentatie. Het is niet ondenkbaar dat Menno Jan van Leiden na december 1534 aan de schandpaal nagelde. Toen immers paste Rothmann in *Van der Wrake* de verwijzingen uit het Oude Testament naar David toe op koning Jan in plaats van op Jezus Christus: een godslastering. Maar zou hij dan niet ook polygamie en de andere speciale gewoonten van de dopers in Münster die in de *Restitution* worden beschreven, aan de kaak hebben gesteld, zoals Helmut Isaak schrijft? De twijfel die De Bakker bij mij heeft opgeroepen, is, of we er zeker van kunnen zijn dat er in de zestiende eeuw geen versies van Rothmanns *Van der Wrake* circuleerden? In dat geval, vergelijk je, zoals Sepp betoogde, fragmenten uit *Van der Wrake* met de Bijbelse verwijzingen uit Menno's *Meditatie over de Vijfentwintigste Psalm, Dat fundament des christelycken leers* en de *Nieuwe geboorte*, om die aan elkaar te knopen. *De blasphemie* is echt geen alomvattende aanval op het doperse Münster – dat maakt de hypothese van De Bakker een beetje aannemelijk. Maar de Menno die we ken-

Titelpagina van *De blasphemie van Jan van Leiden* (1627).

nen, focust niet zo goed; als hij na december 1534 met Rothmanns trakta-
ten voor hem had zitten schrijven, zou hij veel meer te zeggen hebben gehad
over Jan van Leiden en zijn rijk. Dus toch een vervalsing?

In nieuw onderzoek heeft Brookelnn Cooper de drukker van *De blasphemie*
geïdentificeerd als de Waterlandse doper Jacob Aertz. Colom (zie haar artikel
elders in dit nummer).¹⁰ Piet Visser merkte al eerder op dat de eigenaardige
heterodoxe christologie van Melchior Hoffman, Dirk Phillips en Menno Si-
mons afwezig was in *De blasphemie*.¹¹ Tegen de tijd dat Colom *De blasphemie*
drukte, waren de Waterlanders in een meer onorthodoxe richting ontwikkeld.
Allerlei indirecte bewijzen bevestigden dan ook de vermoedens van Christiaan
Sepp en Irvin Horst dat *De blasphemie* niet van Menno's hand is.

NOTEN

1 Menno Simons, *Opera Omnia Theologica, of alle de godtgeleerde Wercken* (Amsterdam, 1681), fol. 619-631.

2 John Christian Wenger, red, *The Complete Writings of Menno Simons, c. 1496-1561* (Scottsdale, 1956), 31-50.

3 Irvin Buckwalter Horst, *A Bibliography of Menno Simons, ca. 1496-1561* (Nieuwkoop, 1962), 117-118.

4 Christiaan Sepp, *Uit het Predikantenleven van Vroegere Tijden* (Leiden, 1890), 1-19; J.G. de Hoop Scheffer, 'Eenige Opmerkingen en Mededeelingen Betreffende Menno Simons', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (1892), 1-29.

5 Frank J. Wray, 'The "Vermanung" of 1542 and Rothmann's "Bekennnisse"', in: *Archiv für Reformationsgeschichte* 47 (1956), 243-251.

6 Menno Simons, *Dat Fundament des Christelycken Leers, opnieuw uitgegeven en van een Engelse inleiding voorzien*, ed. H. W. Meihuizen (Den Haag, 1967).

7 Willem de Bakker, Michael Driedger, James M. Stayer, *Bernhard Rothmann and the Reformation in Munster, 1530-35* (Kitchener, 2008), 89-120, 183-205, 247-254, 270-273.

8 Helmut Isaak, *Menno Simons and the New Jerusalem* (Kitchener, 2006), 34-46, 113-116.

9 James M. Stayer, Helmut Isaak, Willem de Bakker, 'Research Symposium: Menno Simons, *The Blasphemy of Jan of Leiden*: When and Why Was it Written?', in: *Mennonite Quarterly Review* (2015), 609-620, bevat de kern van het argument van De Bakker, met de kritische annotatie van Piet Visser.

10 Brookelnn A. Cooper, 'Op zoek naar de anonieme drukker van Menno Simons' *De blasphemie van Jan van Leiden* (1627). Een bewerking van 'Identifying the Anonymous Printer of Menno Simons's *De Blasphemie van Jan van Leiden* (1627). A Bibliographical Analysis. Typography, Paper, and a Waterlander Printer with a Purpose: Jacob Aertsz Colom', gepresenteerd op het '2nd Spiritualists and Freethinkers in Early Modern Europe Symposium', Amsterdam, 10-11 juli, 2019.

11 P. Visser, in: Stayer, Isaak, De Bakker, 'Research Symposium', 603-604, n. 16, waarin *De blasphemie* wordt geciteerd met verwijzing naar Christus' 'zondig vlees' precies het tegenovergestelde van de Melchioriete doopsgezinde leer van Christus' 'hemelse vlees'.

Op zoek naar de anonieme drukker van Menno Simons' *De blasphemie van Jan van Leyden* (1627)

Een bibliografische analyse

BROOKELNN A. COOPER

INLEIDING

Een gedrukt werk dat anoniem is uitgegeven, stelt historici voor bijzondere uitdagingen. De tastbare gedrukte versie van de tekst is nog aanwezig, terwijl de context waarin zij werd uitgegeven grotendeels verdwenen is. Dit artikel wil de context schetsen waarin het anoniem gepubliceerde *Tegens de grouwelijcke ende grootste blasphemie van Jan van Leyden*¹ uit 1627 (vanaf nu *De blasphemie*) werd gedrukt. Het doet dat door te laten zien waar het is gedrukt en wie bij het drukproces betrokken waren. *De blasphemie* wordt door sommigen gezien als een van de eerste teksten van Menno Simons (aangenomen wordt dat het oorspronkelijk ergens tussen 1534 en 1540 werd geschreven), maar het oudst bekende gedrukte exemplaar stamt uit 1627.² De titelpagina van deze zeventiende-eeuwse druk bevat Simons naam, het drukjaar, een verwijzing naar 1 Korintiërs 3:13 en de opmerking dat *De blasphemie* niet eerder is uitgegeven. De titelpagina geeft echter geen aanwijzingen over de plaats van uitgave, of wie daarbij betrokken is geweest. Ik wil laten zien dat informatie over deze details van direct belang is voor de betekenis van de tekst.

Weten waar een tekst is gedrukt is cruciaal om te kunnen zien in welke context zij ontstond. Historicus Richard Sayce stelt: '[h]et opsporen van roofdrukken, het bepalen van de volgorde van edities, het bestuderen van clandestiene publicaties, van werk van heterodoxe auteurs en van de verspreiding van ideeën is allemaal afhankelijk van kennis over waar en wanneer boeken zijn gedrukt'.³ Net zo belangrijk is kennis over de mensen die bij het drukproces en de publicatie betrokken waren. Rindert Jagersma en Trude Dijkstra schrijven: 'De auteur, de tijd en plaats van schrijven zijn net als de drukker en diens omgeving van belang voor de betekenis'.⁴

Voorheen werd weinig belang gehecht aan professionals in het boekenvak, omdat die primair door winst zouden zijn gedreven. Daarom werden ze grotendeels genegeerd in historiografisch onderzoek naar de verspreiding van heterodoxe ideeën in vroegmodern Europa. Maar deze mensen blijken juist een cruciale rol te spelen. Robert Darnton toont overvloedig aan dat zij allereerst ondernemers waren⁵ en dat gold in deze periode voor de meesten. Toch zijn er belangrijke voorbeelden van figuren die gedurende hun hele carrière boeken drukten met een specifiek doel, zoals aangetoond door historici als Piet Visser, John A. Lane⁶ en Michael Driedger. Driedger schrijft dat deze mensen bewuste keuzes maakten over wat ze op de drukpers legden en ‘betrokken waren bij de ideeën waarvan ze de verspreiding stimuleerden’.⁷ Met andere woorden, dat ze ‘naast winst ook een punt probeerden te maken’.⁸ Kennis over de professionele, religieuze en intellectuele achtergrond van deze professionals in het boekenvak en over hun boekenfonds kan inzicht geven in de vraag of hun drukkersactiviteiten vooral in het teken stonden van geld verdienen of dat ook ideologische motieven een rol speelden. Bovendien is zulke kennis cruciaal om boeken in de juiste context te plaatsen.

Op basis van bibliografische en typografische analyse heb ik Jacob Aertsz Colom geïdentificeerd als de uitgever van *De blasphemie* – een Amsterdamse drukker die lid was van de doopsgezinde Waterlandse gemeente. In dit artikel bespreek ik hoe ik deze informatie heb verkregen. Daarna ga ik in op het belang van Coloms intellectuele en godsdienstige achtergrond om de context te bepalen waarin *De blasphemie* werd gepubliceerd. Op die manier laat dit artikel ook zien wat er aan context kan worden gevonden, zodra licht wordt geworpen op de identiteit van de drukker en de plaats van uitgave.

De blasphemie behandelt Menno Simons’ visie op de misvattingen van de Münsterieten, een ‘radicale’ sekte die volgens de propaganda van die tijd met geweld een theocratie had proberen te vestigen.⁹ De tekst stelt dat de Münsterieten vooral om twee redenen blasfemisch genoemd kunnen worden. Ten eerste zet de auteur met veel dogmatisch bewijs uiteen dat christenen nooit mogen vechten of de wapens oppakken. In plaats daarvan zouden zij ‘de wapenrusting van God’ moeten dragen, de ‘helm van verlossing’ en het ‘zwaard van de Geest’, namelijk het Woord van God.¹⁰ Immers, als het Woord van God voldoende is om de goddelozen te verslaan, met welk ander zwaard zou je je vijanden dan tegemoet kunnen treden?¹¹ Ten tweede was het blasfemie dat de leider van de Münsterieten, Jan van Leiden, beweerde de ‘heerlijke koning van alle mensen’ te zijn, terwijl er maar één Heer en Koning kan bestaan, namelijk Jezus Christus, de schepper van alle mensen.¹² Het belang van de

tekst is dat Menno Simons duidelijk maakt dat hij en de Münsterieten twee tegenover elkaar staande richtingen vertegenwoordigen.

Het feit dat van *De blasphemie* alleen de versie uit 1627 nog bestaat heeft veel vragen opgeroepen over de authenticiteit van de tekst. Ik zal het historio-graphische debat daarover hieronder kort bespreken.

Eind negentiende eeuw werd er tussen twee Nederlandse onderzoekers, Christiaan Sepp en J.G. de Hoop Scheffer, gesproken over de authenticiteit van *De blasphemie*. Sepp zag de tekst als een vervalsing terwijl Scheffer volhield dat het een authentiek werk van Simons betrof. Nadat hij *De blasphemie* had vergeleken met andere werken van Simons constateerde Scheffer overeenkomsten in het gebruikte Friese dialect en in de manier van schrijven en argumenteren. Scheffer vond in Simons' werken echter geen enkele verwijzing naar *De blasphemie*. Als in geen van zijn werken over deze tekst werd gesproken, zou het dan een vervalsing kunnen zijn, zoals Sepp suggereerde, bedoeld om de mennonieten vrij te pleiten van de ellende die in Münster had plaatsgevonden? Of is het, zoals Scheffer voorstelde, gemodelleerd naar *Vengeance* van Rothmann (1534), waarvan wordt aangenomen dat die kort na publicatie verloren is geraakt om pas midden negentiende eeuw te worden herontdekt; en is het zo toch een authentiek werk van Simons?¹³ In *A Bibliography of Menno Simons* (1962) constateert Irvin B. Horst dat, ondanks de aanzienlijke hoeveelheid intern bewijs voor de authenticiteit van *De blasphemie* als werk van Simons, het wel een feit is dat het boek tot de vroege zeventiende eeuw onopgemerkt lijkt te zijn gebleven en dat het ontbreken van een zestiende-eeuwse editie voldoende reden is om kanttekeningen te plaatsen bij de authenticiteit.¹⁴

In een onlangs gepubliceerd onderzoekssymposium werd deze discussie nieuw leven ingeblazen. Gesproken werd over de verschillende visies van Willem de Bakker, Helmut Isaac en James Stayer op de vraag waar en wanneer het geschreven is. Er was geen eenduidige conclusie, maar wel kwamen er belangrijke aanwijzingen naar voren op basis van de vertaling en bestudering van de tekst. Volgens Piet Visser, een toonaangevende Nederlandse onderzoeker op het gebied van het doperdom die de inleiding en het eindcommentaar verzorgde, worden de motieven voor het uitbrengen van *De blasphemie* in de vroege zeventiende eeuw duidelijk als je kijkt naar de geschiedenis van de vervolging van de mennonieten in de Nederlandse Republiek. Als Simons de auteur van de tekst was, dan zou hij 'de leider van het doperse Münster hebben ontmaskerd als de Antichrist en ook hebben aangetoond dat de mening dat de doopsgezinden de nazaten waren van de opstand te Münster een

lasterpraatje van hun vijanden was en geen enkele grond had'.¹⁵ Visser voegt daaraan toe dat een vervalsing ook:

heel goed [zou zijn] uitgekomen voor de mennonieten, die de decennia voor het uitbreken van de Opstand gebukt gingen onder zware vervolging door de Habsburgse overheid in Brussel, maar in de zeventiende-eeuwse Republiek onderhand werden getolereerd en steeds meer aan respect en welvaart wonnen.¹⁶

Visser neemt daarom aan dat de publicatie van *De blasphemie* in de zeventiende eeuw uiteindelijk tot doel had om de reputatie van de mennonieten in de Republiek op te poetsen na een lange geschiedenis van vervolging, ongeacht of de tekst nu een latere constructie was of een authentiek werk van Simons.

Dit artikel richt zich weliswaar niet op de discussie over authenticiteit die zoveel aandacht heeft gekregen, maar toch leveren de genoemde onderzoekers belangrijke inzichten met betrekking tot de bedoeling achter het drukken van *De blasphemie* in 1627. Dit artikel levert een bijdrage aan dit debat door een antwoord te formuleren op de volgende vragen. Waar is de tekst gedrukt? Wie zitten er achter druk en uitgave van *De blasphemie*? Wat waren hun motieven om specifiek dit boek te drukken? En wat waren de omstandigheden waarin de publicatie plaatsvond? Uiteindelijk is mijn conclusie dat Jacob Aertsz Colom de drukker van *De blasphemie* is en dat hij het drukte in een periode van doopsgezind confessionalisme als reactie op debatten over spiritualistische en sociniaanse invloeden binnen de Waterlandse gemeenschap te Amsterdam. Tot nu toe is Colom nooit genoemd als drukker van *De blasphemie* en pas vrij laat in mijn onderzoek kwam ik, op basis van bibliografische analyse, tot deze slotsom. Voordat ik verder inga op Colom en de context van de druk van *De blasphemie* zal ik eerst bespreken hoe ik tot de conclusie kwam dat Colom de drukker was van de editie uit 1627.

Bibliografisch onderzoek als middel om de identiteit van anonieme drukkers te achterhalen is zeker niet nieuw. Vanaf de zestiende eeuw is typografisch materiaal in gedrukte werken gebruikt om achter de drukkers van dissidente teksten te komen. Elke drukker bezat een verzameling lettertypen, hoofdletters en versierd materiaal voor decoratieve doeleinden. Dit materiaal kreeg door de tijd heen gebruikssporen; scheurtjes of ontbrekende stukjes. Het materiaal levert ons zo zichtbare herkenningpunten, een soort typografische vingerafdruk, die door tijdgenoten en historici kunnen worden onderzocht. Gedurende de twintigste eeuw is het zo gelukt de identiteit vast te stellen van

Jacob Aertsz Colom door Th. Matham naar Simon de Vlieger (Rijksmuseum RP-P-OB-23.195; proefdruk).

de meeste drukkers achter anoniem gepubliceerde werken in de Nederlanden gedurende de zestiende eeuw. Zoals ik hieronder uitleg wordt dit in de zeventiende eeuw echter steeds moeilijker door de standaardisering van lettertypen en een tanende populariteit van versierde hoofdletters en andere decoratieve overblijfsels uit de middeleeuwse schrijfcultuur.

Paul Valkema Blouw (1916-2000), bijvoorbeeld, tegenwoordig gezien als een van de pioniers van modern typografisch onderzoek, wijdde een groot deel van zijn academische carrière aan dit soort historisch spoorwerk. Hij waarschuwde tegen het gebruik van lettertypen als belangrijkste middel om anoniem drukwerk te identificeren. Onder leiding van Herman de la Fontaine Verwey (1903-1989) stelde Valkema Blouw vanaf 1968 een bibliografie

samen van alle werken die tussen 1540 en 1600 in Nederland zijn gedrukt. Na meer dan dertig jaar onderzoek slaagde Valkema Blouw erin de drukkers te achterhalen van negentig procent van alle anoniem gepubliceerde boeken in de Noordelijke Nederlanden gedurende die periode. Valkema Blouw gebruikte de lettertypen, hoofdletters, vignetten en andere versieringen of decoratieve elementen in deze werken als identificatiemiddel.¹⁷ Bij de koppeling van drukkers aan specifieke teksten zegt Valkema Blouw echter dat de gebruikte lettertypen alleen een ondersteunende rol kunnen vervullen en pas een functie hebben als de identiteit is vastgesteld op basis van een vergelijking van decoratieve elementen, omdat lettertypen gedurende de zestiende eeuw steeds meer werden gestandaardiseerd. Al medio zestiende eeuw konden in een groot aantal drukkerijen in Europa dezelfde lettersets worden aangetroffen. Naarmate er minder versieringen en decoraties worden gebruikt wordt het dus steeds lastiger om drukkers van anonieme werken te identificeren.

Een recent voorbeeld van het vergelijken van decoratieve elementen zoals Valkema Blouw dat voor ogen had kan men vinden in het artikel van Jagersma en Dijkstra ‘Uncovering Spinoza’s Printers by Means of Bibliographical Research’. In dit artikel baseren Jagersma en Dijkstra zich hoofdzakelijk op de versierde hoofdletters bij het toeschrijven van enkele van Spinoza’s anoniem gepubliceerde teksten aan de drukkers Israël de Paull, Herman Aeltz en Daniel Bakkamude. Net als Valkema Blouw deden Jagersma en Dijkstra dit onderzoek op de ‘ouderwetse manier’, namelijk door drukwerk van bekende drukkers te vergelijken met door hen onderzochte anonieme drukken uit dezelfde periode.¹⁸

Met de komst van automatische beeldherkenning, internet en andere mogelijkheden die deze tijd van digitalisering met zich meebrengt hebben onderzoekers snellere en efficiëntere manieren ontwikkeld om dit speurwerk uit te voeren. Geïnspireerd door Valkema Blouws onderzoek heeft Paul Dijkstra vanaf 2008 aan een doorzoekbare database gewerkt, getiteld *Ursicula*, met daarin foto’s van ornamenten, lettertypen en ander decoratief materiaal in Nederlandse gedrukte werken tussen 1601 en 1625.¹⁹ *De blasphemie* bevat maar één versiering en wel op de laatste pagina. Een zoektocht in *Ursicula* leerde helaas dat de versiering in *De blasphemie* niet in ander werk tussen 1601 en 1625 is terug te vinden. Daarom was ook ik gedwongen om op de ‘ouderwetse manier’ terug te vallen.

Tussen 2017 en 2018 doorzocht ik in *Bijzondere Collecties* te Amsterdam alle werken die tussen 1615 en 1635 in Nederland zijn gedrukt op het betreffende ornament en vergeleek ik lettertypen en watermerken met die in

Afbeelding van het ornament in *De blasphemie* (rechts), vergeleken met het aan de onderzijde beschadigde ornament (links) in *Mendoza* (1595).

De blasphemie. De eenzame versiering op de laatste pagina van *De blasphemie* was in deze periode van uitgave onvindbaar. Later in mijn onderzoek stuitte ik echter op een ornament in een ouder werk: *De historie ofte beschrijvinghe ... van China* uit 1595, zonder naam van de drukker.²⁰ De afbeeldingen laten duidelijk zien dat het ornament in *De blasphemie* is beschadigd of doelbewust is aangepast. Als het ornament in ander werk uit dezelfde periode voorkwam, zou de drukker onmiddellijk zijn onthuld. De waarschuwing van Valkema Blouw ten spijt moest ik nu wel terugvallen op de lettertypen. Omdat verschillende lettersets vaak sterk op elkaar lijken – qua grootte soms maar minimaal van elkaar afwijken – moest ik dit doen via nauwkeurige inspectie met een vergrootglas en een liniaal. In de volgende paragraaf zal ik ingaan op de details van de lettertypen die ik vond, inclusief hun afmetingen en opvallende kenmerken. Na bijna een jaar moeizaam onderzoek begon ik te vermoeden dat Colom de drukker was en vervolgens kon ik dit vermoeden verifiëren via een nauwkeurige vergelijking van de combinatie van gebruikte lettertypen en het watermerk in het papier van *De blasphemie*.

HET IDENTIFICEREN VAN DE ANONIEME DRUKKER VIA BIBLIOGRAFISCH ONDERZOEK

In *De blasphemie* is sprake van een combinatie van elf verschillende lettertypen: vijf gotische, vier romeinse en twee cursieve. Het is de combinatie van deze fonts waardoor ik Jacob Aertsz Colom als drukker kon aanwijzen. De lettertypen kon ik identificeren met behulp van de gegevens in *Sixteenth-Cen-*

*tury Printing Types of the Low Countries*²¹ (Vervliet, 1968), *French Renaissance Printing Types*²² (Vervliet, 2010) en *Early Type Specimens in the Plantin-Moretus Museum*²³ (Lane, 2004). Deze werken bevatten specimina van vooral zestiende-eeuwse lettertypen met nuttige en accurate beschrijvingen, die onderzoekers kunnen helpen bij het oplossen van raadsels omtrent ongedateerde of anonieme boeken. Slechts twee van de elf lettertypen van *De blasphemie* waren in deze drie werken niet terug te vinden. Om deze elf allemaal in andere werken van Colom terug te kunnen vinden moest ik exact weten welke lettertypen het betrof en wat hun kenmerkende eigenschappen waren. Het merendeel van de lettertypen in *De blasphemie* zijn veelgebruikte zestiende-eeuwse fonts die in die tijd vaak in Nederlandse drukkerijen opduiken. Er zijn echter ook twee unieke lettertypen die aan het begin van de zeventiende eeuw vervaardigd zijn: een klein gotisch lettertype, gebruikt voor marginale noten, en een karakteristiek romeins lettertype dat in de hoofdtekst wordt gebruikt, meestal om bepaalde passages te accentueren. In de twintiger jaren van de zeventiende eeuw zijn deze twee fonts bij maar een paar drukkerijen te vinden. Toen ik eenmaal de karakteristieke eigenschappen van deze fonts kende, was het makkelijk ze te identificeren. Hieronder zal ik elk lettertype in *De blasphemie* beschrijven. Bovendien neem ik waar mogelijk een foto op van de lettertypen in onbeschadigde vorm, zoals ze te vinden zijn in de letterproeven die ik gebruikte voor de vergelijking.²⁴ Voordat ik dat doe, zal ik kort de problemen aanstippen die ik tegenkwam doordat ik uitsluitend lettertypen heb gebruikt om achter de drukker van de zeventiende-eeuwse editie te komen.

Het grootste obstakel dat ik tijdens mijn nauwgezette onderzoek naar het typografisch materiaal van *De blasphemie* tegenkwam was dat het boek lettertypen bevat die in de meeste zeventiende-eeuwse drukkerijen in de Nederlanden kunnen worden aangetroffen. Dat was het gevolg van meer dan honderd jaar internationale handel in lettertypen. De verspreiding van lettertypen door Europa en de daaropvolgende standaardisering maakt het lastig om drukkers te achterhalen.

In 1968 ontcrachtte Hendrik Vervliet het idee dat lettersets geproduceerd werden in de buurt van de plaats waar ze werden gebruikt. Vervliet zegt dat dit al in de vijftiende eeuw veranderde als gevolg van de arbeidsverdeling tussen de lettersnijder en de lettergieter. Gewoonlijk maakten lettersnijders in opdracht specifieke lettersets, waarbij elke set gemiddeld vier tot zes maanden voltijdse arbeid vergde. De lettersnijder ontwierp en produceerde een set stempels en drukte die in matrijzen. Vervolgens verkocht hij de stempels

en matrijzen aan een lettergieter, die verantwoordelijk was voor het maken van de gietvorm, het gieten en de afwerking van de letters. Door een gietvorm steeds opnieuw te gebruiken kon de lettergieter goedkoper lettertypen in grotere hoeveelheden produceren, met als gevolg dat sets van hetzelfde lettertype tegelijkertijd in verschillende drukkerijen kunnen worden aangetroffen. Vervliet schrijft dat aan het einde van de zestiende eeuw ‘bijna alle drukkers in een bepaalde regio dezelfde [letter]typen gebruikten, waarbij het uiteindelijke drukwerk alleen verschilde wat betreft het assortiment aan hoofd- en kleine letters’.²⁵ Dat was zeker het geval in de grote drukkerscentra binnen de Republiek. Daarom was het noodzakelijk om de lettertypen in *De blasphemie* te vergelijken met ander drukwerk uit die periode. Het was uiteindelijk de combinatie van alle elf lettertypen die me in staat stelde om Colom als drukker aan te wijzen.

De lettertypen in *De blasphemie* lopen stilistisch uiteen omdat ze op verschillende locaties in West-Europa zijn gesneden en een weerslag vormen van de expertise van verschillende generaties lettersnijders en lettergieters. Alleen al de variatie van lettertypen in *De blasphemie* laat zien hoe intensief lettertypen in die tijd door heel Europa werden verhandeld. Al in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw reisden lettergieters met regelmaat tussen Europese boekencentra. Al in de vroege zestiende eeuw waren er in de Lage Landen bijvoorbeeld Franse, Duitse en Italiaanse lettertypen te vinden. Het is daarom geen verrassing dat Vervliets overzicht van lettertypen voor zestiende-eeuws drukwerk in de Lage Landen uit drukletters bestaat die over heel Europa waren geproduceerd.²⁶ Het is evenmin verbazend dat veel van de lettertypen in *De blasphemie* elders zijn gemaakt.

Door de matrijstechniek konden voor generaties drukkers dezelfde lettersets worden geproduceerd. Franse meestersnijders uit de zeer productieve generatie van Claude Garamond (1480-1561), Robert Granjon (1513-1590) en Pierre Haultin (1510-1587) produceerden gedurende de zestiende eeuw uitmuntende lettersets die vele decennia lang in drukkerijen kunnen worden teruggevonden. Deze sets waren in de Nederlanden tot ver in de zeventiende eeuw populair. Sterker nog: sommige van deze lettersets worden teruggevonden in *De blasphemie*. Een paar andere sets in *De blasphemie* kunnen worden toegeschreven aan Hendrik van den Keere de Jongere (1540-1580), een laat zestiende-eeuwse Vlaamse lettersnijder die, zoals ik hieronder zal aantonen, duidelijk is beïnvloed door zijn Franse en Duitse voorlopers. Omdat met behulp van de matrijzen kwalitatief goede lettersets voor een schappelijke prijs konden worden gemaakt, werden er na 1560 erg weinig nieuwe lettersets gemaakt. Het

gevolg was dat in drukkerijen in de Republiek in deze periode veel dezelfde sets in gebruik waren. Gelukkig bevat *De blasphemie* twee unieke lettersets die in de zeventiende eeuw zijn vervaardigd. Aangezien deze sets op het moment dat *De blasphemie* werd uitgegeven alleen bij een paar specifieke drukkerijen voorkomen, vormden zij een enorme hulp bij mijn zoektocht naar de drukker. Zonder deze twee sets zou mijn missie vrijwel onmogelijk zijn geweest.

Nu zal ik afmetingen en beschrijvingen geven van de lettersets in *De blasphemie*, inclusief de kenmerkende eigenschappen die de zeventiende-eeuwse sets anders maken dan vergelijkbare zestiende-eeuwse sets die rond 1620 nog steeds in zwang waren.²⁷ Om beter zicht te krijgen op de uniciteit van de zeventiende-eeuwse lettersets in *De blasphemie* geef ik ook steeds korte inleidingen op hoe gotische, romeins en cursieve lettersets in de Lage Landen gebruikt werden en hoe dat door de tijd heen veranderde.

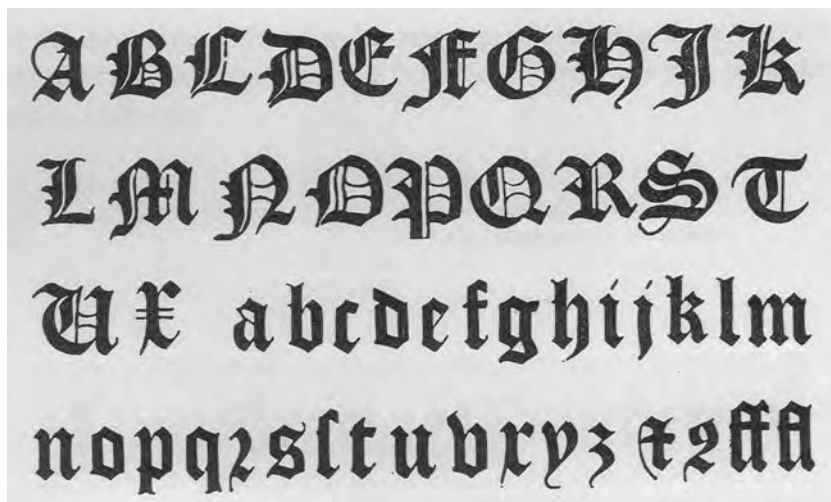
Ik zal beginnen met de gotische lettersets in *De blasphemie*. De drukker gebruikte vijf soorten gotische textura, het oudste en meest voorkomende druklettertype in de Lage Landen. Er zijn twee verschillende soorten textura: de *textura quadrata* en de *textura rotunda*. Zij leken op de kalligrafische stijlen uit de handschriftencultuur. De *quadrata* was, zoals Vervliet opmerkt, het ‘meest formele en meest geometrische, volledig opgebouwd uit scherpe hoeken en diamantvormen, met minuskels die vrijwel geen rondingen hebben’. De *textura rotunda* was ‘minder formeel, minder hoekig, wat vloeiender, misschien een beetje sneller te schrijven’.²⁸ *Textura quadrata* en *textura rotunda* zijn allebei in *De blasphemie* te vinden. De Franse textura-lettertypen waren wat ronder en komen overeen met de *rotunda*-stijl. De Duitse textura-lettertypen waren daarentegen wat hoekiger, meer in de *quadrata*-stijl.

Onder invloed van beide buurlanden bezetten de textura lettertypen die in de Nederlanden werden gemaakt een middenpositie met ronde én rechte strepen. Bijvoorbeeld, de eerste strepen van de meeste hoofdletters en van de onderkastletters ‘m’ en ‘n’ waren meestal gebogen, terwijl de schreven van de meeste letters gewoonlijk minder uitgerekt en meer diamantvormig waren. Zo gaf Christoffel Plantijn (1520-1589), een Antwerpse drukker van Franse origine, in de jaren zeventig van de zestiende eeuw Hendrik van den Keere de Jongere (1540-1580), lettersnijder te Gent, de opdracht om naar dit ontwerp een hele serie texturaset te produceren. Van den Keere mengde gangbare stijlen in de Lage Landen en Frankrijk en ontwikkelde een nieuwe stijl die snel uitgroeide tot het meest courante textura-ontwerp van deze periode. Deze lettersets hadden grote invloed op de evolutie van de Nederlandse textura’s.

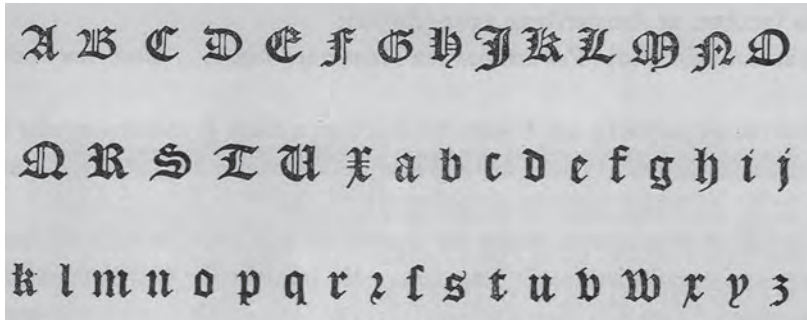
In een Europese markt gedomineerd door Franse lettersnijders was Van den Keere een van de weinige noordelijke lettersnijders die hetzelfde niveau van productiviteit, kunde en stijl bereikte. Van den Keere, zoon van de drukker Van den Keere de Oudere, had als doel letters te produceren waarmee makkelijker te drukken was; hij voerde versimpelingen door waardoor de letters minder vies werden als ze met inkt werden ingesmeerd.²⁹ Twee van de textura lettertypen in *De blasphemie* kunnen aan Van den Keere worden toegeschreven.

Bovendien kan het zeventiende-eeuwse textura lettertype dat wordt gebruikt in de marginale noten worden toegeschreven aan de Nederlandse lettersnijder Nicolaes Briot (ca. 1585-1626), van wie bekend is dat hij vanuit Van den Keeres stijl werkte en slechts een paar decoratieve krullen aan bepaalde hoofdletters toevoegde. Hieronder neem ik alle gotische lettertypen op met hun beschrijvingen in volgorde van grootte, van groot naar klein.

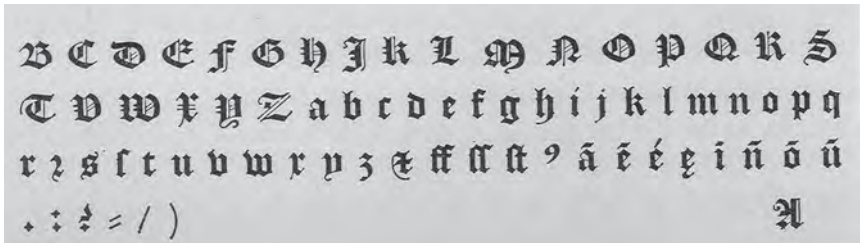
De grootste gotische letter in *De blasphemie* is op de titelpagina gebruikt voor Menno Simons' naam (regel dertien) en voor een hoofdletter op pagina A2. Deze set wordt in een van Vervliets collecties omschreven als de 'Vostre' Groot Canon of Moyon Canon textura en heeft een grootte van 230 mm op twintig regels. Al was dit lettertype buitengewoon wijdverbreid, de drukker kan worden geïdentificeerd via de kleine barstjes in de hoofdletter M en de lichte inkerving van de onderstreep van de hoofdletter S in 'Menno Symons'.³⁰

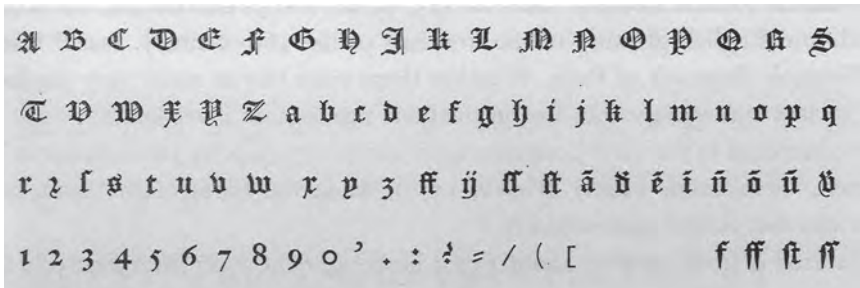
Moyon Canon textura T3.

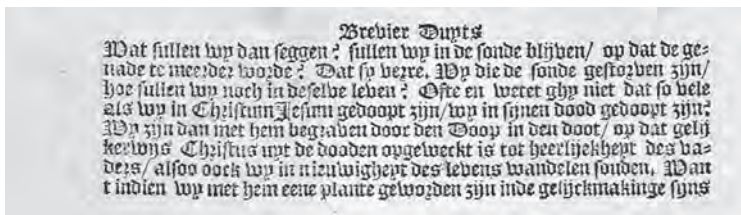
Frans textura lettertype T12b.

Augustijn textura T23.

Van den Keeres descendiaen textura T40.

Briots textura zoals afgebeeld in de letterproef van Vosken.

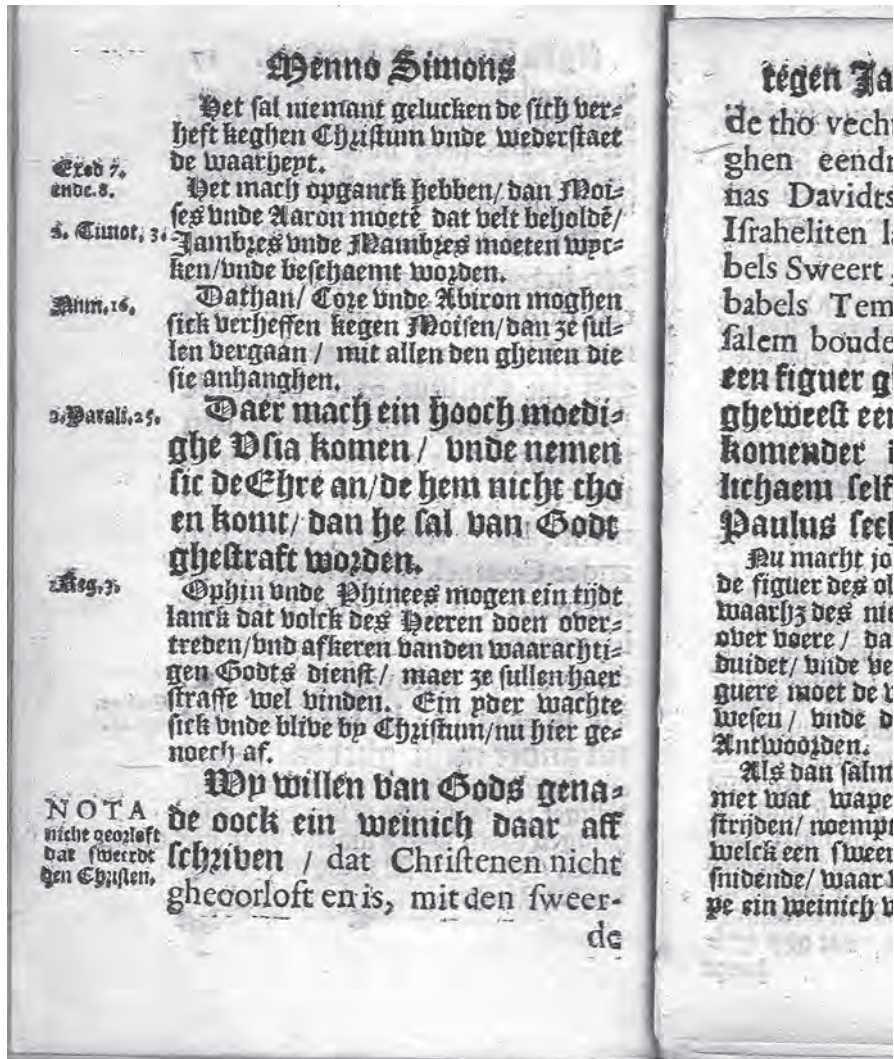
Het op een na grootste textura lettertype staat eveneens op de titelpagina (regel 2) en pagina A2 (regel 1). Gezien de *rotunda*-stijl is het waarschijnlijk een Frans textura lettertype, met een grootte van 115 mm per twintig regels.³¹

Het derde is een Augustijn textura die kan worden toegeschreven aan Van den Keere. Het wordt gevonden op de titelpagina (regel 1, 3 en 14-16), pagina A2 (regel 2-7), pagina A3v (regel 1-6) en elders in *De blasphemie*. Het heeft een grootte van 97 mm per twintig regels. Bij vergelijking met het bovenstaande Franse textura lettertype wordt duidelijk dat de hoofdletter M van dit lettertype onder Franse invloed is ontstaan. Een van de sleutelkenmerken van dit lettertype is de naar buiten gebogen schreef, bijvoorbeeld bij de hoofdletter J.³²

Het vierde lettertype is gebruikt voor de hoofdtekst en kan makkelijk worden herkend als Van den Keeres beroemde descendiaen textura, grootte 71 mm per twintig regels.³³

De vijfde en laatste textura wordt gebruikt in de schoudernoten op de pagina's A4, A4v, A5, A5v, B2, C1v, C2 en D4. Toen ik samen met John A. Lane probeerde dit lettertype thuis te brengen, schreef hij dit zeventiende-eeuwse brevier textura toe aan Nicolaes Briot, de 'belangrijkste snijder van [deze] nieuwe texturastijl'.³⁴ Volgens Lane kan dit lettertype vanaf 1612 in verschillende werken worden gevonden. Eerst gewoonlijk in werken van drukkers die ook daadwerkelijk met Briot in contact stonden.³⁵ Maar al rond 1625 kreeg dit lettertype in de Noordelijke Nederlanden steeds meer verspreiding.³⁶ Zoals eerder aangestipt gebruikte Briot het populaire textura-ontwerp van Van den Keere, vergrootte de sierkrullen aan de hoofdletters M, N en J en verlengde de aflopende schreef van de hoofdletter T. Deze karakteristieke elementen zijn behulpzaam bij elk identificatieproces. Briots nieuwere ontwerp werd vaak gebruikt naast de oudere courante lettertypen van Van den Keere en regelmatig kan in gedrukte werken een combinatie van beide fonts worden gevonden. Omdat ze qua grootte en stijl zo erg op elkaar leken is het waarschijnlijk dat drukkers de twee lettersets bij distributie van het zetsel soms ongemerkt in de verkeerde letterbak terugplaatsten. Briot maakte ook een grotere textura met dezelfde aanpassingen van het ontwerp, maar het lijkt erop dat drukkers zelden beide sets hebben aangeschaft. We moeten daarom niet te snel concluderen dat een drukker deze specifieke letterset in huis had als wordt vastgesteld dat hij de grotere Briot textura bezat.

Gotische textura lettertypen waren, zoals Jan Middendorp zegt, 'wat men het best kon lezen omdat men het het meest las (en het meest schreef)'.³⁷

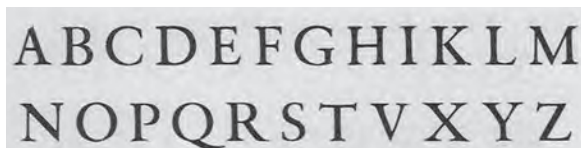

De Blasphemie C1v-C2r met hoofdttekst T 40; schoudernoten Briots textura; Van der Keeres R31 etc.

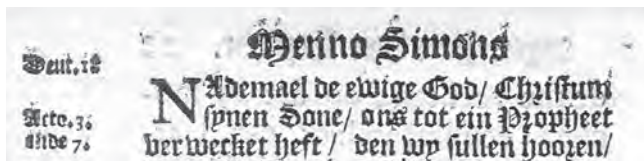
Vanwege hun stijl en leesbaarheid werden gaandeweg romeinse en cursieve lettertypen ingevoerd. Hoewel romeinse fonts al in de vroege zestiende eeuw in de Lage Landen werden geïntroduceerd duurde het, aldus Vervliet, ‘tot de zeventiende eeuw’ voordat het ‘romeins algemeen werd geaccepteerd als gepaste letter voor kwaliteitsteksten in Nederlands of Vlaams’.³⁸ Gotische textura lettertypen genoten tot de vroege zeventiende eeuw de voorkeur. Maar in Nederlandstalig drukwerk was vaak een mix van gotische, romeinse en cursieve lettertypen te vinden om bepaalde tekstdelen te accentueren of puur vanwege esthetische redenen. Zo’n mix van lettertypen kan ook worden aangetroffen in *De blasphemie*, waar Romeins font worden gebruikt om tekstdelen extra te benadrukken. Het feit dat romeinse lettertypen niet erg populair waren maakt het in Nederland vervaardigde romeinse lettertype in *De blasphemie* uniek. Bovendien verklaart het waarom het merendeel van de gebruikte romeinse fonts door Franse lettersnijders is vervaardigd. Hieronder geef ik alle romeinse en cursieve lettertypen op volgorde van grootte.

De grootste romeinse letterset, alleen een hoofdletter N, staat op C2v en heeft een grootte van 5 mm hoofdletterhoogte. Het overeenkomstige lettertype is te vinden in Vervliet, waar het wordt omschreven als ‘Garamond two-line Petit Romain Roman capitals’.³⁹

Het tweede romeinse lettertype is eigenlijk een mix van verschillende romeinse letters van hetzelfde formaat. Het kan worden gevonden tussen tekstdelen met het textura lettertype en heeft een grootte van 94 mm per twintig regels.⁴⁰ Om enkele unieke kenmerken te noemen: de C, S en G hebben Ne-

De hoofdletters van de tweeregelige Garamond Petit Romain no. 181.

De hoofdletter N op C2v.

derlandse (dat is: dubbelpuntige) schreven, de K en R zijn duidelijk hoger en smaller dan de andere hoofdletters met een verlengde eindroning, oudere versies van de hoofdletters R, S, M en C zijn ook aanwezig en de W is een recentere toevoeging die afwijkt van de gewoonlijke dubbele V.⁴¹

Tijdens mijn overleg met John Lane over de zeventiende-eeuwse lettertypen in *De blasphemie*, uitte hij het vermoeden dat een van de gebruikte fonts Briots augustijn romeins zou zijn. Briots augustijn romein werd voor het eerst op grote schaal gebruikt in Willem Jansz Blaeus (1571-1638) druk van Nicolaus Copernicus' *Nicolai Copernici Torinensis. Astronomia instavrata, libris sex comprehensa, qui de revolutionibus orbium caelestium inscribuntur* uit 1617. Briots Nederlandse schreven kunnen met gemak worden ontdekt bij de hoofdletters C, S en G; de smalle R die in *De blasphemie* voorkomt is in deze set echter niet aanwezig. Vergelijkbare hoge en smalle hoofdletters K en R zien we in het voorbeeld van Granjons Double Pica Roman (zie afbeelding hieronder).⁴² De mix van deze romeinse lettertypen samen maakt het uniek en makkelijk te identificeren.

In zijn behandeling van Briots romeinse lettertypen in *Early Type Specimens in the Plantin-Moretus Museum* (2004) zegt John Lane dat 'het augustijn een complexe geschiedenis heeft' en dat 'het zover ik weet voor het eerst voorkomt in boeken die tussen 1621 en 1626 zijn gedrukt door Willem Jansz Blaeu en Paulus Aerts van Ravesteyn (die allebei hechte banden onderhiel-

Granjons Double Pica Roman no. 98 (verkleind).

den met Briot)'.⁴³ Lane voegt eraan toe dat 'het augustijn toen werd aangepast om het stilistisch met de rest in overeenstemming te brengen'.⁴⁴ Deze transitiefase van het augustijn romein zou kunnen verklaren waarom er stilistisch gezien zoveel verschillende letters in lijken te zijn vermengd. In een voetnoot zegt Lane dat het augustijn romein het bekendst is als nazaat van het Engelse 'Fell' romein, waarin decennia na Briots dood verschillende letters werden vervangen.⁴⁵ In *John Fell: The University Press and the 'Fell' Types* wordt in een beschrijving van het Engelse romein uit deze collectie uitgelegd dat de K en R volle Parijse staarten hebben, maar dan zonder de eindkrul. Ook de opname van de U, J en W als nieuwe letters wordt nauwkeurig beschreven. De W wordt omschreven als een semi-dubbele V-vorm waarvan de eerste V na het raakpunt met de tweede V stopt, heel vergelijkbaar met de W in *De blasphemie*. Op basis van hun stijl wordt gezegd dat de hoofdletters C, J, U en W in Holland zijn gesneden of door een elders residerende Nederlander. Volgens Morison en Carter, is 'het ontstaan van verschillen in ontwerp tussen de Franse zestiende-eeuwse stijl (bijv. Garamond, Granjon en Haultin) en die van de Nederlandse zeventiende eeuw (bijv. Van Dyck etc.) al vroeg merkbaar in het Engelse Fell romeins'.⁴⁶ Die beschrijving correspondeert met het zeventiende-eeuwse romein-type in *De blasphemie* en zo'n transitiefase verklaart de combinatie van zulke op het oog zo verschillende romeinse fonts.

In bovenstaande combinatie van romeinse fonts wordt ook een cursieve letter gebruikt. Deze 'j' en '?' van een niet geïdentificeerd augustijn cursief lettertype staan op pagina C7v en D5v en lijken daar per ongeluk terecht te zijn gekomen, aangezien de tekst ook romeinse onderkast j's bevat. Het cursief lijkt dezelfde grootte te hebben als het augustijn romein. Helaas zijn er van beiden lettertypen geen voorbeelden in letterproeven bekend.

Het volgende type, Van den Keeres descendiaen romein, staat in de schoudernoten op onder andere pagina B6, A4v, A5 en heeft een grootte van 71 mm per twintig regels.⁴⁷

Het laatste lettertype in *De blasphemie* is Granjons garamond of petit romaine italic, op de titelpagina bij de referentie '1. Corinth. 3. 13', met een grootte van 62-65 mm per twintig regels.⁴⁸

rimen mit Godts woort/ dat
Iemandt de sick ein Christen
beroempt de gheftelijke wape-
nen wilde verwerpen vnde die
vleyschelijke antrecken ? so

de cursief j en ? op C7 verso.

EFGHIKLMNOPQRSTUVWXYZ

Van den Keeres descendiaen romein R31.

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z
 a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v x y z
 Æ & as ct & ff ffi ffl fi fl fr ij is ll œ sb sh si sl sp st ss st us
 á à â ã ä å ç è é ê ë ì í î ï ñ ò ó ô õ
 ú û ü ü ſ þ ð ñ ò ó ô õ
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 0
 . ' : ; ! ? (-
 e l z

Granjons garamond italic zoals te zien op de titelpagina.

De hierboven behandelde verzameling lettertypen wordt ook aangetroffen in andere gedrukte werken van Jacob Aertsz Colom uit de periode dat *De blasphemie* werd gepubliceerd.

Wat het identificatieproces ook bevorderde is het watermerk in het papier waarop *De blasphemie* is gedrukt. Eerst zal ik kort ingaan op het maken van papier in de vroege moderniteit en de sporen die dit proces nalaat en die het mogelijk maken te bepalen waar *De blasphemie* is gedrukt en mijn vermoedens omtrent de anonieme drukker te verifiëren.

Vanuit China verspreidde de kunst van het papier maken zich in de elfde eeuw westwaarts naar middeleeuws Europa. Ergens tussen 1340 en 1350 bereikte het Holland. Tot de vroege negentiende eeuw werden papiervellen handmatig geproduceerd. Papier werd gemaakt met een schepraam of een stel scherpramen in een bak. Het schepraam was gewoonlijk een net van gaas in een houten raam. De bak bevatte een dik pulpmengsel van gescheurde lompen en andere vezels in een wateroplossing. De vellen papier werden gemaakt door het schepraam in de pulpmassa te dopen zodat dunne lagen vezels zich erop hechtten als het water wegstroomde. Door het raam te schudden werd de pulp evenredig over het hele oppervlak verdeeld. Tijdens het proces liet het schepraam een afdruk achter op het vel papier. Zo'n afdruk ontstond normaliter vanzelf door de manier waarop het schepraam was gecon-

strueerd, denk aan het doordrukken van de verticale en horizontale lijnen van het gaas. Maar het kan ook, zoals in het geval van watermerken, bewust zijn aangebracht om het eindproduct herkenbaar te maken. Watermerken worden gemaakt door met draad een bepaald ontwerp op de kettinglijnen te weven. Door het papier tegen het licht te houden worden deze details zichtbaar.⁴⁹ Het proces van papier maken laat zo een vingerafdruk achter. Het watermerk in *De blasphemie* wordt uitsluitend gevonden in de werken van Amsterdamse drukkers, zoals Jacob Aertsz Colom en Paulus Aertsz van Ravesteyn, en uitsluitend in het jaar 1627. Papier moet bij dit soort historisch speurwerk niet vergeten worden; door het papier van *De blasphemie* te onderzoeken kon ik bepalen waar het boek is gedrukt. Hieronder geef ik een beschrijving van het papier en documenteer ik alle kenmerken, afmetingen, de manier waarop het is gevouwen en de plaats van het watermerk in de tekst.

Het watermerk is een vaas en staat in de rechterbovenhoeken. In eerste instantie was het lastig het ontwerp goed te ontwaren omdat het deels is gevouwen en gesneden tijdens het binden van het boek. Bovendien is een groot deel van het watermerk bedekt met tekst. De onderste helft van de vaas draagt de initialen IC en de bovenste helft, die vier pagina's later kan worden gezien, heeft een kroon en druiven. De gemiddelde afstand tussen de kettinglijnen bedraagt 22,5 mm. Het precieze papierformaat is lastig te bepalen, vooral als gevolg van papierkrimp, het bijknippen van onregelmatige hoekjes van de schepmatrijzen en het vouwen en binden van het papier tot het gewenste formaat. De manier waarop het papier is gevouwen en de frequentie waarmee het watermerk in het boek wordt gevonden kan aanwijzingen geven over de oorspronkelijke afmetingen. Het formaat van een gedrukt boek kan worden bepaald via het aantal bladen dat ontstaat tijdens het vouwen van het papier: voordat het wordt gebonden: als een vel één keer wordt gevouwen dan is het een folio of 2°, bij twee keer vouwen is het een quarto of 4°, bij drie keer octavo of 8°, bij vier keer sedecimo of 16° enzovoorts.⁵⁰ Bij elke manier van vouwen zal het watermerk op een andere plek terechtkomen. *Bijzondere Collecties* heeft twee exemplaren van *De blasphemie* in octavo formaat, waarvan er één opnieuw is gebonden. Om het papier te meten heb ik het exemplaar in de originele band bekeken.⁵¹ Het papierformaat is 140 x 90 mm per pagina en circa 280 x 360 mm⁵² voor het volledige papiervel. Als het zou worden uitgevouwen, zou het watermerk in het midden van de linkerkant van het vel zitten. In totaal zijn er vier volledige vellen papier gebruikt. Het watermerk is zichtbaar in de bovenhoek van acht verschillende tekstbladen, tezamen vier

Het identieke vaas-watermerk in Cloppenburgs *Aenwysinge* (Amsterdam, 1627).

vazen uitmakend. Omdat het watermerk niet volledig is bedolven onder tekst in het pamflet van Johannes Cloppenburg dat Paulus Aerts van Ravesteyn drukte voor Marten Jansz. Brandt heb ik de afbeelding daarvan genomen.⁵³

Vaas-watermerken zijn typisch voor Frankrijk en Italië, maar worden in de vroege zeventiende eeuw vaak in de Lage Landen aangetroffen als gevolg van papierimport vanuit buurlanden. De papierindustrie van de zeventiende eeuw werd gedomineerd door Franse, Zwitserse, Duitse en Italiaanse papiermakers. De Nederlandse papiermolens konden de drukcentra van de Gouden Eeuw onvoldoende bedienen en daarom importeerden de Nederlanders papier overal uit Europa. De belangrijkste leverancier was Frankrijk.⁵⁴ Het is daarom waarschijnlijk dat het papier voor *De blasphemie* uit Frankrijk is geïmporteerd. Waarschijnlijk verwijzen de initialen IC op de vaas naar de papiermaker of de papiermolen. Er zijn twee papiermakers met initialen IC werkzaam in de periode tussen 1600 en 1640: Jacob Cornelisz, in 1616 te Zaandijk werkzaam in De Kauwer Molen, en Jamet Chaumette, een Franse papiermaker die in 1603 actief was.⁵⁵ Het is echter vrijwel onmogelijk de herkomst van het papier te achterhalen. Het feit dat het watermerk met de vaas doet denken aan de watermerken in Frans papier, kan ook wijzen op een poging het papier alleen maar de uitstraling van Franse kwaliteit te geven; hoewel het logischer is dat het eenvoudigweg door een papierkoopman uit Frankrijk is geïmporteerd.

ZICHT KRIJGEN OP DE CONTEXT WAARIN *DE BLASPHEMIE* IS GEDRUKT

Nu de anonieme drukker van *De blasphemie* is geïdentificeerd kan worden geprobeerd zicht te krijgen op de context waarin het mogelijk is gedrukt. Eerder hebben onderzoekers aangenomen dat *De blasphemie* in de zeventiende eeuw werd uitgegeven om de reputatie van mennonieten op de krikken. Het is waar dat de gebeurtenissen in Münster een blijvende impact hadden op de reputatie van de wederdopers in de Lage Landen, ook nog in de zeventiende eeuw. Dit kwam voor een groot deel doordat de mythe van Münster voortleefde in drukwerk. Dat kan bijvoorbeeld worden afgemeten aan het succes van *Van den oproer der weder-dooperen* door Lambertus Hortensius. Deze tekst uit 1548 accentueert de gevaren van het anabaptisme, bespreekt de misdaden van de zogenaamde gewelddadige en fanatieke Münsterieten en beschrijft de straffen die zij (volgens het boek terecht) kregen. Hortensius' tekst werd gedurende de zeventiende eeuw meermaals herdrukt. Al waren de mennonieten grotendeels geassimileerd in de samenleving en economie van de Gouden Eeuw, toch bleven ze hun uiterste best doen om, aldus Troy Osbourne, 'de rest van het land ervan te overtuigen geen apocalyptische fanatiekelingen te zijn, maar gehoorzame en orthodoxe onderdanen met een paar onschuldige eigen gewoontes'.⁵⁶ Het is daarom logisch om aan te nemen dat *De blasphemie* in deze periode voor dat doel werd gedrukt. Maar nu we de drukker van *De blasphemie* hebben kunnen aanwijzen kan ook een andere mogelijke reden worden aangevoerd. Ik denk dat *De blasphemie* is gedrukt als onderdeel van een bredere discussie over de groeiende invloed van het spiritualisme binnen de Waterlandse gemeenschap gedurende deze periode; een discussie die via drukwerk werd gevoerd. Voordat ik hierop inga zal ik eerst Coloms uitgaven bespreken.

Zoals al aangegeven in de inleiding worden drukkers maar al te vaak genegeerd in historiografisch onderzoek naar de verspreiding van heterodoxe ideeën in vroegmodern Europa, omdat zij zich vooral om geld zouden bekommeren. Er was echter een significant aantal drukkers actief vanuit specifieke ideologische motieven en via 'enumeratieve bibliografie' is het mogelijk om te zien voor wie dat gold.⁵⁷ Met deze methode kunnen patronen naar boven worden gehaald in de drukgeschiedenis van een bepaalde drukker. Coloms productie laat zien dat hij een voorbeeld is van iemand die zeer zorgvuldig omging met de boeken die hij drukte. In 2013 stelde Michael Driedger een bibliografie samen van alle door Colom gedrukte werken in de *Short-Title Catalogue of the Netherlands* (STCN). Driedger ontdekte dat Colom boe-

ken uitbracht in ‘de volgende drie categorieën: kaarten, letterkundige werken door leden van de Amsterdamse rederijderskamers en religieuze teksten van heterodoxe aard’.⁵⁸ Veertig jaar lang produceerde Colom drukwerk over deze onderwerpen, stimuleerde hij dissidente ideeën en propageerde hij vaak ‘een anticonfessioneel en anti-orthodox soort christendom in een periode waarin dit erg impopulair was’.⁵⁹ Kennis over het boekenfonds van een drukker kan zicht geven op de vraag of die vooral bezig was vanwege het geld of vanwege ideologische motieven. Het lijkt erop dat Colom bij zijn selectie van teksten niet simpelweg werd gemotiveerd door winst.

Onderzoek naar Coloms religieuze achtergrond geeft verder zicht op de context waarin *De blasphemie* werd gedrukt. Jacob Aertsz Colom werd op 10 oktober 1599 te Dordrecht geboren. In 1622 verhuisde Colom naar Amsterdam, waar hij bleef tot zijn dood op 10 mei 1678. Op 25 september 1622 werd Colom gedoopt als lid van de Waterlandse gemeente te Amsterdam.⁶⁰ In hetzelfde jaar begon Colom zijn carrière in de drukkerswereld als boekverkoper, uitgever en drukker; hij werd lid van het gilde van boekverkopers, opende zijn eerste boekwinkel en voorzag zijn werken meestal van het herkenbare drukkersmerk van de vurige kolom, geïnspireerd op Exodus 13:21.⁶¹ Zoals Driedger heeft opgemerkt was Colom vanaf het eerste begin van zijn drukkersloopbaan geïnteresseerd in het drukken van doopsgezinde teksten met als doel om ‘de doopsgezinde religieuze wereld actief vorm te geven’, waarbij hij vaak een lans brak voor het ‘open gesprek in plaats van [het] op tucht en orthodoxie gerichte confessionalisme’ dat onder mennonieten aan invloed won.⁶² Dit kan goed worden afgelezen aan het feit dat Colom participeerde in de Waterlandse polemieken die losbraken in de tweede helft van de twintiger jaren.

De polemieken werden via drukwerk gevoerd en begon na de synode van Dordrecht (1618-1619). Zij is te beschouwen als een reactie op de groeiende spiritualistische en sociniaanse invloeden binnen de Waterlandse gemeente te Amsterdam. Primair ging het om een conflict tussen de Waterlandse ouderling Hans de Ries (1553-1638) en de predikant Nittert Obbesz (1581-1636), maar wat eruit voortvloeide had naar alle waarschijnlijkheid op de hele gemeenschap grote impact. Het staat buiten kijf dat De Ries, onder invloed van zijn gereformeerde achtergrond en verschillende spiritualistische auteurs, het inwendige Woord, de Heilige Geest in de mens, belangrijker vond dan het aannemen van het uiterlijke Woord, de Heilige Schrift. Op zijn beurt vond Obbesz, net als Menno Simons, dat het geschreven Woord prevaleerde. De Ries wilde elke associatie met socinianisme vermijden, om te voorkomen

dat de Waterlanders onder verscherpt toezicht van gereformeerde bestuurders zouden komen te staan terwijl er juist wat meer tolerantie en acceptatie was. Hij waarschuwde Obbesz om geen sociniaanse of remonstrantse teksten of preken te gebruiken. Obbesz reageerde hierop dat De Ries en andere Waterlandse predikers, zoals Pieter Andriesz Hesseling (1588-1645) en Cornelis Claesz Anslo (1592-1646), zich teveel lieten beïnvloeden door de spiritualistische teksten van Sebastian Franck (1499-1543), Matthias Weyer († 1560) en Casper Schwenckfeld (1490-1561).⁶³

Om steun te krijgen begon Obbesz, geholpen door drukker en uitgever Jan Theunisz (1569-1638), pamfletten te drukken die waren gericht tegen wat hij aanduidde als de ‘paus der Waterlanders’: Hans de Ries. Een van deze werken was het smaadschrift *Raegh-besem* [De ragebol] uit 1625.⁶⁴ In deze tekst werden De Ries en zijn aanhangers in verband gebracht met de *Gheestdrijvers* van Münster. De leden van de Waterlandse gemeente werden gewaarschuwd dat ‘als niet snel stappen werden ondernomen, er een verschrikkelijk soort fanatisme in het leven zou worden geroepen door doopsgezinde schreeuwlelikerds die zich door de geest lieten leiden en zich niet stevig funderden op het geschreven Woord’.⁶⁵ De beschuldiging van fanatisme moet voor het merendeel van de gemeenschap een enorme belediging zijn geweest; er was juist zoveel energie gestoken in het wegpoetsen van de schandvlek van Münster. Kort daarop werd Obbesz uit het predikambt ontheven, hij kreeg disciplinerende maatregelen opgelegd en werd later gedwongen toe te geven dat allebei de vormen van het Woord nodig waren om zalig te worden. Deelnemers aan het Waterlandse conflict hadden hun lezers gewaarschuwd voor de gevaren van een te grote nadruk op het inwendige Woord en vergeleken degenen die zich daaraan schuldig maakten met de door de geest gedreven Münsterieten. Doordat hierover werd gediscussieerd werden de gebeurtenissen in Münster weer actueel.

Jacob Aertsz Colom nam actief deel aan deze discussies door Jan Theunisz in 1625 te helpen bij het drukken van *Raegh-besem*. Bovendien wordt aangenomen dat Colom met Theunisz samenwerkte bij het drukken van andere werken die Obbesz zaak ondersteunden. Zoals Keith L. Sprunger in 1994 schreef: “hoewel Coloms drukkersmerk niet is opgenomen in de latere boeken van Theunisz, lijkt het waarschijnlijk dat Theunisz en Colom bij vele boeken voor de Obbisten samenwerkten”.⁶⁶ In 1626 maakte Colom een reis naar het noorden van Holland. Aangezien veel van Simons’ werken zich in de woning van Simons’ dochter te Hoorn zouden bevinden, is het waarschijnlijk dat hij toen zijn hand op een exemplaar heeft weten te leggen. Aangezien

Colom zich in de periode dat hij *De blasphemie* voorbereidde en drukte actief inzette voor Obbesz' zaak, is mijn suggestie dat hij er doelbewust voor heeft gekozen *De blasphemie* te drukken om aan deze discussie bij te dragen. Immers, het werk bespreekt niet alleen de gevaren van de spirituele Münsterieten, maar behandelt ook een paar van Simons' vroegste standpunten.

Religieus geweld was zeldzaam in de zogenaamd 'tolerante' Republiek, maar er bestonden zeker religieuze conflicten via drukwerk. Zoals Judith Pollmann in 2002 benadrukte "had de Nederlandse samenleving in de Gouden Eeuw een januskop". Aan de ene kant "stond de samenleving symbool voor godsdienstige verdraagzaamheid en was religieus geïnspireerd geweld zeldzaam".⁶⁷ Aan de andere kant bleef het grote publiek "intensief betrokken bij godsdienst" en produceerde het grote hoeveelheden tekst waarin "de confessionele verschillen voortdurend werden benadrukt".⁶⁸ Veel Nederlandse kerkgangers verdedigden hun geloofspunten via drukwerk, waarmee ze er ook een politieke lading aan gaven. Ondanks de klaarblijkelijke 'tolerantie' lijkt er in drukwerk een vorm van intolerantie te hebben bestaan, waar confessionele verschillen voortdurend werden herhaald en benadrukt.⁶⁹ Drukkers, uitgevers en andere professionals in het boekenvak droegen enorm aan deze discussies bij door veel zorg te besteden aan de dingen die ze uit ideologische motieven op de drukpers legden. Mijn stelling is dat *De blasphemie* werd gedrukt in een periode van doopsgezind confessionalisme. Colom nam actief deel aan het debat dat gedurende de twintiger jaren binnen de Waterlandse gemeenschap speelde en in dit artikel heb ik de mogelijkheid geopperd dat hij in deze context *De blasphemie* drukte in de hoop de religieuze wereld van de doopsgezinden actief vorm te geven. Figuren zoals Colom hadden een doel met hun drukkersactiviteiten. Daarom is mijn stelling dat deze figuren van cruciaal belang zijn voor historiografisch onderzoek naar de verspreiding van heterodoxe ideeën in vroegmodern Europa. Met zijn zorgen over de groeiende focus op tucht en confessionele orthodoxie onder de Waterlanders is Colom één voorbeeld van mogelijk heel veel meer andere drukkers die hun vak gebruikten om een punt te maken.⁷⁰

NOTEN

- 1 Volledige titel: *Een Gantz Duidelijck Ende Klaer Bewijs, Uyt Die H. Schriftuere, Dat Jesus Christus, Is de Rechte Belovende David Inden Geest, Een Koninck Aller Koningen, Een Heer Aller Heeren ... Eertijts Geschreven Aen Allen Waren Broeders Ende Bondtgenoten, Hijr Ende Daer Verstroeyt.*
- 2 De Doopsgezinde Bibliotheek Amsterdam heeft twee exemplaren van *De blasphemie*. (OTM: OK 65-405 en OTM OK 65-406.1). De laatste is te vinden op Google Books.
- 3 Richard Anthony Sayce, 'Compositorial Practices and the Localization of Printed Books, 1530-1800', in: *The Library* 5 (1966) 1, 1.
- 4 Rindert Jagersma en Trude Dijkstra, 'Uncovering Spinoza's Printers by Means of Bibliographical Research', in: *Quaerendo* 43 (2013), 278.
- 5 Robert Darnton, *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France* (New York, 1995).
- 6 Zie Piet Visser en John A. Lane, "'Blasphemous and Pernicious': The Role of Printers and Booksellers in the Spread of Dissident Religious and Philosophical Ideas in the Netherlands in the Second Half of the Seventeenth Century", in: *Quaerendo* 26 (1996), 303-326.
- 7 Michael Driedger, *Jacob Aertsz Colom, Dutch Mennonite Anticonfessionalism, and the Persistence of Dissent in the 17th Century*, 2013. Niet gepubliceerde verhandeling gepresenteerd op de Sixteenth Century Studies Conference te San Juan, Puerto Rico in 2013 onder de titel: 'Mennonite Printers, Anticonfessionalism, and the Persistence of Dissent in the Netherlands.' Deze kan worden gevonden op zijn blog, Dutch Dissenters: <http://dutchdissenters.net/wp/2018/05/colom-anticonfessionalism/>.
- 8 Driedger, *Jacob Aertsz Colom*.
- 9 Zie Michael Driedger, 'Thinking inside the Cages: Norman Cohn, Anabaptist Münster, and Polemically Inspired Assumptions about Apocalyptic Violence', in: *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions* 21 (2018) 4, 38-62.
- 10 Menno Simons, 'The Blasphemy of Jan van Leiden', in: H.S. Bender (red.), *The Complete Writings of Menno Simons: c. 1496-1561* (Scottsdale, Pennsylvania, 1966), 43.
- 11 Idem, 44.
- 12 Idem, 35.
- 13 James M. Stayer, Helmut Isaac en Willem de Bakker, 'A Research Symposium: Menno Simons, *The Blasphemy of Jan van Leiden*: When and Why Was It Written?', in: *The Mennonite Quarterly Review (MQR)* 89 (2015), 599-630; Christiaan Sepp, *Uit het Predikantenleven van Vroegere Tijden* (Leiden, 1890), 1-19; J.G. de Hoop Scheffer, 'Enige Opmerkingen en Mededelingen Betreffende Menno Simons', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (1892), 1-29.
- 14 Irvin Buckwalter Horst, 'The Blasphemy of Jan van Leiden', in: *A Bibliography of Menno Simons, c. 1496-1561, Dutch Reformer* (Den Haag, 1962), 117-118.
- 15 Stayer, Isaac en De Bakker, 600.
- 16 Idem, 601.
- 17 Andrew Pettigrew, 'Introduction', in: A.R.A. Croiset van Uchelen en Paul Dijkstra (red.), *Dutch Typography in the Sixteenth Century: The Collected Works of Paul Valkema Blouw* (Leiden, 2013), 1-4.
- 18 Jagersma en Dijkstra, 278-310.
- 19 Paul Dijkstra, *Type and Other Typographical Materials (1470-1650), a Blueprint for a Survey*, (Amsterdam 2008), 1-9; meer over de *Ursicula* database in: Paul Dijkstra, *De Beer is Los!: Ursicula: Een Database van Typografisch Materiaal uit het Eerste Kwart van de Zeventiende Eeuw als Instrument Voor het Identificeren van Drukken* (diss. Amsterdam, 2007).
- 20 Juan González de Mendoza, *D'histoire ofte beschrijvinghe van het groote rijck van China* (Amsterdam, voor Cornelis Claesz, 1595) (OTM: OK 61-139).

- 21 Hendrik D.L. Vervliet, *Sixteenth Century Printing Types of the Low Countries* (Amsterdam, 1968; hierna: Vervliet, 1968).
- 22 Hendrik D.L. Vervliet, *French Renaissance Printing Types: A Conspectus* (Londen, 2010; hierna: Vervliet, 2010).
- 23 John A. Lane, *Early Type Specimens in the Plantin-Moretus Museum, Annotated Descriptions of the Specimens to ca. 1850* (New Castle, Delaware, 2004; hierna: Lane, 2004).
- 24 Letterproeven zijn in feite bladen of boeken met voorbeelden van drukletters die door letter-sniijders of lettergieters werden gemaakt om te laten zien wat voor lettertypen ze konden leveren. Daarom stonden er nieuw gegoten letters in die nog geen gebruiksschade hadden.
- 25 Vervliet, 1968, 44.
- 26 Meer over de verspreiding van lettertypen in: Jacob Gibbons, *Movable Type, Movable Printers: Printers and Typography as Agents of Cultural Exchange in Fifteenth-Century Europe*, (master thesis Leiden, 2014), 3-52; Vervliet, 1968.
- 27 De afmetingen zijn weergegeven in mm per twintig regels. De metingen zijn gedaan door een doorzichtige liniaal over de letter te leggen en die van stok tot staart op te meten, zoals ph of gf, en dat cijfer dan te vermenigvuldigen over twintig regels. Bij hoofdletters heb ik simpelweg de hoogte in mm weergegeven. Helaas kunnen deze metingen foutjes bevatten omdat we alleen de afdrukken hebben; nadat de letter met inkt is besmeerd werd het op een stuk papier gedrukt, dat vaak wat krimpt tijdens het drogen. Hoe accuraat metingen zijn kan per druk verschillen. Om zo precies mogelijk te zijn heb ik van de twee bestaande exemplaren in *Bijzondere Collecties* metingen genomen. Zulke metingen zijn cruciaal bij typografische analyses, omdat sommige lettertypen heel erg op elkaar lijken en alleen ietwat afwijken in grootte.
- 28 Vervliet, 1968, 37-38.
- 29 Idem, 42-43, 47-48.
- 30 Idem, T3; De titelpagina is afgebeeld in het artikel van James Stayer.
- 31 Idem, T12(b).
- 32 Idem, T23. Voor de hoofdletter J zie regel 3 en 16 van de titelpagina.
- 33 Idem, T40.
- 34 Lane, 2004, 21.
- 35 Het lettertype is afgebeeld in Voskens letterproef uit 1691 in: John Dreyfus en Stanley Morison, *Type Specimen Facsimiles; Reproductions of Fifteen Type Specimen Sheets Issued Between the Sixteenth and Eighteenth Centuries* (Londen, 1963) 1, letterproef 8. Het lettertype kan ook worden gevonden in Van der Puttes letterproef van 1720 in: Lane, 2004, item 20.
- 36 Het lettertype volgt de algemene stijl van eerdere generaties zoals gevonden in: Vervliet, 1968, T44, T45 en T46.
- 37 Jan Middendorp, *Dutch Type* (Rotterdam, 2004), 16.
- 38 Vervliet, 1968, 57.
- 39 Vervliet, 2010, no. 181.
- 40 Het is mogelijk dat Haultins augustijn romein een van deze romeinse lettertypen is; Dreyfus en Morison, *Type Specimen Facsimiles*, letterproef 14 en 15.
- 41 Deze unieke lettertypen kunnen op de volgende pagina's worden gevonden: A3 3 ll; A4 5 ll met C & M; B1 2 + 4 + 1 ll met K; C1 5 + 6 ll; C2 7 ll; C6v W; C7v 5 + 4 + 4 ll; D1v B H j; D3 4 ll met R; D5 2 + 3 + 4 ll; D5v 7 ll.
- 42 Vervliet, 1968, no. 98. Opgemerkt moet worden dat Constantins Engelse romein of Saint-Augustin collectie (1530) ook een smalle R bevat. Garamonds Great Primer Romein (b)-verzameling heeft naar buiten wijzende schreven, een kleine letter j, een smalle R en naar buiten gekeerde schreven bij de M, een hoge e met bovenaan een kleine opening – maar deze is groter. Om die reden kan de smalle R op elk van deze lettertypen zijn geïnspireerd.
- 43 Lane, 2004, 20.

- 44 Idem, 20.
- 45 Stanley Morison en Harry Graham Carter, *John Fell, the University Press and the 'Fell' Types, the Punches and Matrices Designed for Printing in the Greek, Latin English and Oriental Languages* (Oxford, 1967), 143-145.
- 46 Idem, 143-144.
- 47 Vervliet, 1968, R31.
- 48 Vervliet, 2010, no. 251.
- 49 Meer over hoe watermerken werden geproduceerd in: Neil Harris, 'Dillying and Dallying with Watermarks', in: *Paper and Watermarks: Bibliographical Evidence* (Lyon, 2015), 45-59.
- 50 Harris, *Paper and Watermarks*, 41.
- 51 *De blasphemie* zit in een band met meerdere titels: (1) Menno Simons, *Een Gantz Duidelijck Ende Klaer Bewijs, Uyt Die H. Schriftuere, Dat Jesus Christus, Is de Rechte Belovende David Inden Geest*. 1627 (*De blasphemie*) (2) Pieter Jansz. Twisck, *Seven verscheydene brieven aenden eersamen Leser, inhoudende vele schoone leeringhen, uyt de heylige Schrifture*. Tot Franeker, ghedruckt by Ulderick Balck, 1630. Voor Wibbe Piers, woonende in de Oudelemmer. (3) Pieter Ianszoon Twisck, *Troost-brief der weduwen, met vele verscheyden leeringen ende vertroostinghen*. Tot Hoorn, ghedruckt voor Zacharias Cornelisz. 1630 (Colofon) T' Amstelredam. Ghedruckt by Abraham Biestkens. (4) Wibbe Piers e.a., *Sommighe stichtelijcke liedekens, by verscheydene persoonen gemaect, tot stichtinge hares naesten ... Noch soo is hier achter by gevoeght twee brieven, een vermaninge ende waerschouwinge aen die haer christenen laten noemen*. Oude Lemmer, by my Wibbe Piers, den 6 Augusti int jaer 1629.
- 52 Het papierformaat van het pamflet met het identieke watermerk dat Paulus Aertsz van Ravesteyn drukte voor Marten Jansz. Brandt meet 184 x 143 mm per pagina of 286 x 368 mm per vel, maar ook dat vel is door de binder afgesneden (OTM: Pfl. D a 12).
- 53 Johannes Cloppenburg, *Trou-herdige aanwysinge van theologische redenen, waerom het immers so seer van de syde der Remonstranten, als van de syde der Ghereformeerde Kercken, onmoghelijck is te treden in vrede-handelinghe tot vereeniginghe der Remonstranten met de Gereformeerde Kercke*. Amsterdam, voor Marten Jansz. Brandt, 1627 (Colofon) Amsterdam, Paulus Aertsz. van Ravesteyn, 1627. (OTM: Pfl. D a 12 en OTM: Pfl. D a 11).
- 54 William Algernon Churchill, *Watermarks in Paper in Holland, England, France, etc., in the XVII and XVIII Centuries and Their Interconnection* (Amsterdam, 1935), 40 en 56.
- 55 Voor Jacob Cornelisz zie: Churchill, *Watermarks*, 13. en voor Jamet Chaumette, zie: Alexandre Nicolaï en Henri Alibaux, *Histoire des Moulins A Papier du Sud-Ouest de la France 1300-1800, Périgord, Agenais, Angoumois, Soule, Béarn* (Bordeaux, 1935), 91.
- 56 Troy David Osborne, *Saints into Citizens: Mennonite Discipline, Social Control, and Religious Toleration in the Dutch Golden Age*. (diss. Minnesota, 2007), 156.
- 57 Visser en Lane, 'Blasphemous and Pernicious', 303-326.
- 58 Driedger, *Jacob Aertsz Colom*.
- 59 Idem.
- 60 Coloms Amsterdamse adressen tijdens die jaren: de Nieu-brugh-steegh (1623); by de Oude Brugh (1624); 't Water, aan de Nieuwe-Brugge (1624-1627); 't Water, tegen over de Koorenmerckt.
- 61 Onder de vuurkolom staat op de titelpagina normaliter Coloms naam, meestal aldus: By Iacob Aertsz. Colom. woonende op't water in de vieryge Calom (1626), By Iacob Aertsz. Colom, Boeck-verkooper, woonende op't Water, inde vyerighe Calom (1626) en T'Amsterdam, By Iacob Aertsz. Colom (1630).
- 62 Driedger, *Jacob Aertsz Colom*.
- 63 Sjouke Voolstra, 'The Path to Conversion: The Controversy Between Hans de Ries and Nittert Obbes', in: W. Klaassen (red.), *Anabaptism Revisited: Essays on Anabaptist/Mennonite Studies in Honor of CJ Dyck* (Eugene, Oregon, 2001), 100-101.

- 64 Nittert Obbesz, *Raegh-besem, seer bequaem om sommige Mennonijtsche schuren te reynigen van de onnutte spinnewebbens, sotte grollen en ydelheden eeniger Gheest-drijveren, Swinck-veldianen ende des selfs voorstanderen, die op hun bysondere drijvingen ende inspraken steunen tot verminde-ringh van 't beschreven woordt Godts* (Amsterdam 1625).
- 65 Keith L. Sprunger, 'Jan Theunisz of Amsterdam (1569-1638): Mennonite Printer, Pamphleteer, Renaissance Man', in: *MQR* 68 (1994), 445.
- 66 Idem, 446.
- 67 Judith Pollmann, 'The Bond of Christian Piety: The Individual Practice of Tolerance and Intolerance in the Dutch Republic', in: R. Po-Chia Hsia en Henk Van Nierop (red.), *Calvinism and Religious Toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge, 2002), 53.
- 68 Idem, 53.
- 69 Idem, 58.
- 70 Veel dank aan Michael Driedger voor de begeleiding en gedeeltelijke financiering van dit onderzoek. Ook wil ik Adriaan Plak en de gehele staf van *Bijzondere Collecties* te Amsterdam bedanken voor hun hulp en enorme vriendelijkheid. Dit artikel is uit het Engels vertaald door Ruben Buys (BuroStilo).

Een doperse preek voor soldaten op de heide in 1823

Een keerpunt in de geschiedenis?

ALPITA DE JONG

In de nazomer van 1823 werden negen bataljons van de infanterie op de Gorselse heide gelegerd. Het kampement telde zo'n 7000 soldaten en stond onder leiding van de gezaghebbende generaal Gijsbert Cort Heyligers. De soldaten waren er natuurlijk voor een militaire oefening maar de koning wilde hen bovendien in de gelegenheid stellen om 'des zondags de openbare godsdienstoefening bij te wonen van de kerkgemeente waartoe zij behoren'.¹ De commissaris-generaal van het ministerie van Oorlog had de directeur-generaals van de ministeries van de erediensten aangeschreven om één en ander te regelen. Het 'Departement van de Rooms-Katholieke Eredienst' delegerde de opdracht aan de generaal-aalmoezenier en het 'Departement van de Hervormde en andere Erediensten behalve de Rooms-Katholieke' aan het Classikaal Bestuur van Deventer en Zutphen. Die moesten zes predikanten voordragen waarvan steeds een tweetal op de drie zondagen tussen 25 september en 15 oktober kon preken. Die predikanten mochten ook van een andere protestantse gemeente afkomstig zijn dan de hervormde. Het werden vijf hervormden en één doopsgezinde.

Joost Halbertsma (1789-1869), die sinds anderhalfjaar predikant bij de doopsgezinden in Deventer was, zou zondag 28 september een preek verzorgen. Hij zag de uitnodiging als het bewijs dat de doopsgezinde broederschap inmiddels daadwerkelijk als gelijkwaardig werd beschouwd aan de hervormde kerk en er dus *de facto* in Nederland geen heersende kerk meer bestond. Dat beschouwde de ambitieuze Halbertsma als een historisch moment. Mede daarom maakte hij een afschrift van de preek om die met een begeleidend schrijven en een verslag van de dag op te sturen naar familie en kennissen die er belang in stelden.

Dat handschrift is in zijn geheel bewaard gebleven en een nadere beschouwing waard. Alleen al Halbertsma's schets van de ontvangst, de preekstoelen van op elkaar gestapelde plaggen en de soldaten die hun sjako's afnamen tijdens het gebed is uniek historisch materiaal: er zijn weinig bronnen die zulke levendige details verschaffen. Maar ook de preek zelf is interessant vanwege

Dinsdag 12 Sept. 1852. Wandel. 17. 24.
16 Sept 1855.

Leemden gehouden op de rechter vlengel van het
Leger te Groot den 23 Septem des 8 voormiddags
omstreek half 12 uur.

Dat dese bijeen komt mag strekken ter verlichting
onder kenning, ter veredeling onzer eed. d. Reden en
ter verbetering van ons gedrag, Dit gese had als
magtig. Amen.

Mannen broeders! De mannen waaraan ik ten
deker ure met u wenschte te spreken heb ik ge-
nomen uit de redevering, welke Panthoos op den
Acropolis is te Athene hield. Deelre staam ge-
getekend in het 11de hoofdstuk, het 24te vers van
de handelingen der Apostelen in dien ald volgt,
"De god die de mensd gemaakt heeft ende alles dat
"haar in is, dese zijnde een heere der hemels ende der
"aarde, en woont niet in tempelen met handen ge-
"maakt.

De Apostel Panthoos wandelende langs de straten
der beroemde stad Athene, zag aldaren ene groete

Eerste blad van het handschrift van Halbertsma's preek (Leeuwarden, Tresoar).

de gekozen bijbeltekst en de verbinding die Halbertsma legt met de vroege christenen. Daarbij roept Halbertsma's begeleidend schrijven vragen op: was die preek van een doperse dominee voor een paar duizend soldaten echt een teken dat de 'emancipatie' van de doopsgezinden was volbracht, of deelde Halbertsma zichzelf een hoofdrol toe in een gebeuren dat alleen hij als *historisch* beschouwde? De archieven van de bovengenoemde ministeries en van het Classikaal Bestuur van Deventer verschaffen op dit punt informatie die Halbertsma's beleving van de dag in perspectief plaatsen. De verschillende bronnen samen laten bovendien zien hoe gelijkberechtiging van de verschillende kerkgenootschappen anno 1823 praktisch in zijn werk ging en hoe religieuze overgevoeligheden desondanks nog lang niet tot de verleden tijd behoorden. Halbertsma ondervond dat die dag zelf aan den lijve: hij kreeg kritiek omdat hij met zijn preek de rooms-katholieken zou hebben gekwetst. Halbertsma was zich van geen kwaad bewust maar begreep maar al te goed dat voor religieuze verdraagzaamheid meer nodig was dan een formele gelijke behandeling.

In het onderstaande artikel zullen al deze aspecten de revue passeren. De tekst van het handschrift volgt als een bijlage.

HET KAMP

Het moet op die zondag 28 september 1823 druk zijn geweest op de weg naar het kamp. Het was een mooie nazomerdag en iedereen uit de omliggende dorpen en gehuchten trok naar de Gorselse heide. Of ze voor de preek kwamen is de vraag: de soldaten zelf oefenden natuurlijk een enorme aantrekkingskracht uit en daarnaast waren er ook kraampjes, werd er gezongen en was er muziek. Het was een beetje als op de kermis.

Des te nadrukkelijker probeerde men te zorgen dat de openluchtprediking de waardigheid kreeg die bij een eredienst paste. Daar waren de nodige maatregelen voor genomen. Zo was om te beginnen al gevraagd om predikanten die fysiek geschikt waren voor een dergelijke taak, wat erop neer kwam dat ze over een fors stemgeluid moesten beschikken om de troepen bij de les te houden. Ze moesten bovendien over een natuurlijke aanleg beschikken. Dat wilde zeggen: men wilde mannen met een zeker overwicht. In het kamp zelf zorgde men dat de heren met respect werden ontvangen en begeleid. De opperbevelhebber, Cort Heyligers, had vooraf laten weten dat de dominees fatsoenlijk onthaald zouden worden. 'Daar ik niet twijfel of het zal de Heeren

§ † § L. B O M H O F, adverteert bij dezen, dat hij gedurende den tijd, dat de Troepen op de *Gorselsche Heide* zullen kamperen, ter uitoefening van de Najaars-Exercitien, aldaar met zijne zeer ruime Tent, *het Hof van Brusset* genaamd, zich zal beviuden, en K O F F Y H U I S houden, ten gerieve van Vreemdelingen en Reizigers, welke hetzelfde komen bezigtigen, kunnende men bij hem, voor hun die met Rijtuig komen, ook U I T S P A N N I N G verkrijgen. Recommendeert zich in ieder gunst en belooft eene prompte en civile bediening.

† † § Op Zondag, den 5 October, zal er voor de Troepen in het Kamp, bij *Gorssel*, Godsdienstoefening gehouden worden, en den volgende dag groote Manoenvres met vuren; hetwelk de ondergeteekende ter kennis brengt van zijne geëerde Begunstigers, welke bij hem, die met Zijne Tent achter het centrum geplaatst is, zeer goede Stalling vinden. Met devies voor zijne Tent is: *Het Haagsche Koffijhuis van Arnhem*.
J. M. R E H.

Advertenties van marketenters die hun diensten aanbieden aan bezoekers van het kamp tijdens de legeroefeningen op de Gorselse heide (*Arnhemsche Courant*, 25 september en 4 oktober 1823).

Predikanten aangenaam zijn om bij hunne komst in het Kamp niet verplicht te zijn bij een marketenter hun intrek te nemen, heb ik de eer UWEW te informeren, dat de Tent van mijnen Chef van de Staf, bestemd zal zijn tot hunne ontvangst.²² Halbertsma werd daar op de hei inderdaad in de tent van de chef-staf ontvangen met koffie en koek, en hij kreeg zelfs likeuren en pijpen aangeboden. Onderwijl werd hem de gang van zaken uit de doeken gedaan. Verderop in het veld waren preekplaatsen gebouwd, twee voor de protestantse dominees en één voor de rooms-katholieke. Cort Heyligers liet weten dat de preekstoel aan de rechterzijde voor Halbertsma bestemd was en dat hij en zijn generaals onder zijn gehoor zouden zijn. De middelste preekplaats was bedoeld voor de roomse voorganger en de linker voor de hervormde predikant van Zutphen, J.J. van Voorst. Halbertsma zou door een kolonel naar zijn preekstoel worden begeleid.

Kort voor de dienst zou beginnen liep Halbertsma dus achter de kolonel aan tot bij een carré soldaten dat zijn gehoor zou vormen. Het carré splitste zich om de heren en de opperbevelhebber met zijn generaals door te laten. In het midden was de preekstoel, die uit heideplaggen was opgebouwd. Via een trap die erin was uitgestoken kon Halbertsma naar boven waar hij zijn tekst kwijt

Detail uit één van de kinderprenten die rond 1828 door Joost Halbertsma en zijn broers van Friese teksten werden voorzien (Fryske Akademy, Ljouwert).

kon op de trommel die als lessenaar dienst deed. Toen hij zich had geïnstalleerd gaf Halbertsma één van de generaals met een hoofdknik te kennen dat hij zover was. Er volgde een roffel die stilte gebod. Halbertsma kon beginnen.

Hans Poetsbach slagt hjir op de tromme;
Soldaten matt'as lammen komme.
Woe elts sa nei de hymel hjerre,
Het soen' de ljue gelokkich stjerre.

(vert.)

Hans Poetsbach slaat hier op de trom;
Soldaten moeten als lammeren komen.
Als iedereen zo naar de hemel zou luisteren
Wat zouden ze dan gelukkig sterven.

Halbertsma had zich bij de voorbereiding een voorstelling gemaakt van zijn gehoor. Daarbij hielp het dat Deventer een kazernestad was: mede door de aanwezigheid van soldaten waren dronkenschap en prostitutie er vrij algemene verschijnselen. Hij had besloten het kort te houden en had een bijbeltekst gekozen die goed paste bij de (openlucht)situatie: Handelingen 17 vers 24, over Paulus die spreekt over de god die niet woont in een tempel die door mensenhanden is gemaakt. Vanaf zijn geïmproviseerde preekstoel riep Halbertsma daar op de Gorselse heide het beeld op van Paulus die in Athene langs de tempels en altaren van de verschillende klassieke goden liep en er één zag die gewijd was aan de onbekende god. Hij liet er Paulus naar aanleiding van het opschrift over de onbekende god vertellen over de god van de christenen, die zoveel groter was dan de verdienstelijke koningen en helden die door de Atheners als goden werden vereerd. Met pregnante woorden en beelden benadrukte Halbertsma dat een god die aarde en hemel gemaakt had onmogelijk in een tempel kon wonen die door mensenhanden was gemaakt.

Zouden dan de bewoners dier geringe modderkluit, welke wij den aardbol noemen, met muren van hun maakzel en stof dien groten en onbegrijpelijken God kunnen omvatten, wien de hemelen der hemelen niet omvatten? Zoude het schepzel zijnen Schepper, het eindige het oneindige in zich besluiten? Wanneer de mieren dachten dat de schepper in die kleine aardehopen huisvestte, welke zij boven de grond opwerpen, zouden wij zeker op de vermetelheid dezer diertjes nederzien. Maar dat zelfde medelijden voelen zeker de engelen, als menschen hunnen schepper in tempelen, in gewijde kisten en bekens menen te besluiten. Het onderscheid tusschen een mierennest en den pragtigen tempel moge groot naar onze maatstaf zijn, het verdwijnt tot niets in die ogen, welke zonnen en werelden door de hand der almacht als zandkorrelen daar zagen heen strooijen.³

Dat de god van de christenen niet werd aanbeden in een mooi gebouw, vol kostbaarheden en versierselen, maar in grotten en hutten, op zolders en op het open veld, was een revolutie geweest, aldus Halbertsma. In de loop der tijd was die oorspronkelijke eenvoud grotendeels weer verloren gegaan, zoals de grote middeleeuwse kerken lieten zien, maar die eenvoudige vorm be-

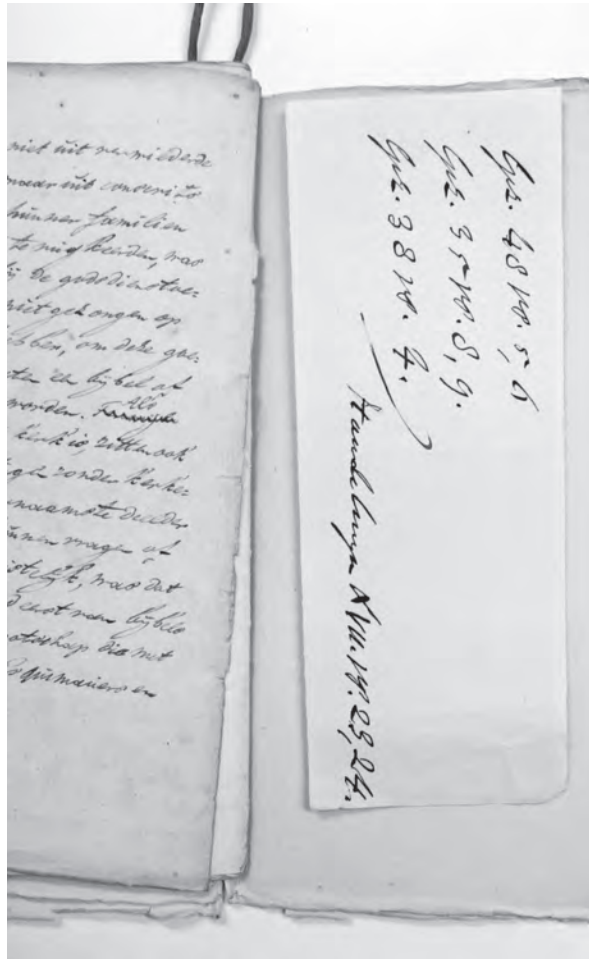
stond toch ook nog: ‘onzen tegenwoordige Godsdienstoefening is er het sprekendste bewijs van.’⁴ Vervolgens stelde Halbertsma de retorische vraag of het genoeg was dat de eredienst naar de uiterlijke vorm goed christelijk was en gaf zelf het antwoord: nee, een christen moest natuurlijk leven naar de leer van Jezus. In dat deel van de preek wisselt Halbertsma vervolgens waarschuwingen en aanmoedigingen met elkaar af. Hij laat de god die hemel en aarde gemaakt heeft optreden als een strenge rechter, terwijl hij tegelijk begrip aan de dag legt voor de fouten en zwakheden die mensen nu eenmaal eigen zijn. Om de soldaten bij de les te houden, liet hij de preek zoveel mogelijk over de ‘mannenbroeders’ zelf gaan:

In dit eigenste ogenblik leest hij [God; AdJ] even duidelijk onze gedachten, alsof ze op ons voorhoofd stonden aangetekend, hetzij dan dat die gedachte thans gevestigd zijn op de prediking van zijn woord, hetzij ze zwieren over het onmetelijk veld der menselijke driften en hartstogten. Wat zoude het u dan helpen, Mannen Broeders!, dat gij in uw openbaar leven ene aangename welvoeglijkheid in agt naamt, om met dien glimp de geheime misdrijven uwer wellustigheid of brooddronkenheid te bemaskeren? Die glimp bedriegt menschen, maar geen alomtegenwoordig God.⁵

Halbertsma sloot af met een gebed waarbij de soldaten hun sjako’s hadden afgenomen. Dat was strijdig met de krijgstucht, vermeldt Halbertsma in een aantekening bij de preek, maar het liet zien hoe sterk de gewoonte was om tijdens het bidden de hoed af te nemen. Na het gebed had Halbertsma nog graag willen zingen: voor Halbertsma was niet de preek maar gebed en gezang het belangrijkste deel van de godsdienstoefening.⁶

De opperbevelhebber had hem dat echter afgeraden want de soldaten hadden geen liedboek. Ze hadden trouwens ook geen bijbel, en Halbertsma verzocht in een aantekening bij zijn preek of het niet verstandig zou zijn eerst ’s lands soldaten van bijbels te voorzien alvorens ze ‘tegen enorme kosten’ naar de hindoes en eskimo’s te exporteren.⁷

Toen de preek en het gebed waren uitgesproken, werd Halbertsma weer door de kolonel naar de tent van de chef-staf begeleid. Hij kreeg complimenten van omstanders en de generaal, ‘zowel wat het onderwerp als de kracht der stem betrof.’⁸ Hij was zelf ook tevreden: niet omdat hij zo welsprekend was geweest maar omdat hij zich erop had toegelegd een echte soldatenpreek te houden. Dat wilde zeggen: eentje die eerst en vooral kort was en die zorgde dat de soldaten in elk geval uit respect hun mond hielden. Er waren er zelfs

Uit het handschrift van Joost Halbertsma (Leeuwarden, Tre-soar).

die moeite hadden gedaan om echt naar hem te luisteren. Daarbij had hij hulp gehad van de gunstige weersomstandigheden. Er was weinig wind en de wind die er stond had geholpen om Halbertsma's stem ver te laten dragen. Zelfs zijn vrouw, Johanna Hoekema, die met twee van hun zonen aan de rand van het veld vertoefde, had hem kunnen verstaan.

WERD ER OP 28 SEPTEMBER 1823 GESCHIEDENIS GESCHREVEN?

Natuurlijk was het een bijzondere dag voor Halbertsma persoonlijk: de uitnodiging, indirect van de koning zelf, de sfeer van volkse feestelijkheid en opwinding gecombineerd met beschaving en waardigheid,⁹ de associatie van de openluchtprediking met de godsdienstoefeningen van de eerste christenen, de overtuiging dat hij het goed had aangepakt met zijn korte preek en de complimenten die hij had gekregen. Wat hem betreft was het ook een bijzondere dag voor de doopsgezinden: het was immers voor het eerst dat een doopsgezinde dominee publiek dezelfde waardigheid was toegekend als een hervormde predikant.

De doopsgezinde dissenters, voor 30 jaren slechts geduld en buiten de gilden als decharges der republiek gesloten, werden met de revolutie tot alle bedieningen van staat toegelaten. De tegenwoordige koning ging verder, biedende hunne leeraars subsidien in cas van behoefte en gevestigde kindergelden in allen gevalle en zonder restrictie aan. De schrijver [Halbertsma; AdJ] is eindelijk de eerste, die, ook wat de gevoelens van die dissenters betreft, door de nevensgaande formele uitnodiging en de publieke prediking voor een rijksleger van het gouvernement in enen rang met de Gereformeerde predikanten geplaatst is. Met dezen stap is alzo het laatste denkbeeld ener heerschende kerk in Nederland overwonnen (...).¹⁰

In een aantekening over deze gebeurtenis in één van zijn vele zakboekjes is Halbertsma nog explicieter: de regering had een voorbeeld gegeven van de gewenste religieuze gelijkheid en verdraagzaamheid door hem als doopsgezind predikant met deze taak te belasten.¹¹ Die dag op de hei stond daarom voor Halbertsma symbool voor het einde van het tijdperk dat de hervormde kerk (die ook toen nog wel de gereformeerde kerk werd genoemd) in Nederland een bevoorrechte status had en andere geloofsgenootschappen op z'n gunstigst werden geduld. Het heeft er echter alle schijn van dat Halbertsma de enige was die daar zo over dacht.

Er zijn geen aanwijzingen dat anderen die dag ook als een historische dag beschouwden. In dat geval zou er vast en zeker aandacht aan zijn besteed in kranten en tijdschriften. En dan zou er ook onder doopsgezinden toch meer over zijn gesproken en geschreven. Dat doet de vraag rijzen of Halbertsma de zaak niet een beetje anders voorstelt dan hij daadwerkelijk was. Hij wekt immers de indruk dat het 'gouvernement' – omwille van de nagestreefde gelijkwaardigheid van de verschillende geloofsgenootschappen – een doopsge-

zinde dominee heeft willen laten participeren. Zoals wel vaker is Halbertsma's retoriek ook hier enigszins misleidend. Formeel klopt het dat hij door de minister, en dus 'het gouvernement', was belast met deze taak. De minister had immers de kandidaten die door de classis waren voorgedragen officieel de opdracht gegeven. Maar het was niet de minister die had verzocht om een doopsgezinde predikant. Die had alleen geschreven dat 'des verkiezende ook Leeraars van andere Protestantsche Genootschappen verzocht kunnen worden.'¹² En het was voor het eerst dat daar gehoor aan was gegeven waardoor Halbertsma inderdaad de eerste doopsgezinde dominee was die voor een dergelijke dienst was gevraagd. De protestantse diensten voor de soldaten die in het jaar ervoor in Zeist gelegerd waren geweest, waren allemaal door hervormde predikanten verzorgd.

In 1822 was de voordracht van de protestantse predikanten gedaan door het Provinciaal Kerkbestuur van Utrecht. Dat had zes hervormde dominees uit gemeenten rond Utrecht gekozen. In de bewaarde stukken van het ministerie van de hervormde en andere erediensten voor dat jaar wordt niet aangekaart dat de diensten eventueel ook verricht mochten worden door predikanten van andere dan de hervormde kerk. In de stukken die over de preekdiensten voor 1823 bewaard zijn gebleven, wordt dat wél uitdrukkelijk gesteld. Die suggestie viel bij de classis van Deventer in goede aarde: de contacten tussen de verschillende Deventer kerkgenootschappen was goed en dat gold in het bijzonder voor de contacten tussen de voorzitter van het Classikaal Bestuur, P.C. Molhuysen, en Joost Halbertsma. Daarom droeg het bestuur behalve vijf hervormde dominees ook Joost Halbertsma voor. Op de reservelijst kwam een Lutherse dominee te staan. Het was de minister die de voordracht goedkeurde.

In het kader van de gelijkberechtiging van de verschillende geloofsgenootschappen in het tweede decennium van de negentiende eeuw is het interessant dat ook de formuleringen met betrekking tot de rooms-katholieke erediensten in het kamp in de ministeriële stukken voor 1823 net een beetje anders zijn dan in 1822. De regelingen daarvoor waren complexer en het overleg met de directeur-generaal wellicht ook wat precairder: sinds de samenvoeging van de zuidelijke en de noordelijke nederlanden moest er met het rooms-katholieke smaldeel van de Nederlandse samenleving in de zuidelijke provincies serieus rekening worden gehouden. Het feit dat er een apart Departement voor de Rooms-Katholieke Eredienst was ingericht is daar al een duidelijk bewijs van. Op alle terreinen van de samenleving moest de regering regelingen treffen met de directeur-generaal van dit departement. Zo

ook op het terrein van het leger. Tussen september 1822 en september 1823 was er van alles gebeurd. Eén van de meest recente regelingen was van juni 1823: toen was er een Koninklijk Besluit uitgevaardigd dat de mogelijkheid gaf om in garnizoensplaatsen waar de sterkte en bezetting een voorziening voor de eredienst vereiste een priester aan te stellen.¹³ Niet lang daarna werd er opnieuw onderhandeld over de uit te voeren rooms-katholieke diensten op de Gorselse heide.

Net als in 1822 werd voor de waarneming van de diensten een beroep gedaan op legeraalmoezeniers. Anders dan de protestantse predikanten gold voor de aalmoezeniers niet dat ze uit de directe omgeving van Deventer afkomstig moesten zijn. Zolang niet elke garnizoensplaats een aalmoezenier had, kon die eis ook niet worden gesteld. Dat betekende echter dat er met reis- en verblijfkosten rekening gehouden moest worden. Bovendien moesten er kerkgoederen, miskleden en ornamenten worden overgebracht en een houten gebouw worden opgericht waar een altaar kon worden geplaatst met een tent er vlak naast om de ceremoniële handelingen te verrichten. In 1823 werd uitdrukkelijk gesteld dat er ‘niet meer dan twee geestelijken’¹⁴ voor de rooms-katholieke erediensten naar het kamp mochten worden gestuurd en dat de kosten voor de reis en het verblijf van de aalmoezeniers en het oprichten van het gebouwtje de som van 1200 gulden niet te boven mochten gaan. Dat was een substantiële verhoging ten opzichte van het jaar ervoor, toen een en ander niet meer dan 900 gulden mocht kosten. Overigens kregen alle voorgangers voor hun preekbeurt een vergoeding van 50 gulden. Voor iemand als Joost Halbertsma, die een traktement van 1200 gulden jaarlijks kreeg, geen onaardige bijverdienste.

VERDRAAGZAAMHEID MET HINDERNISSEN

Wist Joost Halbertsma dat een eind verderop op het veld een aalmoezenier een rooms-katholieke dienst zou verzorgen en daarbij gebruik maakte van een altaar en een heuse houten tempel? Heel waarschijnlijk is dat niet. Zou hij een andere preek hebben gehouden als hij het wel had geweten? Ook dat is niet waarschijnlijk: de associatie van het preken in de open lucht en de bijbeltekst over de god die in geen tempel woont die door mensenhanden is gemaakt was te verleidelijk. Zou hij zich omzichtiger hebben uitgedrukt? Zelfs dat is niet waarschijnlijk want Halbertsma had niets kwaads in de richting van de rooms-katholieken in de zin en hechte veel waarde aan een zekere

‘rondheid’, zoals hij dat wel noemt. Vooral om schijnheiligheid in de kiem te smoren. Zeker is alleen wat er werkelijk gebeurde: terwijl Halbertsma in zijn preek benadrukte dat ten opzichte van Gods grootheid religieuze gebouwen en objecten die door mensenhanden waren gemaakt in het niet verzonken, de rooms-katholieke geestelijke naast hem ornamenten en een tempel had laten inrichten om op die manier diezelfde God eer te bewijzen. Halbertsma zag er de humor wel van in. In zijn zakboekje schrijft hij:

Den 28 September. Op aanbeveling van het classikaal bestuur en gevolgd uitnodiging van de minister van eerdienst heb ik dezen dag op de regtervleugel van het leger van Gorsel voor de soldaten gepreekt. Mijn tekst was Hand. XVIII 24. De vergelijking tusschen de uitwendige Godsverering der eerste Kristenen en die der Heidenen trof bijzonder doel, aangezien ik op een hoop zoden predikte en de priester een gansche tent had om zijn kunsten te vertonen.¹⁵

Maar enigszins pijnlijk was het ook. Er waren mensen geweest die het hem kwalijk hadden genomen en vonden dat hij de rooms-katholieken had geschoffeerd. Wie dat waren en in welke bewoordingen de verwijten werden gesteld, maakt Halbertsma niet duidelijk. Maar uit het begeleidend schrijven bij zijn preek blijkt wel dat die verwijten hem staken.

Aangezien het huisje met handen gemaakt voor de Katolijken niet verre van de spreekheuvels der protestanten [stond] en de mis met al zijne ceremoniën daarin [werd] bediend, heeft men den spreker [Halbertsma; AdJ] verweten dat hij de roomschgezinden aangerand en beledigd had. Indien die aanranding bewezen was, had hij dan gezondigd? De mensch is toch een buitensporig wezen. Altoos loopt hij in uitersten. Tevoren was het *stili* om de Papisten in elk sermoen door te strijken en nu maakt ons een zijdelingsche wenk zonder eens een naam te noemen een dommen en onverdraagzamen ijveraar. Doch de beschuldiging is valsch. De aard des onderwerps gebod het trekken van een parallel tusschen de uitwendigheden van den eerdienst der Kristenen en Heidenen. Is het de schuld van den spreker, dat de Roomsche ceremoniën uit het Heidendom ontleend zijn en dat dus deze met gene ene sprekende overeenkomst moeten hebben, zodanig zelfs, dat men den Heidenen schetzende van den onkunde geacht wordt de Roomschen bij het hoofd te hebben?¹⁶

Het was enigszins ironisch dat juist Halbertsma een dergelijke beschuldiging te beurt viel. Want voor rooms-katholieken en anti-paapse protestanten kon het delikaat zijn dat in de rooms-katholieke eredienst heidense ‘uitwendig-

heden' bewaard gebleven waren, voor Halbertsma was het dat niet. Als oudheidkundige en antropoloog keek er met een open blik naar en hij zou er in de loop der jaren juist bijzondere belangstelling voor ontwikkelen.¹⁷ Van vooringenomenheden tegenover de rooms-katholieke gelovigen was bij hem geen enkele sprake. Voor hem was geloof een persoonlijke kwestie, ook wat de 'uitwendigheden' betrof. Des te duidelijker komt in zijn preken, redevoeringen en geschreven teksten zijn aversie tegen dweperij, onverdraagzame ijverzucht en heerszucht naar voren. Daarin zag hij gevaren waar de religieuze gelijkberechtiging en emancipatie, die door de koning en zijn regering werd bevorderd, geen oplossing voor bood. Om dweperij en heerszucht tegen te gaan waren andere middelen nodig. Zijn eigen spreken en schrijven stond min of meer in dienst van het bestrijden van die twee kwaden, in welke gedaante ze zich ook voordeden. Daarbij zag hij meer heil in humor en vrijmoedigheid dan in angstvallige voorkomendheid.

De dag op de hei, die voor Halbertsma symbool stond voor de formele religieuze gelijkwaardigheid die in Nederland van regeringswege werd nagestreefd, kwam door de kritiek die Halbertsma op zijn preek kreeg in het teken van daadwerkelijke vrijheid en verdraagzaamheid te staan. In het begeleidend schrijven bij zijn preek en in de aantekening in zijn zakboekje komt duidelijk naar voren dat Halbertsma zich bewust was dat er wat dat laatste betreft nog een lange weg te gaan was.

Zo merkt hij zonder er verder de nadruk op te leggen in het begeleidend schrijven op dat 'zijn stukje (...) voor de liefhebbers der verdraagzaamheid en de opwerpers der bezwaren tegen den geest der eeuw beide, niet geheel onverschillig' zal zijn.¹⁸ Halbertsma reageert daarmee impliciet op het opstel van Isaac da Costa *Bezwaren tegen den geest der eeuw*, verschenen in hetzelfde jaar 1823. Da Costa, voorman van de Réveil-beweging, was in dat pamflet fel van leer getrokken tegen de verlichting en de moderne en alomgeprezen verdraagzaamheid. Het ondermijnde volgens hem het enige juiste orthodoxe hervormde geloof, dat zoals gezegd toen ook nog wel gereformeerd werd genoemd. Halbertsma stond lijnrecht tegenover Da Costa's verdediging van het enige zaligmakende geloof van de hervormde kerk, maar deelde wel zijn zorgen – zorgen om de verschraling die de verlichting met zich mee had gebracht en om de vervlakking van godsdienst en geloof in naam van de verdraagzaamheid en menselijkheid.

In de aantekening over 28 september in zijn zakboekje schrijft Halbertsma:

Terwijl het gouvernement een voorbeeld van verdraagzaamheid gaf met mij tot dezen dienst te roepen, gaf de priester die op hetzelfde ogenblik den dienst waarnam, een van illiberalismus; zijn beweren was dat de Koning zijn magt onmiddellijk van God ontvangen hadde, en van het gebruik of misbruik daarvan aan niemand rekenschap verschuldigd was dan aan zijn committent, God namelijk. De menschen hadden slechts te gehoorzamen, hetzij ze getrapt of geregeerd wierden. Alle tegenspraak was opstand etc. etc.¹⁹

Hoewel Halbertsma in deze tijd nog vertrouwen in 's konings bestuur en stijl van regeren lijkt te hebben, maakt hij hier wel duidelijk welke voorwaarden hij eraan stelt. Despotisme was Halbertsma een gruwel. Als Willem I in 1830 niet reageert op de in Halbertsma's ogen redelijke eisen van de burgers uit de zuidelijke provincies, verwijt hij de koning dat hij zijn burgers geen staatkundige vrijheid gunt en zich mengt in zaken van de rooms-katholieke kerk. Hij doet dat in een brief die hij richtte tot een algemeen Nederlands publiek. Maar hij heeft die brief nooit gepubliceerd.²⁰ Dat is begrijpelijk want openlijke kritiek op de koning werd met harde hand bestraft. De kritische noten die Halbertsma publiekelijk kraakte – of het nu was met betrekking tot de koning of zijn onderdanen – verpakte hij in satirische Friese teksten, spraakmakende redevoeringen over de meest onverwachte onderwerpen en geleerde opstellen in een zeer persoonlijke stijl. In 1823 stond hij nog maar aan het begin. De taal en stijl van de hieronder getranscribeerde tekst zijn nog wat stijf. Maar tegelijk zijn de kiemen van wat Halbertsma eigen is er overduidelijk in te vinden: zijn gevoel voor grootsheid, betrokkenheid bij maatschappelijke processen, zijn ernst en gevoeligheid enerzijds en zijn relativering, humor, theatraleiteit en ijdelheid anderzijds.

BIJLAGE

Het handschrift

De tekst van de preek met het begeleidend schrijven en het naschrift is met 24 andere preken gebundeld in een leren band die samen het handschrift 760 Hs vormen en de titel *Preken en leerredenen* draagt. Zoals ook verschillende andere preken, staan boven deze preek meerdere data geschreven. Halbertsma heeft dus bijgehouden op welke dagen hij de preek opnieuw gebruikte. Hij zal bij de uiteindelijke voordracht zelf overigens waarschijnlijk niet steeds de letterlijke tekst hebben aangehouden. Behalve op 28 september 1823 voor de

soldaten op de Gorsselse heide heeft hij de tekst in januari 1825, december 1843, 12 september 1852 en 16 september 1855 nog eens gebruikt.

Boven de tekst staat ook de bijbeltekst waar de preek op geïnspireerd is en een omschrijving van de bijzondere omstandigheid: 'Leerrede gehouden op de regtervleugel van het leger te Gorsel den 23 September 's voormiddags omstreeks half 12 uur.'

Voorafgaande aan de preektekst spreekt Halbertsma in een begeleidend schrijven de mensen toe aan wie hij zijn tekst stuurt. En volgend op de preektekst geeft hij een naschrift waarin hij de gebeurtenis op de heide nader beschrijft. Tenslotte is een briefje ingevoegd met de nummers van de gezangen die Halbertsma in de latere diensten bij deze preek heeft willen laten zingen.

Hieronder volgt de volledige tekst van het handschrift, waarbij [] staan om overbodige letters of woorden die in het handschrift staan en een cursivering waar een ontbrekende letter of woord is toegevoegd.

De tekst

L.S.

De opsteller is niet dwaas genoeg om door ene luchtige schets, in weinige uren ontworpen en voltooid, enige aanspraak op oratorische verdiensten te maken. Hij laat dit sermoentje met de aanhangzels en lappen dus aan enige zijner vrienden en vriendinnen lezen, alleen om aan elk hunner in het bijzonder niet te behoeven te schrijven hoe of het hem in het kamp vergaan is. Ik zal hun niet herinneren, dat de lezing van dezen olipodrigo* den schrijver weinig eer zou aandoen bij menschen die hem niet kennen en hij vertrouwt van hunne kieschheid, dat zij denzelven niet als de boeken van een leesgezelschap zullen laten rondwandelen.

De doopsgezinde dissenters, voor 30 jaren slechts geduld en buiten de gilden als decharges der republiek gesloten, werden met de revolutie tot alle bedieningen van staat toegelaten. De tegenwoordige koning ging verder, biedende hunne leeraars subsidien in cas van behoefte en gevestigde kindergelden in allen gevalle en zonder restrictie aan. De schrijver is eindelijk de eerste, die, ook wat de gevoelens van die dissenters betreft, door de nevensgaande formele uitnodiging en de publieke prediking voor een rijksleger van het gouvernement in enen rang met de Gereformeerde predikanten geplaatst is. Met dezen stap is alzo het laatste denkbeeld ener heerschende kerk in Nederland overwonnen en dit stukje, als de eerste

vrucht daarvan, is om die reden, voor de liefhebbers der verdraagzaamheid en de opwerpers der bezwaren tegen den geest der eeuw beide, niet geheel onverschillig.

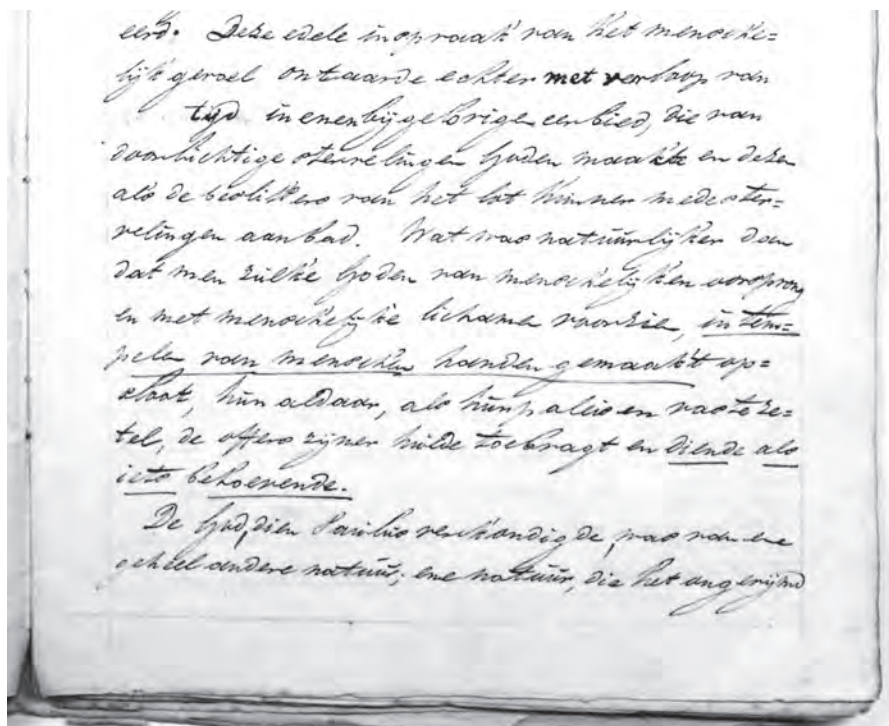
Aangezien het huisje met handen gemaakt van de katholijken niet verre van de spreekheuvels der protestanten *stond* en de mis met al zijne ceremonien daarin *werd* bediend, heeft men den spreker verweten dat hij de Roomschegezinden aangerand en beledigd had. Indien die aanranding bewezen was, had hij dan gezondigd? De mensch is toch een buitensporig wezen. Altoos loopt hij in uitersten. Tevoren was het stili** om de Papis-ten in elk sermoeen door te strijken en nu maakt ons een zijdelingsche wenk zonder eens een naam te noemen tot een dommen en onverdraagzamen ijveraar. Doch de beschuldiging is valsch. De aard des onderwerps gebod het trekken van een parallel tusschen de uitwendigheden van den eerdienst der Kristenen en Heidenen. Is het de schuld van den spreker, dat de Roomsche ceremonien uit het Heidendom ontleend zijn en dat dus deze met gene ene sprekende overeenkomst moeten hebben, zodanig zelfs, dat men de Heidenen schetzende van de onkunde geacht wordt de Roomschen bij het hoofd te hebben?

Leerrede gehouden op de regtervleugel van het leger te Gorsel den 23 September s voormiddags omstreeks half 12 uur.

Dat deze bijeenkomst moge strekken ter verlichting onzer kennis, ter veradeling onzer gezindheden en ter verbetering van ons gedrag, dit geve God almagtig. Amen.

Mannen Broeders! De woorden waarover ik ter dezer ure met u wenschte te spreken heb ik genomen uit de redevoering, welke Paulus op den Aeropagus te Athene hield. Dezelve staan opgetekend in het 17de hoofddeel, het 24ste vers van de Handelingen der Apostelen en luiden als volgt: “De God die de wereld gemaakt heeft ende alles dat daarin is, deze zijnde een heere des hemels ende der aarde [en] woont niet in tempelen met handen gemaakt.”

De Apostel Paulus wandelende langs de straten der beroemde stad Athene, zag daar ene grote menigte van tempelen en altaren toegewijd aan wezens, welke het Grieksche volk als goden aanbad. Onder de altaren kwam er één voor hetwelk door zijn opschrift de aandacht des Apostels bijzonder tot zich trok. Men had er namelijk opgebeiteld (toegeheilgd aan) den onbekenden God. Aan deze bijzonderheid nu ontleent het vernuft des Apostels ene ongezotte en gepaste aanleiding, om de Atheners met de leer van zijnen meester Jezus nopens God bekend te maken. Dien God, zegt hij, wien gij niet kennende dient, zal ik u verkondigen en aanstonds begint hij met

Detail uit het handschrift van Halbertsma's preek (Leeuwarden, Tresoar).

de woorden van onzen tekst te beschrijven wie en hoedanig die onbekende God was. De God die de wereld gemaakt heeft ende alles dat daarin is, deze zijnde een heere des hemels ende der aarde, woont niet in tempelen met handen gemaakt. Hoe eindeloos hoog verheft deze beschrijving den God der geboorte van Jezus boven de goden van het Atheense volk! In de vroegste eeuwen der wereld werden uitvinders van de onmisbaarste kunsten des maatschappelijken levens, koningen die hunne rijken gelukkig geregeerd hadden, helden die het aardrijk van monsters zuiverden, door ene dankbare nakomelingschap als weldoeners der menschheid vereerd. Deze edele inspraak van het mensche-
 lijk gevoel ontaarde echter met verloop van tijd in enen bijgelovigen eerbied, die van doorluchtige stervelingen Goden maakte en deze als de beslissers van het lot hunner medestervelingen aanbad. Wat was natuurlijker dan dat men zulke Goden van mensche-
 lijken afkomst en met mensche-
 lijke lichamen voorzien, in tem-
 pelen van menschen handen gemaakt op-
 staat, hun afdien, als hun, alie en naetes-
 tel, de offeren zijner hulde toebrengt en denen als
ieto behoorende.

pelen van menschenhanden gemaakt opsloot, hun altaar, als hun paleis en vaste zetel, de offers zijner hulde toebragt en diende als iets behoevende.

De God, dien Paulus verkondigde, was van ene geheel andere natuur, die het ongerijmd en onmogelijk maakt, dat hij wonen zoude in tempelen met handen gemaakt. Het was die enige en eeuwige, die de wereld met al wat daar in is, door het woord zijner almacht gemaakt heeft, de vrijmagtige bezitter, heer en gebieder van het talloos schepselen heer dat hij zelf door het gansche heelal verspreid[t] heeft, die die allen onderhoudt, bestuurt, zegent, en die dus met zijne magt en kennis overal moet aanwezig zijn waar slechts het geringste gewrogt zijner scheppende hand bestaat. Deze God is alomtegenwoordig. Als Schepper, onderhouder, geregeerder bezielt en vervult hij de eindeloze ruimten des heelals, en het menschenkind zou dit wezen kunnen opsluiten in een tempel met handen gemaakt? Zouden dan de bewoners dier geringe modderkluit, welke wij den aardbol noemen, met muren van hun maakzel en stof dien groten en onbegrijpelijken God kunnen omvatten, wien de hemelen der hemelen niet omvatten? Zoude het schepzel zijnen Schepper, het eindige het oneindige in zich besluiten? Wanneer de mieren dachten dat de schepper in die kleine aardehoppen huisvestte, welke zij boven de grond opwerpen, zouden wij zeker op de vermetelheid dezer diertjes nederzien. Maar dat zelfde medelijden voelen zeker de engelen, als menschen hunnen schepper in tempelen, in gewijde kisten en bekens menen te besluiten. Het onderscheid tusschen een mierennest en den pragtigen tempel moge groot naar onze maatstaf zijn, het verdwijnt tot niets in die ogen, welke zonnen en werelden door de hand der almacht als zandkorrelen daar zagen heen strooijen.

Deze leer van Jezus, dat God niet woont in tempelen met handen gemaakt, veranderde straks bij zijne belijders het gehele gelaat der uitwendige Godverering. Waar wij zijn, in welke oorden van hemel en aarde, daar woont de heer van hemel en aarde. Waar wij ook zijn, daar is een tempel der aanbidding; want op het ijs der polen en in de brandende woestijnen van Afrika, in het pragtigste paleis en in de nederigste hut ziet en hoort de alomtegenwoordige zijn schepzel. De eerste Kristenen, van dit beginzel doordrongen, vergaderden zonder onderscheid aan elke plaats om hunnen God te verheerlijken: in hollen, op zolders, in het open veld, om het even waar, zo men er zich slechts veilig waande voor de nazoeking des bloedgierigen vervolgers. Zelfs naderhand, toen zij ene vaste plaats tot hunne Godsdienstoefening mogten afzonderen, vermeden zij met opzet den naam van tempel, om daarmede in het openbaar te betuigen, dat zij genen God vereerden, die woonde in tempelen met handen gemaakt. De heidenen zagen dan ook met bevreemding bij de godsdienstige vergaderplaatsen dezer menschen op. In hunne eigene kostbaar opgetooide tem-

pelen woonde de godheid lichamelijk; daar waren ook zijne vertrouwde dienaren, de priesters, en was hij door hunnen mond te spreken; daar en nergens anders ontving hij de offer[h]anden zijner vereerders. Maar bij de eerste kristenen vonden zij tot hunnen verbazing genen tempel, geen priester, geen altaar, geen offer[h]anden, geen beelden.

<ingevoegd op een apart blad; het handschrift wijkt af; de tekst is waarschijnlijk niet in op dezelfde moment geschreven> Deze eenvoudige eerdienst werd spoedig verbasterd, toen men de aanbidding in geest en waarheid, door Jezus gepredikt, vergat, en daarvoor de plegtigheden en trotsche tempelen der Heidenen weder in de plaats riep. Alle de midden-eeuwen hebben gewedijverd in prachtigen en omslagtigen toestel, ter verering van den Jezus van Nazareth, die het land doorging predikende en goed doende, [ingerigt,] en wanneer wij dien toestel, die pracht tot den dag van heden in de onveranderde kerk der middeleeuwen zien voortleven; wanneer wij ons in het midden van dien ommezwaai, en van alle die vertoningen bevinden, moet de vraag dan niet in ons oprijzen, of wij ons in het bedehuis van christenen bevinden, dan wel van heidenen, wier goden woonden in tempelen met menschenhanden gemaakt? Onze voorvaderen sloten zich naauw aan den geest en de letter van dat woord hetwelk zeide, Het koninkrijk der hemelen komt niet met uitwendig gebaar. Zij kenden geen tempel; zij verachten die als onkristelijk. God was voor hun op elke plaats tegenwoordig. Zij vergaderden in een vertrek hunner bijzondere voorkeuren, zonder eenige kerkelijke toestel, menende dat God daar evenzeer in het midden der gemeente was, als in den prachtigen tempel. Daar waar een hart was dat aanbad, daar was een priester, een altaar en een tempel; de kerk van Christus is geen steen of hout, maar geest en waarheid. De godheid woont in 't deugdzaam hart. <einde invoeging>

Deze eenvoudige eerdienst naar de beginzelen van Jezus ingerigt heeft zich na achttien eeuwen gehandhaafd: onzen tegenwoordige Godsdienst-oefening is er het sprekendste bewijs van. Hier pralen gene gesnedene beelden, die God of zijne gunstelingen vertegenwoordigen; hier wijst geen offeraar het onzichtbare wezen aan den volke noch zegt: “Zie daar ô sterfeling uwen God en kniel neder”; hier staat geen altaar waarvan de wieroek naar boven steigert; hier ontbreekt zelfs het geringste houten kluisje om iets van dien toestel te kunnen bevatten. De dorre heidegrond, het gewelf des hemels, de vrije en opene natuur vervangt hier al den schitterende omslag der Heidensche bijgelovigheid, maar ook wij, Mannen Broeders!; vereren den God der natuur, die niet woont in tempelen met handen gemaakt.

Is het nu genoeg, Kristenen, dat alleen onze uitwendige Godsverering beantwoordt aan ons geloof in den God door Jezus en zijne gezanten ver-

kondigd? Gewis niet. Ook ons dagelijksch gedrag moet daardoor geregeld worden. Welk ene gedrogtelijke vereniging in het menschelijk karakter, te aanbidden als een Kristen en te leven als een heiden! De God door ons beleden heeft de wereld gemaakt met alles wat daar in is, en nog schept of regelt hij elke uitkomst, die het lot des stervelings bestemt. Alle middelen om ons gelukkig of ongelukkig te maken berusten dus in zijne handen. Hij is de almachtige, die beschikt over zegen en vloek. Zouden wij voor de wil van dat wezen geen ontzag gevoelen? Zouden wij zijne gunst niet zoeken door zijne heilige bevelen te volbrengen? Zijne gunst is het hoogste voorwerp der menschelijke hoop; en alle rampen, voor welke wij vrezen kunnen, zijn met elkander niet te noemen bij het ééne van zijn ongenoe-gen. De magt der menschen toch gaat niet verder dan over ons lichaam en kortstondig bestaan op deze aarde, maar die van God strekt zich ook uit over onze lotbedeling in de naderende eeuwigheid. Indien Gij dan gelooft; mannen Broeders!, dat gij onsterfelijke wezens zijt, zo zoudt gij u zelve moeten haten wanneer bij u gene bekommering was, of uw levensgedrag aan God behaagde dan wel misnoegen gaf en gij naar de inspraak uwer on-bezuisde driften en lusten daar heen leefdet, onverschillig of gij ten langen leste in de zegenende of straffende hand der almachtigen zoudet vallen.

Voor dit roekeloos gedrag zou nog een schijn van ontschuldiging bestaan, indien wij onze misdaden voor den heer van hemel en aarde verborgen konden houden, en dit ware mogelijk zo hij woonde in tempelen met handen gemaakt en zijne blikken door de wanden van een eng gebouw beperkt werden. Maar waar wij zijn, is hij, en bespiedt alles wat wij denken, spreken of doen. Het is niet anders[,] dan of er onophoudelijk een hand boven onze hoofden was, die immer iets van ons gedrag optekent, om het alles op den dag der dagen in rekening te brengen. Hij doorgrondt de ontwerpen der menschen om hunnen natuurgenoot te onderdrukken of den onschuld ten val te brengen, die voor ons onder de bedekzelen ener doortrapte staatkunde verborgen liggen. <begin van met potlood doorgehaald fragment> Op het slagveld ziet hij, gelijk wij, den held zijn bloed uitgieten voor de edelste belangen der menschheid, recht en onafhankelijkheid, maar wat wij niet zien, hij gaat ook de stille sluipwegen na, welke de laffaard inslaat om vergetend eer en pligt zich aan het algemeen gevaar te onttrekken. <einde doorgehaald fragment> In dit eigenste ogenblik leest hij even duidelijk onze gedachten, alsof ze op ons voorhoofd stonden aangetekend, het zij dan dat die gedachte thans gevestigd zijn op de prediking van zijn woord, hetzij ze zwieren over het onmetelijk veld der menschelijke driften en hartstogten. Wat zoude het u dan helpen, Mannen Broeders!; dat gij in uw openbaar leven ene aangename welvoeglijkheid in agt naamt, om met dien glimp de geheime misdrijven uwer wellustigheid

of brooddronkenheid te bemaskeren? Die glimp bedriegt menschen, maar geen alomtegenwoordig God. Indien schijnheiligheid de snoodste en verachtelijkste der ondeugden is, zij is tevens de allerdwaaste, want wat is zij anders dan de onzinnige poging om aarde en hemel beide te bedriegen; om behalve den mensch ook nog hem te misleiden voor wien de duisternis licht en de nacht als de helderste dag is. De dwaas doet dan wat kwaad in de ogen des Heren is en zoekt het te vermommen door den schijn van het goede; maar ware wijsheid wandelt in het licht en houdt overal en altijd die geboden Gods, niet anders dan of de ogen van alle menschen op hem alleen gevestigd waren.

Welke zijn die geboden Gods? Gij vindt ze in dit bevel van zijnen gezant Jezus: “al wat gij wilt dat u de menschen doen, doet hun also.” Zijn wij gebieders, stellen wij ons in de plaats der onderhorigen, vragende wat wij dan van onze overheden zouden verlangen en ons daaraan gedragende zullen wij in den geringsten dienaar enen natuurgenoot eerbiedigen die evenzogoed een gevoel van eigenwaarde heeft als wij en aanspraak maakt op menscheijkheid [en heeft]; hij wordt dan door gene smaadheden of ruwe bejegeningen vernederd, tot gene ondragelijke diensten geperst noch door onnodige gestrengheid gekastijd. Zijn wij ondergeschikt, vragen wij weder wat wij als bevelhebber gaarne in onze dienstbaren zien zouden en daarna doende zullen wij die oplettendheid lenen aan het gegevene bevel, hetzelve met dien bereidvaardigen ijver uitvoeren, en in ons gansche gedrag dien geest van orde, eerbied, goede trouw doen blijken, zonder welke het gebieden lastiger is dan de slavernij zelve. En welke pligt is er die God op ons legt, hetzij van zorgdragend vader of dankbaar kind, hetzij van liefhebbend echtgenoot of getrouwen vriend, hetzij van stichtende ouderdom of leerzame jeugd, waarin wij ooit zouden kunnen tekortschieten, wanneer wij steeds wandelen naar dat wijze richtsnoer van onze verlosser: “al wat gij wilt dat u de menschen doen, doet hun ook alzoo.” Dat wij deze spreuk dan schrijven in de tafelen van ons geheugen! Verliezen wij ze nimmer uit het oog! Laten wij er ons ernstig op toeleggen om haar dagelijksch toe te passen op onze menscheijke betrekkingen en ik verzeker u, onze boezems zullen meer en meer bezielde worden met beginzelen, die de betragting der deugd tot ene behoefte maken en daarom schoon zijn in de ogen van God. Hij woont in gene tempelen met handen gemaakt. Zijn tempel is in het deugdzaam hart. Daar woont en regeert hij; daar ontfangt hij de offers zijner vrienden en hoort hunne zuchten wanneer zij lijden; daar laat hij de invloeden zijner zegenende nabijheid gevoelen in die ure, wanneer rang noch goud ons meer vertroosten kunnen, in de plechtige ure des stervens. Ô God! mogt dit het heerlijk deel van ons allen worden! Amen.

Sluiten wij onze bijeenkomst met een kort gebed.

Almagtige, die spreekt en het is er! Die gebiedt en het staat er. Daar de hemelen buigen voor uwen wil, zou dan de mensch alleen, die geringe stofbewoner, de vermetelheid hebben om u te wederstreven! Wij gevoelen al het afschuwelijke van dien opstand tegen den heer van hemel en aard. Gij gebiedt ons de levensplichten en daarom zijn ze ons heilig. Daarom dat gij het wilt zullen wij onze naasten liefhebben als onzelve. Wij zullen? Helaas! Zeggen wij liever wij willen en begeren. Verlevendig deze begeerte in ons. O Vader! Vuur ze aan door het woord dat hier gepredikt is en sterk ons door uwe genade, die ons genoeg is, om die te vervullen.

Ontfang onzen dank voor al het goede dat uwe voorzienigheid elk onzer in het bijzonder laat toekomen. En hoe zouden wij hierbij vergeten de uitstekende voorrechten welke ons in het gemeen als inwoners van dit goede land te beurt vallen. Onzen toestand met dien der andere naties vergelijkende, mogen wij ons het gelukkigste volk van Europa noemen. Doe ô God, dezen glorieijken zegen voor Nederland voortduren! Weer voor eeuwig van ons het schrikbewind van trotsche en heerschzuchtige dwepers! Weer het van ons door de raadsragen van den verlichten koning, dien gij over ons gesteld hebt. Schenk hem naar den lichame gezondheid en lang leven, naar den geest wijsheid en standvastigheid. Beziel allen met bezeffen van plicht en verantwoordelijkheid voor u, die geroepen worden om onder den koning met raad en daad de rechten van ons vaderland te verdedigen. Vervul ô God deze gebeden, indien gij denkt dat het ons goed is, en wend u niet af van ons om onze menigvuldige onachtzaamheden, onerbiedigheden jegens U <begin met potlood doorgehaald fragment> noch om de tergende vloeken en verwenschingen, met welke wij dagelijks uwen ontzagchelijken naam ontheiligen. <einde doorgehaald fragment> Ach! laten die allen in uwe vaderogen vergeving vinden om Jezus wil. Amen.

(door de inbinding is in het handschrift het einde van Halbertsma's rede op een onlogische plaats terechtgekomen; voor de leesbaarheid voeg ik het hier in)

Ontfangt Mannen Broeders! voordat wij uitelkander gaan enen hartelijken wensch

De Heere zegen u! De Heere behoede u! Hij sta aan uwe zijde in den gewigtigen, den moeilijken strijd tegen verleiding en zonde en geve u ene volkomen overwinning over alle vijanden uwer deugd. Amen.

Op verzoek van den Minister van de Eere dienst der hervormden ben ik den 28 September 1823 naar het leger van 7000 man, dat toen op de Gorselsche heide gecampeerd lag, gereden, om te prediken. Daar komende

stopte ik volgens aanschrijven van zijne Exc. den opperbevelhebber Kort Heijligers aan de tent van den chef van de staf af, die mij koffi, banket, likeuren en pijpen presenteerde. Daar er 3 spreekplaatsen waren voor de front van het camp, 2 voor de protestanten op de rechter en linkervleugel en een in het midden voor de Roomschen, liet de opperbevelhebber mij boodschappen, dat de regtervleugel voor mij bestemd was en dat hij met de generaals onder mijn gehoor zoude komen. Alstoen kwam er een colonel die mij naar de spreekplaats moest geleiden. Daar komende vond ik een quarré geformeerd. Er werd opening gemaakt en wij kwamen binnen. De opperbevelhebber volgde dadelijk met zijn staf, die niet binnen was, of de colonel geleide mij op de spreekplaats. Dit was een heuveltje ter hoogte van misschien 10 voeten in de vorm van een geknotte kegel opgeworpen van heideplaggen, waarin de trap me een spade was uitgestoken. Toen ik daar boven op stond kwam de generaal Brijatte mij verzoeken, om, als ik gereed was, hem een teken te geven, wanneer hij stilte zou commanderen. Ik hechte toen mijn preek vast aan de snaar van een der trommen die op elkander gestapeld mij tot lessenaar diende, en knikte. Er wierd een roffel geslagen, waarna ik de hoed afnam en de leerrede uitsprak, die hierachter geschreven is. Er was ene algemene stilte, een die niet gedwongen *was*, maar zeer vele soldaten keerden de zijde van het hoofd naar de spreekplaats toe om mij des te beter te kunnen horen. Het enigst dat mij gehinderd heeft, was het einde van de Roomsche ceremonie, die met trommelslag en musijk uitging. Het geluk sloeg er toe dat het een hemelsche dag weer was, zoals het einde van september er zelden of ooit geeft. Een malsche lucht met flauwe zonneschijn zonder wind. Terwijl ik preekte zat mijn vrouw een eind weegs buiten het quarré als een herderinne aan de heide met hare twee schapen Petrus en Watze. Daar geheel konde zij mijne woorden verstaan. Genoodzaakt zijnde tegen de wind in te spreken, om de zon niet in het gezigt te hebben, waaiden mijne woorden naar de helft van het quarré dat achter mij stond, terwijl de wind te zwak was om het doordringen der stem tot de voorsten te beletten. Dit was de reden dat ik aan alle kanten zelfs buiten het quarré verstaan werd. Mijn preek, die gelijk elk lezer ligtelijk ziet, uit de vuist beslagen is, heeft echter algemeen genoeg gegeven, dezelve heeft namelijk de eerste verdienste van een soldatepreek, de kortheid. Mijn collega Van Voorst uit Zutphen, die op de linkervleugel een veel zaakrijker stuk over de woorden Strijd om te gaan uitsprak, heeft alles door te lang te spreken bedorven. De officieren waren gemelijk, de soldaten moesten door de onderofficieren tot stilte gemaand worden. Zommigen bragten elkander om te verveling te verdrijven eens toe. Een zeide: "ik wou dat de kerel van de zoden viel en de hals brak." Na het eindigen van den dienst bragt dezelfde colonel mij naar de tent van den chef van den

staf terug, alwaar mij het certificaat ter hand werd gesteld, dat ik den predikdienst in het camp had waargenomen. Ik ben verder den gehelen dag in het camp gebleven. Het schone weder had ene onafzienbare menigte menschen uit de naburige dorpen en steden, die haast ontvolkt schenen, derwaards gelokt. Het is niet te beschrijven welk een vloed van menschen de gansche lijn der marketentertenten altijd voorbijstroomde. In de laagte was het al hoofden wat men zag. Overal zang en muzijk!

Ik moet hier nog bijvoegen, dat er voor de Roomsche dienst een houten capel gebouwd was met 3 vensters van Gotisch figuur zonder glazen, waarbinnenin een altaar met den overigen daarbij gebruikelijken toestel. Als de mis daar geeindigd was, kwam de priester buiten op de balustrade en preekte. <er volgen nog enkele regels die onleesbaar zijn gemaakt>

P.S.

Onder het gebed namen vele conscrits de chacots af, hetwelk hun als strijdig met krijgsgebruik verboden was. Sancta simplicitas! Enige anderen, die langer in dienst waren geweest, zeiden toen ik begon: 'Ik wou dat hij met zijn trommen van boven donderde!' Dezen hadden het niet tegen een goede of kwade preek, maar tegen alle preek! Het spreekt vanzelfs dat dit zeer stilletjes gezegd werd en alleen beluisterd kon worden door enige mijner kennissen die buiten om het quarré heen wandelden.

Aangezien het gansche leger niet uit verwilderde soldaten der staande armée, maar uit conscrits bestond, die pas uit den schoot hunner familien kwamen en er weldra weder in terug keerden, was er niets dat ook het gezang bij de godsdienstoefening verbood. Er werd echter niet gezongen op verzoek van den Opperbevelhebber, om deze goede reden, dat niemand der soldaten een bijbel of gezangboek kon verstrekt worden. Als het talrijk garnisoen hier ter kerk is, zitten ook alle soldaten als verschovelingen zonder kerkeboeken en spelen dus bij het voornaamste deel der culte stommetje. Men zou kunnen vragen of het niet nuttig, verstandig, Kristelijk, was dat men deze broeders in ons eigen land eerst van bijbels voorzag, voordat het Bijbelgenootschap die met onberekenbare kosten aan de Esquimauers en Hindoes gaat brengen?

*olipodrigo – mengelmoes, ratjetoe. N.B. Uit de zeventiende eeuw is een tekst bekend met de titel *De koddige olipodrigo oft nieuwe kermiskost* en in 1724 publiceerde Jakob Schoolhouder uit De Rijk een verzameling van 949 anecdoten, gezegden, aforismen, grapjes en versjes onder de titel *Olipodrigo, en genees-middel, tegen de swaargeestigheyt*.

**naar den stijl, oftewel: mode

NOTEN

- 1 Minuut van Koninklijk Besluit, 31 augustus, met nieuwe datum 11 september 1823, in Nationaal Archief, Den Haag, Departement Hervormde en andere Erediensten behalve de Rooms-Katholieke, nummer toegang 2.07.01.03, inv. nr. 157.
- 2 Brief van generaal Cort Heyligers aan het Classikaal Bestuur, 23 september 1823. Stadsarchief Deventer, Classis Deventer ID 1057, Ingekomen stukken 72014, nr. 35.
- 3 Joost Halbertsma's preek op de Gorselse heide, 28 september 1823. Tresoar, 760 Hs. De gehele tekst van de preek is als bijlage bij dit artikel gevoegd. Voor de leesbaarheid heb ik een verschrijving hier stilzwijgend verbeterd.
- 4 Halbertsma's preek sept. 1823.
- 5 Idem.
- 6 Zie zijn noot bij een verhaal van zijn broer Eeltje dat door J.J. Goeverneur in *Twijgen uit een ouden stam opgeschoten* als volgt werd vertaald: 'De kastelein [in dit verhaal van mijn broer Eeltje; AdJ] spreekt als vele protestanten, die de preek als hoofdzaak, en het gebed en gezang als toegift beschouwen. De preek is echter geen godsdienst: ze is louter eene vermaning. Gebed en gezang zijn de eigenlijke godsdienst en bij alle volkeren der wereld daar ook altijd voor gehouden.' (p. 74) De oorspronkelijke Friestalige tekst is ook te vinden in de bundel met al het Friese werk van de gebroeders Halbertsma, *Rimen en teltsjes* (Ljouwert, 1994), 11de druk, 238.
- 7 Joost Halbertsma, naschrift bij de preek op de Gorselse heide. Tresoar, 760 Hs. Zie ook de bijlage bij dit artikel.
- 8 Joost Halbertsma in een zakboekje voor 1823, Tresoar, 322 Hs.
- 9 Dat Halbertsma daar gevoelig voor was blijkt wel uit zijn reflecties over de feestelijke dag ter gelegenheid van de zeventiende-eeuwse Bolswarder schoolmeester en dichter Gysbert Japicx. Zie A. de Jong, *Triomfen en tragedies van een uitmiddelpuntig man: Joost Halbertsma (1789-1869)* (Grou, 2018), 98-104.
- 10 Joost Halbertsma, begeleidend schrijven bij de preek op de Gorselse heide. Tresoar, 760 Hs. Zie ook de bijlage bij dit artikel.
- 11 Joost Halbertsma in een zakboekje voor 1823: 'Terwijl het gouvernement een voorbeeld van verdraagzaamheid gaf door mij tot dezen dienst te roepen (...)'.
 12 Acta van het Classikaal Bestuur, 24 september 1823, Stadsarchief Deventer, Classis Deventer, ID 1057, Ingekomen stukken 71970. Vergelijk ook minuut van de brief van de secretaris van het Departement van de Hervormde en andere Erediensten behalve de Rooms-Katholieke aan het Classikaal Bestuur van Deventer, 12 augustus 1823, In Nationaal Archief, Den Haag, Departement van de Hervormde en andere Erediensten behalve de Rooms-Katholieke, nummer toegang 2.07.01.03, inv. nr. 157.
- 13 Afschrift van een brief van de directeur-generaal van het Departement van de Rooms-Katholieke Eredienst aan de generaal – aalmoezenier, 14 juni 1823. In Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Oorlog, nummer toegang 2.13.01, inv. nr. 1200.
- 14 Minuut Koninklijk Besluit, 31 augustus, met nieuwe datum 11 september 1823, in Nationaal Archief, Den Haag, Departement Hervormde en andere Erediensten behalve de Rooms-Katholieke, nummer toegang 2.07.01.03, inv. nr. 157. In het minuut van het Koninklijk Besluit van 1822, waarin voor het overige grotendeels dezelfde formuleringen worden gebruikt, ontbreekt deze precisering. Zie toegangsnummer 2.07.01.03, inv. nr. 131.
- 15 Joost Halbertsma in een zakboekje voor 1823.
- 16 Halbertsma's begeleidend schrijven. Tresoar, 760 Hs.
- 17 Halbertsma schreef verschillende beschouwingen over heidense elementen die doorwerkten in de christelijke traditie, zoals zijn opstel 'Paascheijeren', in: *Overijsselsche Almanak voor Oud-*

heid en Letteren (1840), 154-188; als overdruk ook als zelfstandige publicatie verspreid. Een interessante ongedrukte tekst is 'De zuidkant van het kerkhof', postuum gepubliceerd in J.J. Kalma (ed.) *'Kent gij Halbertsma van Deventer?'* (Drachten, 1969), 68-92.

18 Halbertsma's begeleidend schrijven. Tresoar, 760 Hs.

19 Joost Halbertsma in een zakboekje voor 1823.

20 Zie hierover meer in De Jong *Triomfen en tragedies*, 187-188.

Studentenleven aan de Kweekschool anno 1840

MAGGY GROENEWALD-FROGER

Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer (1819-1893) verloor op drieënhalfjarige leeftijd zijn vader, maar had het geluk dat de halfbroer van zijn moeder, Jakob de Hoop (1785-1853), aanbod de opvoeding van zijn naamgenoot op zich te nemen. Deze welgestelde en kinderloze Amsterdamse koopman met grote belangstelling voor kunst, wetenschap en vaderlandse letterkunde leerde Jacob lezen, schrijven en rekenen. Hij stuurde de jongen op zevenjarige leeftijd naar de goed aangeschreven school van G. Engelberts Gerrits. te Amsterdam, waar hij Frans, Duits en Engels leerde en zijn belangstelling voor geschiedenis en vaderlandse letterkunde gewekt werd (1826-1833).

Intusschen was mijn eerste jeugd zeer snel voorbijgegaan. Wegens de genoemde huiselijke omstandigheden [ziekelijke stiefmoeder en verhuizing van de stiefouders naar kasteel Broeckhuijsen te Leersum, MG] had ik, buiten de schooluren, nooit eenigen omgang met makkers van mijn leeftijd, voor wie de deur even zorgvuldig gesloten bleef als voor alle andere bezoekers. 't Had ten gevolge dat ik, als kind altijd alleen, weinig aan spelen deed, maar des te meer afleiding en tijdverdrijf zocht in de goed voorziene boekerij van mijn pleegvader.¹

Na enkele jaren privé-onderricht in het Latijn bij Dr. J.S. Lutgert te Amsterdam legt Jacob in 1837 met succes het examen af dat hem student maakt aan het Seminarium der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit (ADS) te Amsterdam. Of deze studie nou geheel zijn eigen keuze was, zoals hij zelf schrijft in zijn *Aanteekeningen over mijn leven*, of gekozen is op aandringen van zijn stiefvader, zoals zijn zoon later schrijft in zijn *Afschrift van mijn brief aan mijn kleinzoon*, is niet helemaal duidelijk.² De colleges worden braaf gevolgd, examens altijd met veel lof en 'grote pluimen' afgelegd. Hij wordt lid van het dispuut ETEBON, waar alle studenten theologie lid van zijn, en richt in november 1838 met 4 andere vrienden het dispuut NEK (Natuur en Kunst) op, dat wekelijks bijeenkomt. NEK is heel belangrijk voor hem.

Daar raakt hij bevriend met Pieter Leendertz. Pieter Leendertz Wz. (1817-1880), afkomstig uit een oud doopsgezind geslacht, had geen belangstelling

voor de handel in tabak van zijn vader en werd door deze vervolgens bestemd voor het ambt van doopsgezind predikant. Na het gymnasium te Amsterdam, dat hij in 1834 met lof afrondde met het uitspreken van een oratie *de Senecae morte*, werd hij in 1835 ingeschreven als student aan het Seminarium der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit.

Het belangrijkste wat Jacob de Hoop Scheffer verbindt met Pieter Leendertz is de belangstelling voor oude Nederlandse letterkunde. En in het voorjaar van 1839 besluiten zij, als zij de handschriften van de gedichten van P.C. Hooft in de Stadsbibliotheek vinden, daarvan samen een nieuwe uitgave te gaan bezorgen. Zo ontstaat er een briefwisseling tussen de twee studenten.

Bij Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam ligt een map met 52 brieven van Jacob de Hoop Scheffer aan Pieter Leendertz, geschreven tussen 16 juli 1839 en 5 september 1868³. Het zijn zeer persoonlijke brieven van een student, die zijn vriend, de in 1840 afstuderende en te Woudsend beroepen Pieter Leendertz, op de hoogte houdt van wat er binnen hun clubje (de ‘jongelui’) gebeurt, over de professoren, hoe de examens verlopen en wie waar beroepen wordt. In de brieven wordt ook verslag gedaan van hun studentenvergaderingen en -feestjes. Het taalgebruik van de Hoop Scheffer is prachtig: veel gevoel voor humor, vol met taalgrappen (Latijn, Vondel of Hooftteksten) en soms gewoon studententaal – niet veel anders dan nu? Sommige brieven gaan uitsluitend over gedichten van Hooft, waarvan zij alle 17^e-eeuwse vervoegingen hebben verklaard. Die brieven (of stukken ervan) heb ik terzijde gelegd omdat ze puur taalkundig zijn.

Onderaan dit artikel volgen twee brieven, geschreven in juli 1841 en februari 1842 – maar hier volgt eerst wat noodzakelijke toelichting om de brieven naar waarde te kunnen schatten.

STUDIE

Je mocht pas aan de studie aan het Seminarium der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit (later ook bekend als de Kweekschool) beginnen als je geslaagd was voor het aspirantenexamen. Bovendien moest je een verklaring overleggen van een arts dat je gezondheid je geschikt maakte voor het ambt van predikant. Allereerst moest je op het examen een stuk proza of poëzie voorlezen of voordragen om je stemgeluid te laten beoordelen – microfoons bestonden nog niet. Verder moest je Griekse teksten in het Latijn vertalen en uit het Latijn naar het Nederlands, en nog een stuk Nederlands vertalen in het Latijn.

L. S. D.

David Laesius van Lennep,
Literarum Humaniorum in Illustri
Amstelodanensium Athenaeo
Professor.

Ornatissimus Vir Iuuenis, J. G. de Hooft, Schaffer,
ann. 1837-1838 literas in Graecas et Latinas,
annum 1837-1838 Antiquitates Romanas, ann. 1838-1839
Historiam Veterum Universam tradentem deligenter
per te audit, omni tempore admodum mihi
se probavit admodum industria, perfectibilis. Huius
peritiam cum ceteris favore omnium, quibus bonae
artes laudemque pendia curae cordique sunt. Per.
Amstelodami d. 28 aprilis MDCCCXXXIX.

Tentamenbriefje voor Latijn en Grieks door prof. D.J. van Lennep (part. coll.).

Daarnaast werd in een gesprek getest hoe het met de algemene ontwikkeling stond, de talenkennis, en de kennis van oude geschiedenis; een wiskunde-vraagstuk was ook onderdeel van het examen en er zijn ook jaren geweest dat de kandidaat een kakografisch opstel (door prof. Sam Muller expres van fouten voorzien) moest verbeteren.⁴

Wilde je in de negentiende eeuw als doopsgezind predikant beroepen worden, dan moest je vanaf 1827 een opleiding van vijf jaar afronden met een proponentsexamen.⁵ Twee jaar propedeutische vakken, die vooral aan het Athenaeum Illustre werden gedoceerd door middel van hoorcolleges. Verplichte vakken waren de talen Latijn, Grieks en Hebreeuws. Latijn, de taal waarin college werd gegeven, en ook de responsie-colleges werden gehouden, en tot 1857 de taal van alle 'verhandelingen' (werkstukken); Grieks – de taal van het Nieuwe Testament; beide gedoceerd door prof. D.J. van Lennep. Hebreeuws, wijsbegeerte en de exegese van het O.T. werden uitgelegd door prof. Taco Roorda. Zowel prof. Abraham van der Hoeven als prof. Sam Muller gaven een reciteer-college om de student te oefenen in de welsprekendheid, en prof. N.G. van Kampens college heette 'stijl'. Daarnaast moesten de

studenten het ene jaar natuurkunde en het andere jaar wiskunde (mathesis) volgen, gedoceerd door hoogleraren aan het Atheneum. Door aan een rijks-universiteit – het Athenaeum Illustre was geen universiteit – het examen in de wiskunde voor theologen te doen kon je vrijstelling van dat vak krijgen op de Kweekschool: De Hoop Scheffer deed dat op 15 Juni 1838 te Leiden.⁶

In sommige gevallen konden de Curatoren de student verplichten nog een jaar langer over hun propedeuse te doen. Deze eerste twee jaar worden de studenten ‘literarische’ studenten genoemd, daarna werd je ‘theologisch’ student. Het derde jaar is een overgangsjaar naar de ‘theologische’ vakken met als belangrijkste nieuw onderdeel de schetscolleges: het in elkaar zetten van preken. De laatste twee jaar worden gewijd aan vakken als christelijke geloofsleer, predikkunde (homiletiek), pastorale theologie (plichten van het leraarsambt), geschiedenis van de Doopsgezinden en christelijke zedeleer (ethiek). Slechts een enkel vak wordt in het Nederlands gedoceerd. De Hoop Scheffer wordt in september 1839 theologisch student:

Wat mijzelf betreft, dezer dagen is er met mij een wonder gebeurd: ik ben namelijk aan de theologie begonnen en zit tegenwoordig tusschen [Karl Gottlieb] Bretschneider, [Georg Christian] Knapp en [Samuel Friedrich Nathaniel] Morus ingemetseld: verwonder u derhalve niet als mijn literarische nasporingen bijzonder schraal zijn uitgevallen.⁷

Tweemaal per jaar, in februari en in juni, worden de studenten geëxamineerd in de door hen gevolgde colleges en moeten zij een verhandeling (‘specimen’) inleveren over een van die vakken – in het Latijn. En in hun laatste studiejaar moeten de theologische studenten – vóór het proponentsexamen – ook in het Latijn een ‘dissertatie’ inleveren. De examens worden afgenomen door de vakdocenten en door leden van het College van Curatoren dat leidinggeeft aan de ADS.

Voor uitzonderlijk goede studenten bestaat de mogelijkheid om een jaar extra te studeren aan een universiteit, universitaire examens af te leggen en te promoveren, mits dit plaatsvindt vóór het proponentsexamen; dit recht werd toegekend door het bestuur van de ADS op voordracht van het curatorium. Zo gaat De Hoop Scheffer op aandringen van zijn stiefvader in september 1842 naar de Universiteit van Utrecht om daar in december zijn kandidaats en in april 1843 zijn doctoraal af te leggen. De promotie komt er niet van, toch mag hij in juni 1843 het proponentsexamen afleggen.

Belangrijk onderdeel van de studie is het leren schrijven en voordragen van preken. De theologische studenten moeten vijf proefpreken schrijven, drie in

hun vierde jaar en twee in hun vijfde jaar. Die preken worden uit het hoofd geleerd (memoriseren) en uitgesproken in de Singelkerk te Amsterdam in aanwezigheid van hoogleraren, Curatoren en medestudenten. Curatoren en hoogleraar moeten de preek goedkeuren. De zesde proefpreek wordt uitgesproken tijdens het proponentsexamen en voor de vuist weg naar een bijbeltekst die zij kort tevoren te horen krijgen.

Wie in juni het eigenlijke proponentsexamen wil afleggen, moet in februari het 'peremptoir-exegetisch examen' met goed gevolg hebben afgelegd. Voor dat peremptoir waren de verplichte vakken exegese uit het Oude en Nieuwe Testament, predikkunde en praktische theologie. De kandidaat moet dan ook het onderwerp van zijn dissertatie opgeven.

In juni mag het proponentsexamen niet langer dan drie uur duren. De eerste twee uur over godgeleerdheid, apologetiek, dogmatiek, pastorale theologie en de geschiedenis der Nederlandse Doopsgezinden, het laatste uur over christelijke zedekunde en algemene kerkelijke geschiedenis. Dit examen vindt plaats in aanwezigheid van zo veel mogelijk Curatoren. Wie geslaagd is voor dit examen krijgt de titel proponent en moet zich beschikbaar houden om overal in te vallen en proefpreken te houden in de gemeenten die een nieuwe dominee zoeken.

HOGLERAREN

Vanaf 1827 zijn er twee hoogleraren verbonden aan de Kweekschool, Samuel Muller en Wopko Koopmans. De andere docenten zijn verbonden aan het Athenaeum Illustre.⁸

Samuel Muller, door studenten verrijkt met bijnamen Smoel en de Paus, was hoogleraar in de predikkunde, godgeleerdheid, pastorale theologie en de geschiedenis van de Doopsgezinden. Muller zette van 1827 tot 1856, toen hij met emeritaat ging, duidelijk zijn stempel op het Seminarium. Hij hield van orde en discipline en ergerde zich aan slordige studenten.

Wopko Cnoop Koopmans, die de bijnaam Wop kreeg, was hoogleraar in de kerkgeschiedenis, exegese van het NT en de christelijke zedekunde en gaf ook college in de uitlegkunde over het N.T. en patristiek (vroeg-christelijke auteurs). In de omgang met zijn studenten was hij langzaam en zachtmoedig, stelde hij hoge eisen aan de omgang en hield afstand. Hij overleed in 1849.

Gijsbertus Johannes Rooijens was hoogleraar theologie en kerkgeschiedenis, was een geliefd docent. Hij overleed in 1846.

Taco Roorda was hoogleraar Oosterse talen en Oudheden (waaronder He-

breeuws) en de exegese van het O.T., maar later vooral ook hoogleraar in de wijsbegeerte. In 1842 vertrok hij naar de Akademie van Delft als hoogleraar in de Taal, Land-, en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië.

David Jacob van Lennep was hoogleraar in de Latijnse en Griekse letteren en oudheden, poëzie, welsprekendheid en vaderlandse geschiedenis. Van Lennep ging graag vertrouwelijk om met zijn studenten. In 1838 kreeg hij op zijn verzoek eervol ontslag.

Nicolaas Godfried van Kampen was hoogleraar Nederduitse taal- en letterkunde en Vaderlandse Geschiedenis. Hij genoot weinig gezag en was niet erg populair. Hij overleed in 1839.

Abraham (Bram) des Amorie van der Hoeven was hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium. Hij gaf colleges dogmatiek, homiletiek, praktische theologie en kanselwelsprekendheid. Hij overleed in 1855.

Ook aanwezig bij de examens waren Jeroen en Doyer. Jeroen is Jeronimo de Vries, letterkundige en bestuurslid van de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit en Curator van de Kweekschool. Abraham Doyer was predikant bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Amsterdam en Curator van de Kweekschool.

DISPUTEN ETEBON EN NEK

Het dispuut ETEBON speelt een belangrijke rol in het studentenleven van de negentiende eeuw en is zelfs een onderdeel van de theologische opleiding.

ETEBON (Eigen Tabak en Bollen Om Niet)⁹ is opgericht in 1814 door en voor theologen: bijna alle studenten van het Doopsgezind en van het Remonstrantsch Seminarium worden lid. Ook Pieter Leendertz en Jacob de Hoop Scheffer worden na het doorlopen van een groentijd opgenomen: de inwijdingsrituelen onder het flikkerend oog van Menno Simons en zijn helper Maatschoen vormden een belangrijk onderdeel van het dispuutsleven. Het dispuut richt zich op de 'literarische' studenten: je oefende in het houden van verhandelingen, spreekbeurten die soms later in de studie weer gebruikt werden, en in het hanteren van het latijn. ETEBON is groter dan de meeste andere Amsterdamse disputen en komt wekelijks bijeen in een gehuurd lokaal in een café, vanaf 7 uur tot ver in de avond¹⁰. Na een pauze wordt de zaal omgetoverd in een zaal voor een souper met brood, kaas en thee. Soms, als nieuwe leden toetreden, wordt er alcohol geschonken en kan het laat worden. ETEBON is het centrum van het gezelligheidsleven voor de doopsgezinde kwekelingen. Zo is een belangrijk vrolijk deel van de avond gewijd

J. G. de Hoop Scheffer door Jan Ensing, litho
(DG. bibl.).

aan het vaststellen van boetes bij overtredingen van dispuutsregels, die vol staan met pietluttigheden. De pot met boetes wordt dan aan het eind van het jaar ‘verteerd’ met een leuk uitje. Het dispuut leverde hechte vriendschappen op. Hier trof De Hoop Scheffer zijn vrienden Christiaan (Kees) Sepp, Sytze Hoekstra Bz., Pieter van der Goot, Pieter Bonk, Pieter Brouwer, Herman de Ridder, Jacob Sybrandi en Nicolaas Scheltema.¹¹ De meeste leden hebben een bijnaam: zo heet De Hoop Scheffer Dagesch.

Maar nog belangrijker voor Jacob de Hoop Scheffer is de Studentenkring NEK (Natuur en Kunst), door hem in 1838 opgericht samen met medestudenten Anthony Winkler Prins, Dirk Harting, Herman Carel Coenraad Dronryp Uges en Pieter Leendertz, allen ETEBON-lid. Later zou Dronryp Uges door Jan Kerbert vervangen worden. Deze nauw verbonden vriendenkring moest een nieuwe Muiderkring voorstellen waar zeventiende-eeuwse literatuur (‘de bloeitijd onzer letterkunde’) gelezen en voorgedragen wordt. De leden hebben dan ook bijnamen die daarbij passen (zie kader). Wie weg blijft of te laat komt moet een *boetvers* (gedicht van voorgeschreven vormen en afmetingen) schrijven – en dat was eigenlijk het belangrijkste van alles. De wekelijkse vergadering is telkens bij een der leden thuis en duurt van negen uur ’s avonds tot twee uur ’s nachts. De gastheer is altijd praeses, de secretaris wisselt elke tien weken.

‘Dáar lazen wij de gedichten van Vondel, Hooft, Huyghens, Antonides, Spieghel enz. Daar de leden niet vreemd waren aan de beoefening der poëzie, bracht elk er ter tafel, wat hij in de voorafgaande week vervaardigd had, en moest er zich de scherpste kritiek getroosten.(...) De werkzaamheden werden gesloten met eene improvisatie in dichtmaat over een pas opgegeven onderwerp. Het is niet mogelijk, het genot te beschrijven, dat de N.E.K.kianen op die vergaderingen hebben gesmaakt!’¹²

Een aantal gewoonten en rituelen lijken op die van ETEBON, in sommige opzichten gaat het nog verder. De NEK-leden roken uit lange pijpen, die naar Noorse traditie Jormungandur heten; alles wat slecht is, krijgt het voorzetsel Ari – naar de god van het kwaad Ariman en zo ontstaat in de loop der jaren ook een eigen taal: NEK-kiaans. Een voorbeeld uit onderstaande brieven: in het woord ‘amuseren’ wordt de eerste letter aangemerkt als alfa privans, waardoor de betekenis verandert in zijn tegendeel: zich vervelen¹³. De dies van NEK wordt gevierd op de verjaardag van Vondel, 17 november. In 1842 zijn de meeste leden afgestudeerd, maar tot 1849 blijven zij nog zo nu en dan bijeenkomen.

Bijnamen NEK

Constantijn Huyg(h)ens of Constanten = Jacob de Hoop Scheffer

Antonides van der Goes = Pieter Leendertz Wz.

Gerard Brandt = Anthony Winkler Prins

Bredero = Herman Carel Coenraad Dronrijp Uges

(P.C.) Hooft = Dirk Harting

Jan Vos = Jan Kerbert

Bijnamen ETEBON

Dagesch = Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer

Draco, Draak = Anthony Winkler Prins

Gruno = Herman Carel Coenraad Dronrijp Uges

Koetsier = Dirk Harting

Jona = Pieter Overbeek

Courier = Jan Koning

Kees = Christiaan Sepp

Kip = Gerrit Adriaan Middelberg

Ceres = Pieter van der Goot

Eques = Jan Herman de Ridder

Satyr = Gerrit Weeraat (1816-1851)

De brief van 2 juli 1841 is geschreven aan het eind van het vierde studiejaar als de Hoop Scheffer examen heeft gedaan met Christiaan Sepp en Jan Koning (Kees en Courier).

Portret van P. Leendertz Wz (Eigen
haard, 1908)

Welgelegen bij Wageningen 2 July 1841

Amice!

Zoo gij u verwonderd en mij uitgevloekt hebt over mijn stilzwijgen, dat uwe laatste letteren van 8 juni tot nu toe onbeantwoord liet – moet ik bekennen dat gij gansch en al in het dominésleven doorpekeld zijt en de studenten ουσια [het studentenbestaan, MG] hebt uitgeschud. Immers, zoudt gij u niet herinnerd hebben welke bovenmenschenlijke drukten de gewoonte hebben om ons, jongelui, geregeld alle jaren in de maand Juny af te sollen? zoudt gij niet eene slechte opinie van mijn werklust hebben opgevat, indien gij gedurende die dagen eenige letteren schrifts van mij hadt ontvangen? Doch neen, ik heb U geen gelegenheid tot zulk een denkbeeld gegeven en gezwezen, iterum iterumque gezwezen, totdat ik geheel op mijn gemak en aan den Veluwezoom teruggekeerd was. – Een klein tafereel ondertusschen van die drukke dagen zal u niet onwelkom zijn. De staat der jongelui was omstreeks 8 Juny deze. Draac en

Jona sjouwend aan hun proponentsexamen: de eerste preëkt op de Kerkenraadskamer (wegens het vervaardigen van den nieuwen preëkstoele) over Paulus voor Felix, kort na de terugkomst van Smoel uit Crefeld. Jona had even te voren onder Wop over Luc. 18, 29-30 gepreëkt. Ook Kees sprak zijn tweede leerrede uit over I Kor. XIV 1-6. – Gruno had een gezwel tusschen heup en lies gekregen en lag vol pijn en vuiligheid aan zijn kast geboeid. Hony soit qui mal y pense! – Courier sprak veel van zijn tweede preëkt, maar deed er niet hard aan. – En ik? Ook ik sprak mijn preëkt 14 Juny onder de collegiekast uit Hand. XXI 10-15, zoo gij U zult herinneren. Het stuk beviel wel en werd boven mijn’ Psalm C gesteld. Gevolg van bloempjes en coupon [snijden]! [. . .]

De dissertaties hielden ons nu bezig, waaronder ik de achterste was, daar mijn stuk allerrampzaligst groot werd en de laatste bladzijden dingsdag 22 Juny nadenmiddag nog overgeschreven moesten worden. Gij kent mijn onderwerp [volgt de opzet in het latijn: Onderzoek naar de leer van Paulus aangaande den Duivel en de Demonen, MG][...] – Gij ziet uit dit alles, dat ik de zaak op eene breede schaal had aangelegd: het resultaat zult gij gissen: Petrus is er m.o. niet geweest. ’t Examen hield ons nu bezig en mij eene nacht uit bed. Wij hadden paragraaf 1-7 en 9 van de Triniteit op: verder Rom. III 21-144 IV, en van Kerkhistorie de Dritte Abschnitt der 1^e Periode ongeveer 140 pagina’s. Voor Taco Habakuk IV. – Werk genoeg! – Dingsdag te 10 u. stonden wij met ons drieën binnen en kwamen er te 1 weer uit, om later te 2 u. nog eens bij Taco te verschijnen. – De boël ging vrij goed en bij Wop alleen reed [beefde, MG] ik wat op Kerkhistorie, daar hij 10 pagina’s uit het opgegevene en voorts uit de eerste gedeelten der periode vroeg. – Met Kees dito, hoewel die ook op Dogmatiek nu en dan kleine rij-sensaties kreeg en vooral met het Latijn in de war zat. – Courier bij het oude = slecht. Volgde ’s avonds de sententie. De drie theologanten eerst binnen. Smakkende en Ô-ende begint Doyer zijn ôm-sprôk ôm de jongelingen [aanspraak aan de jongelingen, MG], die zich weldra in verbijzonderingen en namen noemen verloor. Ik had de vergadering alle reden der meeste tevredenheid gegeven zowel wat het afgelegde examen als de getuigenissen van Professoren betrof, zoodat men in mij een waardig voorganger verwachtte enzv. Kortom eene pluim zoo verbazend groot, als in tijden niet was opgezet: “Kees werd in vele opzigten met Courier gelijk gesteld, wien men in andere opzigten toch niet gaarne met hem gelijk stelde: beiden deden veel te veel aan de hollandsche letterkunde (!!) en moesten liever dien tijd aan de beoefening van het Latijn toewijden, om dat te leeren spreken, &, &, &”. Veegen en schuieringen van belang, die bij Kees een hart vol verbittering en wrok wekten en bij Courier ten aanzien der gansche vergadering een’

aanminnigen glimlach op dat idiotengezigt riepen. – In theologie hadden willen komen Brouwer, Sybrandi, Doewe [Huizinga], vCleeff en Kerbert. De twee eerste à part binnengeroepen mogten: den beiden volgenden werd het geweigerd, wegens hunne ongesteldheid die hunne propaedeutische studiën te veel benadeeld had: de laatste eindelijk werd alleen vóór genomen en kreeg eene danige schrobbering waarvan het resultaat was, dat hij nog een jaar in letteren moest blijven geheel op eigene kosten, tot zelfs de collegiegelden toe. – 's Anderendaags na dezen onstuimigen dag gingen Ceres, Draco en Jona ten dans: Gruno was en bleef zwaar beschadigd op zijn kast, zonder zijne beide preëken te hebben uitgesproken. – Het driemanschap deed, met uitzondering van den perfect, een excellent examen en werd met vlaggen en wimpels proponent. Het oordeel over de dissertaties werd in deze formule geuit:

diss. Draco: diss Jona = diss. Jona : diss. Gruno

diss. Gruno = prul = 0

ergo: diss. Draco = diss. Jona²

Ziedaar een klein aperçu over preeken en examina: ik kan nu eene geregelde jongelui-chronykschrijven. Ik verdeel die in 2 perioden, het hoogere en lagere, het prozaische en poëtische, kortom 1° de jongelui zonder NEK en 2° NEK en hare leden.

1^c [...]

2^c. Op N.E.K. ging alles zoo wat den ouden gang: alleen werd de improvisatie wat opgefleurd, daar men eene vervolgstof koos en ze op schrift stelde. 't Onderwerp was: De abbé of de pletterij, een zielroerende legende in V zangen: I en III van mij, II en IV van Vos, V van Brandt, met de noodige motto's en liederen er in gevlochten. Gij kunt u al het zotte van dit stuk niet voorstellen. Als Secretaris ben ik benoemd en hoop binnen kort het reeds aangevangen verslag naar Hooft, die met de Hoofdkaas in Utrecht zit, nadat ik hem een paar uur te Amst. sprak, over te zenden. Ook Anjou is een dag 2,3 in de hoofdstad geweest om te trouwen: ik woonde de inzegening door vGilse bij.

Woensdag 23 Juny bezocht ik voor 't laatst de bibliotheek. Buiten de toneelstukken [van P.C. Hooft, MG] zijn nu nog ter correctie overgebleven 'Dankbaar Genoegen', 'Brief aan Wessel van Boetzelaer baron van Asperen', 'Antwoord op d'Academy's Brief aan de Kamer J.L.B.' – ik had langzamerhand ettelijke werken van de Bibliotheek naar mijn huis gesleept ter volvoering en behulp van mijn plan omtrent Ware-nar¹⁴. Als een donderslag klonk mij dus de wensch van Boumeester in de ooren om vóór de vacantie alles terug te hebben. Hij beriep zich op het reglement. Ik deed mij best bij Groeba, bij David – alles mis, ik moest, als een gehoorzaam kind, den heelen bras terug brengen. En het gevolg daarvan? . . . is dat ik van mijn heele plan voor-

goed geheel en al heb afgezien en er niets aan denk te doen. Onze gezamenlijke arbeid wordt dus niet meer gestoord.

Donderdag maakte ik bij Smoel en Wop afscheidsvisites en vertrok zaterdag 26 Juny herwaarts. Mijne eerste dagen heb ik hier al rookende, kletsende en wandelende doorgebracht. De Veluwe moge een kale rok zijn: zij heeft een' prachtige zoom. Tourtjes naar de Grebbe, naar Arnhem en Velp waar wij Beekhuizen, Rosendael, Biljoen en Sonsbeek niet onbezocht lieten, wisselden aangenaam de dagen af, die de regen ons gebood te huis te zitten. Onder dat dolce far niente, somtijds door een kijk in Mutlerus en Gieseler [standaardwerk over kerkgeschiedenis, MG] verpest, krijg ik 30 jl. een' brief van onzen Jan Vos. Deze verbitterd over den treurigen uitslag van zijn examen had eerst besloten een Candidaats in de letteren te doen maar was daarvan door Smoel afgeschrikt. Om nu zijne eer te herwinnen dacht hij aan het beantwoorden van een' prijsvraag, die hij dan aan Smoel en Wop kon laten lezen, al werd hij ook niet bekroond: zijne keus viel op – den Warenar. Gij begrijpt dat ik hem per omgaande post antwoordde en alle krachten inspande om hem zulk eene dolligheid af te raden. Ik heb, zonder voor zijne eigenliefde iets te verzwijgen, hem ronduit al de voor hem onoverkomelijke zwarigheden voorgehouden en eens even laten doorschemeren welke eene kennis van taal, zeden en gewoonten, literarische smaak en chaös van bouwstoffen tot eene grondige behandeling van zulk een onderwerp vereischt wordt 't geen mij reeds had doen naarzelen en bovenal hem moest afschrikken die van onze oude letterkunde niet meer weet, dan hij op NEK gelezen en uit Meyers Woordenschat geput heeft. – Ik hoop van harte dat hij deze raadgevingen niet toeschrijft aan eene soort pedanterie of literarische monopolie en alleen-wetenheids-waan van mijnentwege: de vent ziet misschien niet in dat er in onze oude boël vrij wat te kluiven valt: hij kan niets leveren dan iets oppervlakkigs, en wat een beetje beter was (ik zeg het in alle nederigheid, al klinkt het ook vervoerd bluffig) zou hij aan mijn hulp verschuldigd zijn, die hij trouwens ten sterkste heeft ingeroepen. [...].

De brief van 20 februari 1842 is geschreven na het peremptoir-exegetisch examen halverwege het vijfde studiejaar.

Amsterdam 20 February 1842 – vervolg 25 February

Amice!

Sedert wanneer waait er een Noord-Oost-passaat op de Zuiderzee of wat grillig noodlot heeft bewerkt, dat drie brieven van Uw hand mij toekwamen, ter-

wijl gij vergeefs zit te tatewalen naar mijn gekrabbel? Verbeeld u inmiddels niet dat ik er over mor, integendeel laat ik U het murmureeren over en verheug mij dat de weg naar Amsterdam beter open lag dan van Amsterdam naar Woudsend! – Thans zal eindelijk mijn dikke zoon de overkant bereiken en, om U het lange wachten te verzoeten en het oude nieuws dat hij U melden zal met nieuwer te vermeerderen, volgt hem deze jongere zoon op de hielen.

Doch laat mij eerst met de noodige bepaaldheid stuk voor stuk uwe epistels beantwoorden. Nr.1 is van 21 December 1841 en kwam mij op 9 January, dus na afloop der Kersvacantie, in handen. Hij was mij te welkomer naarmate zijn geleide eervoller was, ik bedoel het exemplaar van Grotius gedichten, waarvoor ik u bij dezen mijn' hartelijken dank betuig. – Vos ontving bij deze gelegenheid met zigtbaar genoegen de Specimina, waarvan de Germania reeds gediend heeft.

Uwe berichten omtrent den hydropische toestand van Friesland waren zoo vele bevestigingen van 't geen de Couranten daarover mededeelden. – dat Jona zich in ter Horne goed kan schikken, hoorde ik met genoegen: 't verwondert mij ondertusschen niet, dat hij het gemis aan degelijke discoursen geenszins betreurt. Van Brandt heb ook ik geen letter sedert den brief van December: binnen kort denk ik hem eene epistel op het dak te sturen, die een antwoord zal en moet uitlokken.

[...] Vervolg (25 February)

Zoo ver was ik gekomen toen drukte van allerlei aard mij het vervolgen van deze brief belette en Hoofdsche zaken heb ik er niet bij te voegen, doch een en ander omtrent de jongelui. Ik zal de lijst maar afgaan, beginnende met hen die voorleden jaar nog onder ons waren.

Ceres, Draco, Gruno, Satyr (Jelly in parenthese gezegd bezoekt vlijtig de Leydsche vroedmeesters om hem van de profeten te verlossen) komen voor mijn' geest op, want ik excipieër Jona, van wien ik taal noch teeken weet.¹⁵ Wat zegt gij van het beroep naar Rotterdam? Smoel stond het maar half aan: “ja, de gemeente kiest daar – zij wordt gecenseerd volledige kennis te hebben van de bekwaamheid van al onze predikanten – en dan uit het drietal kiest eindelijk dan de kerkeraad – ja Hr. van der Goot” (dit in summo tono) “en Hr. Blijdesteyn en Hr.” (heel zacht),” maar den ziel van de kerkeraad is Hr. van der Goot”. 't Is jammer van de Wormerveersche gemeente. Maar me zoon heeft duidelijk bedankt en niet eens de nominatie van het 3-tal afgewacht. Ondertusschen was ds. Pol van Warga 't meest in aanmerking gekomen, maar hij had geen geld genoeg. – Hier had het gerucht geloopt dat de Eerw. Bavink van Purmerend een' grooten gooi doen zou. – Van Draco, of om minder Daip-

hilisch [Daiphilo: herder uit ‘Granida’ van Hooft, MG] te zijn, van Brandt heb ik gisteren een’ brief ontvangen gedateerd 21 February: schrap dus alles uit, wat ik hierboven van hem gezegd heb. Hij had den 19en een brief van u met 2 colivellen ontvangen: ik twijfel niet of hij heeft in zijn schrijfjeukte, die zich in brieven aan Kees, mij, Smoel en ouden Bram (!) [des Amorice van der Hoeven, MG] openbaarde, ook u met ettelijke letteren gezegend en zijn volkomen’ welstand, hemeltergende drukten, huiselijke genoegens en volslagen amusement medegedeeld. – Gruno (avige aures [spits de oren, MG] of liever intendi oculos [richt de ogen, MG]) heeft tijdens het peremptoir-examen een’ brief aan Jeroen geschreven ter begeleiding ener nieuwe dissertatie over ’t zelfde onderwerp als in het vorige jaar, waarbij een epistel aan HH Curatoren gevoegd was. De dissertatie en de epistel zijn ongeöpend teruggezonden. – Satyr is hulppreëker te Moordrecht: volgens Klaas Scheltema is het vooral aan Eques te wijten (die sedert hij niet gelijk met hem proponent wilde worden alle vriendschap hem ontzegd en ingevolge van zijn hatelijk karakter hem overal zwart gemaakt heeft, vooral op grond dat iemand die zóó lang moest studeeren onmogelijk knap zijn kon) dat de arme kerel nog plaatseloos is. Eques zelf is dezer dagen te Waddingsveen beroepen en zal met Mei trouwen. –

Volgen de mannen van den tegenwoordige tijd. In de kersvacantie werd het lot van Kees voor goed beslist en het eenjarig uitstel van zijn verblijf alhier bepaald. Op het winterexamen waar ds. Boeke (loco Huydekoper) presideerde viel de sententie hoofd voor hoofd. Ik kreeg eene groote pluim en de verzekering, dat men zich veel van het avondexamen voorstelde: Kees en Courier een hartelijk beklag dat zij niet uit konden komen en eene kleine loftuiting dat zij dit zelve ingezien en dus uit eigen beweging (!) een jaar uitstel verzocht hadden, terwijl het nu weder afgelegd examen hun nog nader van het gepaste dezer keuze kon overtuigen: Brouwer en Sybrandi de gewone soep van veel goeds en veel gebrekkigs, met aanmaning om zich op het hun natuurlijk nog eenigszins vreemde vak der Theologie meer en meer toe te leggen.

’s Avonds (het was 8 niet 1 February) kwam ik dus alleen voor. Wop hield mij van $\frac{1}{2}$ 7 tot $\frac{1}{4}$ vóór 9 in de knijp over Job XIX en den brief aan Philemon. Bij het prepareren daarvoor had ik vergeefs om uwe dissertatie gevraagd en moest dus zelf Scipio Gentilis, Koppe, vdPalm, Chrysostomus enz. doorzwoegen. Van $\frac{1}{4}$ vóór 9 tot $\frac{1}{4}$ vóór 10 had Smoel mij beet, tot dat eindelijk Boeke aan dit niettegenstaande mijne alleenheid (sit venia verbo [als u het mij vergeeft, MG]) onverkorte examen met presidiale magt een einde maakte. Het examen van Wop bestond zoo weinig in vragen, dat ik, zelf alles besoeppende en uitleggende, het air had van de Curatoren colle-

gie te geven. Doyer schonk thee en bedacht somtijds mijne dorstige keel. Ik had het plezier Wop even te laten rijden op de uitspraak van het Hebreeuwsch יבשׁוּחַ [beschouw mij MG]: hij vroeg mij namelijk wat den grammaticale vorm van het woord tachschoobeni [niet-erkende vorm van hetzelfde werkwoord.MG] was, ik hield mij alsof ik niet wist wat hij meende en vroeg eindelijk of hij tachscheboeni meende, waarop een: “Ô ja ik versprak mij” van Wop en een gesmoord gelach van Smoel en Jeroen volgde. –

Toen ik een oogenblik was geëmuseerd geweest, werd ik weder binnenge-roepen, met mijn Duiveltje onder mijn’ arm. De gansche Vergadering stond op als een eenig man: korte aan- en lofspraak van ds. Boeke met aanmaning, om niet al te druk te studeeren en ook voor ligchaamsuitspanning te zorgen, gelukwenschen enz. Daarop trad Wop nader en gaf mij een handje; toen Smoel, die een ijselijk gezigt trok maar geen tranen kon te voorschijn brengen, toen de oude Cypria van Haarlem, Jeroen met een lachend gezigt, Doyer met een’ vreeschlijken smak – kortom allemaal handjes alsof ik reeds Proponent was. – Doch beter dan deze comédie beviel mij de jubelkreet der jongelui die in grooten getale op de collegiekast mij ontvingen en geluk wenschten. Mijn Duivel [dissertatie met als titel: *Onderzoek naar de leer van Paulus aangaande de Duivel en de Demonen*, MG] is vrij wel naar mijn zin uitgevallen. De jonge v. Cleeff schreef hem voor mij over: lengte ongeveer 100 pagina’s zonder de noten, die ik op de witte doorschoten bladzijden plaatste, waardoor het geheel een lijvige quartijn [kwartoformaat, MG] van 200, niet wijd uiteen geschreven pagina’s vormt.

De resultaten waartoe ik ben gekomen zijn orthotatodox; er is een Duivel, er zijn demonen, er is een rijk des Duivels, de Duivel heeft magt over het ligchaam quâ zetel der zinnelijkheid, de afgoden der heidenen zijn demonen, alle niet-christenen zijn des duivels en alle christenen die van hunne hooge roeping afwijkende zondigen, worden de buit des duivels, zij moeten ten strijde tegen den duivel enz. enz. maar (let wel!) alles volgens Paulus en eene critiek van Paulus gevoelen en leer in dit opzigt heb ik wijselijk m.o. achterwege gelaten: mijn onderwerp vorderde dit ook niet en misschien ware dan de rationaliteit te veel uit de mouw gekomen. Van Wop heb ik omtrent het stuk eenige eloges gehad: verder weet ik nog niets van den indruk dien het gemaakt heeft. –

Met de overige jongelui gaat het wel: Courier altijd intiem met Couwenhoven en Scholten. Onze Vos verandert ook niet en blijft de ziel zijner club E.A., de nimmerrustende tegenstanders van ETEBON’s bestuur. ETEBON vergadert tegenwoordig in den Franschen tuin: heden voor 8 dagen las ik er een tamelijk schouwe en dus nogal welkome Verhandeling over Floris ende

Blanchefleur. Thans zit ik hartelijk aan een 4^e preek, misschien wel aan Herodes te denken, die nog voor Paschen van stapel moet loopen, 't geen te moeyelijker is daar ik 13 Mrt. voor Douwes in de Beemster zal optreden, om er mijn maagdom af te leggen. Overigens begrijpt gij dat ik meer dan ooit over mijne Academische examina begin te tobben. –

Aan ander nieuws ben ik arm. Veel zal u uit de couranten bekend zijn b.v. de keuze van P. Huidekoper tot Burgemeester, de dood van Hesselink het meisje van Izak, het sterven van C. vd Vliet, de liquidatie van het kantoor van Willink, het beroep van Karel Matthes tot opvolger van [Pieter Otto Coenraad] Vosselman de Heer te Deventer en wat niet al [...]

NOTEN

- 1 Jacob G. de Hoop Scheffer, *Aanteekeningen over mijn leven* (privé-archief, 1893), 4-7.
- 2 *Aanteekeningen*, 7 en Jakob G.N. de Hoop Scheffer, *Afschrift van den brief aan mijn kleinzoon* (privé-archief, 1921), 4.
- 3 Jacob G. de Hoop Scheffer aan Pieter Leendertz Wz., *Brieven* (1839-1868), Allard Pierson, Universiteit van Amsterdam, hs. Ex 20.
- 4 J.M. Welcker, 'Een eeuw Doopsgezinde kweekschool, 1811-1914', in: *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985), 63.
- 5 Zie voor een uitgebreide behandeling van de indeling van de studie Welcker, 'Een eeuw', 64-66.
- 6 *Aanteekeningen*, 8.
- 7 Scheffer, *Brieven* 24-7-1840.
- 8 Voor dit overzicht heb ik gebruik gemaakt van de biografieën zoals die te vinden zijn achterin het *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932* (Amsterdam, 1932).
- 9 'Eigen tabak' omdat tijdens het continentaal stelsel (1806-1814) producten uit Engeland werden geblokkeerd en tabak duur en slecht was; een ieder bepaalde zelf wat hij wilde roken. Bollen, broodjes waren om niet.
- 10 Welcker, 'Een eeuw', 76.
- 11 Anthony Winkler Prins, 'Levensbericht van Jakob Gijsbert de Hoop Scheffer', in: *Jaarboek der Nederlandsche Letterkunde* (1894), 374.
- 12 Anthony Winkler Prins, 'Levensbericht van Dr. D. Harting', in: *Jaarboek der Nederlandsche Letterkunde* (1892), 154.
- 13 Anthony Winkler Prins, *Feestavonden van den Studentenkring 'N.E.K.'* (Amsterdam, 1895), 14.
- 14 De Leidse Universiteit heeft in februari 1841 een prijsvraag uitgeschreven over het blijspel *Warenar* (ook *Ware-nar*) van P.C. Hooft. De Hoop Scheffer overwoog mee te doen.
- 15 Hebt gij hem al met de gelukkige bevalling van de dienstmeid van zijn' hospes hier ter stede geluk gewenscht? De bewoners van de Utrechtse straat twijfelen op wien de spruit het meeste lijkt, op Dr. Couwenhoven of Dr. Overbeek.

Verbeeld geloof

de ‘doopsgezinde’ Witte Christus van Beverwijk

PIETER POST

In 2012 vierde de Verenigde Doopsgezinde Gemeente IJmond te Beverwijk het honderdjarige bestaan van haar kerkgebouw en daarmee van het destijds door de gemeenteleden geschonken Christusbeeld. Het is in een veel kleiner formaat een getrouwe replica van het wereldwijd bekende en populairste beeldhouwwerk van de Deen Bertel Thorvaldsen. Het staat bekend als de ‘Witte Christus’ in de lutherse Onze Lieve Vrouwe Kerk van Kopenhagen.¹

Voor de inrichting van een doopsgezinde kerk was die schenking opmerkelijk. Sedert de reformatietijd, waar de Beeldenstorm (1566) een vernielzuchtige uiting van was, was het Woord des Heren als enig richtsnoer voor leer en leven in de plaats gekomen van de aanbidding van heiligenbeelden en altaren. Van huis uit hebben doopsgezinde kerken daarom de betekenis van vermaanhuisen, ofwel vermaningen waar de gemeente opgeroepen, getroost, terechtgewezen en aangemoedigd wordt het rechte spoor van het evangelie te volgen. Hoe en waarom is er in Beverwijk dan toch van deze oer-protestantse traditie afgeweken? Wat was de aanleiding voor de aanschaf van het Christusbeeld? Waarom specifiek dat beeld? Wat stelt het voor? Zijn er nog andere protestantse kerken met dit beeld in hun interieur? En hoe wordt het door de kerkangers eigenlijk beleefd? Kan er een theologische betekenis aan worden ontleend? Kortom, dit artikel beoogt de beschrijving van een ‘doopsgezinde’ Witte Christus waarin materiële cultuur en theologie op elkaar worden betrokken.

Om op al deze vragen een antwoord te vinden schets ik allereerst een kort algemeen historisch overzicht van de plaatsen waar de Beverwijker doopsgezinden voor hun godsdienstoefeningen samenkwamen, inclusief de veranderingen die daarin plaatsvonden. Dan volgt er een korte biografie van beeldhouwer Thorvaldsen, en een beschrijving van de achtergrond van het Christusbeeld.² Daarna probeer ik bij gebrek aan motivering in de notulen de mogelijke omstandigheden te verklaren die de leden ertoe bewogen om in hun nieuwe kerk een beeld te plaatsen.

Tenslotte was er ter gelegenheid van het jubileumjaar een foto-expositie van werken van de beeldhouwer. De afbeeldingen waren alle beschikbaar gesteld

door het Thorvaldsens Museum te Kopenhagen.³ De tentoonstelling werd omlijst met ontroerende woorden die gemeenteleden aan hun beleving van het beeld op schrift stelden. Deze persoonlijke belevingen zijn interessante tijdsopnames van beeldende kunst in relatie tot het eigen geloof. Blijken zal dat de interpretatie van het beeld ten nauwste samenhangt met de context waarin het is gesitueerd.

VAN HOFSTEDE, VIA PAKHUIZEN EN AZIJNMAKERIJEN TOT VERMANING

Inmiddels staat er een druk winkelcentrum genaamd Beverhof, maar het moet er idyllisch zijn geweest.⁴ In de zestiende eeuw waren er in Beverwijk al dopers, waarschijnlijk Waterlanders.⁵ Hun onderkomen wordt volgens de vroegste informatie in de hofstede Meerwijck gelokaliseerd. Volgens een oude schets uit de zeventiende eeuw keek men aan de voorzijde uit op het Wijckermere waar vandaan men de zeilschepen kon zien vertrekken en aanmeren. De achterzijde was rijk voorzien van beplanting. We ontwaren een boomgaard en een moestuin met daar tussen brede strakke paden voor de karren die in de oogsttijd werden volgeladen, of voor wandelaars om zich te ontspannen.⁶

Sedert 1640 was dit het zomerverblijf van de rijke doopsgezinde zijdehandelaar van Vlaamse afkomst Gilbert de Flines (1589-1648), dat hij te danken had aan zijn welvarende nering in de Warmoesstraat te Amsterdam. Een verfrissende locatie. In de zomer was het er niet te harden door de warmte en de stank van de sterk groeiende stad. Om dat te ontvluchten kon hij in ongeveer vier uren varen, eindelijk de frisse lucht van Beverwijk inademen. Voor het zomerverblijf had hij 9500 gulden betaald inclusief diverse landerijen.⁷ De Flines had zijn pand, dat aan de huidige Breestraat tegenover de Hobbesteeg heeft gestaan, beschikbaar gesteld voor de samenkomsten van zijn Beverwijker zusters en broeders, maar het is onbekend per wanneer men daar hun intrek in nam wegens verloren gegane archieven.⁸ Ongetwijfeld zal De Flines er ook als gastheer hebben opgetreden en er de vermaningen hebben gehoord in een van de mooie kamers waar genoeg ruimte was voor de gemeenteleden.

Deze locatie werd in 1655 door zijn weduwe en kinderen verkocht voor 8000 gulden.⁹ Het is niet bekend waar de doopsgezinden daarna bijeenkwamen, maar in 1675 koopt Jan Leendertsz, de diaken van de 'Mennos gesinde Gemeente', een huis, erf en kaai voor de prijs van 975 gulden.¹⁰ Op grond van een transportakte van 1708 waarin pakhuis en huis als doopsgezinde kerk worden aangemerkt kan worden aangenomen dat de zusters en broeders al-

daar aan De Meer hun diensten hielden.¹¹ Als leraar beriepen zij de voormalig gereformeerde predikant en doopsgezind geworden Antonius van der Os (1722-1807), maar toen hij vertrok moest de gemeente alle zeilen bijzetten om koers te houden.¹² De gemeente was voor de avondmaaldiensten afhankelijk van de omringende zustergemeenten, voor de doop liet men zich bij de Rijnsburgse Collegianten onderdompelen, en voor de zondagse erediensten werden er kerkbanken in de publieke Gereformeerde Kerk gehuurd.¹³ Deze onzekere periode zonder voorganger zal de gemeente beslist geen goed hebben gedaan. Het aantal leden daalde van 64 in 1710 tot vier in 1822, een absoluut dieptepunt. Het jaar daarop werden het avondmaal, de doop en de catechese bediend door achtereenvolgens de leraren van de gemeenten Krommenie en Westzaan. Totdat de pastoraal bewogen ds. Jan Sepp (1847-1905) in 1873 werd beroepen en de gemeente explosief ging groeien van 114 leden in 1898 tot 384 in 1927 onder leiding van zijn opvolger ds. J.D. van Calcar (1874-1948).¹⁴ Reden van deze opmerkelijke groei had te maken met een trek van het platteland naar de IJmond wegens het vinden van werk, maar meer in het bijzonder met de aanstelling van een vaste predikant die voor meer verbinding tussen de leden zorgde.

Waarschijnlijk kwamen de doopsgezinden tot in de eerste helft van de negentiende eeuw in het pakhuis samen. Dat werd in 1849 vervuuld voor de voormalige azijnmakerij van het kerkenraadslid Jacobus Pieterszoon Kool († 7 mei 1870) ter waarde van 750 gulden.¹⁵ Maar door de groei bood deze locatie onvoldoende plaats voor alle kerkgangers.¹⁶ Men kon de leraar niet goed zien, en bovendien tochtte het uit alle hoeken en gaten. Niet verwonderlijk dat de gemeenteleden er bij de kerkenraad op aandrongen om nu eens aan een echt kerkgebouw te denken. In de negentiende eeuw waren verscheidene nieuwe vermaningen in gebruik genomen, kortom: de tijd van de schuilkerken was definitief voorbij.

Maar de kerkenraad stond niet te juichen, geen der broeders vond het raadzaam om het gebouw te veranderen. Vooral de voorzitter was een tegenstander, vanwege de hoge kosten. Maar via een petitie van de leden werd de naar verluidt rooms-katholieke architect H. Koolhaas uit Amsterdam verzocht om een nieuwbouwplan te ontwerpen. Zonder dat er redenen van bekend zijn, werden verscheidene plannen door de doopsgezinde broeders en zusters afgekeurd. Zou de architect er misschien teveel van zijn eigen kerkelijke achtergrond in hebben gelegd wat op weerstand stuitte? Ten einde raad wees één van de kerkenraadsleden hem op de pas gebouwde Vermaning aan het Oosterpark in Amsterdam. Daar moet de Amsterdammer Koolhaas ook weet van

Doopsgezind jaarboekje, 1913).

hebben gehad. Deze kerk was in 1904 in een neo-romaanse stijl gebouwd, een stijl die na de eeuwwisseling tot bloei was gekomen. Dat maakte de architect wat gevoeliger voor de ideeën en wensen van de Beverwijker doopsgezinden, zodat de ledenvergadering tenslotte instemde met het voorstel om een identiek kerkje te laten bouwen op de plaats van de oude azijnmakerij. Over de financiën behoefde de voorzitter zich geen zorgen meer te maken, want het ruimhartige Haarlemse Fonds tot den Prediking stond garant voor een hypotheek van 25.000 gulden tegen 3,5 procent rente met een minimale aflossing van 500 gulden per jaar.

De aannemer Klaas Luyt en Zonen ging voortvarend aan het werk. Drie maanden na de goedkeuring en het sloopwerk van de panden 60-62-64, werd op 21 maart 1912 om elf uur 's morgens de eerste steen gelegd door Christina de Bruyn, de weduwe van de geroemde ds. Sepp. Ter herinnering aan de bouw werd er een oorkonde ingemetseld waarop de datum, het tijdstip, de

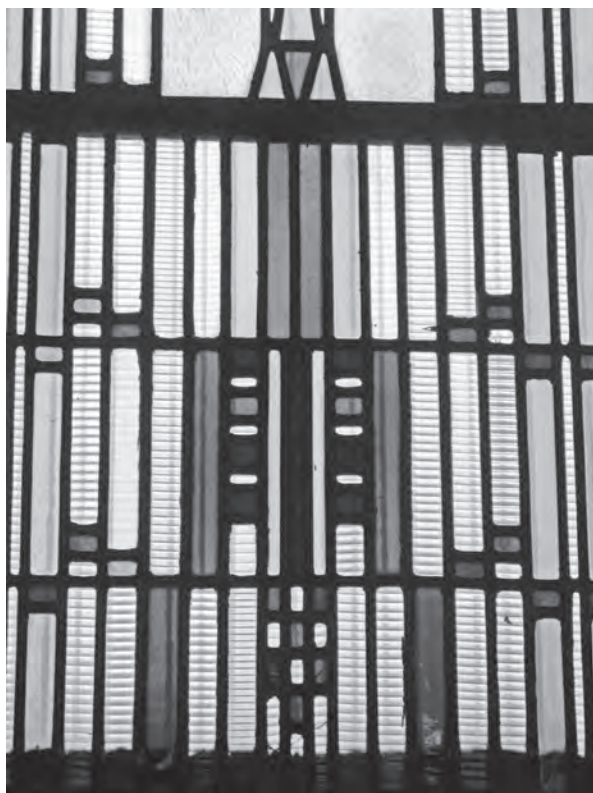
namen van Sepps weduwe, kerkenraadsleden, predikant, architect en de uitvoerders zijn vastgelegd. Me (de mededeling dat de eerste steenlegging was geschied in het bijzijn van de dienende, en oud-kerkenraadsleden en vele belangstellenden. De opening vond een half jaar later plaats: tien uren per dag werken in een zesdaagse werkweek was in die tijd voor arbeiders niet alleen zwaar maar ook gebruikelijk.¹⁷

De kerk, met haar karakteristieke torentje, werd samen met de kosterswoning gebouwd voor het bedrag van 19.298 gulden en op 22 september 1912 feestelijk in gebruik genomen met een dienst en 's avonds met een concert.¹⁸ Men trad de kerkzaal binnen via een voorportaal met twee zijingangen. De predikruimte was voorzien van een houten vloer en van 225 beuken houten klapstoelen in de richting van de op een verhoogd podium staande preekstoel. Het 'Van Gelder'-orgel uit 1892 was uit het oude gebouw overgeplaatst en daarmee niet nieuw. Vernieuwend was wel het daaronder op een aan de muur bevestigde zwarte sokkel geplaatste witte Christusbeeld, met zijn licht gespreide armen en gebogen hoofd.

Hoewel ze samen met burgemeester en wethouders hartelijk waren uitgenodigd voor de opening, hadden de gereformeerde broeders laten weten daarvan af te zien wegens onoverkomelijke geloofsverschillen. De doopsgezinden waren in hun orthodoxe ogen hoogstwaarschijnlijk veel te vrijzinnig met een maatschappelijk zeer betrokken predikant als J.D. van Calcar. Van Calcar was een vurig pleitbezorger van het vrouwenkiesrecht.¹⁹ Bovendien behoorden de doopsgezinden volgens hun voorman Abraham Kuyper tot het 'verwaterd nakroost van een op zijn minst achtenswaardig voorgeslacht', een op zijn minst kille omschrijving van een gereformeerd-doopsgezinde betrekking die door ook nog eens de aanschaf van het Christusbeeld eerder werd verscherpt dan verzacht.²⁰

In de loop van de honderd jaar is er flink wat veranderd en aangepast aan de wensen van de leden en volgens de eisen van de tijd. Belangrijk zijn onder meer de glas-in-lood ramen van de beroemde glazenier Willem Bogtman (1882-1955) die in 1930 de grijze ramen verving ter waarde van 2.140 gulden.²¹ Ter inspiratie waren de Beverwijker ogen opnieuw gericht op Amsterdam, maar nu op de Singelkerk. Maar grijze ramen door andere grijze ramen te laten vervangen? De kleurige en warme grijs-zwart-geel-blauwe *art deco* ramen tonen in tegenstelling tot de aanwezigheid van het Christusbeeld echter geen Bijbelse taferelen.

Aan de kerkenraadskamer werd een nieuw zitgedeelte gebouwd inclusief een keuken (1972). In de kerkzaal werd vaste vloerbedekking gelegd, en de

Glas in lood ramen van Willem Bogtman.

ruimtes werden voortaan niet meer met oliestook verwarmd maar via aardgas. Om de warmte binnen te houden kwamen er enkele jaren later voorzetrampen (1987). En orgelmakerij Flentrop restaureerde het orgel. In een volgende periode werd het kerkgebouw vanwege zijn uitstekende akoestiek geschikt gemaakt voor muziekuitvoeringen (1992). Het kerktorentje dat wegens bouwval in een eerdere periode was weggehaald, kreeg weer een plaats op de voorgevel en werd van een luidklokje voorzien. De nieuwe hal, toiletten, en garderobe waar de kerkgangers naar het balkon kunnen, maakten het kerkgebouw gebruiksvriendelijker. En door de twee glazen deuren in het voorportaal zien de bezoekers direct het anderhalf meter hoge Christusbeeld voor zich, direct onder het even opvallende orgel. Daar vóór op het vergrote podium is het verplaatsbare originele preekgestoelte.²² En de oude kerken-

Doopsgezinde kerk Beverwijk 2012.

raadsbanken zijn gedeeltelijk bewaard, maar werden naar beneden verplaatst.

In de aanloop naar de eeuwvierting in 2012 werden opnieuw plannen gemaakt voor aanpassingen. Naast dat het orgel opnieuw was gerenoveerd, werd nu ook het Christusbeeld voorzichtig van zijn sokkel gehaald voor schoonmaak en restauratie. Drie maanden lang keken de kerkgangers aan tegen een blinde wand in afwachting van zijn wederkomst.

Het grootste plan van aanpak was wel de ontmoetingsruimte die de fraaie naam *De Thouarszaal* kreeg, genoemd naar een echtpaar dat een schenking had nagelaten. De moderne open keuken versoepelt het uitserveren, ook met het oog op de verhuur van het gebouw. De tussenmuur met een betegelde schouw die de *De Thouarszaal* van het belendende schuurtje scheidde werd aan weerskanten van de schouw uitgebroken waardoor er één ruimte is ontstaan. Door deze verruiming is er nu gelegenheid om overleden zusters en broeders op te baren en van hen afscheid te nemen. Hieruit vloeide voort dat er vaker dan gebruikelijk, gedachtenisdiensten werden gehouden.

Na ruim vier eeuwen, vanaf het prille begin in de hofstede Meerwijck en via

Het beeld verwijderd voor restauratie.

de daarop volgende locaties, behelsde deze laatste renovatie een aanpassing aan een vergrijzende en krimpende doopsgezinde gemeente van 47 zusters en broeders.²³ Maar moet deze gemeente zich gezien haar geschiedenis laten leiden door getallen? Zij beschikt niettemin over een replica van het Christus-beeld van Thorvaldsen, dat naar zijn betekenis de tijden zal overleven. Het overleefde al zijn maker.

BERTEL THORVALDSEN – EEN BIOGRAFIE

De Deense beeldhouwer Bertel Thorvaldsen kreeg een vorstelijke uitvaart. Zijn leven werd in de Onze Lieve Vrouwe Kerk van Kopenhagen in 1844 herdacht, alwaar zijn stoffelijk overschot met de door hem vervaardigde beelden van de twaalf apostelen, en de drie-en-een-halve meter hoge marmeren *Hvide Krist* was omringd. Het medeleven op die dag was uitzonderlijk groot. Kunstenaars droegen de kist door de stad, kroonprins Frederik volgde de rouwstoet, burgers wierpen vanuit hun woonhuizen bloemen op de kist, en de straten waren met groen bedekt. Koning Christian VIII stond het dode lichaam aan de deur van de kerk op te wachten om het naar het altaar te begeleiden, onder begeleiding van een speciaal voor de uitvaart geschreven muziekstuk van de componist J.P.E. Hartmann. Vier jaar lang zou het lichaam van Thorvaldsen in de rouwkapel blijven staan, waarna hij werd begraven in de binnentuin van het pas geopende Thorvaldsens Museum, nu omringd met al zijn, ook verzamelde, werken. De hedendaagse bezoekers betonen er via hun bewondering voor zijn kunstobjecten tegelijk eer aan Denemarkens beroemdste beeldhouwer.

Ook al begaf hij zich in zijn laatste jaren in aristocratische kringen, zijn eigen deerniswekkende achtergrond gaf daarvoor de minste aanleiding. Bertel was door zijn bewonderaar en wat later zou blijken, zorgzame vertrouwenspersoon barones Christine Stampe uitgenodigd op haar buitenverblijf in Nysø, dat op het zuidelijk deel van de regio Seeland was gelegen. Het drukke leven in de stad was hem door de vele verplichtingen teveel geworden, daarom verlangde hij naar rust. Deze ontmoeting zou warm en blijvend worden, er werd hem een studio aangeboden om rustig in te werken. Maar via partijtjes kwam hij ondanks zijn behoefte aan rust, in contact met andere vooraanstaande Denen, zoals de schrijver-dichter Hans Christian Andersen, de dichter-politicus Oehlenschläger en de predikant en historicus-filosoof Grundtvig: aan hem ontleent het beeld de naam Witte Christus.²⁴ Aan

Het Thorvaldsens Museum (foto: auteur).

het einde van zijn leven was zijn verbondenheid met dit intellectuele gezelschap een scherp contrast met zijn vroegere arme milieu.

Bertels vader Gotskalk Thorvaldsen was een domineeszoon en kwam als jongen van zestien van IJsland naar Denemarken om daar hout te leren bewerken. In zijn verdere leven bewerkte hij lijsten, ornamenten en vervaardigde hij uit hout gesneden bustes ter versiering van de schepen. Schulden en alcoholmisbruik brachten deze fiere en humoristische vader niettemin in de problemen. Zijn moeder Karen Dagnes groeide op in een gezin waarin haar moeder aan de drank was. Zelf zag ze er als een lellebel uit, was ze kreupel en het Jutlandse dialect sprak ze met een ruwe tong. Maar hoe pover ook, dat alles stond de liefde van de beide ouders voor hun enig kind Bertel niet in de weg. Zij spraken met bewondering over hem, ook al konden ze hem naar Bertels eigen zeggen niet fatsoenlijk opvoeden.

Om de kost te verdienen werkte hij als kind samen met zijn vader, hij maakte tekeningen op deuren en muren. Zijn tekentalent werd al vroeg opgemerkt door een collega van zijn vader. Dit resulteerde in een opleiding aan de Ko-

Zelfportret 1794.

ninklijke Deense Kunstacademie in Kopenhagen toen hij nog maar elf jaar oud was. Daarnaast bleef hij ook werken. Als een heel jong studentje van de geleerde schilder N.A. Abildgaard won hij binnen enkele jaren twee zilveren medailles en later nog een gouden plak waaraan een studiebeurs voor het buitenland verbonden was, wat voor zijn verdere ontwikkeling van eminent belang zou worden. Om te beginnen vergrootte dit zijn kans om meester-kunstenaars te assisteren bij hun werkzaamheden en zo hogerop te klimmen. Op een zelfportret met potlood zien we een 24-jarige knappe, bleke doch krachtige maar introverte en melancholische jonge Bertel met een pijp in de hand. Enkele jaren later noteert een portrettist over hem: ‘Zijn genialiteit is zijn leeftijd ver vooruit; zijn werk legt een scheppingskracht aan de dag die wel tien jaar ouder is en heel ervaren. Hij beschikt over een geweldig levendige imaginatie’.²⁵ Karakteristiek voor zijn werk was een flexibele compositie, en hij wist een harmonieus evenwicht te vinden in de figuren en hun uitdrukkingen.

Eind augustus 1796 verliet hij op zijn zesentwintigste, in gezelschap van zijn hond Hector, zijn koude Scandinavische thuisland voor het artistieke mediterrane Rome per schip over de door de napoleontische oorlog bestookte wateren. Zijn ouders zou hij niet meer zien, wat hem in een gewetenswroeging bracht, want hij kon niet hen niet meer zoals in Kopenhagen met geld onderhouden. Bertel arriveerde op 8 maart 1797, een datum die hij ging beschouwen als zijn romeinse geboortedag. Daaraan gekoppeld bedacht hij ook een nieuwe Italiaanse naam: voortaan ging hij als *Sculptore Alberto* door het leven, zulk een verpletterende indruk maakte de stad op hem.²⁶

De jonge beeldhouwer bleef niet alleen: uit zijn relatie met een formeel niet gescheiden dame uit de kringen van de diplomatie kwamen twee kinderen voort. Een zoontje, een tekenwonder, stierf jong, en met zijn dochter bouwde hij pas veel later een band op toen zij ging trouwen. Dat hij lang geen contact met haar wilde, schetst wat hem in wezen bewoog: niet de vriendschappen of de liefdesbanden, zoals ook enkele jaren later door een andere gebroken relatie nog eens is gebleken, maar de kunst van het beeldhouwen. Al binnen drie jaar na zijn aankomst stuurde de in de klassieke kunsten opgeleide ambitieuze kunstenaar al enige neoklassieke werken richting de Kopenhagenaarse Academie, om zijn ontwikkeling van het beeldhouwen in marmer aan te tonen. Hij hoopte daarmee op een inkomen, maar dat bleef helaas uit. Zijn artistieke doorbraak betreft de afbeelding van de Griekse held 'Jason met het Gouden Vlies', aanvankelijk in klei, want het ontbrak hem aan geld om dat in gips te gieten; ook was zijn beurs opgeraakt. Hij heeft het kleimodel nog wel een jaar lang nat gehouden in afwachting van geld, maar teleurgesteld vernietigde hij het en maakte plannen om terug te reizen.

Zoals het kan gaan, juiste personen op het juiste moment, de beroemde Deense en in Rome woonachtige archeoloog Georg Zoëga, besloot zijn plan om naar Denemarken terug te keren in te trekken, en dat bood Bertel perspectief. De dichter Frederikke Brun betaalde zijn tweede Jason in gips, en de Britse kunstverzamelaar Thomas Hope gaf hem de opdracht Jason in marmer uit te houwen, zodat Thorvaldsens kunstcarrière in Rome van een toekomst was verzekerd. Bertels 'Jason', luidde het collegiale commentaar van de beroemde Italiaanse beeldhouwer en leraar Antonio Canova, was gemaakt in een nieuwe stijl, eenvoudiger en meer in lijn met de klassieke periode dan de maaksels van anderen. Thorvaldsen werd aangemerkt als de uitstekendste beeldhouwer na Canova, wat hem geen windeieren zou leggen. Zijn hoge kwalificatie bezorgde hem een grandeur wat hem goed van pas kwam. De baron en barones Schubart overhandigden hem een bedrag van de Deense staat

Paus Leo XII bezoekt het atelier van Thorvaldsen. Schilderij door H.D.C. Martens (Statens Museum for Kunst, Kopenhagen).

en boden hem een thuis en zelfvertrouwen in hun buitenverblijf in Montero. Hoge waarderingen vielen hem ten deel, van erelid van verscheidene academies tot aan een hoogleraarschap. Sociaal gezien ervoeren de studenten hem als een vader. Velen, onder wie ook paus Leo XII, bezochten zijn atelier Palazzo Barberini. Hij sleepte opdrachten binnen voor zijn thuisland, Polen, Zwitserland, Beieren, Rome en het Vaticaan. Tenslotte groeide zijn internationale faam, toen de Franse bezetter hem in 1812 opdroeg de ‘Alexanderfries’ te vervaardigen ter ere van de komst van Napoleon naar Rome – de fries verbeeldt de intocht van Alexander de Grote in Babylon.

Wat zijn connectie met de Roomse kerk betreft, ervoer de in een lutherse omgeving opgegroeide Deen die als gecompliceerd en mystiek. Er is weinig bekend of het werken aan de Witte Christus tot een verdieping van zijn geloof heeft geleid.²⁷ Er zijn berichten dat hij atheïst was, ook al voelde hij tegelijk een grote liefde voor Christus. Op de uitvaart was de bisschop van de Lutherse Kerk nauwelijks onder de indruk van Thorvaldsens christelijke geloof

geweest. Hij was dan wel een groots man, maar hij miste christelijkheid was zijn oordeel. Was dat, omdat de beeldhouwer eerder een zakelijke dan een religieuze relatie met zijn opdrachtgevers onderhield? Maar volgens de dichter Grundtvig had Thorvaldsen tot zijn droefheid een vals christendom om zich heen ervaren, in zowel de verstikkende warmte van Rome, als in de ijskoude van Kopenhagen. 'Daarom moet iedereen weten dat jij noch katholiek noch protestants was, een heiden dus van een bijzondere soort'.²⁸

Deze tegengestelde observaties over Thorvaldsens geloofsbeleving staan misschien wel voor de culturele spanning die over de hele linie tekenend was voor het tijdvak van de introverte Biedermeier (1815-1848), een verlichte vorm van Romantiek, waar de bisschop, Grundtvig en Thorvaldsen in leefden. De teleurstelling over de verworvenheden van de Verlichting had een herstel van de klassieke waarden aangewakkerd, zoals liefde voor het vaderland en een vurig uitzien naar de ogenblikken van Godsopenbaring in Christus.²⁹ Dit als een reactie op de Franse Revolutie die met haar maatschappijideaal van 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap' een einde had gebracht aan de machtsverhoudingen van kerk, staat en standen, waar het *ancien regime* zo hardnekkig aan had vastgehouden. Iets van die spanning lijkt in de oordelen van de bisschop en van Grundtvig over Thorvaldsens religieuze positie, door te schemeren.

Na 23 jaar bezocht Thorvaldsen, nu als een wereldberoemd beeldhouwer en als zakenman, Denemarken eindelijk weer (1819). Een van de redenen van zijn bezoek was om te zien of hij kon bijdragen aan de artistieke en culturele wederopbouw van het Kopenhagen dat ernstig te lijden had gehad onder de brand van onder meer het Deense parlamentsgebouw Christianborg (1794), en het bombardement door Britse oorlogsschepen (1807) waarbij vele doden waren gevallen en de lutherse Onze Lieve Vrouwe domkerk in brand was gevlogen.

Eén van de opdrachten was nu een beeld van Christus te ontwerpen dat aanvankelijk voor de paleiskerk was bestemd, maar dat bij nader inzien toch beter in de nieuwe, door architect C.F. Hansen in neoclassicistische stijl ontworpen domkerk paste, waar tijdens zijn bezoek aan werd gewerkt (1811-1829). Praktisch de rest van zijn leven heeft Thorvaldsen zich na zijn terugreis naar Rome, een jaar later, beziggehouden met het vervaardigen van de Witte Christus, de Twaalf Apostelen, het doopvont met engel, en de in het timpaan verbeelde 'Johannes de Doper preekt in de woestijn', die alle in 1829 in de nieuwe kerk in gips werden aangeleverd. De in de marmerhoofdstad van de wereld Carrara, in het westen van Italië, geconstrueerde Witte Christus deed

er vier jaar later zijn intrede. De in gips gegoten Twaalf Apostelen werden pas in 1848 vervangen door de marmeren beelden. Omdat de niche waarin het Christusbeeld zijn plaats zou krijgen nog moest worden gebouwd, werden het doopvont en de *Hvide Krist* pas in 1839, op Pinksterzondag geconsecreerd.

Thorvaldsen groeide uit tot Denemarkens nationale trots. Rond 1830 waren er plannen voor een museum in Kopenhagen voor al zijn werken. Dat kwam precies op het moment waarop hijzelf in Rome op zoek was naar een groter onderkomen waar hij al zijn werken kon onderbrengen. Via een fries beeldt het museum zijn aankomst uit in 1838. Hij wordt erop ondersteund en ontvangen door commandant Dahlerup, zijn collega Freund, biograaf Thiele, zijn beste portretschilder en vriend Eckersberg, en een deel van de Kopenhagenaars. In de dagen daaropvolgend ontving hij een koninklijke onderscheiding, werd hij Kopenhagens ereburger en wapperde de Deense vlag aan de kerktorens. De Academie van Charlottenburg werd zijn verblijf, alwaar hij leden van de koninklijke familie ontving. Thorvaldsen bleef bij dit alles gewoon zichzelf, om sociale status gaf hij niet. Aan arme, onbekende kunstenaars schonk hij evenveel aandacht als aan personen van aanzien. Bertel Thorvaldsen heeft 'zijn' museum nog zien bouwen en moet hebben opgemerkt: 'Het museum lacht. Kijk, het lijkt wel op een bloem'. Het werd vier jaar na zijn plotselinge dood geopend voor het publiek. Tot die tijd waren zijn sculpturen ondergebracht in een door koning Frederik VI beschikbaar gesteld depôt.

DE WITTE CHRISTUS – ONTWERP EN BIJBELSE INTERPRETATIE

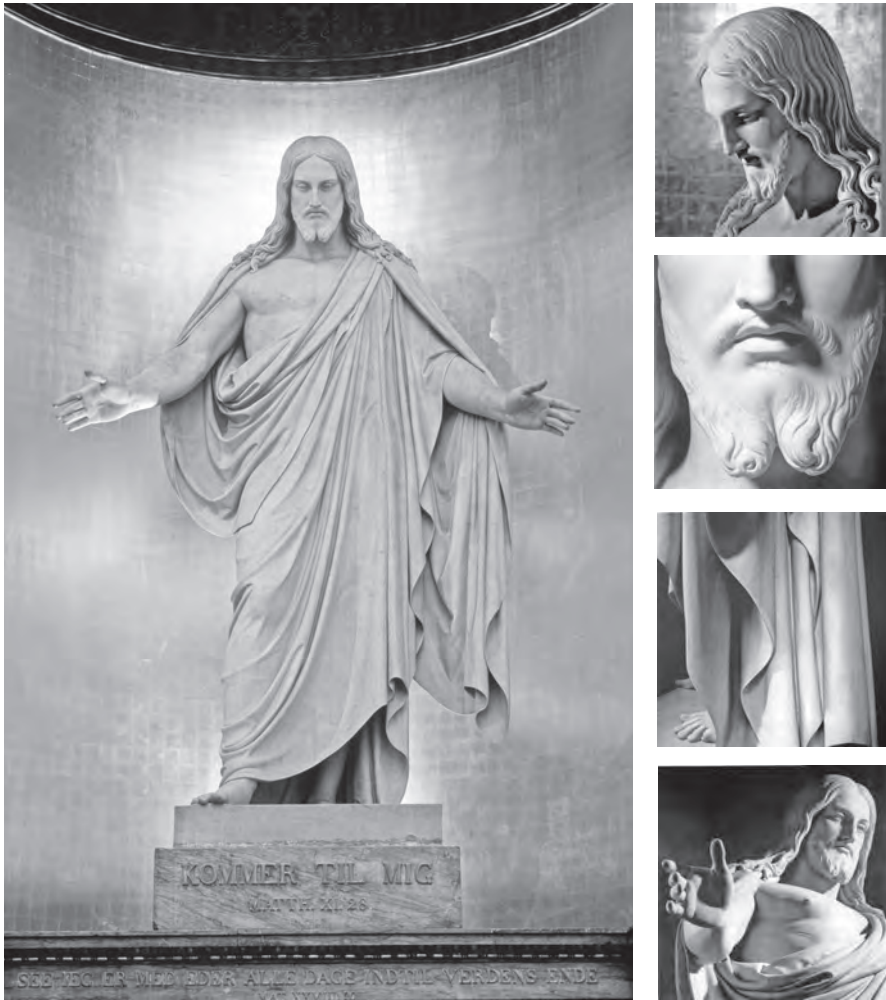
Hoe werd de Witte Christus nu eigenlijk ontworpen? In Rome had Thorvaldsen alle gelegenheid om kunst te studeren. Heel aanschouwelijk bezocht hij het Vaticaan, paleizen en kerken, en bestudeerde hij de boeken over Michelangelo en Rafaël. Opmerkelijk is het dat hij voordat hij naar Rome afreisde al gefascineerd was door afbeeldingen van Christus. 'Christus als de lijdende Verlosser' van de renaissanceschilder Andrea Mantegna, tussen 1475 en 1500 gemaakt, behoorde sedert 1763 tot de Koninklijke Schilderijcollecties van Kopenhagen en dat zal hij vast en zeker in zijn geheugen hebben opgeslagen. De Christusfiguur daarop karakteriseert dezelfde houding als zijn Witte Christus: de armen enigszins ontvangend en zijn benen in beweging. En zo is er nog een aantal afbeeldingen dat zijn idee over een Christusbeeld vorm gaven. Thorvaldsen beschikte over een tapijtwerk van Raphaëls (1494-1520) 'Christus overhandigt de sleutels aan Petrus', waarop de Witte Christus van

de voorkant helemaal wordt herkend. Van Vincenzo Camuccini (1771-1844) kan ‘Thomas de Twijfelaar’ hem hebben geïnspireerd voor Christus’ blote borst. Maar vrijwel zeker is het dat hij ‘De vijf wijze en vijf dwaze maagden’ van zijn vriend Peter von Cornelius (1763-1867) goed kende, want dat hing, zij het tegen betaling, enkele jaren in zijn appartement te Rome. Van de zijkant lijkt de Witte Christus hier sprekend op: wit, want Von Cornelius stelde de Christus als een licht blonde figuur voor. Zijn dit allemaal schilderijen en tapijtwerken waar Christus in gezelschap van andere figuren wordt afgebeeld, de schetsen van zijn collega Johann Heinrich Dannecker (1758-1841), die hij op de heenreis van Rome naar Kopenhagen had bezocht, hebben naar alle waarschijnlijkheid model gestaan voor zijn idee voor een vrijstaande Christus-figuur. Danneckers beeld heet simpelweg ‘Christus’ (1827).

Er bestaan twee anekdotes over de gespreide positie van de armen van het beeld. De ene gaat over Thorvaldsens jongere collega Freund. Die had zijn armen gespreid op de manier van ‘wat zal ik ervan zeggen, ik weet het ook niet’, toen de beeldhouwer hem vertelde dat hij even zonder inspiratie zat. En toen had Thorvaldsen het ineens gezien. De andere verhaalt dat hij de in klei vervaardigde armen aanvankelijk hoog had verheven, maar dat die door het gewicht langzaamaan waren gezakt tot het punt van waar ze nu zijn.

Verschillende tekenschetsen en gipsmodellen gingen aan het eindresultaat vooraf. We zien afbeeldingen van een rechterarm die naar boven wijst; een half ontblote borst met de linkerarm die op de speerwond attendeert; een model waar de kop in gebedshouding naar boven is gericht in combinatie met een arm wijzend op de mensheid beneden; maar ook een ontkleed model in dezelfde gebedshouding maar dan zonder armen.

Het voorlaatste model toont een figuur dat wandelend op de toeschouwer af komt en oog in oog met hem staat. Maar het definitieve beeld straalt in dat opzicht meer rust en ongedwongenheid uit. Christus staat hier stil, het lichaam rust op het linkerbeen, terwijl de rechtervoet iets naar voren staat. Deze positie in combinatie met de gespreide armen en het hoofd dat nu iets naar beneden gebogen is, beantwoordde helemaal aan het altaarstuk waarvoor het bedoeld was. Het gebogen hoofd van Christus en de omhoog gerichte gezichten van de geknielde deelnemers aan het avondmaal, kruisen elkaar tijdens het uitreiken van de hostie door de predikant aan de communicanten. De christen met de geïncarneerde godheid verenigd. Het beeld vervulde een dogmatische functie.

Hvide Krist in de Onze Lieve Vrouwe Kerk Kopenhagen met detailopnames.

Wanneer bezoekers de Onze Lieve Vrouwe kerk van Kopenhagen, of de doopsgezinde kerk van Beverwijk binnenstappen, dan ziet men in beide gevallen direct het sculptuur, zoals in een Rooms-Katholieke kerk een crucifix in het oog springt. Met dit verschil dat Christus in de laatstgenoemde kerk aan het kruis hangt en voor ons lijdt, maar in de andere kerken op zijn benen staat. Het

De kruiswonden.

staande beeld drukt de mens geworden, geïncarneerde god uit die de kerkbezoeker als een gastheer zonder tussenkomst van de priester ontvangt in zijn tempel. De inscriptie op het voetstuk ‘Hierheen, naar mij toe, allen die vermoeid en belast zijt, en ik zal u rust geven!’ ondersteunt dat.³⁰ Ook al valt het onderscheid tussen catechetische en dogmatische functies van de beelden niet scherp te trekken – catechese veronderstelt immers ook geloofsleer – wordt aan het Roomse Christusbeeld een catechetische functie toegekend, en aan de ‘protestantse’ Witte Christus een dogmatische.³¹ De afzonderlijke beelden drukken dan ook geloofsvoorstellingen uit die passen bij een bepaalde denominatie.

Toch kan de protestantse geloofsvoorstelling ook onderling nog verschillen. In Kopenhagen staat de Christus in een goudgekleurde niche als een symbool van zijn ongeschapen, goddelijke afkomst. Die connotatie ontbreekt in Beverwijk, want het functioneert daar niet als een altaarstuk. Het voorziet de gemeente meer van een pastoraal-liturgische betekenis, waarover verderop in de belevingen van de gemeenteleden meer.

Een ander groot verschil in de betekenisgeving van het beeld wordt gemarkeerd door de aanwezigheid van de Twaalf Apostelen in Kopenhagen, zes aan de beide lange zijden van de kerk. Doordat die ontbreken in de Vermaning van Beverwijk, wordt het beeld minder snel in verband gebracht met het avondmaal. Het beeld wordt daar dan ook niet, zoals in Kopenhagen, gekoppeld aan de gemeenschap van heiligen die tot de Tafel worden uitgenodigd. Kortom, we zien hier een goed voorbeeld van hoe nauw interpretatie en contextualisatie met elkaar samenhangen.

Onderwerpen we het beeld aan een gedetailleerdere observatie, dan worden we de kruiswonden (stigmata) gewaar aan handen, voeten en aan de rechter ontblote zijde, hetgeen wijst op Christus' opstanding. Het beeld kan daarom ook worden geassocieerd met de opgestane Jezus, die zijn wonden aan de 'ongelovige Thomas' laat zien volgens het evangelie naar Johannes 20:26-29. 'Ongeloof' is hier niet een indicatie van iets 'dat niet bestaat', maar een aanduiding van Jezus' uniciteit, 'het kan er maar één zijn, en dat is hij': vergelijk Johannes 1:15 'deze is het'.

De Witte Christus wordt daarmee geplaatst tussen zijn opstanding en hemelvaart. Het symboliseert zowel zijn menselijke gestalte via zijn lijden en dood, maar ook zijn door God geïnitieerde opwekking en daarmee goddelijke status. Dit is in overeenstemming met de theologie van Maarten Luther (1483-1546), waar de dogma's van Nicea (325) en van Chalcedon (451) in doorklinken, dat in Christus zowel de goddelijke als de menselijke natuur onvermengd en onveranderd bewaard blijven en ongescheiden en ongedeeld in hem verenigd zijn.³²

Deze tweenaturenleer wordt door de uit de Kerk van Rome getreden priester en later doperse voorman Menno Simons (1496-1561) helemaal verworpen.³³ Hij beklemtoonde het totaal nieuwe in Christus zonder inmenging van het menselijke vlees van Maria, op grond van de evangelist Johannes. Daarom was de term 'zoon van God' voor Menno essentieel voor de eenheid des geestes van Jezus en God.³⁴ Voor de gemeente impliceerde dit een morele gemeenschap van nieuwe mensen zonder vlek of rimpel.

Voor de perceptie van het beeld van Thorvaldsen hoeven de mennonitische en lutherse christologische posities niet per se met elkaar te strijden: 'Zo er

al iets aan kunst vanzelfsprekend is, dan is het wel haar onvanzelfsprekendheid'.³⁵ Kunstwerken imponeren, en in dit geval bieden ze de argeloze kerkbezoeker binnen een cultische setting ruimte voor Bijbelse interpretaties. Er kan gedacht worden aan 'In het huis van mijn Vader zijn vele woningen', of aan 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven' uit het evangelie volgens Johannes 14: 2 en 6, wegens de uitnodigende, verwelkomende houding. Het originele beeld voorziet in drie teksten: het al eerder geciteerde 'Hierheen, naar mij toe, allen die vermoeid en belast zijn, en ik zal u rust geven!' (Mattheus 11:28); 'Dit is mijn beminde zoon, hoort naar hem!' (Markus 9:7); 'En zie, ik ben met u, al de dagen, tot aan de voleinding van de wereldtijd!' (Mattheus 28:20). Het is niet zeker wie deze Bijbelse teksten heeft bedacht, en of dat voor of na de plaatsing in de Onze Lieve Vrouwe kerk was. Grote kans dat dat Friedrich Münter was, theoloog en bisschop van het Deense Seeland die nogal een flinke vinger in de pap had bij het opstellen en de volgorde van de apostelen. Het enige wat van Thorvaldsen zelf bekend is, is dat de niche eenvoudig moest zijn, aangezien Christus er nog millennia zou staan.

HET BEELD IN DE NIEUWE VERMANING

In 1955 werd de haven gedempt. Onder het huidige parkeerterrein waar de doopsgezinde kerk te Beverwijk aan gelegen is, ligt een geschiedenis van hardwerkende havenarbeiders en groentehandelaren voorgoed bedolven.

Enkele decennia eerder, op 17 augustus 1912, vier weken voor de officiële opening op 22 september, meerde een vrachtschip met de naam 'Tuynders Welvaren' vlak voor de aan de kade gelegen nieuwe Vermaning aan. De kerkdeuren stonden al open: het beeld kon rechtstreeks van de aanlegplaats in de kerk worden getransporteerd.

'De Heeren Doopsgezinde Gemeente te Beverwijk', staat er op de nota, ontvingen in een kist '1 statuur ... Christus naar Thorwaldsen, 133 cm hoog' voor de prijs van zegge en schrijve 212 gulden en 50 cent. Met daarbij de aantekening 'zeer voorzichtig te werk te gaan, en alle pakmateriaal voorzichtig te verwijderen, totdat het beeld geheel zichtbaar is. Vooral niet rukken of trekken'. Voorzichtig werd het onder het orgel op de reeds bevestigde zwarte sokkel geplaatst, voor een donker kleed dat het wit gipsen beeld goed deed uitkomen.

De gemeenteleden moeten er met een mengeling van een brandend verlangen en wellicht ook met enige scepsis naar uit hebben gezien. We weten niet

Doopsgezinde kerk en pastorie van Beverwijk aan de haven rond 1916.

hoeveel van de 180 gemeenteleden en 62 catechisanten bij de ontvangst van het beeld aanwezig waren. De kerkenraad en de architect zullen er vanzelfsprekend bij zijn geweest. De doopsgezinden hadden nu eindelijk na zoveel eeuwen een eigen echt kerkgebouw, en dat mocht iedereen weten.

Het Christusbeeld was een schenking van de leden. Maar wat kan daarvan de beweegreden zijn geweest? Mijn vermoeden gaat uit naar de invloed van vernieuwende opvattingen over liturgie, in een tijdvak waar de absolute protestantse afkeer van beelden en symbolen, ook in de zin van liturgische teksten, geëvalueerd en geherwaardeerd werden. Waren de protestanten van destijds met hun Beeldenstorm niet al te rigoureuus aan het werk geslagen? Het jaar 1903 wordt aangehouden als het begin van de zogenaamde Liturgische Beweging in de abdij van Solesmes. De toenmalige paus Pius X was een voorstander van meer betrokkenheid van gelovigen in de liturgie als uiting van ware christelijke geest. Om een voorbeeld te noemen, gaf hij groen licht om het gregoriaans op te nemen in de volkszang. Deze Beweging sloeg haar vleugels ook uit naar protestants Nederland, maar die viel bij een deel van de hervormden meer in goede aarde dan bij de doopsgezinden. In de jaren 1920 werd de Liturgische Kring opgericht, een kring van predikanten voor liturgische vernieuwing, waaraan de naam van de hervormde predikant en litur-

gie-pionier H.W. Creutzberg was verbonden, onder bezieling van G. van der Leeuw, hoogleraar vergelijkende godsdienstwetenschap.

Creutzberg was in 1907 in Wijk aan Zee en Duin begonnen, enkele kilometers van Beverwijk vandaan. Vanaf het begin van zijn ambtsperiode had hij al interesse voor de esthetiek, in het bijzonder voor de kerkinrichting en de ramen. Toen hij een beroep kreeg in het nabij gelegen IJmuiden liet hij zich door een Engelse architect inspireren voor de bouw van een kerk die sterk door de anglicaanse traditie was beïnvloed, de traditie van zijn vrouw.³⁶ Het werd gebouwd in een kruisvorm, en verkreeg een altaar voor bloemen en kaarsen, en een koorruimte. Geloofsinhoudelijk kwamen er ook veranderingen, maar dat laten we voor het doel van dit artikel voorlopig buiten beschouwing. Het is echter aannemelijk dat de Beverwijker doopsgezinden en de rooms-katholieke architect Koolhaas met een schuin oog naar deze ontwikkelingen hebben gekeken. Ook al leefde er onder doopsgezinden een sober liturgisch besef, er kwam meer gevoel voor de zintuigelijke beleving van de diensten als reactie op de saaie, dorre leerredes die minstens drie kwartier duurden. Naast het oor, wilde het oog ook wat. In de doopsgezinde gemeenten van Den Haag en Bolsward hield men, bijvoorbeeld, experimentele diensten met instrumentele muziek, solozang, gedichten, belijdenissen, waar ook vrouwen in voorgingen.³⁷

De aanschaf van dit Christusbeeld kan daarom in het licht van liturgische ontwikkelingen worden geplaatst. Het is denkbaar dat Koolhaas de vrijzinnige gemeenteleden over de inrichting van de Vermaning heeft geadviseerd, waarbij zijn voorstel voor een beeld deze keer een schot in de roos was en helemaal passend bij de vigerende tijdgeest: de nieuwe Vermaning, een modern gebouw, ook in de theologische betekenis. Uiteraard in nauw overleg met de vooruitstrevende, maar ook artistieke predikant ds. J.D. van Calcar.³⁸ Menig predikant had in die tijd een witte christus in miniatuur in zijn studeerkamer, zoals de lutherse dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis die ook in Beverwijk had gestaan.³⁹ Maar of Van Calcar er zelf ook een heeft gehad?

Thorvaldsen veroverde er de hele wereld mee.⁴⁰ In tenminste twaalf landen, ook buiten Europa, kreeg het beeld een plaats in kerken en ziekenhuizen, maar het dient ook als grafmonument. Via internetonderzoek duiken Thorvaldsens beelden in Nederland verrassend genoeg op in verscheidene plaatsen. De voormalige Gasthuiskerk van Doesburg beschikte over een replica van het doopvont met engel. In de Hervormde kerk te Barchem, de vrijzinnige gemeente te Neede, en in de Veenkerk van Klazienaveen Noord staat

een witte christus in resp. een hoek, boven de uitgang, of op een sokkel aan de muur, alle in verschillende afmetingen, maar nergens zo groot als in Beverwijk.

Ter voorbereiding van het eeuwfeest van de Vermaning van Beverwijk, bezochten enkele leden van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente IJmond de genoemde Veenkerk. Die was ontstaan uit de veenarbeiders aan het begin van de twintigste eeuw.⁴¹ De plaatselijke rooms-katholieke priester was erg onder de indruk geweest van het evangelisatiewerk dat daar zijn vruchten afwierp. Dat had hem zo diep geraakt, dat hij op een goede keer, ergens in 1910, met een witte christus achterop, over de modderige weggetjes naar de gelovige arbeiders in het houten kerkje fietste om dat aan hen cadeau te doen. Hoezeer de veenarbeiders dat ook konden waarderen, ze waren er maar verlegen mee geweest. Jarenlang heeft het beeld ergens onopgemerkt in de in 1922 gebouwde stenen Veenkerk onder een trap gestaan, totdat het door een argeloze kerkganger werd ontdekt. Hier kreeg het een plaats boven de avondmaalstafel, omringd met de spreuken ‘Verkondigt de dood des Heren tot Hij komt’; ‘Komt allen tot Mij’; en ‘Eén Heer, één geloof, één doop’.

Los van de vele spreuken en teksten die het Christusbeeld bijbels legitimeren, gaven leden van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente IJmond eigen woorden aan hun beleving van het beeld. Het maakte onderdeel uit van de foto-expositie in het jubileumjaar 2012. Hun voorstellingen, ervaringen en indrukken worden hier geanonimiseerd weergegeven.

DE WITTE CHRISTUS IN BEVERWIJK DOORLEEFD

Het voelt een beetje dubbel. Aan de ene kant bemoedigend, aan de andere kant is en blijft het een beeld, dat mogen we niet vergeten. Maar toen ik 36 jaar geleden voor het eerst in deze kerk kwam, keek ik er vreemd van op. In een doopsgezinde kerk en dan een beeld. Toch was het al heel gauw vertrouwd voor mij. Ik zag het als een bemoediging: ik ben er voor je. Kom tot mij. Nu weet ik sinds kort dat dit beeld Jezus voorstelt na de kruisiging. Het is mij daarom nog wel zo lief. Kijk, ik ben er nog steeds voor jullie, in tijden van vreugde en van moeilijkheden. Het is niet over.

*

Ik vind het aangenaam om naar het beeld te kijken. Het roept ‘Laat de kinderen tot mij komen’, bij me op. Maar ook het Paasfeest: hier ben ik. Het is daardoor voor mij troostrijk, bemoedigend en vertrouwenwekkend. Het beeld is speciaal voor onze kerk, maar voor mij niet onmisbaar. Voor mijn beleving van Jezus heb ik het niet nodig. Het hoeft daarom voor mij ook geen grotere rol in de diensten te spelen. Wel zou ik aan iemand van buiten de gemeente vertellen dat onder de doopsgezinden in ons land, onze Vermaning de enige is met een beeld van Thorvaldsen, nota bene door een doopsgezinde zusterkring aangeboden bij de opening.

*

In het beeld zie ik de persoon Jezus voor me. Ik verbind het beeld met woorden als zuiver, begripvol en warmte. Jezus is voor mij troosten, troost betekent dat een toestand kan verbeteren. Dat ervaar ik op momenten wanneer ik het moeilijk heb, maar ook vertrouwenwekkend als ik dankbaar ben voor wat het leven me brengt. Goede momenten staan tegenover moeilijke. En daarom heb je steeds iemand, of een beeld van iemand nodig om jouw leven inhoud te geven, of te toetsen aan waarden en normen die jezelf hebt aanvaard. Het beeld past mijns inziens het beste bij Pinksteren. De hoop op een wereld op basis van liefde, compassie, gerechtigheid krijgen we met Pinksteren. Dit beeld is uniek. Het is ongebruikelijk om in protestantse kerken een beeld te hebben. Het is zoveel menselijker dan een kruisbeeld of een piëta.

*

Ik zie in het beeld leven en liefde. Hoewel ik steeds weer (en steeds meer) moeite heb de doodse oogopslag. Dan is het meer het gestolde ideaalbeeld van de liefde. Het beeld heeft iets onaards, het roept lieblanke, of roomwitte onschuld op, vlek- en rimpelloos. Maar ook een vertrouwdheid, die me tegelijkertijd rust geeft, maar ook onrust. Het dwingt me tot een naar binnen richten naar mijn eigen handel en wandel. Het leidt mij enerzijds tot een devotie, die ik verwarrend vind en die, als tegenbeweging, maakt dat ik me onmiddellijk van mezelf uit moet richten op mijn verstand. Ik wil dus eigenlijk meer actief en ‘voorwaartserig’ zijn dan passief achteroverleunend in mijn geloven. Paradoxe onruststoker. Ik kijk altijd wel even: probeer ook gewoon

te genieten van een antieke schoonheid en de ontspanning te ervaren die het ook kan bieden. Het is gewoon ook een mooi lijf met gewaad op een zwarte console onder het orgel. Het past het meest bij Pinksteren, als ik erover nadenk. Wat mijn beleving van het beeld betreft: ik ben niet erg Jezusgelovig, Jezus is ook zonder beeld een lichtend voorbeeld die me inspireert. Ik houd mijn geloven liever gericht op de wereld, en wat ik daarin zelf kan bijdragen door er te zijn. Ik richt me in gebed het liefst tot de bron van leven. Ik ben blij dat we niet met het kruis als verschrikkelijk martelwerktuig bezig hoeven te zijn. Het beeld helpt wel in, en voor een vredelievende sfeer. Of het beeld een grotere rol in de diensten zou moeten spelen, vind ik moeilijk om dat voor iedereen toegankelijk en acceptabel te maken, en ook verleidelijk gemakkelijk om er iets mee te doen, wat (te) simpel uit zal moeten vallen.

*

Voor mij is het beeld een kunstwerk, ik zie het origineel uit marmer, geweldig indrukwekkend. Voor mij is het niet aan een speciale feestdag gebonden, en ervaar het als vertrouwenwekkend. Jezus is voor mij een goed mens, en dat komt tot uiting. Het hoeft niet een grotere rol in diensten te spelen, het is niet nodig bij een goede uitleg of preek. Ik zou uitleggen hoe wij aan dat beeld komen.

*

Ik vond het als kind een vriendelijke, aardige man, die je met zijn gespreide armen toeroept: Kom maar in mij armen, hier ben je veilig. Het beeld straalt vertrouwen, bescherming en warmte uit. Zittend in de dienst denk ik bij Bijbelteksten expliciet over Jezus: over jou gaat het. Met Kerst denk ik: zo zal je worden, maar nu weet je nog niet wat er met je staat te gebeuren. Met Palm-pasen: vandaag is het nog vrolijk, maar ik weet nu al je toekomst. En jij weet het ook op Witte Donderdag. Je gaat alle narigheid tegemoet, en je weet het. Met Pasen: je geeft ons hoop en vertrouwen, en je toont door je handen te laten zien, dat de kruisiging echt gebeurd is. Met Pinksteren: de opdracht. Nu is het aan ons dat je woorden worden doorgegeven. Het Christusbeeld en deze Vermaning zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Maar we moeten het niet gaan aanbidden. Het gaat erom dat we proberen volgens de woorden van Jezus te leven. Zijn woorden zijn het belangrijkste. Daar gaat het om!

De aanleiding van dit artikel, waarin materiële cultuur en theologische interpretatie op elkaar worden betrokken, is de replica van het wereldberoemde Christusbeeld van de Deense beeldhouwer Bertel Thorvaldsen in de doopsgezinde kerk van Beverwijk. Dat was een uitzonderlijk geschenk van de Beverwijker gemeenteleden bij de opening van hun Vermaning in 1912. De motivering hiervoor hangt zeer waarschijnlijk samen met een omslag in de protestantse waardering voor liturgie. Vandaar dat het eeuwfeest van die Vermaning, tevens het eeuwfeest van het Christusbeeld was.

Via literatuurstudie en contacten met het Thorvaldsens Museum te Kopenhagen zijn we op het spoor gekomen van het ontwerp van dit beeld. Zo werd Thorvaldsen geïnspireerd door verscheidene schilders die Christus aan het doek toevertrouwden. En door de positie van het beeld in de lutherse Onze Lieve Vrouwe kerk van Kopenhagen en de doopsgezinde kerk van Beverwijk met elkaar te vergelijken, zien we hoe het bijbels, liturgisch en dogmatisch verschillend werd gewaardeerd en geïnterpreteerd. Omdat de Twaalf Apostelen in de Vermaning ontbreken, staat de Witte Christus niet in een directe relatie met de gemeente als gemeenschap van heiligen zoals in de Onze Lieve Vrouwe kerk. Bovendien heeft het beeld niet de betekenis van een altaarstuk, omdat Vermaningen geen altaren kennen. Zo staat het los van de oorspronkelijke (theologische/christologische en ecclesiologische) context, waardoor het evocatief werkt, en ruimte schept voor de eigen interpretatie.

Hoewel het beeld op grond van de persoonlijke belevingen niet essentieel is voor de beleving van de eredienst, kent men het toch een meerwaarde toe. Die kunnen we naar de volgende dimensies onderscheiden. Een spirituele dimensie, in de zin dat het beeld beleefd wordt als 'leven en liefde', en 'ik kijk altijd wel even'; dat het aanzet tot nadenken over de persoonlijke handel en wandel; en dat 'het helpt in, en voor een vredelievende sfeer'. Een artistieke dimensie, in de zin dat het een kunstwerk is en blijft, dat Jezus als een goed mens goed uitdrukt. Een anamnestic dimensie, in de zin dat het beeld inwerkt op de beleving van de christelijke feestdagen. Het opmerkelijke is daarbij, dat wanneer er een beeld in de vorm van een kruis ('martelwerktuig'), of een piëta had gestaan, dat niet passend zou worden gevonden. Dit beeld spreekt aan om zijn menselijkheid. Een appellerende dimensie, in de zin dat het beeld bewustmaakt dat het om het waarmaken van Jezus' woorden gaat. En tenslotte onderscheiden we een pastorale dimensie, in de zin dat het beeld zuiverheid, begrip, warmte en troost oproept, en presentie na het lij-

den: ‘Kijk, ik ben er nog steeds voor jullie, in tijden van vreugde en van moeilijkheden. Het is niet over’. Met name deze laatste dimensie van de presentie legt de vraag voor, waar christologie in antropologie opgaat.⁴²

NOTEN

- 1 Wikipedia. Bertel Thorvaldsen (1770-1844) was een Deens-IJslands beeldhouwer. Hij was een invloedrijk vertegenwoordiger van het neoclassicisme en een van de belangrijkste exponenten van de Deense Gouden Eeuw. Zijn werk werd in sterke mate geïnspireerd door de beeldhouwkunst uit de klassieke oudheid.
- 2 De biografische schets is ontleend aan een literatuurstudie.
- 3 De expositie was vanaf de jubileumdienst op 22 september 2012 te bezichtigen, en daarna twee weken voor het publiek geopend op een koopavond en op een zaterdag. Deze was door de schrijvers dezes samengesteld, en trok ondanks publicatie weinig belangstelling.
- 4 De historische informatie over de locaties van de doopsgezinden is te danken aan Joep Frechts, gemeentelid van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente IJmond te Beverwijk, en aan archivaris Jan van der Linden.
- 5 *The Mennonite Encyclopedia* [hierna ME] I, 320, lemma Beverwijk.
- 6 J. Venetien en R.M.T. Verwer, *De stede Beverwyck afghetekent door Daniel van Breen 1648-1649* (Beverwijk, 1974).
- 7 Oud Rechterlijk Archief Beverwijk [ORA] 1212 folio 22/24 (NHA toegang 3607).
- 8 ME I, 320.
- 9 ORA Beverwijk 1214 folio 64 (NHA toegang 3607).
- 10 ORA Beverwijk 1216 folio 362 (NHA toegang 3607).
- 11 ORA Beverwijk 1220 folio 170/172 (NHA toegang 3607).
- 12 Anthonius van der Os stond in Beverwijk van 1758-1784. R. A. Bosch, *Het conflict rond Anthonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755* (Kampen, 1988) diss.
- 13 ME I, 320.
- 14 Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973). Van particularisme naar oecumeniciteit* (Hilversum, 2010), 260. Ds. J.D. van Calcar werd in Veenwouden geboren. Hij was 33 jaar predikant in Beverwijk van 1906-1939. Daarvoor stond hij in Warns (1901-1903).
- 15 Naar verluidt zou deze broeder op 24 juni 1835 een Mitterreitherorgel hebben geschonken.
- 16 Volledigheidshalve vermelden we dat er in 1909 een doopsgezinde gemeente werd gesticht in IJmuiden. De doopsgezinde leden van Beverwijk woonachtig in Velsen Noord en Zuid, en IJmuiden behoorden nu tot die gemeente. Het ledental was toen 31 en groeide tot 240 in 1965. Deze gemeente ging door een dalend ledental op in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente IJmond in 2010.
- 17 Bron: Wikipedia.
- 18 www.delpher.nl *Algemeen Handelsblad*, 22 september 1912, ochtendblad.
- 19 J.D. van Calcar, *Van Vrouwenkiesrecht en Christendom* (Amsterdam, 1915). Aan de Haarlemse Kweekschool gaf hij les in de Bijbel en de Kerkgeschiedenis. En hij schreef toneelstukken over o.a. Job en Michal. Froukje Pitstra, *Ontelbare enkelvoudens. Dr. Anne Mankes-Zernike (1887-1972). Een biografie*. (Zoetermeer, 2014) Diss. In 1911 werd Anne Zernike als eerste vrouwelijke predikante in Nederland beroepen in de doopsgezinde gemeente van Bovenknijpe.
- 20 N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 228.
- 21 Zie de notulen van de doopsgezinde gemeente Beverwijk 9 en 17 juli 1930, 21 augustus en

- 24 september 1930. Archief Doopsgezinde Gemeente Beverwijk, te Beverwijk. Wikipedia. Willem Bogtman (1882-1955) was tekenleraar in Steenwijk en in Haarlem. Later werd hij grafisch ontwerper, glasschilder en monumentaal kunstenaar. In 1912 stichtte hij in Haarlem een atelier in glas-in-lood en gebrandschilderd glas. Werken van Bogtman zijn in Amsterdam te vinden in het Scheepvaarthuis; de Raw Aron Schuster Synagoge; Vrijburg, vrijzinnige kerk; en de Agnietenkapel. Voor de Grote Kerk van Edam maakte hij een herdenkingsraam, en ook de ramen van het Vredeskerkje in Bergen aan Zee zijn van zijn hand.
- 22 Tegenwoordig staat de preekstoel voor het podium.
- 23 *Doopsgezind Jaarboekje* (2020), 68.
- 24 Zie n. 28.
- 25 Dyveke Helsted e.a., *Thorvaldsen* (Kopenhagen, 2003), 17. Reprint van een eerdere editie uit 1990. Dit is een door mij vertaald kort fragment uit dit vanuit het Deens in het Engels overgezet levensoverzicht.
- 26 Maria Helleberg, *Alberto* (Amsterdam, 2007). Dit is een roman over Thorvaldsen, vanuit het Deens in het Nederlands vertaald door Ingrid Holwerda en Kim Snoeijsing.
- 27 Anne-Mette Gravgaard en Eva Henschen, *On the statue of Christ by Thorvaldsen* (Kopenhagen, 1997), 27-28.
- 28 Gravgaard e.a., *On the Statue* (1997), 28. Vert. Pieter Post. Margrethe Floryan, *Hvide Krist. Thorvaldsens Religiøse Motiver* (Museet For Religiøs Kunst, 2008). Dit is een weergave van het lofdicht dat N.F.S. Grundtvig in 1844 op Thorvaldsens leven schreef, getiteld *Albert Thorvaldsen*. Het beeld ontleent zijn naam aan de laatste van de zes strofen: *Hviden Christ, Witte Christus*. ‘Het beeld van de witte Christus / met majesteit en koninklijke mildheid / laat het staan zoals het beeld daar / van de Hoog-geprezene bij de bron van de Jordaan’. Zou het laatste deel kunnen verwijzen naar het doopvont met de engel dat in de Onze Lieve Vrouwe Kerk van Kopenhagen vlak voor de Witte Christus staat? Met veel dank aan mevrouw Lisbeth Borg voor de vertaling uit het Deens in het Nederlands.
- 29 Gravgaard e.a., *On the statue* (1997), 27.
- 30 Mattheus 11:28, Pieter Oussoren, *De Naardense Bijbel*, herziene uitgave (Vught, 2014).
- 31 Gravgaard e.a., *On the statue* (1997), 55.
- 32 G. van den Brink e.a., *Gegrond geloof. Kernpunten uit de geloofsleer. In bijbels, historisch en belevend perspectief* (Zoetermeer, 1966), 277.
- 33 C. Augustijn e.a., *Dopers-calvinistisch gesprek in Nederland* (’s Gravenhage, 1982), 21.
- 34 W. van ’t Spijker, *Gereformeerden en Dopers. Gesprek onderweg* (Kampen, 1986), 45-47.
- 35 Jan van Heemst, ‘Met lede ogen. Walter Benjamin, beeldende kunst’, in: Alle Gabe Hoekema e.a., *De reikwijdte van het geduld. Wijsgerige en theologische opstellen* (Zoetermeer, 1999), 65-76.
- 36 ‘De verhouding tussen het pionierswerk van H.W. Creutzberg en de Liturgische Kring’, in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 15 (1999), 27-53.
- 37 Pieter Post, *Geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973). Van particularisme naar oecumeniciteit* (Hilversum 2010), 298, 300ev.
- 38 *Haarlems Dagblad* 26 juni 1939, bladzijde 7 doet verslag van zijn afscheidsdienst waarin Van Calcar refereert aan de nieuwbouw: ‘Spr[eker] denkt aan den groei, aan de nieuwe kerk, die moest komen, en aan hoe die Gemeente zich haar kracht bewust werd’. Artistiek: Van Calcar schreef bijbelse toneelstukken. Zie ook n. 19.
- 39 Ds. Ferdinand Domela Nieuwenhuis stond in Beverwijk van 1871-1875. In het Ferdinand Domela Nieuwenhuismuseum te Heerenveen staat het miniatuurbeeld van de Witte Christus op zijn studeertafel, cadeau van zijn eerste vrouw. Ook de hervormde theoloog K.H. Miskotte bezat een replica.
- 40 Gravgaard e.a., *On the statue* (1997), 65. Het Thorvaldsens Museum werd door mij in 2012 geïnformeerd over het Christusbeeld in de doopsgezinde kerk van Beverwijk.

41 W. de Weerd was evangelist en de stichter van de Nederlandse Hervormde Evangelisatievereniging 'Immanuël'. Hij legde de eerste steen van de Veenkerk. Op 1 april 2012 bezochten Joep en Puck Frerichs, Paul Steenberg en Pieter Post aldaar een kerkdienst. Na afloop was er een lunch met de gemeenteleden, en wisselden we uit over de geschiedenis en de beleving van onze witte christussen in onze kerkgebouwen.

42 H.G. Pöhlmann, *Abriss de Dogmatik* (Gütersloh, 1973), 220. Hier wordt ingegaan op de stelling dat het kruis niet een heilsgebeuren is uit het verleden, maar iets van de tegenwoordige tijd is. Een uitwerking hiervan voert voor de bedoeling van dit artikel echter te ver.

‘Proeven van vaderlandsche trouw en onversaagden heldenmoed’

Matthijs Siegenbeek als re-brander van
de Nederlandse natie

ALEX NOORD

Als Hoogleraar der Vaderlandsche Geschiedenis, voelde ik mij geroepen, om mijne lessen, in dit, voor het Vaderland in 't gemeen, en de Leidsche Hoogeschool in 't bijzonder eeuwig gedenkwaardige jaar, op eene buitengewone wijze, te openen. De rede, waarmede ik zulks deed, deel ik thans aan het Publiek mede.¹

Met deze woorden begon het ‘voorberigt’ bij de publicatie van een *Vergelijkende Beschouwing van 't geen door de Kweekelingen der Leidsche Hoogeschool, in de jaren 1672, 1815, en 1830 en 1831, tot verdediging van het Vaderland verrigt is*. Het is een op 4 oktober 1831 door Matthijs Siegenbeek, hoogleraar in de Vaderlandse Geschiedenis en Letterkunde te Leiden, uitgesproken rede. Het openingscollege van Siegenbeek vond plaats in een voor de Nederlandse natie bewogen tijd. De Tiendaagse Veldtocht, bedoeld om de Belgische Opstand met wapengeweld neer te slaan, had in de maand augustus van datzelfde jaar 1831 plaatsgevonden en de gemoederen behoorlijk verhit. Het vaderlands enthousiasme bereikte in de daaropvolgende maanden een hoogtepunt en dagbladen, predikanten en professoren werden niet moe hun huldeblijken aan Oranje te laten horen en het Vaderland te roemen.² Ook de Leidse hoogleraar Matthijs Siegenbeek, die in 1797 op jonge leeftijd vanuit de doopsgezinde pastorie in Dokkum als hoogleraar in Leiden werd aangesteld, gaf lucht aan zijn liefde voor het vaderland. Hij gaf in zijn nationalistische openingsrede eer aan de studenten van de Leidse universiteit en memoreerde ‘het gewigtig deel, 't welk de Kweekelingen dezer Hoogeschool, op verschillende tijden, aan den roem der Nederlandsche kloekmoedigheid en Vaderlandsliefde gehad hebben’.³ In zijn betoog trok hij historische lijnen, met speciale aandacht voor het rampjaar 1672 en het begin van het koningschap van Willem I in 1815. Dit waren twee identiteitsvormende perioden in de ontwikkeling van het nationaal bewustzijn. Siegenbeek keek evenwel in

het bijzonder terug op de heldendaden van de Leidse studenten die pas waren teruggekeerd van de strafexpeditie tegen België. Met genoegen stelde hij vast:

Niet slechts van de heldhaftigheid en trouw van de vroegere voedsterlingen dezer Hoogeschool, maar ook van die der tegenwoordige, in den eeuwig gedenkwaardigen tiendaagschen veldtogt, onder aanvoering van 's Konings dappere zonen, zoo luisterrijk betoond, met verdienden lof te kunnen gewagen.⁴

Het onvervalst vaderlandslievend openingscollege van de hoogleraar Siegenbeek was geen incident. Reeds in oktober 1830 had hij als bestuurder van het Doopsgezind Seminarium de studenten gesteund die meenden gehoor te moeten geven aan de oproep tegen de opstandige Belgen ten strijde te trekken.⁵ Binnen het oeuvre van Siegenbeek zijn, behalve deze toespraak, meer nationalistische geschriften te vinden. In 1815 bijvoorbeeld publiceerde hij een dichtwerk onder de titel *Leydens Hooge-School hersteld, dichtstuk*.⁶ Hierin verwees Siegenbeek terug naar Willem van Oranje als stichter van de Leidse universiteit en legde hij een verbinding tussen deze Vader des Vaderlands en de pas ingehuldigde koning Willem I. In het werk kan eenzelfde nationalistisch gedachtegoed en nationaal besef worden aangetroffen als in de latere *Vergelijkende Beschouwing* uit 1831. Het begin van het dichtwerk is wat dat betreft veelzeggend en illustratief, met veel uitroeptekens werd een historische parallel geschetst.

Juicht, juicht, wie 't Neêrlandsch bloed voelt stromen door uwe âaren:
Heft jubelzangen aan! ontsteekt de dankaltaren!
Maakt door trompet en pauk alom uw vreugd kond!
Omkranst met bloemen 't hoofd! 't Is feestdag op dees' stond.
Ook gij, Minerva, juich! zie blij den morgen gloren,
Waarop in Nederland uw luister wordt herboren.
De tempel, u voorheen door Nassaus vorst gesticht,
Werd door een' telg, hem waard, weêr heerlijk opgerigt.⁷

Het dichtstuk was een waarachtig eerbetoon aan de Oranjedynastie in het algemeen en aan koning Willem I in het bijzonder. De pas ingehuldigde koning werd door Siegenbeek als een vader beschreven die de natie zou hoeden en bijstaan: 'Ja, Vader van uw volk, wij durfden heil voorspellen, toen gij, door God geleid, uw Neêrland kwaamt herstellen'.⁸ Nederland werd in het gedicht beschreven als een uitverkoren natie (door 'Hemels gunst ge-

schraagd⁹) en de Leidse universiteit als ‘Bataafsch Atheen’.¹⁰ Het land was veilig nu ‘een telg van ‘t achtbaar Huis, dat Spanjes magt verplette, aan Frankrijks overmoed tot tweewerf palen zette, werd, (...) door d’Allerhoogsten zelf zijn erfdeel ingeleid’.¹¹

In dit artikel sta ik stil bij het nationalisme van Siegenbeek.¹² Doelbewust leverde hij een bijdrage aan de vorming van een nationaal gevoel. Ik analyseer hoe hij in zijn preken en in zijn geschiedkundig werk het “merk” Nederland opnieuw uitvindt en een bijdrage levert aan de “re-branding” van Nederland.¹³ Siegenbeeks werk stond in een bredere context van ontluikend nationalisme. Het Koninkrijk der Nederlanden had als nieuwgevormde natiestaat in de eerste decennia van de 19e eeuw behoefte aan een nieuw nationaal verhaal, met een daarbij behorende nationale geschiedenis en elan. De letterkunde speelde daarbij een belangrijke rol, zozeer zelfs dat van een ‘hernieuwd uitvinden’ van de geschiedenis gesproken kan worden.¹⁴ Het verleden werd gereconstrueerd tot een betekenisvolle geschiedenis en tot een identificatiemodel.¹⁵ Collectieve herinneringen werden geschapen en samengevoegd tot een nieuw narratief. Tradities werden ontworpen om een nationale eenheid (een ‘imagined community’¹⁶) te creëren. Verhalen en mythes over het ontstaan van de natie werden in een nieuwe historische context gebruikt.¹⁷ Ook Siegenbeek definieerde de Nederlandse identiteit en geschiedenis en gaf taal aan het nationaal gevoel. Na de woelingen van de Franse tijd poogde Siegenbeek via zijn nationale geschiedschrijving de eendracht en de vrede in het nieuwgevormde Koninkrijk der Nederlanden te bevorderen. Verhalen uit de nationale geschiedenis moesten aansporen tot vaderlandsliefde.¹⁸

Bij de ontwikkeling van dit nationaal zelfbeeld was een taak weggelegd voor de dissenters, voor vertegenwoordigers van kerkgenootschappen – zoals de doopsgezinden – die lange tijd slechts getolereerd waren. De bevoorrechte positie van de gereformeerde religie in de Republiek werd na 1795, in de Franse tijd, opgeheven en doopsgezinden hoefden zich niet langer tweederangsburgers te voelen. Zij konden nu voluit meedoen in het publieke domein. Daar kwam nog een andere ontwikkeling bij. Godsdienst werd in het laatste kwart van de achttiende eeuw steeds meer ‘verinnerlijkt’, het ging om ijver, deugdzzaamheid en burgerzin. Geloofsgroeperingen als de doopsgezinden kregen tot taak het beschavingsoffensief in het vaderland te leiden. Het doel was de ontwikkeling van een nationale, morele gemeenschap.¹⁹ Siegenbeek vervulde deze rol met toewijding.

Portret van Matthijs Siegenbeek door J.P. Berghaus, 1847
(Rijksmuseum, RP-P-1899-A-21893).

Zijn gedachtegoed sloot naadloos aan bij het beleid van Willem I dat gekarakteriseerd kan worden als natievorming langs verlichte weg. De koning streefde naar een zo groot mogelijk geluk voor iedereen. De welvaart moest worden vergroot, daarin moesten zoveel mogelijk burgers delen. Daartegenover stond de plicht van de bevolking deugden als ijver, vlijt en toewijding te betrachten. Als de bevolking zich eensgezind zou verenigen achter de vorst dan zou natievorming zeker slagen.²⁰ Ook hiervoor heeft Siegenbeek zich sterk gemaakt.

Siegenbeek heeft als verlicht, redelijk wetenschapper²¹ zijn hoogleraarschap ingezet ter versterking en grondvesting van de nationale identiteit. Hij deed

dat op verschillende fronten. Bijvoorbeeld in de toneelwereld. Zo voerde hij het pleidooi om de Amsterdamse Schouwburg tot *Nationale* Schouwburg om te dopen.²² Belangrijker nog was zijn strijd voor de Nederlandse taal en de spelling. Siegenbeek heeft zich gedurende zijn gehele carrière ingezet voor het Nederlands en voor de welsprekendheid. Hij was zich er zeer wel van bewust dat taal een middel was om eenheid en homogeniteit binnen de Nederlandse natie te bewerkstelligen.²³ De zogenaamde ‘spelling van Siegenbeek’ uit 1804 kan worden gezien als een poging te komen tot één uniforme nationale taal – het Nederlands – met vaste grammaticaregels.²⁴

EEN JONGE HOOGLERAAR

Matthijs Siegenbeek werd op 23 juni 1774 in Amsterdam geboren in een doopsgezind gezin. In 1785 ging hij lessen volgen aan de Latijnse School. Op deze school ontmoette hij een aantal literair begaafde medeleerlingen, zoals Jacob van Lennep²⁵ en de broers Abraham en Jeronimo de Vries. De laatstgenoemde Jeronimo de Vries, ook doopsgezind, kan gezien worden als de grondlegger van de Nederlandse literaire geschiedschrijving. De Vries werd hierin geïnspireerd en gevoed door Siegenbeek – hij gebruikte hem in zijn latere studies als bron.²⁶ Op de Latijnse School raakte Siegenbeek zeer onder de indruk van de lessen van rector Richeüs van Ommeren. Van Ommeren bracht hem de liefde voor de klassieke letteren bij. De klassieken waren in de visie van Van Ommeren een bron van schoonheid en het goede. Wie zich schoolde in deze schoonheid (beschaving) zou als vanzelf een moreel besef ontwikkelen. Deze visie kan ook in het latere werk van Siegenbeek aangetroffen worden.²⁷

In 1789 schreef Matthijs Siegenbeek zich in aan het Amsterdamse Athenaeum Illustere om te gaan studeren. Een jaar later volgde de inschrijving aan het Doopsgezind Seminarium in Amsterdam, waar hij colleges volgde van remonstrantse hoogleraren als Paulus van Hemert en Jan Konijnenburg. Het meest van invloed was seminarieprofessor Gerrit Hesselink die het welsprekendheidsonderwijs verzorgde. Hij spoorde Siegenbeek aan om meer tijd te besteden aan de klassieken en aan de Nederlandse letteren.²⁸

De loopbaan van Siegenbeek kende vervolgens een voorspoedig verloop. Hij maakte snel carrière. Na zijn studie aan het Doopsgezind Seminarium en het behalen van het proponentschap in 1795, werd hij in 1796 beroepen tot predikant van de doopsgezinde gemeente Dokkum. Daar slaagde hij erin om samen met zijn remonstrantse collega Frederik van Teutem de doopsgezind-

den en remonstranten tot één christelijke gemeente te verenigen. Dit heeft hij zelf niet of nauwelijks meer meegemaakt. De vereniging van beide gemeenten in Dokkum vond plaats in 1798, Siegenbeek was toen al in Leiden benoemd, alwaar hij één van de meest vooraanstaande hoogleraren werd en verschillende perioden rector was van de universiteit.²⁹

De leeropdracht van Siegenbeek was de Nederlandse taal- en letterkunde, welsprekendheid, aangevuld in 1815 met de taak om ook de Vaderlandse Geschiedenis te doceren. Bij zijn eerste benoeming als hoogleraar was Siegenbeek nog maar 23 jaar oud. Een belangrijke rol bij de benoeming van Siegenbeek had klassiek filoloog en curator van de Leidse universiteit Laurens van Santen die hem als jonge proponent een aantal keren had horen preken en daarvan zeer onder de indruk was geraakt. Ondanks zijn jonge leeftijd werd Siegenbeek, met zijn klassieke opleiding en retorisch talent, als de meest geschikte kandidaat voor het hoogleraarschap in de Nederlandse welsprekendheid beschouwd. Hierin speelde mee dat de financiële positie van de nieuwbenoemde hoogleraar onzeker was. Dat maakte het aantal kandidaten gering. Het salaris was namelijk afhankelijk van het aantal studenten dat bereid zou zijn de colleges te komen volgen. Wie was bereid zijn maatschappelijk positie op te geven ten gunste van een onzeker avontuur? Voor een jongere persoon zoals Siegenbeek speelde dit probleem minder.³⁰

Van Santen had bij de vestiging van de leerstoel voor ogen dat bestudering van de moedertaal gunstig zou zijn voor de versterking van het nationaal gevoel en voor de zelfstandigheid van de natie. Het is precies dit punt waaraan Siegenbeek refereerde in zijn oratie waarmee hij op 23 september 1797 zijn hoogleraarschap aanvaardde. Hij voerde een krachtig pleidooi voor de Nederlandse taal. Het was volgens Siegenbeek onzinnig te denken dat je je in het Nederlands niet hartstochtelijk of met verbeeldingskracht zou kunnen uitdrukken.

‘ook onze natie kan, met geen minder recht dan verscheiden’ van hare naburen, zich beroemen op mannen, die, schoon te zwak voor den reuzenstap der ouden, hen echter met een’ mannelijken tred nagestreefd hebben. – Een HOOFT, VONDEL, DE BRANDEN en vele anderen kunnen tot staving van mijn gezegde strekken. [...] Hoe dikwerf werdt gij niet op het levendigst getroffen, en in verrukking opgetogen door de meesterachtige trekken van een stout vernuft, vurigen geest en levendige verbeeldingskracht, alomme in hunne schriften uitschitterende, ten overvloedigen bewijze, dat deze vereischten der welsprekendheid zoowel als dichtkunde geenszins aan onzen landaard door eene ongunstige natuur geweigerd zijn?

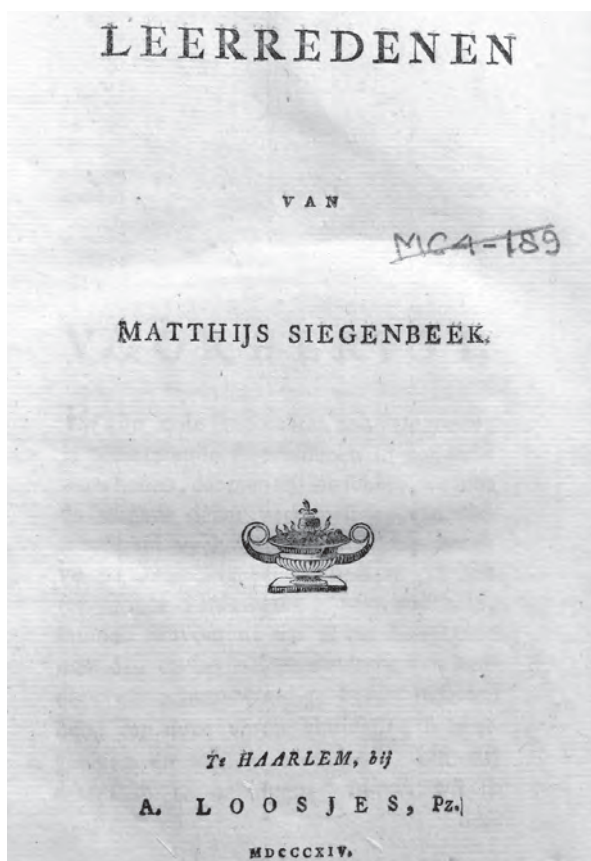
Siegenbeek wilde het publiek warm maken voor de Nederlandse taal en gevoelens van vaderlandsliefde aankweken. Hij zag de Nederlandse taal en letteren als een middel om het vaderlands gevoel te versterken.³¹ Hooft, Vondel, Camphuysen en Huygens behoorden, aldus Siegenbeek, tot de canon van de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Zij waren mannen, dichters, om trots op te zijn. De Gouden Eeuw was, wat Siegenbeek betreft, de bakermat van de Nederlandse identiteit. Zo werd een nationaal zelfbeeld gecreëerd dat overigens al gauw ook een politieke dimensie had. Het unieke karakter van de Nederlandse taal en van het eigen volk moesten in de jaren 1806-1813 tegenover de Franse invloed en overheersing benadrukt worden.³²

SIEGENBEEK ALS PREDIKANT

Dominees waren en zijn dienaren van het Woord, altijd bezig met taal. In 1810 publiceerde Siegenbeek een verhandeling over de rijkdom en de voortreffelijkheid van de Nederlandse taal.³³ Wie geletterd was en daarin werd opgevoed, ontwikkelde, aldus Siegenbeek, een geest van vaderlandsliefde. Als deze uitdoofde zou een volk noodzakelijk in vernedering en smaad wegzinken en tot spot en verguizing van zijn naburen worden. Al op jonge leeftijd moest vaderlandsliefde opgewekt worden. Een belangrijk instrument daarin was de taal. Siegenbeek legde voortdurend een koppeling tussen taal en volk en tussen natie en taal. Een volk dat zijn taal en letterkunde verwaarloosde, zou in de geschiedenis ten onder gaan.

Bestudering van de taal leverde bovendien op termijn betere mensen op. Siegenbeek zag ontegenzeggelijk een verband tussen taal en volkskarakter. Taal was een afdruk van het verstandelijk en zedelijk karakter van een volk. Bestudering en cultivering van de taal was gunstig en werkte positief door op verschillende terreinen van een samenleving: in de rechtspraak, in de dichtkunst, in de politiek, maar ook op de kansel. Welsprekendheid was ook op de preekstoel van het allergrootste belang. Het vormde het volk.³⁴

Matthijs Siegenbeek gaf in 1814 bij Adriaan Loosjes zijn eerste bundel *Leerredenen*, dat zijn preken, uit. In 1820 volgde het tweede deel van de *Leerredenen*, wederom in Haarlem uitgegeven. Beide bundels bevatten tien preken over uiteenlopende onderwerpen. Verondersteld mag worden dat deze preken werden uitgesproken in de Leidse doopsgezinde gemeente, alwaar Siegenbeek in de periode 1803-1829 twaalfmaal per jaar op contract voorging.³⁵ In het voorwoord bij de eerste bundel verantwoordde Siegenbeek

Deel 1 van de leerredenen (OTM: O 65-1654).

zich kort. Er waren al vele goede prekenbundels verschenen in de laatste jaren, zo stelde hij, maar niet of nauwelijks uit de kring van doopsgezinden. 'Deze algemeene en langdurige schroomvalligheid onzer leeraren in de uitgave hunnen kanselarheid'³⁶ had hem er na rijp beraad toe doen besluiten een bundel preken het licht te doen zien. Bovendien speelde mee dat hij door middel van de uitgave van de preken in ieder geval iets vergoedde van de schuld die hij voelde ten opzichte van zijn opleiders. Hij was immers geen doopsgezind predikant, maar Leids hoogleraar geworden.³⁷

In zijn voorwoord verklaarde Siegenbeek vervolgens waar een preek volgens hem aan moest voldoen. Een preek moest eenvoudig zijn. Het moes-

ten geen ‘scherpzinnige vertoogen’ of ‘vernuftig uitgewerkte verhandelingen’ zijn; ze moesten algemeen verstaanbaar en gemakkelijk te volgen zijn.³⁸ Volgens Siegenbeek moest een preek ‘niet enkel tot het gevoel, maar ook tot het verstand spreken’³⁹ Deze criteria stemmen overeen met wat hij eerder be-
weerde in zijn *Betoog van den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduit-
sche taal*. Een preek had een functie in de volksopvoeding. Het zedelijk ka-
rakter van een mens werd erdoor gevormd. Grote zorg besteedde Siegenbeek
aan de stijl: ‘ik heb mij daarbij bovenal op duidelijkheid, dat groote vereis-
chte, gelijk van alle, zoo bijzonder van de geestelijke welsprekendheid, toe-
gelegd’.⁴⁰ Doel van de prediking was ‘den Christen in zijne overtuiging te
versterken, den deugdlievenden in het goede te bevestigen’.⁴¹ Ook hier was
Siegenbeek consistent: taal – en dus ook de prediking – droeg bij aan bescha-
ving. Taal was de afdruk van het geestelijk en zedelijk karakter van een mens,
ja zelfs van een natie.

De preken van Siegenbeek kunnen inhoudelijk als ‘verlicht’ worden aange-
duid.⁴² Dat betekende in de eerste plaats dat ze pragmatisch zijn. God had de
mens met voldoende kennis begiftigd om te weten hoe goed te leven. Dog-
matische scherpslijperij ontbrak dan ook. Er werden grote lijnen getrokken,
nergens bleef het betoog steken op speculatieve kennis en discussies op de
vierkante millimeter. De preken waren vooral pedagogische lessen. Het doel
van de verlichte predikant was de hoorders geestelijk te vormen en hen op
te voeden tot deugdzame mensen. God werd niet zozeer gezien als een per-
soonlijke God: ‘Wie onzer erkent en eerbiedigt niet hierin eene wijsheid, wel-
ke in den volsten zin, Goddelijk genoemd kan worden’,⁴³ schreef Siegenbeek
in een preek. Het was een typische formulering voor die tijd. God (ook nogal
eens aangeduid met het woord ‘Voorzienigheid’) werd niet precies omschre-
ven. Een ander kenmerk was het moralisme. De verlichte preek was vooral
een praktische levensles, mensen moesten moreel op een hoger plan worden
gebracht. ‘Zonder Godsdienst is deugd niets anders dan een bloote naam’.⁴⁴
Daarnaast werd op het nut van de godsdienst gewezen. ‘In den Bijbel toch,
en in den Bijbel alleen, is alles wat de kunstsmaak kan streelen, den geest roe-
ren en verheffen, het verstand met nuttige kennis verrijken, het hart verede-
len en reinigen, de ziel tot wijsheid en godsvrucht vormen’⁴⁵. Ten slotte zag
de verlichte predikant Gods hand in de loop van de gebeurtenissen. Er be-
stond een Godsbewijs vanuit de geschiedenis. ‘Waar maakte de Voorzienig-
heid zich, in haar opperbestuur over de wereldsche zaken, in hare aanbid-
delijke werkingen tot het verschaffen van uitreddinge langs wegen, voor het
menschelijk oog ten eenenmale verborgen.’⁴⁶

De beide prekenbundels van Matthijs Siegenbeek geven een opmerkelijk inzicht in de politieke situatie van die dagen. De eerste prekenbundel verscheen in 1814 bij de doopsgezinde schrijver, uitgever en boekdrukker Adriaan Loosjes: op zichzelf al een interessant gegeven. Loosjes had zich gedurende zijn loopbaan ontwikkeld van een patriot tot een overtuigd orangist. Nam hij eerst nog actief deel aan het Bataafse bewind, vanaf 1806 werd hij tot een fel criticaster van Lodewijk Napoleon en kwam hij in verzet. In de laatste fase van zijn leven was hij een heuse Oranjeklant en verheugde hij zich over de nationale eenheid in het herstelde vaderland onder de Oranjevorst Willem I.⁴⁷ Loosjes verwees in zijn werk nogal eens naar de rijke Nederlandse geschiedenis en schreef stukken waarin beroemde Nederlanders zoals Hugo de Groot en Kenau Hasselaar toonbeelden waren van Nederlandse deugdzzaamheid. Hij beschouwde de zeventiende eeuw als een bloeiperiode van de Republiek waaruit nog altijd lessen voor het heden te trekken waren. Loosjes stond een verdraagzame en redelijke variant van het protestantisme voor. In de ware godsdienst ging het hem uiteindelijk om deugdzzaam leven in vrijheid en oprechtheid.⁴⁸ De prekenbundels van Siegenbeek pasten precies in het ideaal dat Loosjes voorstond. Ook Siegenbeek bepleitte een redelijke variant van de religie. Ook hem ging het ten slotte om een deugdzzaam leven. De preken waren niet vrij van een moraliserende toon, ze bevatten vaak een pedagogische les waarbij de Bijbelse en de vaderlandse geschiedenis als lessen voor het heden werden voorgesteld.

De eerste bundel *Leerredenen* van Siegenbeek uit 1814 bevat nergens directe verwijzingen naar de politieke actualiteit, maar voor de goede verstaander moeten de nauwelijks verholten toespelingen overduidelijk zijn geweest. Het meest treffend komt dat tot uitdrukking in de op 4 oktober 1807 door Siegenbeek uitgesproken preek ter gelegenheid van het Leidens Ontzet. Breeduit werd in het historisch exposé de grote betekenis van burgemeester Van der Werff voor het voetlicht gebracht.

Onbaatzuchtige vrijheids- en vaderlandsliefde, onwankelbare gehechtheid aan den gezuiverden Godsdienst, onkreukbare eerlijkheid, schrander en voorzigtig beleid, onversaagde kloekmoedigheid en onverwrikbare standvastigheid, door Godsvrucht geschraagd en bevestigd, ziet daar de verhevenen karaktertrekken, welke in dien overdeftigen regeerder en spiegel voor alle echte Hollanders op het heerlijkst uitblonken.⁴⁹

Van der Werff werd door Siegenbeek geschetst als een identificatiefiguur die op de meest heldere wijze de ideale Hollander vertegenwoordigde: onkreukbaar, eerlijk, heldhaftig en verheven. Zonder Van der Werff was het slecht afgelopen met de stad Leiden: ‘Ware van de Werff niet binnen de stad en in het hoog bewind der zaken geweest, Leyden, en met hetzelfde ’s lands vrijheid ware, naar menschelijke uitzigten, te gronde gegaan’.⁵⁰

Van der Werff, evenals de andere helden van de stad zoals Jan van der Does, dienden als voorbeeld om na te volgen, maar boden ook troost in onzekere tijden. Het vaderland stond in 1807 onder druk, een Franse bezettingsmacht maakte de dienst uit. Er was de vrees voor het verdere verval van de Republiek. De hoorders werd een blik op het rijke verleden geboden. Siegenbeek maakte in de preek duidelijk waarin de Nederlanders vroeger uitblonken en gaf zo uitdrukking aan het nationale gevoel. Hij wilde bijdragen aan de vorming van de Nederlandse identiteit. Een historische figuur zoals burgemeester Van der Werff was hoopvol en troostrijk.⁵¹ Van der Werff die bereid was zijn leven prijs te geven diende als voorbeeld tot navolging. Hij wekte nationalistische gevoelens op en versterkte het Nederlandse zelfbeeld.⁵²

De hier besproken preek ter gelegenheid van het Leidens Ontzet uit 1807 is een voorbeeld van een vaderlands-historische analogie. Aan de hand van historische gebeurtenissen uit het verleden werd een parallel geschetst naar het heden.⁵³ Zoals Leiden in vroeger tijden bezet was en steunde op een dapper man zoals burgemeester Van der Werff, zo moet de hoorder van de preek ook in de eigen tijd niet verzaken en moedig verder gaan.

Een *van de Werff*(...) en meer andere groote mannen, aan wier verdiensten wij in deze ure dankbaar herdachten, ja eene gansche schaar van edelen, wier grootmoedige zelfverzaking, ter handhaving van de zaak van vrijheid en Godsdienst (...) roepen ons, als ’t ware, uit hunnen graven toe, dat wij, om den naam hunner afstammelingen waardiglijk te voeren, in reinheid van zeden, in belangelooze vaderlandsliefde, in opregte Godsvrucht aan hen moeten gelijk wezen.⁵⁴

In de prekenbundel uit 1814 treffen we naast deze vaderlands-historische analogie, ook diverse Bijbelse analogieën aan. In een preek naar aanleiding van het verhaal van Hagar in de woestijn (Genesis 21: 14-21) getuigde Siegenbeek ‘dat het niet enkel de groote gebeurtenissen op het tooneel dezer wereld, niet enkel de lotgevallen en omwentelingen van magtige vorsten en volkeren, van koninkrijken en gemeenebesten, welke rijk zijn in nuttige waar-schuwingen en heilzame leeringen’, ook in de lotgevallen van ‘min aanzien-

lijke personen' kan troost aangetroffen worden.⁵⁵ Hagar in haar kommervolle toestand werd gezegend en haar zoon Ismaël zou een groot volk voortbrengen. Dat zou tot troost mogen zijn, aldus Siegenbeek: 'dat wij ons meer en meer gewennen (...) Gods wijze en weldadige besturingen (...) in de geschiedenis van vroegere en latere dagen, eerbiedig gade te slaan'.⁵⁶ Zoals God Hagar bijstond, zo zal hij ook nu lijdende mensen, ja zelfs een lijdende natie onder Franse onderdrukking, bijstaan.

Een ander voorbeeld van een Bijbelse analogie is het verhaal uit 2 Samuël 12: 1-7 waarin de Bijbelse profeet Natan koning David kapittelde vanwege zijn overspel met Batseba. Natan, de 'schrandere en kloekmoedige handhaver van waarheid en gerechtigheid',⁵⁷ werd door Siegenbeek ten voorbeeld gesteld. De 'ontaarden en zorgeloozen koning' moest ontwaken uit zijn 'doodslaap der zonde'.⁵⁸ Deze preek zal ergens tussen 1807 en 1810 uitgesproken zijn en kan worden beschouwd als een nauwelijks verhulde kritiek op de regerende vorst Lodewijk Napoleon. Ook hij moest ontwaken uit zijn wetteloosheid. Mogelijk ontstond deze preek in 1809 toen er grote ophef was over de verplichting om weesjongens in het Franse leger te laten dienen.⁵⁹ Tegen deze achtergrond kreeg het verhaal van David die Uria, de man van Batseba, in het leger wegzond een actuele en politieke lading.

In een andere preek voerde Siegenbeek Herodes Agrippa op die het geluk had 'in de gunst der Romeinsche keizeren te deelen, en zich daardoor tot koning van Galilea, Samaria, Judea en meer andere landstreken verheven te zien'. Ook hier leek Siegenbeek op koning Lodewijk Napoleon te duiden. 'Het lot der Christelijke gemeenten in deze gewesten hing dus grootelijks af van de gezindheden, die de genoemde vorst omtrent dezelve koesterde'.⁶⁰ Met andere woorden: het was toentertijd een onzeker bestaan onder een vreemde vorst, zo ook nu.

De predikant Siegenbeek riep op, te midden van de onzekerheid van de tijd – de oorlog, de strijd en Franse onderdrukking, te streven naar onvergankelijke wijsheid en rijkdom:

Wijsheid en deugd zijn schatten, welke noch motte, noch roest verderft, tot welke dieven niet doorgraven, noch dezelve stelen kunnen. Geene vernielingen der vlammen, geene verwoestingen des oorlogs, geene beroeringen noch omkeeringen van rijken en staten, geene verborgene list, noch openbaar geweld, niets, volstrekt niets is in staat hem dezelve te ontrooven.⁶¹

De preken van Siegenbeek zijn voorbeelden van literair activisme, zij hadden een politieke functie – hoe verholten soms ook – en riepen op tot een stelling-

name tegen de Franse overheersing. De preken kunnen worden gezien als een vorm van verzet en gaven uitdrukking aan het nationale gevoel en aan de vorming van een Nederlandse identiteit. Tegenover de Franse onderdrukking boden verhalen uit het vaderlands-historische verleden en Bijbelse geschiedenissen troost en bezieling.⁶² De preken dienden om het zelfbewustzijn te stimuleren en gevoelens van nationale eigenwaarde te bevorderen.⁶³

Nergens in zijn prekenbundel ging Siegenbeek overigens specifiek in op de situatie van doopsgezinden. De vervolgingen in de zestiende eeuw bleven ongenoemd en ook over latere ontwikkelingen repte hij niet. Terwijl dat wel had gekund. Ook de herwonnen vrijheid van doopsgezinden ten tijde van de Bataafse republiek bleek voor Siegenbeek geen thema. Het was het heuglijk feit dat nu eindelijk als volwaardige burgers meegedaan mocht worden in de samenleving. Een doopsgezinde collega en tijdgenoot, Freerk Hoekstra, noemde dat element wel.⁶⁴ Waren de preken van Siegenbeek mogelijk meer voor een *algemeen* en niet zozeer voor een *doopsgezind* publiek bestemd?

‘ONS HERKREGEN VADERLAND’

Het tweede deel van de *Leerredenen* werd gedrukt in 1820. De bundel was in dankbaarheid voor de genoten opleiding opgedragen aan de Doopsgezinde Gemeente Amsterdam. Siegenbeek opende deze prekenbundel met een preek die hij gehouden had ter gelegenheid van Hervormingsdag – de dag waarop protestantse kerken gedenken dat Maarten Luther op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen aan de deur van de slotkapel in Wittenberg spijkerde. In de preek constateerde hij dat Nederland ‘zijne grootheid, zijn’ luister, zijn welvaren eeniglijk aan de herstelling der zuivere Evangelieleer, door de Hervorming in de zestiende eeuw te weeg gebracht, te danken heeft’.⁶⁵

Het is deze lijn die ook verder in deze preek gekozen werd. De vaderlandsliefde moest verhoogd worden. Gememoreerd werd hoe ‘onder de banier van den onsterfelijken Willem I, tot het vaderlijk geloof, waarvan eene opvoeding, door staatkunde geregeld, hem vervreemd had, uit innerlijke overtuiging teruggekeerd, de heiligste opstand aangevangen’ werd en zo Nederland ontstond: ‘den Nederlandschen Staat ten laatste in de rij der aanzienlijkste Mogendheden van Europa’.⁶⁶ Nederland had zijn groei, ontwikkeling en grootheid aan de Hervorming te danken, het was Willem van Oranje geweest die instond voor vrijheid van het geweten en zo welvaart bood. ‘De dartele en lichtzinnige Franschen’ hadden steeds ‘een nadeeligen invloed op het volks-

karakter' gehad.⁶⁷ Zaak was het 'de grootheid en welvaart van ons herboren vaderland, zoo veel in ons is, krachtiglijk te bevorderen'.⁶⁸

Uit deze preek sprak een krachtig nationalisme. Napoleon was verslagen, Koning Willem I zat inmiddels op de troon – hij was de opvolger van die andere grote staatsman Willem I die aan de basis stond van de Nederlandse Staat. Gevoed door een krachtig geloof bouwde hij in verdraagzaamheid een welvarende natie. Deze preek paste geheel en al in de stroom van vaderlandslievende literatuur die na de inhuldiging van koning Willem I op gang kwam. Nu de Fransen definitief waren verslagen moest Nederland opgebouwd worden. Voorzien van een krachtig historisch verhaal kon het herstel plaatsvinden.⁶⁹

Ja, (...) gelijk weleer onze voorouders zich onder de banier van den eersten Willem verenigden, om, elk naar zijn beste vermogen en met den meesten ijver, ter handhaving en verdediging van de dierbaarste belangen der menschheid mede te werken, zoo laat ook ons allen, als een eenig man, ons onder die van zijnen waardigen naamgenoot en afstammeling verzamelen, om ons herkegen vaderland, ons herboren volksgeluk, om alles wat ons heilig en dierbaar is, tegen iederen aanval van vreemd en, helaas! te bitterlijk beproefd geweld te beveiligen.⁷⁰

Ook in deze tweede prekenbundel greep Siegenbeek terug naar bekende Bijbelse analogieën, bijvoorbeeld naar het beeld van Nederland als het nieuwe Kanaän, het land van de belofte. 'Zou dit zoo mild gezegend, zoo onvergelijkbaar land ons minder dierbaar wezen, dan den Israëliet zijn Kanaän was?'⁷¹

De toekomst lag open, er was nu een nieuwe tijd aangebroken. In een preek die was geschreven voor de studenten van de Leidse universiteit riep Siegenbeek het 'hartelijk geliefde jongelingschap' op om het oog slechts vluchtig te laten gaan 'over het wijduitgestrekte veld van kennis en wetenschap, dat gij, volgens het voorschrift van wijze en bedrevene mannen, door het gezag van een' verlicht' en eerbiedwaardig' Vorst bevestigt, hebt te doorwandelen'.⁷² De velden waren als het ware wit om te oogsten. De studenten zouden weldra hun positie in de maatschappij innemen. De toon was optimistisch nu de vreselijke vernieling was verdwenen, het 'tooneel van moord en verwoesting, welke, in onzen leeftijd, in een der beschaafde landen van ons werelddeel, onder de banier van rede en wijsbegeerte, zijn aangericht'.⁷³

In dit tweede deel van de *Leerredenen* klonk toch vooral opluchting door en hoop op herstel van de natie. Een belangrijke notie in de preken was het benadrukken van de continuïteit. In de onrust en verwarring in de decen-

nia na de Franse overheersing was het nu belangrijk om vooral de nadruk te leggen op het feit dat de natie-van-nu een en dezelfde was als de natie-van-toen. De continuïteit tussen heden en verleden werd benadrukt. Er werd een verbinding gelegd met eerdere generaties en vroegere eeuwen. De politieke ontwikkelingen waren snel gegaan, het wereldbeeld was drastisch veranderd. Nederland was nu een koninkrijk, een nieuw gegeven. In de onzekerheid van het moment werd nu een teruggegrepen op het verleden.⁷⁴

Siegenbeek deed dat en hij bood daarmee perspectief en een vaste basis. Hij schonk het vaderland een solide en consistent verhaal. Zoals Willem van Oranje eens aan het begin stond van de totstandkoming van de Nederlandse natie, zo was nu koning Willem I aangetreden. Hij bood een nieuwe toekomst met aloude waarden die toen en nu nog steeds van kracht waren en hun waarde behielden: vaderlandsliefde, gematigdheid, een waarachtig volkskarakter, welvaart. Het was een idylle wellicht, een romantisch idee, maar in de visie van Siegenbeek herleefden oude tijden. Onder het wijs bestuur van een Oranjevorst kon Nederland in vertrouwen de toekomst tegemoet gaan. Zaak was het als burgers daarin mee te doen en bij te dragen.

SIEGENBEEK ALS GESCHIEDSCHRIJVER

De vreugde over de terugkeer van de Oranjes leidde in de periode tussen 1815-1818 tot een stroom aan publicaties van vaderlandslievende geschriften. Deze uitbarsting van nationalisme had alles te maken met de nieuwe politieke realiteit. Nederland was weer onafhankelijk en vrij. De Fransen waren voorgoed verdreven. Koning Willem I werd gezien als de opvolger van Willem van Oranje, de prins die in de zestiende eeuw gestreden had tegen vreemde overheersing en de opstand tegen de Spaanse koning in gang had gezet. Er verscheen een overvloed aan nationalistische verhalen en geschiedenissen, teksten, toneelstukken, preken, gedichten en liederen.⁷⁵ Een beweging waarvan Matthijs Siegenbeek zijn eigen steentje bijdroeg.

In dit artikel werd reeds verwezen naar het dichtstuk *Leydens Hooge-School hersteld* uit 1815. De Leidse universiteit kon zich, nu het hoger onderwijs bij wet was geregeld, weer toeleggen op haar corebusiness: het wetenschapsbedrijf. ‘Wat is het, dat nog meer, dan magt van legerscharen, Dan Schans en koopren muur, ’s Lands vrijheid kan bewaren? Het is der burgren deugd, door wetenschap gekweekt’.⁷⁶ De studenten werd opgeroepen bij te dragen: ‘Wilt in der kunsten hof de schoonste lauwers plukken.’⁷⁷

Dankbaar werd de blik gericht op koning Willem I die als een ‘Vader van het volk’ en ‘door God geleid, uw Neêrland kwaamt herstellen’.⁷⁸ God was Nederland gunstig gezind geweest. Hij had de vrijheid hersteld. Er was rond 1815 ruimte om adem te halen en het land (en de universiteit) weer op te bouwen:

Maar Hij, die 't Vaderoog zoo vaak tot Neêrland wendde,
Zag vol ontferming thans ook nêer op zijne ellende.
Zijn magtige arm verbrak den staf der dwingelandij,
En Neêrland was gered en ademde weêr vrij.⁷⁹

In de jaren '30 van de negentiende eeuw volgde een tweede piek in de uitgave van vaderlandslievende werken. Het waren de jaren van de Belgische opstand. Wat in de maand augustus 1830 begonnen was met oproer in Brussel leidde uiteindelijk tot de Belgische onafhankelijkheid. Auteurs roemden in hun geschriften de grote Nederlandse overwinningen uit het verleden, heldhaftige hoofdpersonen werden breed uitgemeten, de kracht van de Nederlandse natie werd in herinnering gebracht.⁸⁰

Siegenbeek roerde dezelfde trom, bijvoorbeeld in zijn reeds genoemde *Vergelijkende Beschouwing van 't geen door de Kweekelingen der Leidsche Hoogeschool in de jaren 1672, 1815 en 1830 en 1831 tot verdediging van het Vaderland verrigt is* uit 1831. De bundel bevatte zelfs een welkomstlied van de hand van Siegenbeek bij de terugkeer van de Vrijwillige Jagers van de Leidse universiteit. Het eerste couplet luidde:

't Is feest, 't is dubbel feestgetij
Voor 't Nederlandsche hart.
Dees dag maakte onze wallen vrij
Door 't Spaansch geweld benard.⁸¹

Het lied had inhoudelijk de inmiddels bekende elementen: koning Willem I werd bezongen als iemand die stond in de lijn van zijn voorvader Willem van Oranje, de vaderlandse geschiedenis – in het bijzonder de Nederlandse opstand in de zestiende eeuw – werd in het geheugen geroepen en er werd teruggегреpen op helden van weleer. Zo werd het vaderlands gevoel gewekt en het nationale verleden gecultiveerd.

Datzelfde zien we terug in twee andere werken van Matthijs Siegenbeek die verschenen in de jaren '30 van de negentiende eeuw, zijn *Redevoeringen en verhandelingen over onderwerpen, tot de vaderlandsche geschiedenis en letterkunde behoorende* uit 1836 en zijn *Schets eener geschiedenis der Oud-Neder-*

landsche Staat uit 1839. Het eerstgenoemde werk was een reeks van opstellen over historische personen en gebeurtenissen. Het waren artikelen over de grondslagen van de Nederlandse Staat, de rol van de stadhouders hierin en meer specifiek de betekenis van Willem van Oranje als Vader des Vaderlands en prins Maurits als legeraanvoerder tegen buitenlands gevaar. Zo werd bladzijden lang de legitimiteit van het koningschap van Willem I bevestigd:

Onder de Vorsten-geslachten van Europa is er buiten twijfel geen, dat eene zoo lange en onafgebrokene reeks van in krijgs- en staatsbestuur uitmuntende mannen heeft aan te wijzen, als het doorluchtig Huis van Oranje-Nassau, onder welks vaderlijke regering wij het voorrecht hebben te leven.⁸²

De historische opstellen en verhandelingen van Siegenbeek hadden een bepaald oogmerk. Hij verwoordde deze bedoeling in een exposé onder de titel: ‘Wat is kennis der geschiedenis in ’t algemeen? Wat is kennis der vaderlandse geschiedenis in ’t bijzonder?’ Het was volgens Siegenbeek de plicht van iedere goede burger de bestaande staatsvorm te handhaven, burgertrouw was een groot goed. Hij spoorde zijn lezers aan tot een specifiek gebruik van de geschiedenis:

Wij, daarentegen, die het voorrecht hebben, onder de regering van onzen geliefden en geëerbiedigden Koning, eene geheel nieuwe orde van zaken te hebben zien geboren worden, en voor wie derhalve de geschiedenis der Oud-Nederlandsche Republiek als een gesloten boek beschouwd mag worden, wij mogen, ja moeten ons tot dat hooge standpunt verheffen, waardoor zich de vroegere partijschappen in een nieuw en tevens het eenige ware licht aan ons voordoen.⁸³

Het nieuwe staatsbestel onder koning Willem I vroeg om een herziening van en een reflectie op de Nederlandse geschiedenis. Opnieuw moesten er historische lijnen worden getrokken van het verleden naar het heden. Uit het verleden konden belangrijke lessen worden geleerd. Belangwekkende historische perioden werden nog eens extra belicht en heroïsche figuren werden voor het voetlicht geplaatst. Zo werd er een continuïteit in de geschiedenis geschetst – een les in de vaderlandse historie die welhaast als vanzelf uitliep op het Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I.⁸⁴

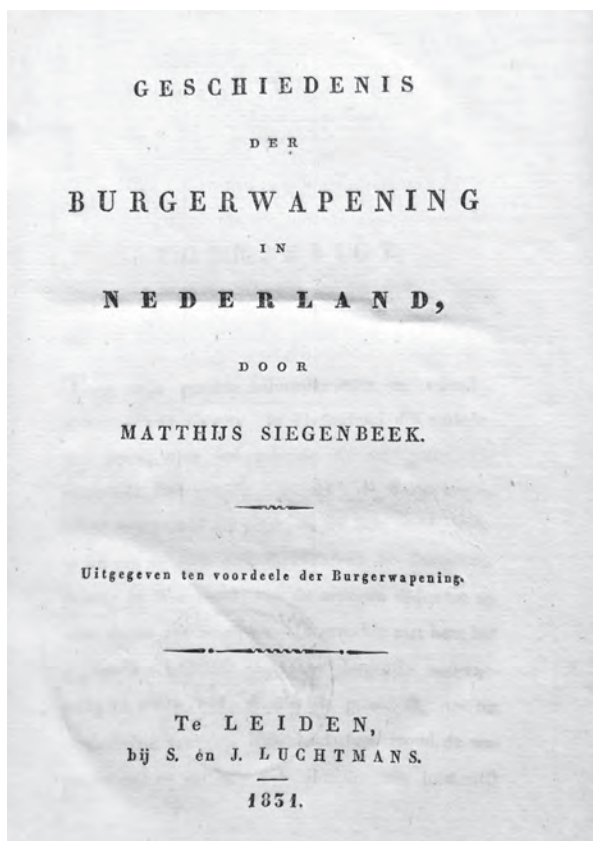
Opmerkelijk was dat Matthijs Siegenbeek in zijn historische bespiegelingen niet alleen mannen portretteerde, maar ook ruimte liet voor een vrouw. Het beeld dat hij schetste was wel stereotiep. Hij beschreef het levensverhaal van prinses Anna van Hannover, de latere echtgenoot van stadhouder Willem

IV. Zij werd afgebeeld als de ideale vrouw en moeder, reeds als jonge vrouw maakte zij indruk en won ‘door hare zedigheid, minzaamheid en de bekoorlijkheden van haren omgang, aller harten.’⁸⁵ Zij werd na de vroege dood van haar man gouvernante van haar zoon, de latere stadhouder Willem V. Anna was een van de ‘schoonste voorbeelden van alle burgerlijke en Christelijke deugden’, kwaliteiten die nu ook te vinden waren bij haar kleinzoon koning Willem I.⁸⁶ Zo was er, in de visie van Siegenbeek, een doorgaande lijn in de geschiedenis – van grootmoeder naar kleinzoon – te vinden die bewaard moest blijven en blijvend in de herinnering teruggeroepen moest worden. ‘Dat in het hart van alle Nederlanders die groote waarheden steeds onuitwischaar mogen geprent blijven’.⁸⁷

Met dezelfde intentie beschreef Siegenbeek het godsdienstig karakter van Willem van Oranje. Hij was een toonbeeld van ‘eener verlichte en gematigde denk en handelwijze in het Godsdienstige, de navolging van ieder’ mens, maar bovenal van elk’ Staatsbestuurder overwaardig’,⁸⁸ ‘moge alzoo Vorst en volk van Nederland bestendig door den schoonsten band verknocht blijven’.⁸⁹ De bedoeling van Siegenbeek was steeds om de historische band tussen Nederland en het vorstenhuis te bevestigen. Als uitnemende persoonlijkheden werden de telgen uit het huis van Oranje aan de burgers van het nieuwgevormde Koninkrijk der Nederlanden ten voorbeeld gesteld. Burgerdeugden zoals matigheid, verdraagzaamheid en redelijkheid werd door hen bij uitstek gerepresenteerd. In het verleden had de band met Oranje steeds winst gebracht voor de Nederlander, zo mocht het ook nu zijn onder het bewind van koning Willem I.

In zijn *Schets eener geschiedenis van den Oud-Nederlandschen Staat van den aanvang der Grafelijke regering van Filips van Bourgondië, of het jaar 1433, tot aan de slooping van dien Staat door den inval der Franschen, in het begin van het jaar 1795* uit 1839 was de opzet niet anders. Siegenbeek schetste hoe Nederland zich de eeuwen door steeds had moeten verdedigen tegen vreemde overheersers en hoe er een centrale rol was weggelegd voor het huis van Oranje hierin. Hij zag de Bataafse republiek als een revolutionair tussenvak vol treurige herinneringen en hij sprak de wens uit ‘dat de lessen eener smartelijke ondervinding, in dat tusschenvak verkreegen, voor de ingezetenen van Nederland nimmer mogen verloren gaan, en alzoo de band, die thans ons Vaderland en het Vorstelijk Huis van Oranje-Nassau zoo gelukkig vereenigt, steeds onverbreekelijk moge blijven’.⁹⁰

Het meest uitgesproken werk van de hand van Matthijs Siegenbeek verscheen evenwel in 1831 onder de titel *Geschiedenis der burgerwapening in*

Geschiedenis van de burgerwapening (OTM: DGN 323).

Nederland. In het boek behandelde hij hoe – sinds de graven van Holland – vaderlandslievende burgers steeds moedig en eensgezind zich teweer hadden gesteld tegen vreemde machthebbers. Hij schreef het boek in een tijd ‘waarin de geestdrift, om ter verdediging van den Nederlandschen grond de wapenen op te vatten zich alomme zoo luisterrijk openbaarde’. ⁹¹ De Tiendaagse Veldtocht was aanstaande – dagen waarin burgertrouw en burgermoed zich konden laten gelden. SiegenbEEK schilderde tegen deze achtergrond een geschiedenis van heldhaftige Nederlandse burgers die moedig optraden in tijden van nood. Of het nu was ten tijde van de graven van Holland of in de strijd tegen Spanje, steeds verweerden kloekmoedige burgers zich eensgezind. In een taal die overliep van enthousiasme werden de heldendaden beschreven: ‘Leverde

Haarlems belegering ons de schoonste proeven van burgermoed en burgertrouw, ook die van *Alkmaar*, welke niet lang daarna plaats had, biedt daarvan geene min luisterrijke blijken aan'.⁹² Historische helden als Kenau Hasselaar moesten als identificatiefiguren de Nederlandse moraal sterken.

Evenzo waren er in de strijd tegen Frankrijk vanaf het rampjaar 1672 'proeven van vaderlandsche trouw en onversaagden heldenmoed'⁹³ te vinden. Siegenbeek besloot zijn geschiedschrijving met de beschrijving van 'krijgsdiensten van burgeren tot herwinning en handhaving der Nederlandsche onafhankelijkheid, in de jaren 1813, 1814 en 1815'.⁹⁴ Na het 'dwangjuk van Napoleon'⁹⁵ werd Nederland hersteld. De beschrijving van wat in de periode van de Belgische opstand aan heldhaftigs door Nederlandse burgers werd verricht liet Siegenbeek over, naar eigen zeggen, aan 'eene waardiger pen, dan de mijne', maar hij maakte zonneklaar dat hij volkomen achter het krijgsbedrijf stond. Hij zag hierin een 'voorbeeldelooze geestdrift en edelmoedigheid'.⁹⁶ Zoals we zagen zou Siegenbeek kort daarop ook de heldendaden van Nederlandse studentenmilities in de strijd tegen de Belgen levendig schilderen in zijn *Vergelijkende beschouwing*. De 'voortreffelijke Kweekelingen dezer Hooogeschool'⁹⁷ werden daarin door hem geprezen.

CONCLUSIES

Opgeleid als doopsgezind proponent en predikant, speelde Matthijs Siegenbeek – op jonge leeftijd aangesteld als hoogleraar in de welsprekendheid in Leiden – een rol in de "re-branding" van de Nederlandse natie in de eerste decennia van de negentiende eeuw. Op sleutelmomenten in het bestaan van de Nederlandse staat – in de periode van de Bataafse republiek, in de beginjaren van het Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I en ten tijde van de Belgische opstand in de jaren '30 van de negentiende eeuw – liet Siegenbeek niet na in preken en geschriften het nationale verleden te cultiveren, natievorming te bevorderen en vaderlandsliefde bij het publiek aan te kweken. In zijn preken bracht hij – hoe verhuld soms ook – de politieke actualiteit ter sprake en nam hij stelling. Hij bood, voorzichtig formulerend, in de periode 1806-1813 in zijn tekst- en onderwerpkeuze verzet tegen de Franse overheersing. In de jaren na de Franse tijd werkte Siegenbeek volop mee aan het aankweken van een nationaal gevoel en wilde hij het bestaansrecht van de nieuwe Nederlandse natie onder de regering van koning Willem I legitimeren door herinneringen aan een groots nationaal verleden te koesteren en heldendaden van

historische figuren uit te vergroten. In de jaren van de Belgische opstand en daarna werkte Siegenbeek – hij was inmiddels ook als hoogleraar vaderlandse geschiedenis aangesteld – mee aan een ‘herschrijving’ van de Nederlandse geschiedenis in vaderlands-historische lijn. Uit het verleden konden lessen worden geleerd voor het heden. Het belang en de legitimiteit van het huis van Oranje – en daarmee van koning Willem I – werd krachtig onderbouwd door verbanden te leggen in de geschiedenis. Burgers werd opgeroepen vaderlandsliefde te betrachten en mee te werken aan de opbouw van het land. Nationale helden die gedreven werden door burgerdeugden zoals Willem van Oranje, Kenau Hasselaar en burgemeester Van der Werff moesten daartoe als voorbeeld dienen. Zo heeft Matthijs Siegenbeek krachtig meegewerkt aan de re-branding van de Nederlandse natie. Hij gaf het Koninkrijk haar taal en de verhalen – de nationale geschiedenis – waarmee eens en vooral de continuïteit met het verleden werd benadrukt.

Siegenbeek was doopsgezind. Opvallend evenwel is dat Siegenbeek nergens – noch in zijn preken, noch in zijn historische beschrijvingen – enige aandacht besteedde aan de bijzondere positie van doopsgezinden. Dat had best gekund. Bijvoorbeeld wanneer hij schreef over Willem van Oranje en prins Maurits en koning-stadhouder Willem III. Waren zij niet juist opgekomen voor het lot van religieuze minderheden?⁹⁸

Aan vertegenwoordigers van de voormalige dissenters – zoals de doopsgezinden – werd vanaf het eind van de achttiende eeuw, toen godsdienst steeds meer op het innerlijk werd betrokken, een rol toebedeeld in de ontwikkeling van burgerzin en natievorming. Wat dat betreft was het niet vreemd geweest als hij iets over de bijzondere positie van doopsgezinden had geschreven, bijvoorbeeld in zijn werk over burgerwapening. Hadden doopsgezinden in de zestiende eeuw niet op hun eigen weerloze wijze bijgedragen aan de bevrijding van het vaderland?⁹⁹

In dit artikel werd ten slotte niet of nauwelijks aandacht besteed aan het bredere netwerk van Siegenbeek. Dat viel buiten de hoofdvraag van dit onderzoek. Matthijs Siegenbeek was namelijk niet de enige doopsgezinde die in de eerste decennia van de negentiende eeuw natievorming als zijn taak zag. Te denken valt aan de doopsgezinde Barthold Henrik Lulofs.¹⁰⁰ Hij was een collega van Siegenbeek en als hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde, welsprekendheid en vaderlandse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen verbonden. Lulofs publiceerde in 1823 een sterk nationalistisch geschrift met Willem van Oranje als hoofdpersoon.¹⁰¹ De invloed van Siegenbeek op de doopsgezinde letterkundige Jeronimo de Vries werd wel kort

gememoreerd. De Vries had een levenslange en nauwe vriendschap met de dichter Willem Bilderdijk, een vurig orangist. Jeronimo de Vries pleitte in zijn werk voor de Nederlandse cultuur en taal. Zijn geschriften hadden sterke nationalistische trekken en waren te verstaan als een reactie op de Franse overheersing van Europa.¹⁰² Matthijs Siegenbeek, Barthold Lulofs en Jeronimo de Vries waren een meer dan interessant doopsgezind driemanschap. Verder onderzoek naar de rol van doopsgezinden in de Nederlandse natievorming en het aankweken van vaderlands gevoel gedurende de eerste decennia van de negentiende eeuw is dan ook gewenst. De functie van doopsgezinden bij de cultivering van het nationale verleden is tot op heden ten onrechte ongezien gebleven.

NOTEN

- 1 Matthijs Siegenbeek, *Vergelijkende Beschouwing van 't geen door de Kweekelingen der Leidsche Hoogeschool, in de jaren 1672, 1815, en 1830 en 1831, tot verdediging van het Vaderland verrigt is* (Leiden, 1831), 5.
- 2 Jeroen Koch, *Koning Willem I 1772-1843* (Amsterdam, 2013), 464-466.
- 3 Siegenbeek, *Vergelijkende Beschouwing*, 10.
- 4 Idem, 10.
- 5 J.M. Welcker, 'Een eeuw Doopsgezinde kweekschool, 1811-1914', in: *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna, *DB*) 11 (1985), 44-86, aldaar 79.
- 6 Matthijs Siegenbeek, *Leydens Hooge-School hersteld, dichtstuk* (Leiden, 1815). Het gedicht werd door Siegenbeek op 6 november 1815 uitgesproken in de Pieterskerk te Leiden ter gelegenheid van de nieuwe wet op het hoger onderwijs waardoor de drie universiteiten van Leiden, Groningen en Utrecht *rijksuniversiteiten* werden.
- 7 Siegenbeek, *Leydens Hooge-School*, 5.
- 8 Idem, 13.
- 9 Idem, 6.
- 10 Idem, 9.
- 11 Idem, 12.
- 12 Piet Visser, 'Matthijs Siegenbeek (1774-1854)', in: *DB* 35/36 (2010) 145-147. Zie voor een uitgebreide levensschets van Siegenbeek: S. Muller, 'Levensbericht van Matthijs Siegenbeek', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden, 1855), 83-135.
- 13 De term re-branding wordt gebruikt door Joep Leerssen, 'De Nederlandse natie', in: Ido de Haan, Paul den Hoed en Henk te Velde, *Een nieuwe staat. Het begin van het Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam, 2013), 319-339, aldaar 321.
- 14 Joep Leerssen, *National Thought in Europe. A Cultural History* (Amsterdam, 2006), 114. Leerssen gebruikt hiervoor de term 'literary activism'.
- 15 Joep Leerssen, 'Introduction', in: Lotte Jensen, Joep Leerssen en Marita Mathijssen, *Free Access to the Past. Romanticism, Cultural Heritage and the Nation* (Leiden/Boston, 2010), XV-XXII, aldaar XV-XVII.
- 16 De term is van Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen, 2006), 6-7.

- 17 Lotte Jensen, ‘The Roots of Nationalism: Introduction’, in: Lotte Jensen (red.), *The Roots of Nationalism: National Identity Formation in Early Modern Europe, 1600-1815* (Amsterdam, 2016), 9-18, aldaar 17.
- 18 Pieter Huistra, *Bouwmeesters, zedenmeesters. Geschiedbeoefening in Nederland tussen 1830 en 1870* (Nijmegen, 2019), 202-203.
- 19 Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam, 1996), 115, 200-201.
- 20 Jeroen Koch met medewerking van Dik van der Meulen en Jeroen van Zanten, *Oranje in revolutie & oorlog. Een Europese geschiedenis 1772-1890* (Amsterdam, 2018), 158.
- 21 Pauline J. E. Bieringa, ‘Vrijheid in het Nederlandse politieke debat, 1814-1840’, in: E.O.G. Haitisma Mulier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1999), 305-324, aldaar 306.
- 22 Lotte Jensen, ‘In verzet tegen ‘Duitschlands klatergoud’. Pleidooien voor een nationaal toneel, 1800-1840’, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 122 (2006) 289-301, aldaar 294.
- 23 Gijsbert Rutten, ‘Matthijs Siegenbeek in Defence of Dutch’, in: Rick Honigs, Gijsbert Rutten en Tom van Kalmthout (red.), *Language, Literature and the Construction of a Dutch National Identity (1780-1830)* (Amsterdam, 2018), 25-47, aldaar 30.
- 24 Idem, 33.
- 25 Marita Mathijssen, *Jacob van Lennep. Een bezielde schavuit* (Amsterdam, 2018), 21.
- 26 Zie uitgebreider over Jeronimo de Vries: Lotte Jensen, ‘The Founding Father of Dutch Literary History. Jeronimo de Vries’, in: Rick Honigs, Gijsbert Rutten en Tom van Kalmthout (red.), *Language, Literature and the Construction*, 277-296, aldaar 278 en 286.
- 27 Evert Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813* (Hilversum, 1995), 199-200.
- 28 Annelies Verbeek, ‘Menniste Paus’ Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken (Hilversum, 2005), 36.
- 29 Visser, ‘Matthijs Siegenbeek’, 145.
- 30 Wiskerke, *De waardering*, 201-202.
- 31 Zie (ook citaat) F. Petiet, ‘Een voldingend bewijs van ware vaderlandsliefde’: de creatie van literair erfgoed in Nederland, 1797-1845 (Amsterdam, 2011), 45-49.
- 32 Lotte Jensen, ‘De Gouden Eeuw als ijkpunt van de nationale identiteit. Het beeld van de Gouden Eeuw in verzetsliteratuur tussen 1806 en 1813’, in: *De Zeventiende Eeuw* 28 (2012) 2, 161-175, aldaar 172-173.
- 33 Matthijs Siegenbeek, ‘Betoog van den rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitsche taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering van dezelve tegen te gaan’, in: *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* V (1810).
- 34 Jan Noordegraaf, ‘Vaderland en moedertaal. Een constante in het taalkundig denken’, in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 343-363, aldaar 352-355.
- 35 Visser, ‘Matthijs Siegenbeek’, 146.
- 36 Matthijs Siegenbeek, *Leerredenen* I (Haarlem 1814) VIII. Uit het door Bosma gemaakte overzicht van verschenen preken blijkt dat in ieder geval in de achttiende eeuw wel degelijk de nodige preken in druk waren verschenen. J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750-1800. Monografie & Bibliografie* (Nieuwkoop, 1997), 605-622.
- 37 Idem, IX.
- 38 Idem, XII.
- 39 Idem, XIV.

- 40 Idem, XVI.
- 41 Idem, XVII.
- 42 Zie over de verlichte preek Cees Huisman, 'Paulus Chevalier, hoogleraar en burger op de drempel van een nieuwe tijd', in: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (redactie), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen, 2007), 337-347, aldaar 340 en 341. Verder Bosma, *Woorden van een gezond verstand*, 79-84.
- 43 Siegenbeek, *Leerredenen* I, 73.
- 44 Idem, 14.
- 45 Idem, 165.
- 46 Idem, 94-95.
- 47 Alex Noord, 'De veel hogere verheffing van het Huis van Oranje in ons herboren Vaderland. Doopsgezinden op de bres voor vorst, vaderland en vrijheid in de Franse tijd en in de vroege negentiende eeuw', in: *DB* 42 (2016), 83-111, aldaar 97-101.
- 48 Lotte Jensen, *De verbeerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen, 2008), 22.
- 49 Siegenbeek, *Leerredenen* I, 100.
- 50 Idem, 104.
- 51 Lotte Jensen, *Verzet tegen Napoleon* (Nijmegen, 2013), 25.
- 52 Lotte Jensen, 'Literature as access to the Past: the Rise of Historical Genres in the Netherlands, 1800-1850', in: Jensen, *Free access to the Past*, 130-131. Zie over de herinneringscultuur ook J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden, 2008).
- 53 Jensen, *Verzet*, 43.
- 54 Siegenbeek, *Leerredenen* I, 129.
- 55 Idem, 35-36.
- 56 Idem, 56.
- 57 Idem, 151-152.
- 58 Idem, 159.
- 59 Jensen, *Verzet*, 31.
- 60 Siegenbeek, *Leerredenen* I, 249-250.
- 61 Idem, 209.
- 62 Jensen, *Verzet*, 25-26.
- 63 Willem van de Berg, 'De verbeelding van het vaderland. Het denken over het vaderland in de letterkunde van de eerste decennia van de negentiende eeuw', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam, 1999), 309-341, aldaar 317.
- 64 Noord, 'De veel hogere verheffing', 94.
- 65 Matthijs Siegenbeek, *Leerredenen* II (Haarlem, 1820), 5.
- 66 Idem, 10.
- 67 Idem, 24.
- 68 Idem, 30.
- 69 Jensen, 'Literature as access', 142.
- 70 Siegenbeek, *Leerredenen* II, 58.
- 71 Idem, 61.
- 72 Idem, 92.
- 73 Idem, 74.
- 74 Joep Leerssen, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets* (Amsterdam, 1999), 81-82.
- 75 Jensen, 'Literature as access', 141-142.
- 76 Siegenbeek, *Leydens Hooge-School*, 7.

- 77 Idem, 16.
- 78 Idem, 13.
- 79 Idem, 12.
- 80 Jensen, ‘Literature as access’, 142.
- 81 Siegenbeek, *Vergelijkende Beschouwing*, 44.
- 82 Matthijs Siegenbeek, *Redevoeringen en verhandelingen over onderwerpen, tot de vaderland-sche geschiedenis en letterkunde behoorende* (Dordrecht, 1836), 169.
- 83 Siegenbeek, *Redevoeringen en verhandelingen*, 17.
- 84 Jensen, ‘Literature as access’, 146.
- 85 Siegenbeek, *Redevoeringen en verhandelingen*, 173.
- 86 Idem, 192.
- 87 Idem, 215.
- 88 Idem, 222.
- 89 Idem, 246.
- 90 Matthijs Siegenbeek, *Schets eener geschiedenis van den Oud-Nederlandschen Staat van den aanvang der Grafelijke regering van Filips van Bourgondië, of het jaar 1433, tot aan de slooping van dien Staat door den inval der Franschen, in het begin van het jaar 1795* (Leiden, 1839), 517-518.
- 91 Matthijs Siegenbeek, *Geschiedenis der burgerwapening in Nederland* (Leiden, 1831), 3-4.
- 92 Idem, 63.
- 93 Idem, 121.
- 94 Idem, 189.
- 95 Idem, 190.
- 96 Idem, 253.
- 97 Siegenbeek, *Vergelijkende beschouwing*, 29.
- 98 Noord, ‘De veel hogere verheffing’, 84-85.
- 99 N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 145-146. Tot op heden is er overigens geen omvattende studie verschenen over Nederlandse doopsgezinden en hun vermeende pacifisme. In de negentiende eeuw lijkt het weerloosheidsprincipe behoorlijk verdampt, zoals blijkt uit de geschriften van Siegenbeek. Wie opkomt voor de natie is ook bereid het land te verdedigen. Zie Anna Voolstra en Piet Visser, ‘Macht van een minderheid. De geschiedenis van doopsgezinden in Nederland 1530-2000’, in: Ciska Stark en Erik Jan Tillema (red.), *Kracht van een minderheid. Doopsgezinden in Nederland* (Zoetermeer, 2011), 19-47, aldaar 36.
- 100 Zie over Lulofs: Francien Petiet, ‘Barthold Hendrik Lulofs. A “Learned Dilettante”’, in: Honigs, Rutten, Van Kalmthout, *Language, Literature and the Construction*, 49-72.
- 101 Barthold Henrik Lulofs, *Lofrede op Willem den Eersten* (Groningen, 1823).
- 102 Jensen, ‘The Founding Father’, 278.

Recensies

Karin Förster, *Das reformatorische Täufertum in Oldenburg und Umgebung (1535-1540). Unter der besonderen Berücksichtigung der Täufertheologen David Joris*. Arbeiten zur Historischen und Systematischen Theologie Bd. 26 (Berlin: Lit Verlag Dr. W Hopf, 2019), 280 p. ISBN 9783643142313 €39,90; ISBN 9783643342317 (PDF) €34,90; ebook €26,63.

De geschiedenis van het doperdom kent verschillende verklaringen van het ontstaan. Zo is er zelfs verwezen naar verwantschap met de Franse Waldenzen uit de 12e eeuw en Geert Grote en de Moderne Devotie uit de 14e eeuw. De doop van Blaurock in Zurich in 1525 geldt nog steeds als een markante datum met Zwitserland en Zuid-Duitsland als gebieden van de oorsprong. In de periode 1975-1995 ontstaat een consensus over een los van elkaar ontstaan van doperse stromingen in Zwitserland, Zuid-Duitsland en Nederland/Noord-Duitsland. Daarna volgt een ‘post moderne’ aanpak die zich sterk richt op de regionale/lokale bronnen en daarmee de ontstaansgeschiedenis van het doperdom nog meer differentieert en daardoor soms toch ook weer wat meer overeenkomsten dan verschillen ziet. Het spannende van deze ontwikkeling is dat er door zeer verschillend overgeleverd bronnenmateriaal in de diverse steden en regio's het onderzoek naar de geschiedenis van het doperdom steeds andere – bronbepaalde – vragen oproept en daarmee ook verschillende methodes van aanpak genereert. Zo ook *Das reformatorische Täufertum in Oldenburg und Umgebung (1535-1540)* van Karin Förster. Op basis van de aanwezige bronnen over het doperdom in Oldenburg richt zij zich op de rol van David Joris (1501-1556), die na het einde van de ‘Täuferherrschaft’ in Münster (1534/1535) zich als de bemiddelaar tussen de uiteenlopende stromingen van het Nederlandse/Noord-Duitse doperdom opwierp.

In de stad Oldenburg vestigde zich in 1535 Heinrich Krechting (1501-1580), die in Münster kanselier was van ‘koning’ Jan van Leiden (1534-1535) en daarvoor landrechter in het prinsbisdom Münster. Op 25 juni 1535 was Münster heroverd door de bisschoppelijke troepen; alleen op de markt werd nog gevochten. De bisschoppelijke militaire overste, een oude bekende van Heinrich Krechting, gaf hem en de 24 medestrijders een bisschoppelijk vrijgeleide om de stad te verlaten. Het traditionele beeld schetst dat Krechting gedurende de jaren waarin hij onderdak vond in Oldenburg, in het geheim probeerde verspreide Münsterse en andere doperse

vluchtelingen te verzamelen om in Münster, of wellicht zelfs elders, het 'Nieuwe Jerusalem' te herstellen en zodoende de leidsman werd van de overgebleven 'Münsterse dopers'. Graaf Anton van Oldenburg zou dit toegestaan hebben vanwege zijn conflict met de bisschop van Münster. Förster neemt deze voorstelling over. Het is een gemiste kans dat ze daar geen vragen bij stelt.

De bijeenkomst van 1536 in Bocholt waar vertegenwoordigers van de verschillende doperse stromingen bij elkaar kwamen met de bedoelingen om hun netwerken met elkaar te verbinden, brengt de Münsterse Oldenburgers in contact met David Joris (1501-1556). Het 'communicatieproces' vervolgt met een brief *Uprechtinge der Gemeinte* (Delft 1537) aan Krechting. Volgens Förster roept David Joris hem op om tot een heroverweging te komen van zijn plannen tot het stichten van een 'Nieuw Jerusalem', waarna David Joris in 1538 naar Oldenburg reist met het doel de Oldenburger dopers voor zich te winnen tot een doperse beweging zonder geweld. Förster benadrukt de 'waarschijnlijke' aanwezigheid van Bernhard Rothmann (ca. 1495-?) op de bijeenkomst in Oldenburg. Dat is voor haar verdere betoog niet onbelangrijk, omdat ze de opvattingen van de doperse Oldenburgers gelijkschakelt met Rothmanns *Bericht von der Wrake* (1534) dat volgens haar 'Handlungsanweisung der Täuferbrüder' was geworden. Na de bijeenkomst in Oldenburg reist David Joris naar Straatsburg om leidende Melchiorieten te overtuigen van zijn roeping als leider van de beweging. Terug in Delft ontvangt hij van een delegatie van Münsterse Oldenburgers een lijst met vragen, die hij in 1539 beantwoordt. Förster neemt aan dat de aanleiding van de Oldenburgse vragenlijst voortvloeide uit de bijeenkomst in Straatsburg die teleurstellend voor David Joris was verlopen en waaromtrent de Oldenburgers waren geïnformeerd. Ze voegt daaraan toe dat de kern van het meningsverschil de bereidheid tot het gebruiken van geweld door de Oldenburgers was, dat David Joris afwees. In 1540 volgt dan Joris' geschrift *Vant Gelooff* waarvan Förster het originele handschrift in Basel heeft teruggevonden, dat tot nu toe alleen bekend was uit drukken van 1544. Joris werkt daarin met verwijzing naar de Oldenburgers, zonder overigens Krechting te noemen, de thema's die hij met hen had besproken verder uit. David Joris' invloed op de Münsterse Oldenburgers zou zijn geweest dat door de beide brieven, de bijeenkomst in Oldenburg en het geschrift *Vant Gelooff*, zij afstand namen van de invloed van Bernhard Rothmann en daardoor ook van Melchior Hoffman. Zodoende zou David Joris' gemeenteconcept van een vreedzame gemeente 'zonder vlek en rimpel' in Oldenburg en omgeving hebben postgevat. Deze niet onderbouwde historische reconstructie gaat echter inhoudelijk voorbij aan de ontwikkeling binnen het Oldenburger doperdom vanaf 1535. In 1543 verhuisde Krechting naar Gödens in Oost-Friesland, waar ook andere dopers asiel hadden gevonden. Hij werd er echter, mede door goede contacten (die zijn verleden kenden), diaken van de gereformeerde gemeente, waardoor hij dopers die zich vanaf het midden van de jaren veertig in het ontginningsgebied Neustadtgödens vestigden, kon ondersteunen zonder zich met hen te vereenzelvigen. Hij stierf er in 1580. Förster

vraagt zich niet af of Krechting en zijn volgelingen na zijn vertrek uit Münster in 1535 tot zijn verhuizing naar Gödens in 1543 ook niet door contacten met andere doperse netwerken (in Groningen en in het Münsterland) beïnvloed zouden zijn.

Deze studie toont vooral aan dat door aanwezige bronnen, maar eigenlijk vooral door het ontbreken van ander bronnenmateriaal, er een ‘narratief’ is geschreven, dat meer vragen oproept dan het beantwoordt, maar daarmee wel een bijdrage levert aan het verder nadenken over de ontstaansgeschiedenis van het vroege doperdom. Ook in Oldenburg heeft de ontwikkeling van de na-Münsterse dopers meer facetten gekend, dan alleen de invloed van David Joris. Het ‘*reformatorische*’ in de titel van deze studie en de veelvuldige betiteling van David Joris als ‘Täufertheologe’ verklapt dat Karin Förster uit de ‘school’ komt van Andrea Strübind – de promotor van deze dissertatie –, die met haar *Eifriger als Zwingli* (Berlijn 2003), veel stof heeft doen opwaaien door vooral de theologische en religieuze motieven van het doperdom te willen benadrukken. Niet erg behulpzaam – eigenlijk onbegrijpelijk – is dat in het boek een index ontbreekt; ‘zoeken’ kan dus alleen maar in het pdf.

Theo Brok

Hermann Heidebrecht, *Unmögliches Wagen! Heinrich Dirks (1842-1915) Missionar auf Sumatra* (Bielefeld: Christlicher Missions-Verlag e.V., 2019), 298 p. ISBN 9783867013253.

Toen rond 1865 de financiële middelen van de Doopsgezinde Zendingsvereniging veruimden dankzij toenemende steun van buitenlandse (Duitse en Russische) gemeenten, ging het bestuur in Amsterdam nadenken over uitbreiding van het werk buiten Midden-Java, waar Pieter Jansz, gesecondeerd door H.C. Klinkert en later N.D. Schuurmans, het zendingsveld goed onder controle had. Gekozen werd voor een nieuw arbeidsterrein in Noord-Sumatra. Contacten met dr. Friedrich Fabri van de Rheinische Mission en anderen leidden tot het besluit om in de landstreek Mandailing in Noord-Sumatra, feitelijk op de grens van Islam en ‘heidendom’, een nieuw arbeidsterrein te beginnen. Omdat zich geen Nederlandse kandidaten aandienden, stelde men met een gerust hart de jonge Heinrich Dirks uit Gnadenfeld in de Molotschna aan. Vanaf 1867 zou hij een opleiding aan de zendingsschool in Barmen gaan volgen en in November 1869 gingen Heinrich Dirks en zijn jonge vrouw Aganetha Schröder scheep op de klipper Electra van het handelshuis Van Eeghen; onderweg zou daar hun eerste kind geboren worden!

Over dit zendingsterrein in Mandailing is tot nu toe weinig geschreven. Th.E. Jensma wijdt er in zijn dissertatie uit 1965, *Doopsgezinde zending in Indonesië*, slechts twaalf pagina’s aan. Daarom is Heidebrechts studie een welkome aanvulling van onze kennis van de doopsgezinde zending, te meer daar hij schrijft vanuit het perspectief van de Russische Mennonieten.

De eerste tachtig pagina's van dit boek zijn gewijd aan Dirks jeugd in Gnadenfeld. Heidebrecht had al eerder over het leven van de Mennonieten in Rusland en de Oekraïne geschreven en al lezende verbaast men zich over de ruime horizon van deze kolonisten, die handel dreven tot Istanbul toe en te maken kregen met een aantal regionale oorlogen, ook tussen Ottomaanse Turken en het Russische rijk. Geen wonder, dat Dirks, waarschijnlijk meer dan zijn collega-zending Jansz op Java, een kosmopolitische blik kreeg.

Uiteraard gaat het grootste deel van deze studie – zo'n 240 pagina's – over de nogal moeizame ontwikkeling van dit zendingsterrein in Pakantan en andere, nabijgelegen dorpen in Mandailing gedurende de twaalf jaren van Dirks' werkzaamheid daar. Heidebrecht maakte uitvoerig gebruik van de archieven van de doopsgezinde zending in Amsterdam en van die van de Rheinische Mission in Wuppertal en had tevens met enkele nazaten van Dirks contact. Hij schrijft voor een algemeen lezerspubliek en vermijdt voetnoten. De vrome levenshouding van Dirks wordt soms wel een beetje teveel geaccentueerd; dat gaat dan ten koste van een kritische waarneming. Niettemin krijgen we zo een levendig beeld van de problemen en kansen van dit gebied: van Dirks' lastige verhouding tot de lokale Islamitische vorsten tot zijn goede contacten met andere Nederlandse en Duitse collega-zendingen; van de onvermijdelijke tijgerjacht tot de over het algemeen hartelijke verhouding tot het bestuur in Amsterdam en met name tot ds. Pieter van der Goot; van de komst van een harmonium ('Himmliche Klänge im Urwald') tot doopplechtigheden en het goeddeels afgewezen verzoek om grond te kopen voor koffieplantages (want het Amsterdamse bestuur zag niet graag dat zendingen ook ondernemers werden). Na het tijdvak Dirks zou dat laatste toch geschieden – en niet met succes.

Graag had ik meer vernomen over de Batakse evangelisten, die Dirks terzijde stonden nadat de eerste kleine gemeente tot stand was gekomen, zoals David Lubis. Diens zoon Johannes zou in 1881 met de familie Dirks naar Europa reizen; wat daarvan de bedoeling was en hoe het afliep met deze jongeman blijft helaas ongewis. Mogelijk gaven de gebruikte bronnen slechts beperkte informatie op dit punt. Daarnaast worden de lezers over de lokale cultuur, gebruiken en rituelen slechts beperkt ingelicht. Zoals boven vermeld, informeert Heidebrechts studie de lezer voornamelijk vanuit het gezichtspunt van de Russische Mennonieten. Moderne missionaire literatuur kiest dikwijls het perspectief van de jonge kerken zelf. En tenslotte zijn helaas enkele slordigheden blijven staan: zo was Adriaan Loosjes zeker niet de enige predikant van de Amsterdamse gemeente in deze jaren (p. 69); de Armenische grootgrondbezitter bij wie Jansz een tijdje werkte, heette Sukias (of Soekias) en was altijd al christen geweest (zij het niet 'evangelisch') (p. 69) en de collega-zending die op p. 151 op bezoek kwam was M. van Dalen (en niet: van Dahlen).

In augustus 1877 was Heinrich Dirks' stiefvader, de Ältester August Lenzmann in Gnadenfeld overleden en vanaf dat moment werd vanuit deze gemeente een klemmend beroep gedaan op Dirks om terug te komen en leiding te geven aan zijn oude

gemeente, die leed onder splitsingen: er waren in die tijd niet minder dan acht kleinere en grotere stromingen in de Molotschna! Het zou nog drie jaar duren, voordat het bestuur in Amsterdam kans zag een opvolger voor Dirks te vinden in Pakantan. Dat werd Tilman Ernst Irle, die voor zeven jaar door de Rheinische Mission werd uitgeleend en een trouw consolidator werd. Na Irle werd de continuïteit van het werk in Mandailing problematischer. Het meeste is ons bekend over de kleurrijke en ambitieuze Johann Thiessen, die ook als amateurfotograaf optrad, maar wiens dienstverband in 1912 toch maar niet werd verlengd. Heidebrecht schrijft nauwelijks iets over Dirks' zoon David, van wie Heinrich Dirks zelf hoge verwachtingen had maar wiens werk in Pakantan (vanaf 1906) feitelijk een tragische mislukking werd; David zou als moslim sterven. De laatste doopsgezinde zendeling in Pakantan was de bescheiden en jong gestorven Peter Nachtigal. Na diens overlijden in 1928 bleven de kleine gemeenten verweesd achter. Ze bestaan nog altijd, maar hebben zich aangesloten bij de Ankola-kerk.

Heinrich Dirks werd na zijn terugkeer een belangrijke en bindende figuur binnen de Molotschna gemeenten. Hij reisde op uitnodiging zelfs vier maanden door de USA, mede omdat vanaf de jaren 1870 heel wat Mennonieten uit Rusland naar Amerika waren geëmigreerd. Het korte, derde deel van Heidebrechts studie (ruim dertig pagina's), waarin het leven van Dirks vanaf 1881 tot 1915 wordt beschreven ('Neues Wagen'), blijft echter schematisch. Mogelijk ontbraken ook hier nadere bronnen. Zendingsgeschiedenis wordt dikwijls verlevendigd door het bestaan van uitvoerige persoonlijke correspondentie, verslagen en bijdragen in gemeentebladen. Die missen we nogal eens in andere segmenten van de kerkgeschiedenis. Heidebrecht heeft uitvoerig en zorgvuldig van die zendingscorrespondentie gebruik gemaakt. Daardoor is zijn werk informatief en goed leesbaar geworden.

Alle G. Hoekema

Klaas Kwadijk, *Een halve eeuw De Tien Gemeenten 1968-2018*. ([Purmerend]: De Tien Gemeenten/Stichting en Zorg Purmerend, 2018), 172 p. ISBN 987909030952.

Tegenwoordig zijn er monumentale weeshuizen en hofjes die aan de diaconale geschiedenis van doopsgezinde gemeenten herinneren. Inmiddels hebben die andere bestemmingen gekregen, maar er zijn nog zo'n twintig doopsgezinde woonvoorzieningen die 'doopsgezind geëngageerd' zijn, al dan niet binnen een (zorg)organisatie verzelfstandigd.¹ Sommige van deze voorzieningen werden vroeger ook wel rusthuizen genoemd, vaak met bejaardentehuizen geassocieerd, maar dat was niet overal zo eenduidig. De doopsgezinde gemeente Groningen, bijvoorbeeld, voorzag in de jaren 1930 in een 'rusthuis' in de betekenis van een hersteloord voor wie vanuit een verpleeginstelling nog niet naar huis kon. De *Doopsgezinde Jaarboekjes* van de

twintigste eeuw leveren ons wat dat betreft belangrijke achtergrondinformatie over de geschiedenis, betekenis en het doel van deze mensgerichte zorg, maar ook over plannen voor nieuwbouw en uitbreidingen. Interessant is daarbij de vraag hoe zorgcentra vasthouden aan de eigen doopsgezinde identiteit in een toenemende seculiere tijdgeest. Klaas Kwadijk schreef daarover een treffend jubileumboek ter gelegenheid van het 50-jarige bestaan van 'De Tien Gemeenten', een doopsgezind zorgcentrum in de wijk Overwhere in Purmerend.

De voormalige directeur verfraaide het boek met kleurenfoto's, voorzien van interviews met bewoners en (oud-)medewerkers. Daardoor is het een levendig herinneringsboek geworden voor wie er heeft gewerkt, nóg werkt, woont, of op bezoek komt. Ook voor studiedoeleinden naar de doopsgezinde zorgcentra biedt dit boek een – soms wat al te – gedetailleerd overzicht over het initiatief, het verloop, de moeilijkheden en de toekomstgerichtheid van dit wooncentrum. Boven de alinea's missen alleen kopjes, en dat is jammer want de leesbaarheid was er vast en zeker door verhoogd en voor het terugvinden van informatie was dat gemakkelijker geweest. Maar het boek straalt uit wat bij Kwadijk op het lijf staat geschreven, compassie met dit Huis, zijn bewoners en medewerkers.

De naam 'De Tien Gemeenten' verwijst naar tien doopsgezinde gemeenten in Waterland die instaan voor de kerkelijke signatuur van het huis, en hoe daar een praktische invulling aan wordt gegeven. Zo heeft het wooncentrum van meet af aan open gestaan voor alle gezindten. De ervaring had geleerd dat (onder invloed van de verzuiling) doopsgezinden en onkerkelijken niet terecht konden in de hervormde en Rooms-Katholieke bejaardentehuizen in de regio wegens lange wachtlijsten. Door haar deuren voor iedereen open te stellen profileerde 'De Tien Gemeenten' zich als een uniek protestants-christelijke woonomgeving, wat een duidelijke wens was van de doopsgezinde predikant en geestelijk vader ervan, ds. Adriaan Zwartendijk. Samen met ds. Coen Beekhuis waren zij vanaf het prille begin betrokken op de zorg voor ouderen. Het idee was ontstaan door in de leegstaande doopsgezinde pastorie van Middellie een onderkomen te vestigen voor alleenstaande doopsgezinde ouderen. Daarvan is 'De Tien Gemeenten' ten langen leste de uitwerking geworden met als motto dat doopsgezinde zorg niet bestaat: wel goede zorg, en dat zou je doopsgezind kunnen noemen.

Wat het boek interessant maakt is hoe het Huis zich als 'doopsgezind' handhaafde onder druk van allerlei maatschappelijke veranderingen en wettelijke bepalingen waaraan moest worden voldaan. De eisen van de professionalisering van de zorg, de verplichte indicatiestelling, de wensen van de bewoners, wachtlijsten en de verhoging van de pensioenprijzen leidden er echter toe dat de kerkelijke achtergrond minder een rol van belang ging spelen, waardoor er vaker gekozen werd voor andere verzorgingshuizen in de buurt. Door deze ontwikkelingen verschoof het Huis langzamerhand van een particuliere woon- en leefomgeving met een eigen identiteit, naar een meer door de overheid aangestuurd verzorgingshuis waar ook buurtbe-

woners konden eten. Dit tegen het zere been van het bestuur dat de doopsgezinde identiteit bewaakte via zusterkringbijeenkomsten, koorzang, bijbelstudiegroepen en geestelijke verzorging van doopsgezinde dominees. 'De Tien Gemeenten' moest een doopsgezind bejaardenhuis blijven en niet een Purmerends buurthuis worden. Maar dat bleek een weinig toekomstgerichte houding. Er kwamen een winkel, kapsalon, wasserette, restaurant, een receptie, en iedere bewoner kreeg een individueel adres. Tegenwoordig zijn die voorzieningen niet meer weg te denken, maar vooral de individualisering stond ver af van het oorspronkelijke doel van Zwartendijk: 'een gemeenschap van flat- en kamerbewoners die zich met elkaar verbroederen'.

Toch werd vanwege de toenemende zorgvraag het sociale model boven het medische model als uitgangspunt genomen. De mensvisie van de filosoof Levinas was daarbij richtsnoer, ook toen samenwerking en fusie met het hervormde zorgcentrum Rusthoeve noodzakelijker werden vanwege bezuinigingen. Opnieuw speelde het behoud van de doopsgezinde identiteit een belangrijke rol, maar dat bleek steeds moeilijker in precieze woorden te vangen. Dertig jaar na de opening in 1998 werd besloten om tot ontbinding van de 'Stichting doopsgezind tehuis voor bejaarden De Tien Gemeenten' over te gaan, maar de naam bleef behouden: de doopsgezinde achtergrond mocht niet verloochend worden. Via geestelijk verzorgster Yolande Brandenburg werd daar een eigen invulling aan gegeven door solidariteit met de onderdrukten te betonen, wars te zijn van kleinburgerlijkheid en het niet vlaggen voor het koningshuis. Naast deze waarden kwamen er buitenlandse doopsgezinde jongeren werken via het internationale Intermenno uitwisselingsprogramma, de zogenaamde 'trainees'. En aan de solidariteitsgedachte werd invulling gegeven door mensen met een taakstraf in de keuken mee te laten werken.

Kwadijk neemt de lezer mee naar de beleving van bewoners en medewerkers, maar hij laat ook zien aan wat voor eisen goede zorg dient te voldoen, wat voor instanties daar over gaan, zoals overheid, subsidieverstrekkers en bouwbedrijven, en wat de uitdagingen waren om de doopsgezinde identiteit door de veranderende, seculiere tijden heen te loodsen. Dat laatste blijkt nog niet zo eenvoudig te zijn. Want hoe vertaal je gelovig idealisme van toen naar nu? En wat is daarin dan de betekenis van het diaconaat voor de zorg? Een vraag die niet alleen belangrijk is voor doopsgezinde zorgcentra, maar wellicht ook voor andere huizen, zoals de van oorsprong doopsgezinde broederschapshuizen die dienstbaar willen zijn aan andere doelgroepen.

Pieter Post.

Henk Boom, *Martelaressen van adel. Fictie en feiten over de twee 'doperse' joffers van Beckum* (Zutphen: Walburg Pers, 2018), 240 p. ISBN 9789462492813.

In november 1544 passeerde de stadsbode van Delden, Gerrit Hendricks, het Deldernerveld. Daar op de hei had hij twee prachtige vrouwenstemmen een lied horen zingen. De mooie klanken waren van twee freules, Maria van Beckum en haar schoonzus Ursula van Beckum-Van Werdum. Terwijl de vlammen aan hun hielen likten, zongen zij de meest wonderschone christelijke liederen. Maria en Ursula stierven op 13 november 1544 een verbrandings- of misschien (in het beste geval), een verstikingsdood. En dat om hun 'doperse' sympathieën.

Het was verschrikkelijk voor de stadsbode van Delden getuige te zijn van dit tragische lot, zo vertelt historicus Van Coeverden in 1930 in een lokaal-historisch tijdschrift. Hartverscheurend ook dat deze keurige Twentse dames in de bloei van hun leven de dood moesten vinden louter en alleen om hun geloofsovertuiging. Stadshistoricus Van Coeverden was niet de enige die gegrepen werd door deze tragedie en de pen ter hand nam om het verhaal van de gezusters te beschrijven. Sterker, hij schaaft zich in een rij van vele historici, theologen, kroniekschrijvers en zelfs romanciers, die in de negentiende en vorige eeuw dit tot de verbeelding sprekende hoofdstuk uit de doopsgezinde martelaarsgeschiedenis probeerden te reconstrueren. Want van reconstructie is bij deze hervertellingen zonder enige twijfel sprake.

Een goede aanleiding voor Henk Boom, journalist met een doperse achtergrond – hij ging naar de doopsgezinde zondagschool in Almelo en volgde er catechisatielessen – om opnieuw de geschiedenis van de 'joffers' te ontrafelen. In *Martelaressen van adel* gaat hij terug naar de bron, beschrijft en ordent helder ieder detail, en weerlegt de fictie van veel vakgenoten uit vorige eeuwen. Daarbij verliest hij de context niet uit het oog – de opkomst van het protestantisme in de Nederlanden, de plakkaats over kettervervolg, Erasmus met zijn *Lof der zotheid*, de boekdrukkunst en daarmee de verspreiding van andere geloofsideeën, de Utrechts-Gelderse oorlogen en de strategische positie die Diepenheim – de plaats waar Maria en Ursula zaten op moment van hun arrestatie – daarbij innam. En natuurlijk Münster, net over de grens, waar de eerste groepen wederdopers, Batenburgers en Joristen, actief waren. Ook gaat hij uitgebreid in op de wederdopers in Twente – volgens Boom een blinde vlek – en geheime bijeenkomsten van Batenburgers en Joristen in Goor, dat op de oude route lag van Münster naar Deventer en Utrecht. Dit was ook de plaats (toeval of niet?) waar Maria van Beckum inwoonde bij haar moeder totdat deze haar uit huis zette. Vanwege 'doperse' sympathieën misschien? We komen het niet te weten.

Zo veel fictie als er over de dames is verschenen, zo beperkt blijven de feiten. Er is slechts een handjevol documenten dat helderheid biedt; documenten waarin de dames vaak terloops worden vermeld. Iets meer is over hen bekend uit de martelaarsliederen, waarvan sommige van halverwege de zestiende eeuw. Al in 1545, een jaar na hun dood, werden ze bezongen in Duits lied, 'Ein New Lied von zweien Jungfrau-

wen, vom Adell zu Delden drey meil von Deventer vorbrandt'. Het oudst bekende Nederlandstalige lied stamt uit het *Liedtboecxken* uit 1563, opgenomen in *Het Offer des Heeren*. Ook in de *Martelaerspiegel der Doops-Gesinde en weerlose Christenen* (1685) is veel aandacht voor de joffers. Jan Luyken graveerde een prent waarop te zien is hoe een pastoor Ursula weghoudt bij de brandstapel waarop haar schoonzus haar lot in gebed ondergaat. Maar veel blijft ook na raadpleging van deze bronnen ongewis. Bovendien bevatten veel liederen – totaal gaat het om twaalf – een zogenaamde 'fictieruis', aldus prof. dr. Piet Visser die bij deze bronnen geciteerd wordt.

Vraag die zich telkens bij de lezer opdringt, is waarom juist deze zusters zo uitvoerig zijn bezongen en beschreven. Wat maakte hen zo bijzonder? In het antwoord liggen misschien ook wel de werkelijke motieven besloten van hun berechting. De dames waren van adel. Zij verkeerden in kringen van invloedrijke figuren die beschikten over de mogelijkheid hen te behoeden voor de zwaarste straf, die van de brandstapel. Vrienden en familieleden hadden hen waarschijnlijk zelfs van lichtere straffen kunnen verlossen en clementie kunnen vragen. Zoals gebeurde bij ene Elsa van Lodstadt, echtgenote van de drost van IJsselstein. Zij werd gevonnist in augustus 1544 op verdenking van doperse gedachten. Ze zou een volgeling zijn van David Joris, maar kreeg vrijspraak. Een verzoek tot clementie blijkt ook bij de juffers er wel degelijk te zijn geweest, zo vermeldt Boom. Maar wie de missive waaruit dat valt op te maken heeft ingediend is niet bekend. De landvoogdes weigerde echter 'remissie'. De drost van Twente, die de verantwoordelijkheid voor de executie naar zich toehaalde, verzaakte zijn plicht niet, al moet hij ongetwijfeld flink tegenwerking hebben gehad van de Ridderschap van Overijssel. Berucht was de drost in zijn omgeving, en ambitieus en hebzuchtig. Speelde eigenbelang misschien een rol? De zusters hadden bezittingen en geen kinderen.

Boom laat daar zijn eigen licht over schijnen. Hij slaagt er goed in alle feiten en interpretaties naast elkaar te leggen, ze tegen elkaar af te wegen, met nieuwe gedachten te komen en deze op een toegankelijke en onderhoudende manier over te brengen. Nergens vergaloppeert hij zich aan de materie. Er worden flink wat zijpaden bewandeld, maar telkens weet Boom te overtuigen en de informatie in overeenstemming te brengen met het lot van de joffers. Of het nu gaat om de eerste reformatorische stuiptrekkingen in de Nederlanden, de Münsterse gewelddadigheden, de besprekingen van testamenten en sententieverlagen, de genealogie van de joffers of om de omvangrijke veelal fictieve vertellingen uit later tijden.

Na lezing kun je dan ook niet anders dan tot de conclusie komen dat *Martelares van adel* voorlopig het laatste boek zal zijn over de dames Van Beckum. Tenzij er nieuwe bronnen opduiken en er weer ruimte komt voor andere interpretaties.

May Meurs

Personalia auteurs

Theo Brok werkt aan een proefschrift over Adam Pastor. Hij studeerde geschiedenis en Nederlands Recht aan de Universiteit van Utrecht en theologie aan de University of Wales. Ruim veertig jaar is hij werkzaam geweest in het katholiek onderwijs.

Brookelnn A. Cooper is momenteel Ph.D. candidate aan de Queen's University, Ontario, Canada.

Maggy Groenewald-Froger is historicus en voormalig (hoofd)redacteur encyclopedische naslagwerken bij Uitgeverij Het Spectrum. Thans doet zij onderzoek in het archief van haar voorvader Jacob Gijsbert de Hoop Scheffer.

Antoinette Hazevoet is bestuurslid van de Doopsgezinde Historische Kring en was vele jaren actief betrokken bij de Doopsgezinde Monumenten in Friesland. Van 2012 tot 2015 was zij leider van het Europese project www.eumen.net, dat 500 jaar beweging van Mennonieten in Europa in beeld heeft gebracht en van 1997-2010 beheerder van het Doopsgezind Broederschapshuis in Schoorl.

Alle G. Hoekema was docent in dienst van de Doopsgezinde Zending, predikant en docent aan het Doopsgezind Seminarium en universitair hoofddocent missiologie aan de Vrije Universiteit. Zijn publicaties betreffen de theologische ontwikkelingen in Azië, in het bijzonder Indonesië, en contemporaine geschiedenis van de Nederlandse doopsgezinden.

Alpita de Jong promoveerde in 2009 op de correspondentie van de Friese taalgeleerde en schrijver Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) met andere Europese taalgeleerden en publiceerde in 2018 een biografie van hem. Momenteel bereid zij een biografie voor van Frederike Louise Wilhelmina (1774-1837) de eerste koningin der Nederlanden.

Marleen Kieft werkt als zelfstandig onderzoeker-adviseur op het gebied van leesbevordering en onderwijs. Ze studeerde Nederlands, promoveerde in de onderwijskunde en was werkzaam bij verschillende onderzoeksinstellingen. Daarnaast was ze jarenlang bij het Doopsgezind Broederschapshuis Schoorl betrokken als vrijwilliger en als secretaris van het bestuur.

Ruud Lambour is onafhankelijk onderzoeker en specialiseert zich in de Amsterdamse doopsgezinden van de Gouden Eeuw. Zijn lopende onderzoek betreft hun bezit van luxe goederen op basis van 800 boedelinventarissen uit de periode 1614-1725.

May Meurs studeerde Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel werkt zij als acquirerend redacteur bij de Walburg Pers.

Alex Noord is predikant in de Verenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Daarnaast is hij rector van het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam.

Pieter Post is doopsgezind predikant. Hij promoveerde op de geschiedenis van het doopsgezinde kerklied (1793-1973) en is specialist op het gebied van de moderne geschiedenis van het doperdom.

Elma Posthuma studeerde bedrijfskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zij is lid van de Doopsgezinde Gemeente Ouddorp, waar zij van 1996 tot 2000 in dienst was als jeugdwerk-adviseur. In 2011 was zij als eindredacteur verantwoordelijk voor een rapport over de toekomst van de gemeente.

James M. Stayer is emeritus hoogleraar aan de Queen's University in Kingston, Ontario, Canada en als historicus gespecialiseerd in vroeg moderne periode. Hij heeft uitvoerig gepubliceerd over de 16de eeuwse Reformatie.

Johan Tempelaar is partner bij communicatieadviesbureau De Coalitie in Haarlem, waar hij zich met name bezighoudt met tekst- en beeldproducties (online en print), projectcoördinatie en bladmanagement. Sinds 1999 is hij als vrijwilliger actief in het doopsgezinde jongerenwerk, onder meer als één van de initiatiefnemers/oprichters van Menno's Global Village. Van 2011 t/m 2018 was hij hoofdredacteur van Doopsgezind NL.

Mirjam van Veen is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit en aan het doopsgezind seminarium. Zij publiceert over religieuze migratie en over de polemiek tussen mainstream reformatie en radicale reformatie.

Piet Visser is emeritus hoogleraar geschiedenis van het doperdom en aanverwante stromingen. Hij publiceerde nationaal en internationaal over doperse cultuurgeschiedenis en is betrokken bij talrijke publicaties over de doperse geschiedenis.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN

nieuwe reeks 46 (2020)

ISBN 9789087048969

Doopsgezinde Historische Kring
Singel 454, 1017 AW Amsterdam
www.dhkonline.nl

De Doopsgezinde Historische Kring (DHK) stelt zich ten doel

- de bestudering van het doperdom en aanverwante stromingen in de Nederlanden;
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerk- en cultuurhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

De DHK tracht dit te verwezenlijken door

- het houden van halfjaarlijkse studiebijeenkomsten en/of excursies;
 - het publiceren van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen*;
- het bevorderen van (lokaal)historische studies en van tekstedities van egodocumenten en andere historisch relevante bronnen;
 - het digitaal beschikbaar stellen van wetenschappelijk verantwoorde databases;
- het uitbreiden van het historisch bronnenbezit ten behoeve van de Doopsgezinde Bibliotheek en het Doopsgezind Documentatiecentrum;
 - het verspreiden van boeken en brochures over doopsgezinde geschiedenis

Leden, donateurs & abonnees

De contributie voor gewone *leden* (individueel) en instanties, zoals doopsgezinde gemeenten en instellingen, is €40,00 per jaar. Zowel leden als donateurs ontvangen het jaarboek

Doopsgezinde Bijdragen gratis. Contributies dienen overgemaakt te worden op NL 36 INGB 0004 3493 37, t.n.v. de Doopsgezinde Historische Kring. Aanmelding kan geschieden via het bovenstaande postadres of via www.dhkonline.nl

Kopij/manuscripts

Schrijvers van wetenschappelijke artikelen, onderzoeksverslagen en/of recensies op dopers en aanverwant terrein worden van harte uitgenodigd hun bijdragen aan de redactie voor te leggen. De kopij dient in definitieve, persklare vorm en voorzien van rechtenvrije illustraties te worden ingeleverd (zowel op papier als digitaal) bij de hoofdredacteur.

Raadpleeg voor adressen en de vereiste kopij-instructies: www.dhkonline.nl.

Authors of scholarly articles, research notes and book reviews in the field of Dutch Anabaptism/

Mennonitism and related subjects are kindly invited to submit their contributions to the Board of Editors. Manuscript (both in a printed and digital copy) should be sent to the Chief Editor in a final prepress form, including illustrations free of copyright charges. See for further information and style sheet instructions: www.dhkonline.nl.

VLUCHTELINGEN/MCC

Dit jaar centraal de internationale hulp aan ontheemden, boothechtelingen en de Watersnoodramp.

DOPERS ERFGOED

Doopsgezinde afsetters (inkleurders) en doopsgezinde verzamelaars van handgekleurde boeken en prenten in de 17de en 18de eeuw.

Over het auteurschap van Menno Simons *Blasphemie van Jan van Leyden* en een zoektocht naar de drukker.

RELIGIE

Over een doperse preek voor soldaten in 1823 en Thorvaldsens 'Witte Christus' in een doopsgezinde kerk

Omslagillustratie:

schilderij door Jan van der Heyden, 1711, uitsnede

Afgebeeld (of Titel):

stillevens van globes, boeken en andere voorwerpen

Vindplaats:

Museo Thyssen-Bornemisza, Madrid, no. 1981.40

